वाचस्पत्य

बृहत् संस्कृताभिधान

पञ्चदशखण्डम्।

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्।

तेनैव संस्कृतम्।

१९३७ संवत्सरे मुद्रितम्।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS.—PART XV.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1880.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

প্রিণ্টর শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়।
২০ নং ঝামাপুকুর লেন।

तोयविम्ब न० तोयोत्थितं विम्बम् अर्द्धडिम्बाकारं वस्तु । जलविम्बे जलोपरिभासमाने अर्द्धगोलाकारे पदार्थे । अयं शब्दः तोयवल्लीशब्दात् परं पाठ्यः ।

तोयात्मन् पु० तोयमात्मा स्वरूपं यस्य तत्प्रकृतित्वात् । १परमेश्वरे । "यस्य केशेषु जीमूताः । नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः" विष्णुस्तुतिः ।

तोयाधार पु० ६त० । १जलाशये । जलाशयोत्सर्गशब्दे ३०७५ पृ० तड्गादादि दृश्यम् । "तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखा-निष्यन्दरेखाङ्किताः" शकु० ।

तोयाधिवासिनी स्त्री तोयं तोयार्द्रं देशमधिवसति अधि+वस-णिनि ङीप् । पाटलावृक्षे रत्नमाला ।

तोयेश पु० ६त० । १वरुणे तदधिदेवताके २शतभिषानक्षत्रे च । तोयं जलमधिदेवोऽस्य । ३पूर्वाषाढानक्षत्रे न० ।

तोरण पुंन० । तुर-युच आधारे ल्युट् तोलयत्यनेन तुल-उन्माने करणे-ल्युट् लस्य रो वा । बहिः स्थिते १द्वारे । "अयोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गेति" "गणो नृपा-णामथ तोरणाद्बहिः" माघः । "भासोज्ज्वलत्काञ्चन-तोरणानाम्" कुमा० । तच्च द्वाराग्रे निखातस्तम्भो-परिनिबद्धो धनुराकारः (फटक्) इति ख्यातः पदार्थः । यागादौ मण्डपाद्बहिर्द्वाररूपस्य तोरणस्य काष्ठविशेषप्रमाणादिकं मण्डपशब्दे दृश्यं मत्कृततुलादा-नादिपद्धतौ विस्तरो दृश्यः । २कन्धरायां न० हारा० ।

तोरश्रवस् पु० अङ्गिरोमुनौ ।

तोल पुंन० । चु० तुल-कर्म्मणि अच् । अशीतिरक्तिका-माने १कर्षे । "एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोल-कम् । इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम्" आगमः । स्वार्थे क । तत्रार्थे "पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयम्" तिथित० ।

तोल्य त्रि० तुल+उन्माने कर्म्मणि-ण्यत् । १तोलनीये । भावे ष्यञ् । २तोलने न० । "जीवानां वयसां मौल्ये तोल्ये वर्णस्य हेमनि" लीला० ।

तोश पु० तुश-वधे भावे घञ् । १हिंसायाम् । कर्त्तरि अच् । २हिंसके "त्वे राय इन्द्र ! तोशतमाः" ऋ० १।१६९।५। "तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निबर्हयतीति तन्नामसु पाठात् तोशतमाः नाशयितृतमाः" भा० । "तोशा वृत्रहणा हुवे" ऋ० ३।१२।४ । "तोशा बाधकौ" भा० । औस्थाने आच् । [भा०उ०३९अ० ।

तोष पु० तुष-भावे घञ् । सन्तोषे । "तोषपरो हि लाभः"

तोषण न० तुष-भावे ल्युट् । १सन्तोषे । तुष-णिच् भावे ल्युट् । २सन्तोषोत्पादने । "एतावदेव पुरुषैः कार्य्यं हृद-यतोषणम्" भा०स०१६अ० । कर्त्तरि ल्यु । ३सन्तोषजनके त्रि० "पश्चून् हृदयतोषणान्" भा० उ० ८३ अ० । करणे ल्युट् । ४तोषसाधने स्त्रियां ङीप् तोषणी ।

तोषल न० तोषं लुनाति लू-बा० ड । अस्त्रभेदे १मुषलेऽस्त्रे "कृष्णस्तोषलमुद्यम्य गिरिकूटोपमं बली" हरिवं०८७अ० ।

तौक्षिक पु०धनूराशौ दीपिका कौर्प्यशब्दे २२७८पृ०दृश्यम् ।

तौतातिक न० तुतातभट्टेन निर्वृत्तम् ठञ् । तुतात-भट्टकृतशास्त्रे "नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्" प्रबोधच० ।

तौतिक न० १मुक्तायां २शुक्तौ च राजनि० ।

तौदी स्त्री विषनाशके ओषधिभेदे घृतकुमार्य्याम् । "तौदी नामासि कन्या घृताची वा असि" अथ० १९।४।४२।

तौम्बुरविन् पु० ब०व० । तुम्बुरुणा कलाप्यन्तेवासिना प्रोक्त-मधीयते इनि । कलाप्यन्तेवासिना तुम्बुरुणा प्रोक्त-शाखाध्येतृषु ।

तौर न० यागभेदे । "संवत्सरमहरहस्तौरेण यजेत" लाट्या० श्रौ० १०।२०।१ । "दार्षद्वततौरयोर्व्रतानि" १०।१८।१० । तत्रैव ।

तौरयान न० तूर्णं यानमस्य पृषो० । तूर्णगमनयुक्ते । "स तौरयान उपयाहि यज्ञम्" निरुक्ते ५।२५। श्रुतिः तौरयानः तूर्णयानः "तौरयान इत्यपि" निगमो भवति"

तौरश्रवस न०तोरश्रवसाऽङ्गिरसा दृष्टं साम अण् । सामभेदे "तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदावपनश्रुतेः" कात्या० श्रौ० २५।१४।१४ । "तौरश्रवसे सामनी" कर्कः ।

तौर्य्य न० तूर्य्ये मुरजादौ वाद्ये भवम् अण् । मुरजादि-ध्वनौ ।

तौर्य्यत्रिक न० त्रयः परिमाणमस्य कन् तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम् । समुदितेषु नृत्यगीतवाद्येषु अमरः । "वनेऽपि तौर्य्यत्रिकमारराध तम्" नैषधम् । "तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या कामजो दशको गणः" मनुः ।

तौल न० तुलैव तुला+स्वार्थे अण् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेः देवता-दिवत् क्लीवता । मानभेदे १तुलायाम् २उन्मानदण्डे ३तुलाराशौ च ज्यो० ।

तौलिक पु०तूल्या जीवति तूली+ठक् । चित्रकरे शब्दमाला ।

तौलिकिक पु० तूलिकया जीवति ठक् । चित्रकरे हेमच० ।

तौलिन् पु० तुलैव तौलं तत् विद्यतेऽस्य इनि । तुलाराशौ "तौलिनि चित्रान्त्यार्द्धे स्वातिः पादत्रयं विशाखायाः" ह०सं०१०३अ०। अस्य क्लीवत्वमपि"शक्रे तौलि हुताशनेऽलिधनुषी याम्ये मृगो नैर्ऋते" ज्यो०राविलग्ननिर्णयः ।

तौल्य त्रि० तुलया परिच्छिन्नम् ष्यञ् । तुलया परिच्छिन्ने त्रिका० । तुल्यमेव स्वार्थेऽण् । २तुल्ये न० ।

तौल्वलि पु०तुल्वलस्यापत्यम् इञ् । तुल्वलर्षेरपत्ये "सर्वेभ्य एव निष्टणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात्" आश्व० श्रौ० २।६।१७ "अभक्षणमितरेषां तौल्वलिः कृतार्थत्वात्" ५।६।२४ । ततः इञन्तत्वात् यूनि फक् तौल्वल्यादित्वात् युवप्रत्ययस्य न लुक् । तौल्वलायन–यूनि तदपत्ये ।

तौल्वल्यादि पु० "न तौल्वलिभ्यः" पा० सूत्रोक्ते युवप्रत्ययस्य लुकि पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग०सू० उक्तो यथा

"तौल्वलि, धारणि. पारणि. रावणि, दैलीपि, दैवति, वार्कलि, नैवकि, दैवमति, दैवयज्ञि, चाफट्टकि, वैल्वकि, वैङ्कि, आनुराहति, पौष्करसादि, आनुरोहति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिश्रि, प्राडाहति, वान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नैमिषि, आसिबन्धकि, पौष्करेणुपालि, वैकर्णि, वैरकि, वैहति ।

तौवरक त्रि० तुवर्य्या इदम् अण् स्वार्थे क । तुवरीसम्बन्धिनि १स्नेहादौ "स्नेते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथा" सुश्रुतः । स्वार्थे अण् । ततः स्वार्थे क । २तुवरके । "आयुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकिकम् । उष्णं क्रमिज्वरानाहमेहावर्त्तविनाशनम्" सुश्रुतः ।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे । तौविलिके ! ऽवेलयावायमैलव ऐलयीत्" अथ० ६।१६।३ ।

तौषायण त्रि० तुषस्यादूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् । तुषस्यादूरदेशादौ ।

तौषार त्रि० तुषारस्येदमण् । तुषारसम्बन्धिनि जले राजनि० "तत्रान्तरिक्षं धारं कारं तौषारं हैममिति" आन्तरिक्षजलविभागे सुश्रुतः । भावप्र० तल्लक्षणादि उक्तं यथा "अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्य तद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तु ताः स्मृताः । अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिताः । तुषाराम्बु-हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् । कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगलग्रहादिरोगनुत्" । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते तद्भवा वह्निभवाः धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमांशरहिता आपः तौषाराख्या इत्यर्थः ।

त्मन् पु० आत्मन्+आलोपः । आत्मनि "त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरध्यै" ऋ० १।६३।८ । त्मनमात्मानम् । "आङोऽन्यत्रापि छन्दसि दृश्यते" पा० इत्यात्मन आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः" भा० । "त्मने तोकाय तनयाय मृड" ऋ० १।११४।६ । "उप त्मन्या वनस्पते" ऋ० १।१८८।१०। 'त्मन्या आत्मना" भा० । तृतीयास्थाने या । "अश्वो घृतेन त्मन्या" यजु० २६।१०। "वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैः त्मन्या" २०।४५ ।

त्यक्त त्रि० त्यज–कर्मणि क्त । कृतत्यागे उत्सृष्टे समुज्झिते अमरः "अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिग्रहः" शूलपाणिः त्यजधातौ उदा०।२त्यक्तसुद्यते च "मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः, रामा० कि० ५४ अ० ।

त्यज हानौ दाने च भ्वा० सक० पर० अनिट् । त्यजति अत्याक्षीत् तत्याज । त्यक्तव्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं त्यक्त्वा त्यागी । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" चाणक्यः "योऽत्याक्षीत् संयुगं भयात्" भा० द्रो० ६५ अ० "तं तत्याजाहितं पुत्रम्" रामा० २।३६अ० । "नैव नीलिवर्णेन कदाचित् त्यज्यते"पञ्चत०। (न्यूराः) "मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा" मनुः "न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति"मनुः"त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे" गीता"ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः"मनुः "चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु"ह०सं०६०अ० । वेदे तु नि०। णलि तित्याज"यस्तित्याज सचि विदं सखायम्"ऋ०१०।७१।६। त्यागश्च स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारः न ममेदमित्याकारः। स च मूर्त्तद्रव्याणामेव भवति अमूर्त्तजीवनादेर्वियोजनरूपः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तत्यागे इति भेदः ।

त्यजस् पु ०त्यज–भावेऽसुन् । १त्यागे "इन्द्रस्य न त्यजसा वि ह्रुणाति"ऋ०१।१६६।१२।"त्यजसा त्यागेन"भा०कर्त्तरि–असुन् ।२त्यागकर्त्तरि त्रि०।"चिद्वारयातेमहि ! त्यजः"ऋ०

१०।१४४।६। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिग्मं चन त्यजो न” ऋ०८।४७।७। करणे असुन्। २क्रोधे च क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधं मुच्यते इति तस्य तथात्वम्।

त्यद् त्रि० त्यज–“त्यजितनियजिभ्यो डित्” उ० अदि डिच्च।१प्रसिद्धे। अस्य सर्वनामतया त्यदादिकार्य्यम्, स्यः त्यौ त्ये त्यस्मै त्यस्मात् त्येषां त्यस्मिन्। स्त्रियां स्या त्ये त्याः। क्लीवे त्यद् त्ये त्यानीति भेदः। २सर्वदा परोक्षाभिधानार्हे वस्तुनि।

“द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च। तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरीक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः। अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम्” बृ० उ०। “ते एते द्वे वाव वावशब्दोऽवधारणार्थः। द्वे एवेत्यर्थः। ब्रह्मणो परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परमब्रह्माविद्याध्यारोपणाभ्यां के ते द्वे। मूर्त्तञ्च एव मूर्तमेव च। तथा अमूर्त्तञ्च एवामूर्तमेव चेत्यर्थः। अन्तर्नीतस्वात्मविशेषणे मूर्त्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्य्यते। कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्त्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते। मर्त्यं मरणधर्म्यमृतञ्च तद्विपरीतम्। स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत् स्थास्नु। यच्च यातीति यद्व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतम्। सच्च सदित्यन्येभ्यो विशिष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्। तच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम्। अथामूर्तमथाधुनाऽमूर्तमुच्यते। वायुश्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्तत्वादस्थितमतोऽविरुध्यमानं केनचिदमृतममरणधर्म तद्यत् स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्माद्यदेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषमतस्त्यत्त्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्ववत्। तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्यैव रसः। कोऽसौ। य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते। यः स एषः अमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत् सारिष्ठः, एतत्पुरुषसारञ्चामूर्तं भूतद्वयं हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत् सारं भूतद्वयम्। त्यस्य ह्येष रसो यस्माद्यो मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवन्न गृह्यसारस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यम्। तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानं त्यस्य ह्येष रस इति” भाष्यम् “सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा स्यो वा भवाम्यहम्” वेणी०। अव्ययीभावे शरदा० अच् समासान्तः। उपत्यदम्।

त्यदादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते शब्दसमूहे। स च गणः “त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अत्त्वविधौ द्विपर्य्यन्तस्यैव ग्रहणमिति भाष्यकारेष्टिः।

त्याग पु० त्यज–भावे घञ्। उत्सर्गे मूर्तद्रव्यस्य स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारे न ममेदमित्याकारे। “न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति” “उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीरं पापरोगिणम्। न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्तनम्” मनुः अमूर्तद्रव्यस्य २वियोगमात्रे च। त्यागश्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधः। यथाह गीता “नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः। दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः”। विशेषणाभावात् विशेष्याभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्त्यागः त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः। स च सात्त्विकत्वादादेयः। सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः। स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्य्यासेन कृतस्तामसः इति भेदः। द्विविधोऽपि हेयो भवति। फलाभिसन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः। स च कर्मानधिकारिकर्तृको नैर्गुण्यरूपः। सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधः। तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यं वेदान्तविचाराय फलाभिसन्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासन्न्यास उच्यते। जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्न्यास इत्युच्यते। ‘त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात्। त्यागो

हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः। त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति। न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति" शब्दार्थचि॰ धृतवाक्यम्।

त्यागिन् त्रि॰ त्यज—घिणुन्। १ दातरि, २शूरे, ३वर्ज्जनशीले, ४कर्मफलत्यागिनि च "न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी च्छिन्नसंशयः। न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" गीता "आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया" मनुः।

त्यागिमन् त्रि॰ त्यागेन निष्पन्नं त्याग+इमन्। त्यागेन निर्वृत्ते।

त्याज्य त्रि॰ त्यज+ण्यत् कुत्वाभावः। १वर्ज्जनीये "तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः" प्रा॰ त॰। २दातुं योग्ये च।"त्याज्यो दृष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता" रघुः। "सा त्ववाप्यान्यतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनी। महापातकदुष्टा च पतिगर्भविनाशिनी" व्यासस॰।

त्रक गतौ भ्वा॰ आत्म॰सक॰सेट्। त्रकते अत्रकिष्ट। तत्रके।

त्रख गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् धातुपाठः। त्रखति अत्रखीत् अत्राखीत्। तत्राख। [अत्रङ्खीत्। तत्रङ्ख।

त्रखि गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् धातुपाठः। त्रङ्खति

त्रग गतौ भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट् इदित्। त्रङ्गति अत्रङ्गीत्। तत्रङ्ग। अयं दिवा॰ धातुपाठः। त्रङ्ग्यति।

त्रङ्ग पुंस्त्री त्रगि—अच्। पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे सौभे उद्रङ्गे प्रतिमार्गके त्रिका॰।

त्रद चेष्टायां भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् इदित्। त्रन्दति अत्रन्दीत्। तत्रन्द।

त्रप लज्जायां भ्वा॰आ॰ अक॰ वेट्। त्रपते अत्रपिष्ट अत्रप्त त्रेपे। णिच् वा घ॰। त्रपयति त्रापयति। षित् त्रपा। "कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवोढया। अत्रापि च क्रिया प्रश्नोत्तरा गुप्ता न बुध्यते" विदग्धमुख॰। "अपेक्षाभिक्षायामपि किमपि चेतस्त्रपयति" शान्तिश॰। अप—अन्यतो लज्जायाम् "तस्माद्वलैरपत्रेपे" भट्टिः। "लज्जा सापत्रपान्यतः" अमरः।

त्रपा स्त्री त्रप—भावे अङ्। १लज्जायाम् अमरः। कर्त्तरि अच्। २सलज्जे त्रि॰। ३कुलटायां स्त्री मेदि॰। ४कुले ५कीर्त्तौ च शब्दच॰।

त्रपाक पुंस्त्री॰ त्रप—आक। म्लेच्छजातिभेदे उणादि॰।

त्रपारण्डा स्त्री त्रपायां रण्डा। लज्जाहीनायां वेश्यायां जटा॰ शब्दक॰ वस्तुतः त्रपारण्डेति नामद्वयं मेदिनौ त्रपाशब्दस्य वेश्यार्थकत्वोक्तेः रण्डाशब्दस्य च तदर्थप्रसिद्धेस्तत्समानार्थकत्वौचित्यात्।

त्रपिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन तृप्रः अतिशायने इष्ठन् प्रियादि॰ त्रपादेशः। तृप्रतरे। [स्त्रियां ङीप्।

त्रपीयस् त्रि॰ अतिशयेन तृप्रः ईयसुन् त्रपादेशः। तृप्रतमे

त्रपु न॰ अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव त्रप—उन्। १सीसके २रङ्गे च मेदि॰ तस्य विकारः अण् "त्रपुजतुनोः षुक् च" पा॰ षुक् च। त्रापुष तद्विकारे त्रि॰। "ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च" मनुः। "सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु। ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम्" भा॰उ॰ ३८ अ॰। [लताभेदे।

त्रपुकर्कटी स्त्री त्रपु इव शुभा कर्कटी। (ससा) इति ख्याते

त्रपुटी स्त्री त्रप—बा॰-उटक् गौरा॰ ङीष्। सूक्ष्मैलायाम्। रत्नमाला।

त्रपुल न॰ त्रप—बा॰ उल। रङ्गे द्विरूपकोषः।

त्रपुष(स) न॰ त्रपुष्याः(ष्याः)फलम् अण् फले तस्य लुप्। त्रपुषी(सी)फले। "त्रपुसं(षं) लघु नीलञ्च नवं तृट्क्लमदाहजित्। स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम्। तत्पक्वमम्लमुष्णं स्यात् पित्तलं कफवातनुत्। तद्बृंहन्मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्ताश्मकृच्छ्रजित्" भावप्र॰।

त्रपु(ष)स न॰त्रप-बा॰उस(ष)। १रङ्गे द्विरूपकोषः। गौरा॰ ङीष् २माहेन्द्रवारुण्यां कर्कटीभेदे (ससा) लताभेदे। सा च पीतपुष्पा काण्डालुः बहुफला तुन्दिलफला कण्टकफला सुधावासा च।

त्रप्सा स्त्री घनीभूतश्लेष्मादौ। "कृमिकीटपतङ्गैर्दूषिता यत्र मेदिनी। त्रप्सया कर्षणैः क्षिप्ता वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत्। नखदण्डतनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः। भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत्" "त्रप्सा घनीभूतश्लेष्मादि" शु॰त॰।

त्रप्स्य न॰ घनेतरदधनि अमरटीकायां विद्याविनोदः।

त्रय न॰स्त्री त्रयाणामवयवम् अयच्। त्रितये १त्रित्वसंख्यायाम् "वेदत्रयं निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितीति च" मनुः। स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "व्याघोतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी" माघः त्रयोऽवयवा अस्य अयच्। २त्रित्वसंख्यान्विते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्म॰

शुद्धिमभीप्सता:" मनुः ङीषन्तः "ऋग्यजुःसामरूपे ३वेदत्रये त्रित्वसंख्यान्वितेषु ऋगादिवेदेषु अमरः"एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम्" "त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्याद्दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्" मनुः। "ब्रह्माऽथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत् त्रयीमयम्। ऋग्वेदाद्दृङ्मयो ब्रह्मा स्थितो विष्णुर्यजुर्मयः। रुद्रः साममयोऽन्त्याय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः"मनुः।४पुरन्ध्र्यां ५सुमतौ स्त्री विश्वः ६सोमराजीवृक्षे स्त्री शब्दच०। ७भवान्याम् दुर्गायाम्। यथा "ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या। त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टा दृष्टार्थसाधिनीति" देवीपु०।

त्रयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् त्रिशब्दस्य त्रय आदेशः। (निपात्य)१त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च बहुत्वेऽप्येकत्वम्। एवं त्रयोदशत्रयोविंशतित्रयस्त्रिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् प्रभृतयः त्र्यधिकदशादिसंख्यायां तत्संख्ये ये च। इयांस्तु भेदः अशीतिभिन्ने चत्वारिंशदादौ वा त्रय आदेशः। तेन पक्षे त्रिचत्वारिंशादित्यादि तत्रार्थे अशीतौ नेति त्र्यशीतिः।

त्रययाय्य पु० त्रयं जन्मत्रयं याति या--बा० आय्य। जन्मत्रयप्राप्ते "स्तनुर्न त्रययाय्यः"ऋ० ६।२।७। "त्रययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः। जन्मत्रयं स्मर्यते। मातुरग्रेऽधिजननात् द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्। तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतमिति" तादृशः पुत्र इति"भा०।

त्रयस्त्रिंश त्रि० त्रयस्त्रिंशत्+पूरणे डट्। त्र्यधिकत्रिंशत्संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप्।

त्रयस्त्रिंशत्पति पु० त्रयस्त्रिंशतो देवानां पतिः। १इन्द्रे हेमच०। २प्रजापतौ च तयोः त्र्यधिकत्रिंशतो देवानां पतित्वात् तथात्वम्। देवानां त्रयस्त्रिंशत्त्वं तु

"अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावा पृथिवी त्रयस्त्रिंश्यौ,त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेनं प्रजापतिम्" शत० ब्रा० ४।५।६।२। "कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति" शत० ब्रा० ११।६।३।५। तु अन्यथोक्ता अस्मिन् पक्षे निर्द्धारणसम्बन्धाभावात् इन्द्रप्रजापतिपरत्वम् तयोस्तेषां मध्ये श्रेष्ठत्वेन पतित्वात्तथात्वमिति बोध्यम्। "आदित्यांश्च वसूंश्चैव रुद्रांश्चैवाश्विनावपि" रामा० ३। २०। अन्यथा संख्योक्ता।

त्रयस्त्रिंशस्तोम पु० त्रयस्त्रिंशत् स्तोमा अस्य दृषो०। यज्ञभेदे। "त्रयस्त्रिंशस्तोमेन शोणः सात्रासाहः पाञ्चालो राजा। तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् "सात्रासाहे यजमाने अश्वमेधेन तौर्वशाः। उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट् सहस्राणि वर्मिणाम्" शत० ब्रा० १३।५।४।१६।

त्रयस्त्रिंशिन् न० त्रयस्त्रिंशत् ऋचः सन्त्यस्मिन् इनि डिच्च। त्रयस्त्रिंशदृग्भिर्गीयमाने सामभेदे। "त्रयस्त्रिंशि नाम साम माध्यन्दिने पवमाने भवति" तैत्ति० १।२।२।४

त्रयीतनु पु० त्रयी वेदा एव तनुरस्य। १सूर्ये हला०। "स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते" भाग०५।२०।७। तस्य त्रयीमयत्वोक्तात्तथात्वम्।

त्रयीधर्म्म पु० त्रय्या वेदत्रयेण विधीयमानो धर्मः शाक०। वैदिके धर्मे ज्योतिष्टोमादौ अमरः।

त्रयीमय पु०त्रय्यात्मकः मयट्। १सूर्ये त्रयीतनुशब्दे उदा० २त्रयीधर्मात्मके त्रि०। "एवं मुहूर्त्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्त्तते पुरीषु" भाग० ५ २१।१७। "त्रयीमयं रूपमिदञ्च शौकरम्"इत्युक्ते वाराहे ३रूपे न०तद्रूपविवृतिस्तत्रैव "स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयोरिडो दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे। प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम्। दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सत्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते। सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः। सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः। नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने" भाग० ३।१३।४०। ४परमेश्वरे च पु०। "स एष आत्मात्मववतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः" भाग०२।४।१६।

त्रयीमुख पु० त्रयी मुखेऽस्य। विप्रे हेमच०।

त्रयोदशन् त्रि०त्रयश्च दश च, त्र्यधिका वा दश शाक० त्रय आदेशः। १त्र्यधिकदशसङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च। "क्वचित् द्वादश मासाः संवत्सराः क्वचित् त्रयोदश मासाः" श्रुतिः म०त०। ततः पूरणे डट्। त्रयोदश तत्पूरणे त्रि० "ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत त्रयोदशदिनात् परम्" ज्यो० स्त्रियां ङीप्। सा च चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियात्मके तिथिभेदे सा च स्मरतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः। "त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे" मन्वादिकथने"वरुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी" वारुणीकथने च ति०त०।

त्रय्यारुण पु० मान्धातृवंश्ये त्रिधन्वनः सुते नृपभेदे "राज-

त्त्रिधर्मवांस्त्वासीत् विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः” हरिवं०१२अ०।

त्रस गतौ ग्रहे निषेधे च चुरा० उभ० सक० सेट्। त्रसयति ते अतित्रसत् त।

त्रस भासे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। त्रंसयति ते त्रंसति अतत्रंसत् त अत्रंसीत्।

त्रस भये वा दिवा० पक्षे भ्वा०पर०अक०सेट्। त्रसति अत्रासीत् अत्रसीत् तत्रास त्रेसतुः तत्रसतुः। ईदित् त्रस्तः। तस्य दिवादित्वे सार्वधातुके श्यन्। त्रस्यति। “त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूः” माघः“त्रसन्तु रात्रिस्तुतसंभ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रियाम्” “सुखरवसद्भिरपि यत्र गौरवात्”माघः।“त्रसन् वै जायमानेभ्यः” भट्टिः। “ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः परिदिदेविरे” भट्टिः “कपेरत्रासिषुर्नादात् मृगाः सिंहध्वनेरिव” भट्टिः। “राक्षसस्त्र न चात्रासीत् प्रनष्टभयतिष्ट च” भट्टिः।

उत्+उत्कटत्रासे।“बालानुत्त्रासयन्ति ह”हरिवं०३२७७।

त्रस त्रि० त्रस–भये आधारे घञर्थे क।१वने त्रिका०। त्रस–गतौ अच्। २जङ्गमे त्रि० अमरः। त्रसरेणुः।

त्रसदस्यु पु० मान्धातृपौत्रभेदे। “तस्मात्तत्मादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ न्टप!। पुरुकुत्सञ्च धर्मज्ञं मुचुकुन्दञ्च धार्मिकम्। पुरुकुत्ससुतस्त्वासीत् त्रसदस्युर्महीपतिः” हरिवं० १२ अ०। [१त्रासयुक्ते त्रि०।

त्रसन न० त्रस–भावे ल्युट्। १भये २उद्वेगे कर्त्तरि ल्यु।

त्रसर पु०त्रस–अरन्। तन्तुवायोपकरणभेदे(तासनी) अमरः

त्रसरेणु पु० त्रसः चलो रेणुः कर्म०। “जालान्तरगते भानौ स्तल्क्ष्मं यद्दृश्यते रजः। प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते” मनूक्ते गवाक्षान्तर्गतसूर्यकिरणेषु १दोधूयमाने रजसि २परमाणुषट्कात्मके द्व्यणुकत्रयात्मके रजसि“परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः”ब्रह्मवै०।“जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसी विलोक्यते। त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः” इति वैद्यकपरिभाषया ३त्रिंशत्परमाणुरूपे रजसि च। ४सूर्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका०।

त्रसुर त्रि० त्रस–उरच्। भीरौ संक्षिप्तसारः।

त्रस्त त्रि० त्रस–क्त। १भीते २चकिते। ३शीघ्रे न०। “त्रस्तौ समासन्नकरेणुसूत्कात्” “त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणुः” माघः“जुगोपात्मानमत्रस्तः”रघुः।

त्रस्नु त्रि० त्रस–क्नु। भीरौ त्रासशीले अमरः। “सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां स भीरोर्त्रस्नुमेकिकाम्” भट्टिः

“अत्र त्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः” रघुवंशकाव्यम्।

त्रा पालने अदा० आ० सक० अनिट् क्रमदीश्वरः। त्राते अत्रात। “कान्तारे ब्राह्मणान् गाश्च यः परित्राति कौशिकः!” भा०अनु०७२अ०। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः।

त्राण न०त्रै–पालने भावे ल्युट् भावे क्त तस्य नो वा।१रक्षणे। कर्मणि क्त वा तस्य नः।२रक्षिते त्रि० ३त्रायमाणालतायां न० मेदि० तदर्थे स्त्री राजनि०। “न कुर्यादात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः” मनुः। [भावे क्त। ४रक्षणे न०।

त्रात त्रि० त्रै–कर्मणि क्त वा तस्य नत्वाभावः। १रक्षिते

त्रापुष त्रि०त्रपुणा निर्वृत्तम् अण् षुक् च। रङ्गमये पात्रादौ।

त्रामन् त्रि०त्रै–पालने मनिन्।१रक्षके “तव त्रामभिरिन्द्र! तुर्वयानम्” ऋ० १।५३।१०।

त्रायन्ती स्त्री त्रै–सम्प० भावे क्विप् त्राः तामयति गच्छति भ्वा० इ गतौ शतृ–ङीप्। त्रायमाणालतायाम् अमरः। “त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा। ज्वरहृद्रोगगुल्मास्रभ्रमम्यूलविषप्रणुत्” भावप्र०। “कलशी दृहती द्राक्षा त्रायन्ती निम्बगोक्षुरी:” सुश्रु०। स्वार्थे क। त्रायन्तिका तदर्थे “प्रियङ्गुनन्तायूथिका पद्मात्रायन्तिकावेहृतिकाम्बष्टादाडिमवल्कशालपर्णीपिप्पलुत्पुत्रकेसरधातकीवकुलशाल्मलीश्रीवेष्टकमोचरसौत्तरीशानवकुतीर्घ्वहानासवान् कुर्वीत”सुश्रु०।

त्रायमाण त्रि० त्रायते त्रै–कर्मणि शानच्। १रक्षमाणायां (बाला)ख्यातायां २लतायाम् अमरः। स्वार्थे क। तदर्थे स्त्री राजनि०। [दशीभवे।

त्रायोदश त्रि० त्रयोदश्यां भवं सन्धिवेला० अण्। त्रयो-

त्रास पु०त्रस–भावे घञ्। १भये“त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्” माघ०।२मणिदोषभेदे च मेदि०।

त्रासन न०त्रस–णिच् भावे ल्युट्। १भयोत्पादने कर्त्तरि ल्यु। २भयोत्पादके त्रि०।

त्रि त्रि० ब० व० तॄ–ड्रि। त्रित्वसंख्याविशिष्टे। “इति वेदास्त्रयस्त्रयी” अमरः “त्र्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्” कुमा० “त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादत्रयमदूदुहत्” मनुः। स्त्रियां गौणत्वे मुख्ये च विभक्तौ परतः तिस्रादेशः। तिस्रः अतितिस्रः। केचित्तु प्रियतिसेत्युदाहृतम् तच्चिन्त्यम् “तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन्” कुमा०। त्रयाणां वेदे तु क्वचित् त्रीणामिति रूपं “मह्नि! त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मितस्यार्यम्णः”ऋ०१०।१८५।१।

त्रिंश त्रि० त्रिंशत्+पूरणे डट्। त्रिंशत्पूरणे, त्रिंशत्तमे

"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते" सू० सि० ।

त्रिंशक त्रि० त्रिंशता क्रीतः वुन् डिच्च । त्रिंशत्संख्यान्वितद्रव्येण क्रीते वस्तुनि ।

त्रिंशत् त्रि० त्रयोदशतः परिमाणमस्य नि० । १त्रिदशकसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च । तत्र संख्येये "निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठाः त्रिंशत्तु ताः कलाः। त्रिंशत् कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः" "त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्" मनुः "संख्यायां "तच्चिंशता भवेन्मासः" सू० सि० ।

त्रिंशत्क त्रि० त्रिंशत्परिमाणमस्य कन् । १त्रिंशत्परिमाणे अवयवे कन् । २तत्संख्यायाम् "अमावास्याः पृथक् तेषां त्रिंशत्कं परिचक्षते" कामन्द० ।

त्रिंशति स्त्री त्रिंशत्+पृषो०। १त्रिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये च ।"पञ्चकं मण्डलं जय्यं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः"काम०

त्रिंशत्तम त्रि० त्रिंशतः पूरणः तमप् । १त्रिंशत्संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् । "ततस्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्ववतिष्ठन्त" शत०ब्रा० १०।४।२।२३ ।

त्रिंशत्पत्र न० त्रिंशत्संख्यानि पत्राणि दलानि प्रतिपुष्पमस्य । १कुमुदे शब्दमाला ।

त्रिंशांश पु० त्रिंशस्त्रिंशत्पूरणोऽंशः । राशेस्त्रिंशत्पूरणे भागे षष्टिकलात्मके भागे षड्वर्गान्तर्गतानां राशिभेदे तेषामंशविशेषाणामधिपतयः ज्यो० उक्ता यथा

"पञ्च पञ्चाष्टसप्ताक्षा विषमे त्रिंशदंशकाः । माहेयशनिजीवज्ञशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे" । विषमराशौ कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंशांशकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां विपर्य्ययेण त्रिंशांशा ज्ञेयाः । यथा मेषो विषमराशिः तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांशपर्य्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ऊनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांशपर्य्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिंशांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शुक्रस्य त्रिंशांशाः क्रमात् ज्ञेयाः। मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेष्वप्येवम् । समराशौ व्युत्क्रमाद्यथा । वृषे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगोः । ततो द्वादशांशपर्य्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशांशपर्य्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः कुजस्य त्रिंशांशाः । एवं कर्ककन्यावृश्चिकमकरमीनेष्वपि बोध्याः। त्रिंशदंशका इत्यत्र वृत्तौ त्रिभागवत् पूरणार्थता

त्रिंशिन् त्रि०त्रिंशत् प्रमाणमस्य इनि डिच्च । त्रिंशत्प्रमाणे स्त्रियां ङीप् ।

त्रिक न०त्रयाणां संघः कन् ।१त्रित्वसङ्ख्यायाम् २पृष्ठवंशाधोभागे,३कटिभागे,४त्रिफलायाम् (हरितक्यामलकीवयस्याफलत्रये) ५त्रिकटुनि, (शुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रये) । वातादिषु मिलितेषु त्रिषु कायति कै-क । ६गोक्षुरे पु० अमरः । ७त्रिपथसंस्थाने हेम० । ८त्रिमदे "गुडूचीसारसंयुक्तात् त्रिकत्रयसमन्वयात् । वातरक्तं निहन्त्याशु सर्वरोगहरन्त्वयः" सुखबोधः त्रिकत्रयं त्रिकटुत्रिमदम् त्रिफलम् चेति त्रयमित्यर्थः।"युगं सत्कृत्कारविवर्तितत्रिकः" माघः । "व्यपोढपार्श्वैरपवर्तितत्रिका" किरा० । "त्रिफला तु फलत्रिकम् "कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः" रघुः । "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा" हरिका० । तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । ९तृतीयके त्रि० । त्रयः अधिकाः शुल्कं लाभो वृद्धिर्वा यत्र शतादौ १०त्र्यधिकलाभादियुक्ते शतादौ । "द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः"मनुः। (शतकरा तिनटाका सुद) "त्रिकास्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम्" इत्युक्ते ११सन्धिभेदे न०।

त्रिककुद् पु० त्रीणि ककुदतुल्यानि शृङ्गाण्यस्य ककुदस्य अन्त्यलोपः समा० । त्रिकूटाख्ये पर्वतभेदे अमरः । पर्वत एवास्य अन्त्यलोपः नान्यत्र । तत्र त्रिककुद तद्युक्ते त्रि० । २विष्णावपि पु० वा अन्त्यलोपः । "तथैवाहं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिककुत् तेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात्" भा० शा० ३४४ अ० । ३दशरात्रसाध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्त्यलोपः। "त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुद एव समानानाम्" तै०स०७।२।५।२ । "चतुष्टोमात् समूढात् त्रिककुदः शस्त्रम् अथ महात्रिककुदश्च, छन्दोमत्रिककुदश्च" शा० श्रौ० १६।२६।१४ । "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्" शत० ब्रा०३।१।३।१२।"वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुन्नाम ते पिता"अथ०४।९।८।

त्रिककुभ् पु० त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्नाति स्कुन्भ क्विप् छान्दसः सलोपः । १उदाने वायौ "उदानो वै त्रिककुप्छन्दः"शत०ब्रा०८।५।२।४। २नवरात्रसाध्ये यज्ञ०

भेदे। त्रिककुभोऽप्यत्र। त्रिककुबव्यूढः पृष्ठ्यः। महात्रिककुप् व्यूढो नवरात्रः। समूढत्रिककुप् समूढः” आश्वा० श्रौ० १०। ३।२१ नवरात्र इत्यनुवर्त्तते, नारा० “चतुष्टोम त्रिककुबव्यूढोऽभिप्लवः एतैश्चतुर्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत। २२ एतैस्त्रिककुम्महात्रिककुप् समूढ़त्रिककुप् चतुष्टोमत्रिककुब्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत। एतेषां दशमो वैश्वानर एव भवति। कामस्त्वेतेषामेकैकेन सम्बध्यते” नारा०।

त्रिककुब्धामन् पु० मूर्द्धाव्योममध्याभेदेन तिसृणां ककुभां दिशां समाहारः त्रिककुब् तत् धाम आश्रयो यस्य। विष्णौ विष्णु स०। [गोक्षुरवृक्षे शब्दर०।

त्रिकट पु० त्रीन् वातादिदोषान् कटति आवृणोति अच्।

त्रिकटु न० त्रयाणां कटुरसानां समाहारः। मिलितेषु शुण्ठीपिप्पलीमरिचेषु हेम०। “विश्वोपकुल्यामरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते। त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकास त्वगामयान्। गुल्ममेहकफस्थौल्य मेदश्लीपदपीनसान्” भावप्र०।

त्रिकण्ट पु० त्रयः कण्टाः कण्टका अस्य। १गोक्षुरे २स्नुहीवृक्षे, च रत्नमा० (टेङ्गरा) ३मत्स्यभेदे शब्दर०। ४पत्रगुप्ते शब्दच०। वृहत्यग्निदमनीदुःस्पर्शात्मके ५द्रव्ये राजनि०।

त्रिकण्टक पु० स्त्री लघुगर्गमत्स्ये त्रिका० समा० द्वि०। २कण्टकत्रये स्त्री। ततः परिमाणे रजता० अञ्। त्रैकण्टक तत्परिमाणे। त्रयः कण्टका अस्य। ३गोक्षुरवृक्षे पु० हेमच०। ४कण्टकत्रयान्विते त्रि०।

त्रिकद्रुक पु० ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके “अभिप्लवाहत्रिके “अभिप्लवत्र्यहं पूर्वं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते” आश्व० श्रौ० ११। १।११ त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र!” ऋ० २।११।१७ “त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु आभिप्लविकेष्वहःसु” भा० “त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः” कात्या० श्रौ० २४।१।८ त्रिकद्रुक इति ज्योतिरादीनां समुदितानां संज्ञा संव्यवहारार्था” कर्कः “त्रिकद्रुकाः पृष्ठावलम्ब्य इति पशुकामस्य” आश्व० श्रौ० ।१०।२।१८।

त्रिकर्म्मन् पु० त्रीणि कर्म्माण्यस्य। यजनं याजनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ। अध्यापनञ्चाध्ययनं षट् कर्मा धर्मभाग् द्विजः” भा० अनु० १३१ अ०। उक्तेषु षट्सु कर्मसु मध्ये इज्यार्थयाजनप्रतिग्रहाध्यापनभिन्नाइज्यार्थदानेज्याध्ययनरूपकर्मकारिणि द्विजे। “त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः। त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतः द्विजः” भा० अनु० १४१ अ०।

त्रिकश न० तिसृणां कशानां तदाघातानां समाहारः। कशाघातत्रये। कशाघातत्रिकञ्च कशशब्दे १८३४ पृ० दर्शितम्।

त्रिकशूल न० ६त०। वातजन्ये त्रिकस्थे व्यथाभेदे। “स्फिगस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम्। तत्र वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते” भावप्र०।

त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै—क। कूपसमीपस्थे जलोद्धारके त्रिदारुमये यन्त्रभेदे क्षीरस्वामी।

त्रिकाण्ड पु० त्रीणि काण्डान्यस्य। स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमिवर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपात्मके नामलिङ्गानुशासने अमरसिंहकृते १कोषभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुरुषोत्तमकृतः यथाह तदुपोद्घाते “अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे न यानि नामानि समुल्लिलेख। विलोक्य तैरप्यधुना प्रचारमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य”। २निरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा “आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा। तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः”। त्रयाणां काण्डानां समाहारः ङीप्। त्रिकाण्डी ३काण्डत्रये स्त्री। त्रीणि काण्डानि प्रमाणमस्य मात्रच् द्विगोस्तस्य लुकि प्रोक्तपरत्वे ङीप् त्रिकाण्डी प्रोक्तभक्तिः। त्रिकाण्डमिते रज्ज्वादौ स्त्री टाप्।

त्रिकाय पु० त्रयः काया अस्य त्रिकं दुःखत्रिकमेत्यस्मात् इ— अपादाने अच् वा। बुद्धदेवे हेमच०।

त्रिकार्षिक न० कर्षाय हितम् ठक् त्रयाणां वातपित्तकफानां कार्षिकम्। नागरातिविषामुस्तारूपे मिलिते औषधभेदे राजनि०।

त्रिकाल न० त्रयाणां कार्य्यकालभूतभविष्यत्कालानां समाहारः। १भूतभविष्यद्वर्तमानकालत्रये २प्रातर्मध्याह्नरूपकालत्रये च। “त्रिकालं पूजयेद्देवीम्” इति तन्त्रम्। त्रिकालज्ञः। त्रयः काला अस्य। ३कालत्रयवर्त्तिनि त्रि०। साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” सां० का०। करणस्य मनसः त्रिकालबुद्ध्यादिसाधनत्वं यथा “नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति। तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति” सा० कौ०।

त्रिकालज्ञ पु० त्रिकालवर्त्तिपदार्थान् जानाति ज्ञा—क। १सर्वज्ञे त्रिकालविदादयोऽप्यत्र। २भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाभिज्ञे त्रि०। “युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः” वृ०स० १७ अ०। त्रिकालवेत्ताप्यत्र।

त्रिकालदर्शिन् पु॰ त्रिकालं तद्वर्त्तिवस्तु पश्यति दृश–णिनि। १ऋषौ हारा॰। २त्रिकालज्ञे त्रि॰ "प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कर्त्ता भवति" वृ॰ स॰ २१ अ॰।

त्रिकूट पु॰ त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य। लवणसमुद्रमध्यस्थे लङ्कापुराधारे पर्वतभेदे अमरः। "तैद्धते केशरिक्रान्त-त्रिकूटशिखरोपमा" माघः "स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः। त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह" रामा॰सु॰२अ॰। स आकरत्वेनास्त्यस्य अच्। २तद्भवे सामुद्रलवणे न॰। ३सुमेरुसुते चीरोदसमुद्रतीरस्थे पर्वते च तत्कथा वामनपु॰ "सर्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्वतः। सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर द्युतेः। चीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः। उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः" इत्युपक्रमे "तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः। नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम्। द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः। पाण्डुराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम्। वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन् दिशः। तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम्। न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः। नातप्ततपसो लोका ये च पापकृतो जनाः। तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम्। कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम्। गजोह्यचलसंकाशो मदाञ्चिततलोचनः। तृषितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम्। संलीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन्। गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना। गरुड़स्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधन!। ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात्। उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः। स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः। मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम्"।

त्रिकूटलवण न॰ त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम्। द्रोणीलवणे राजनि॰।

त्रिकूटवत् पु॰ त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः।१त्रिकूटपर्वते। "हिमवान् पारिपात्रश्च सह्यः शुक्लस्त्रिकूटवान्" भा॰ आश्वमेधिकप॰ श्वेतपर्वतकथने" ४३ अ॰।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा॰।

त्रिकूर्चक न॰ सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे अर्द्धधारशब्दे २७५ पृ॰ दृश्यम्। "विशेषेण बालवृद्धकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत्" सुश्रु॰।

त्रिकोण त्रि॰ त्रयः कोणा यस्य। त्रिकोटियुक्ते १पदार्थे "विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" तन्त्रे श्रीचक्रोक्तौ। ज्योतिषोक्ते लग्नात् २नवमपञ्चमस्थाने न॰। "त्रिकोणं नवपञ्चमम्" दीपि॰। "त्रिकोणगान् शुक्रश्चैव पश्यन् पूर्णफलप्रदः" ज्यो॰ त॰। ३योनौ शब्दकल्पतरुः। ४त्रिभुजे क्षेत्रभेदे न॰। क्षेत्रशब्दे २३८१ पृ॰समत्रिकोणविषमत्रिकोणादिस्वरूपादिकमुक्तम्। ५कामरूपपीठभेदे "करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनीम्। शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम्" कामाख्यातन्त्रम्। त्रिकोणपदार्थाश्च कतिचित् कविकल्पलतायां संचित्य दर्शिताः। "हलहरनेत्रकामाख्यावह्निमण्डलैकारवज्रशृङ्गाटशकटयोनिरूपाः"।

त्रिकोणफल न॰ त्रिकोणं फलमस्य। १शृङ्गाटके भावप्र॰। ६त॰। त्रिभुजक्षेत्रफले "लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला॰। [काचारयवचारटङ्कणचारेषु।

त्रिक्षार न॰ त्रयाणां चाराणां समाहारः। मिलिते सर्जि-

त्रिक्षुर पु॰त्रीणि क्षुराणीवाग्राण्यस्य।कोकिलाक्ष्यवृक्षे रत्ना॰।

त्रिख न॰त्रिधा खमाकाशोऽवकाशः फलेऽत्र। त्रपुषे शब्दच॰।

त्रिखट्व न॰ त्रिसृणां खट्टानां समाहारः। खट्टात्रये। ततः वा ङीप्। तत्रार्थे स्त्री अमरः।

त्रिखर्व पु॰सामवेदशाखाभेदाध्यायिनि "तामेतान्त्रिखर्वा उपासते तस्मात्ते सर्द्धमाना न व्रीयन्ते" ताण्ड्यब्रा॰२।८।३। "तामेतां दशमप्राप्यां विष्टुतिं त्रिखर्वाः शाखिन उपासते प्रयुञ्जते" भाष्यम्।

त्रिगङ्ग अव्य॰ तिसृो गङ्गा नद्यो यत्र बहुव्रीह्यर्थे "नदीभिश्च" पा॰ अव्ययी॰। १तीर्थभेदे। "सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन्। सुधां चैव लभेत् भोक्तुं यो नरो जायते पुनः" भा॰अनु॰ २५ अ॰।

त्रिगण त्रि॰ ६त॰। १त्रिवर्गे अमरटीकायां नीलकण्ठः "न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्" किरा॰।

त्रिगन्धक न॰ त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः। १त्रिजातके त्रि॰ नैघण्टुपारस्करः। त्रिसुगन्धिकमप्यत्र। त्रिजातकशब्दे दृश्यम्।

त्रिगम्भीर पु॰त्रिभिर्गम्भीरः। स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः शिशुः शुभः" काशी॰ ११ अ॰ उक्ते शुभलक्षणयुक्ते "त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः" इत्युपक्रमे "नाभिः स्वरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतत्त्रितयं नराणाम्" वृ॰ स॰ ६८ अ॰।

त्रिगर्त्त पु० त्रीणि गर्त्तानि यत्र। १जालन्धरे देशे हेमच०। स च देशः वृ०स०१४अ० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः“उत्तरतः कैलास”इत्युपक्रमे “आदर्शान्तर्द्वीपित्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राजा वा अण्। त्रैगर्त्त पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च बहुषु अणो लुक्। २तन्नार्थे ब०व०।“द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्त्तसौराष्ट्रान्” वृ० स० ६अ०। “सुशर्मा च नरव्याघ्र! त्रिगर्त्तः प्रस्थलाधिपः” भा० द्रो० १७अ०। आर्षत्वात् एकत्वेऽपि अणो लुक्।“मद्रराजश्च बलवान् त्रिगर्त्तानाधीश्वरः” हरिवं०६१ अ०। स्वार्थे क। तन्नार्थे त्रिका०।

त्रिगर्त्तषष्ठ पु० ब० व० त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो यस्य। १आयुजीविसंघभेदे स च संघः सि० कौ० उक्तो यथा “आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी। क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः” “दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः”पा० स्वार्थे तेभ्यः छ। कौण्डोपरथीय इत्यादि।

त्रिगर्त्ता स्त्री त्रयो योनिस्था गर्त्ताः अस्याः। कामुकयङ्गनायां मेदि०। एकयोनिकाया अपि तस्या मैथुनाचरणे त्रियोनिकतुल्यत्वात्तथात्वम्।

त्रिगुण न०त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः। समाहृता वा त्रयो गुणाः,त्रयोगुणा अस्य वा। सांख्यमतसिद्धे साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मके १प्रधाने। “त्रिगुणमविवेकिविषयं सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि” सा० कौ० “त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम्”त०कौ०“शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम्। त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्”विष्णुपु०“सत्त्वरजस्तमसां साम्यवस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः” सा० सू० “सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकवद्गुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च। तेष्वत्र शास्त्रे स्मृत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्माटत्वाच्च प्रयुज्यते। तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत्। अकार्य्यावस्थेति निष्कर्षः। अकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः। यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा। एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्”इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च। सत्त्वादीनामनुगमाय साम्यन्येति। पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति। महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति। महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति। तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्” भाष्यम् २सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि० “महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च। विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः। त्रिभिर्गुण्यते गुण–घञर्थे क। ३त्रिभिर्गुणिते त्रि० “सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य” रघुः “व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम्” कुमा० “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम्”मनुः। त्रयोगुणा अस्याः। ४मायायां स्त्री ५तन्नामके (ह्रीं)वीजभेदे च “वेदाद्यां त्रिगुणां रमामथ वदेत् कामेन संसेविताम्” तन्त्रसा० श्रीविद्यामन्त्रभेदोक्तौ ६त्रिशिखे त्रिशूले “त्रिगुणपरिवारप्रहरणः” किरा०। “त्रिगुणः त्रिशिखः परिवार आकारो यस्य” मल्लि०। कर्णशब्दे परेऽस्य लक्षणपरत्वे दीर्घत्वम् त्रिगुणौ कर्णौ अस्य। त्रिगुणाकर्ण तथा लक्षणयुक्ते त्रि०।“पदैस्त्रिभिर्बलिर्बद्धो रागादि त्रिपदाथ वा। उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता” देवीपु० ४५ अ० उक्तेः ७ दुर्गायां स्त्री।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुणं कृत्वा कृष्टं डाच् कृ–क्त। त्रिधाहलेन कृष्टे क्षेत्रादौ अमरः।

त्रिगुणात्मक न० त्रयो गुणाः तेजोबन्नरूपा आत्मानोऽस्य। अज्ञाने।“गुणाश्च लोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्य्येषु तेजोबन्नेष्ववान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः। तथा च कार्य्यगतत्रिरूपेण कारणमप्यज्ञानमव्यक्तात्मकं त्रिगुणात्मकम्। यद्वा रजःसत्त्वतमोलक्षणास्त्रयोगुणास्तद्युक्तमज्ञानं गुणगुणिनोरभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणितः। त्रिरावृत्ते।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्रेऽस्याः गौरा०। विल्ववृक्षे तस्य पत्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम्। “मूलं धार्य्यं त्रिगुणत्राः सवितरि विगुणे, चोरिकामूलमिन्दौ”ज्यो०“त्रिगुणी श्रीफलवृक्षः” प्रमिता०।

त्रिचक्र पु० त्रीणि चक्राण्यस्य। अश्विनीकुमारयोः रथे। “अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनो र्यातु सुष्टुतः” ऋ०१।१५७।२।

त्रिचक्षुस् पु० त्रीणि चक्षूंष्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे "त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च" भा० शा० ४३ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे बहु० डच् समा० । विकल्पेन त्रित्वचतुष्कसंख्यान्विते(तिन वा चार) अर्थे । "सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता" सा०द० ।

त्रिचित् पु० त्रीन्+अग्नीन् चिनोति स्म चि-भूते क्विप् । अतीताग्नित्रयचयनकर्त्तरि ।

त्रिचित पु० त्रिभागोत्सेधाभिरिष्टकाभिः चितः । गार्हपत्येऽग्निभेदे । "त्रिचितमित्येके" कात्या० श्रौ० १७।१।२२ । "गार्हपत्यं कुर्वन्ति तत्र च त्रिभागोत्सेधा इष्टका इति सम्प्रदायः। अस्मिंश्च पक्षे प्रथमचितिः लोकं-पृणानां पूरणं स्मृयम्" कर्कः । "उपर्येव चितित्र यात्मकं चिनोति । अथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणाः तं हैके त्रिचितं चिन्वन्ति" शत०ब्रा० ७।१।२।१५ ।

त्रिजगत् न० त्रिगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः । स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये "तस्यां शिवस्त्रिजगतो जनको जनन्याः" भाग० ८।८।१९ श्लो० । त्रिजगत्य-प्यत्र स्त्री "अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दक्षिणस्याम्" भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री तिस्रो जटा यस्याः ।१रावणालयस्थे सीतापक्ष-पातिराक्षसीभेदे "सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत्" । "एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः" रामा०२७ अ०"हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसानाञ्च गर्ज्जितम्" ३० अ० । "सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्" रघुः । २शिवे पु० । "त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलासुधपाणिने । त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः" भा० अनु० २८६ । ३विल्ववृक्षे पु० । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् । पत्रं ब्रह्ममयं देवि ! अद्भुतं वरवर्णिनि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा । ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे वृन्ते च शक्तिरूपिणी । वृन्तमूले तु वज्रं स्यात् पत्रं ब्रह्म त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटापत्रैर्हरं वा हरिमर्च्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः" ज्ञानभैरवीतन्त्रे ६प० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं संज्ञात्वात् कर्म० । १तुल्यभागे त्वगेलापत्ररूपे मिलिते-सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्रार्थे "त्वगेला-पत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते" राजनि० । "एलादिभिः समुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् । चतुर्जातं सनागञ्च द्वयं वातकफापहम्" "शीतं त्रिजातान्नमथो विमृद्य योगानुरूपा गुटिकाः प्रयोज्याः" "व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा" सुश्रु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या-३४३८ संख्यारूपे ज्याङ्करूपे पदार्थे "लम्बज्याघ्न-त्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः" सू० सि० ।"त्रिज्यया गजाग्निवेदराम ३४३८ मितया भक्तः" रङ्गना० । त्रिजप्रादयोऽप्यत्र । "तच्छेषं विवरेणाथ हन्यात् त्रिजप्रान्त्यकर्णयोः" सू० सि० "त्रिज्यान्त्यकर्णयोस्त्रि-राशिज्याद्वितीयशीघ्रकर्णयोः" रङ्गना० ।

त्रिण न० तृण+पृषो० । तृणशब्दार्थे शब्दरत्ना० । तृणश-ब्दव्युत्पत्तौ रेफेकारसंयुक्तमव्युत्पन्नशब्दान्तरमस्तीति उज्ज्वलद० । "ऊर्द्धप्रत्रिणपत्रप्रांशुविहगः सौम्यस्वनः पूजितः" वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम् । १धनुषि त्रिका० । २त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । असंज्ञायां न णत्वमिति भेदः । "स्वगुणैराफलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव । कामुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसाऽमुचन्" माघः । वेश्यानां मध्यमूर्ध्व त्रिषु स्थानेषु नतत्वात् त्रिणतत्वं श्लेषे णनकारयोरभेद इत्यालङ्कारिकाः । त्रि-णस्य भावः तल् । ३तृणभावे तृणत्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० त्रिरावृत्तानव डच्समा० संज्ञात्वात् णत्वम् । सप्तविंशत्यृचे सामस्तोमभेदे । "त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतूः" यजु० १०।१४ । "त्रिणवस्तोम एव माम्नातः "नवभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया" नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभि, नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृ-भिर्वज्रो वै त्रिणव इति" श्रुतिः । "प्रथमपर्य्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत्, द्वितीयपर्य्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रि,रुत्तमां पञ्चकृत्वः,तृतीयपर्य्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो, मध्यमां सकृ,दुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः" वेददी० । "त्रिणवान्युक्थानेकविंशानि पृष्ठानि षट्-

त्रिंशाः" शतपथब्राह्मणे १३।५।४।२०। अध्यायादि।

त्रिणाचिकेत पु० त्रिःकृतश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन पृषो० संज्ञात्वात् णत्वम्। अध्वर्य्युभेदे "छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति श्रुतिः "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्" मनुः।

त्रित पु० १४६६।६७ पृ०एकतशब्दोक्ते आप्त्ये १देवभेदे ब्रह्मणो मानसपुत्ररूपे २ऋषिभेदे च त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः ताय—ड। त्रिषु विस्तीर्णतमे ३प्रख्यातकीर्त्तौ च त्रि०। "यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्द्दयत्" ऋ० १।१८७।१। [तिसृणां त्रितये। स्त्रीत्वे वा ङीप्।

त्रितक्ष न० स्त्री त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः अच् समा०

त्रितय न०स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप्॥ त्रयशब्दार्थे १त्रित्वसंख्यायाम् "ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत्" याज्ञ० "उडूड़लोकत्रितयेन साम्प्रतम्" माघः। "वरमाप स दिष्टपिष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम्" नैष०। स्त्रियां ङीप्। २तत्सङ्ख्यान्विते त्रि०। "पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे। इतरेषु च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु" उद्भटः। "त्रितयं ज्ञानमयेन चक्षुषा" रघुः। "प्रणवव्याहृतिभ्यां च गायत्र्या त्रितयेन च। उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः" यो०याज्ञ०।[धिभौतिकाधिदैविकरूपे दुःखत्रये।

त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः। आध्यात्मिका-

त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः। १चतुरङ्गुलगोबालवेष्टनादन्योन्यसंबद्धे यतेर्दण्डत्रये। २वाङ्मनःकायदण्डत्रये च। तदस्यास्तीति अच्। ३संन्यासाश्रमे पु०। त्रिदण्डिशब्दे दृश्यम्। "यस्त्वसंहतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः। ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति" भाग०

त्रिदण्डिन् पु० त्रिदण्डमस्त्यस्य इनि। सन्न्यासाश्रमे। "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते। त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः। कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति" मनुः। "त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते" लिखि०सं० तस्यापि पार्वणं श्राद्धं विहितम्।

त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपत्रं यस्याः। (गोलालिया) १गोधापदीलतायाम् जटा०।२बिल्ववृक्षे पु०।

त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपत्रेऽस्याः कप् कापि अत इत्वम्। चर्म्मकषालतायां शब्दच०।

त्रिदश पु० तिस्रो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु वृद्धिपरिणामक्षया मर्त्यानामिव यस्य, त्रीन् तापान् दशति वा दश—घञर्थे संज्ञायां कर्त्तरि को वा। १देवे अमरः। अथ वा त्र्यधिकास्त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेषां डच् समा० शाक० अधिकावृत्तशब्दलोपः एकस्यैव त्रिशब्दस्य तन्त्रतयोच्चारणात् उभयार्थपरत्वम्। त्रयस्त्रिंशन्मुख्यगणवत्सु २देवेषु अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः त्री च दश चेति छान्दोग्येऽभिहितत्वात् त्र्यधिकावृत्तपरताद्योतनार्थं त्री चेति द्विवचनान्ततया निर्द्देशः। ते च देवाः "अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसवोऽष्टौ, अश्विनौ द्वाविति। अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा द्वाभ्यां पक्षान्तरे संख्यापूरणं त्रयस्त्रिंशत्पतिशब्दे मूलं दृश्यम् "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय" कुमा०। "त्रिदशैर्दिशे नमः" माघः। तिस्रो दशा जाग्रदाद्यवस्था यस्य। २जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे दृश्यम्।

त्रिदशगुरु पु०६त०। बृहस्पतौ। "धूमाभेऽनावृष्टिस्त्रिदशगुरौ न्दृपवधो दिवा दृष्टे" वृ० स० ८ अ०।

त्रिदशगोप पु० त्रिदशो देवभेद इन्द्रः गोपो रक्षकोऽस्य तस्य वर्षाभवत्वात्। इन्द्रगोपकीटे "अद्ध्वे त्रिदशगोपमात्रके" रघुः। [ष्यादयोऽप्यत्र।

त्रिदशदीर्घिका स्त्री ६त०। गङ्गायां हेमच०। त्रिदशवा-

त्रिदशपति पु० ६त०। इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र।

त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात् न कप्। तुलस्याम् राजनि०।

त्रिदशवधू स्त्री ६त०। अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽप्यत्र "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ०।

त्रिदशवर्त्मन् न०६त०। नभसि शब्दार्थचि०। [नैष०पारस्करः

त्रिदशसर्षप पु० त्रिदशप्रियः सर्षपः। १देवसर्षपे सर्षपभेदे

त्रिदशाङ्कुश पु० ६त० वज्रे शब्दार्थचिन्तामणिः।

त्रिदशाचार्य्य पु० ६त०। बृहस्पतौ हलायु०।

त्रिदशाधिप पु० ६त०। शक्रे।

त्रिदशाध्यक्ष पु० विष्णौ "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः" विष्णुस०। अस्य व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता यथा "गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्था जाग्रदादयस्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः। त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वामी"।

त्रिदशायन पु०त्रिदशानामयनं यत्र। विष्णौ "नारायणायात्मभवायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय" हरिवं१५४अ०।

त्रिदशायुध न० ६त०। १वज्रे त्रिकाण्ड०। २इन्द्रधनुषि च।

"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम्" रघुः।

त्रिदशारि ६त०। असुरे शब्दरत्ना०।

त्रिदशालय पु० ६त०। १स्वर्गे अमरः। २सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास पु० ६त०। १स्वर्गे हला०। २सुमेरुपर्वते च।

त्रिदशाहार ६त०। अमृते सुधायां हलायु०।

त्रिदशेश्वर पु० ६त०। १इन्द्रे २दुर्गायां स्त्री ङीप्। "सुराश्चास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता। तेषाञ्च नन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी" देवीपु० ४५ अ०।

त्रिदिनस्पृश् पु० त्रिदिनं स्पृशति स्पृश–क्विन्। १त्र्यहस्पर्शे क्षयाहे अवमदिनभेदे यथा "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम्। त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनादङ्गः" इति ज्यो० त०। अयनशब्दे ४३१ पृ० तदानयनादि दृश्यम्। अस्य क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुत्वम्।

त्रिदिव पु० त्रयो ब्रह्मादयो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे आधारे क, त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशन्तेऽत्र दिव–क वा तृतीया द्यौः वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् पृषो०। लोकात् पुंस्त्वम्। १स्वर्गे, अमरः २आकाशे, हेमच०। ३नभसि ४सुखे न० शब्दार्थचि०। ५नदीभेदे स्त्री मेदि०। "न स्पृष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः"। "त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत्"। "देवादिनाम त्रिदिवेऽपि यस्य" रघुः। "अमूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः" माघः।

त्रिदिवाधीश पु० ६त०। १इन्द्रे हेम० २देवमात्रे च। त्रिदिवेश्वरादयोऽप्यत्र।

त्रिदिवेश पु० ६त०। १देवे अमरः।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिव उद्भवो यस्याः। १स्थूलैलायां राजनि०। २गङ्गायाञ्च। ३स्वर्गभवमात्रे त्रि०।

त्रिदिवौकस् पु० त्रिदिव ओको यस्य। १देवे अमरः।"यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः" मनुः पृषो० त्रिदिवौकसोऽपि तत्रार्थे।

त्रिदृश् पु० तिस्रः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा दृश–कर्त्तरि क्विप् वा। १त्रिनयने शिवे हेमच०।

त्रिदोष न० त्रयाणां दोषाणां वातपित्तकफजानां समाहारः। १वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषा हेतुत्वेन यत्र। २त्रिदोषजे रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम्।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन–ड। दोषत्रयजाते वातादिसन्निपातजे रोगभेदे "चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः। किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृताविमिश्रः" चक्रद०। अस्य पूर्वरूपं "सर्वलिङ्गसमवायः"भावप्र०। ज्वरशब्दे दृश्यम्।

त्रिधन्वन् पु० सुधन्वनः पुत्रभेदे "सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा रिपुमर्दनः। राज्ञस्त्रिधन्वनस्त्वासीद्विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः" हरिवं० १२ अ०।

त्रिधा अव्य० त्रि+प्रकारे धाच्। त्रिप्रकारे। "एकैकमूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा" कुमा०।"ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः" गीता।

त्रिधातु पु० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्णाति धा–तुन्। १गणेशे त्रिका०। समा०द्विगुः। २धातुत्रये न०।

त्रिधामन् पु० त्रीणि धामानि भूरादीनि स्थानानि, तेजांसि सत्त्वादीनि वा यस्य। १शिवे, २विष्णौ, ३अग्नौ च। शब्दार्थकल्पतरुः। समाहारद्विगुः।४धामत्रये न०स्त्री स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्।"स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभिसप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधाम" भा० आनु० १५८ अ०। "त्रिधामानं जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं सनातनम्" हरिवं० २७१अ०। ६त०। ५त्रिसंख्यान्विते त्रि० तानि च कतिचित् संक्षिप्य "त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी। प्रसूते" इत्युपक्रमे "त्रिपुष्करं स्वरान् देवीर्ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम्। वह्निकालत्रयं शक्तित्रयं वृत्तित्रयं महत्। नाडीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्" शा० ति० उक्तानि। अन्यान्यपि त्रित्वसंख्यान्वितानि एकादिशब्दे दृश्यानि।

त्रिधामूर्त्ति पु० त्रिधा मूर्त्तिरस्य। ब्रह्मविष्णुमहेशरूपमूर्त्तित्रयान्विते परमेश्वरे।

त्रिधार त्रि०तिस्रो धारा अस्याग्नि, त्रिषु स्थानेषु वा धाराः प्रवाहा अस्य अस्या वा। १धारात्रयान्विते २गङ्गायां स्त्री तस्याः स्वर्गमर्त्यपातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् ३स्नुहीदृक्षे च शब्दार्थचि०। तस्य अग्रत्रयवत्त्वात् तथात्वम्।

त्रिधारक पु० तिस्रो धारा अग्राण्यस्य कप् संज्ञायां कन् वा। गुण्डतृणे राजनि०।

त्रिधारस्नुही स्त्री त्रिषु भागेषु धारा यस्याः कर्म्म०। (तेकांटासिजु) स्नुहीभेदे राजनि०।

त्रिधाविशेष: पु०त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः। सूक्ष्मादित्रयरूपे विशेषे "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैः त्रिधा विशेषाः स्युः" सां०का०। "सूक्ष्मशरीरमेकः माता पितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयो विशेषः। तेषां

मध्ये सूक्ष्मानियताः मातापितृजा निवर्तन्ते कीटान्ता वा मत्स्यान्ता वा विहङ्गान्ता वेति" त० कौ० ।

त्रिधासर्ग पु० त्रिप्रकारः सर्गः । १भूतादिसर्गे । "अष्टविकल्पो दैवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुष्यश्चैकविधः समासतोऽयं त्रिधासर्गः" सां०का०।"ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः पैत्रः गान्धर्वः याक्षः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो दैवः सर्गः। पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति पञ्चविधस्तैर्य्यग्योनः सर्गः। मानुष्यश्चैकविधः ब्राह्मणाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्" सा०त०कौ०।

त्रिनयन पु० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" पा० णत्वे प्राप्ते क्षुभ्ना० पाठात् न णत्वम् । १महादेवे "योग्यस्य त्रिनयनलोचनार्च्चिः" "शोभां शुभ्रत्रिनयनहर्षोत्खातपङ्कोपमेयाम्" माघः । २पार्वत्यां स्त्री "लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्" तद्ध्याने तस्या नेत्रत्रयोक्तेः।३लोचनत्रययुक्ते त्रि०"बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये" मातृकासरस्वतीध्यानम् । त्रिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः त्रिनेत्रशब्दस्य महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वे प्राप्ते गिरिनद्या० वा नत्वम् । अन्यत्र न णत्वमिति । शिवस्य तृतीयनेत्राविर्भावकथा भा० अनु० १४० । यथा

"सेवन्ती हिमवत्पार्श्वे हरपार्श्वमुपागमत् । ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्म्मार्थं चारुदर्शना । हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां तमो भूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वषट्कारं जगद्वै सहसाऽभवत् । जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः । निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य्य इवाभवत् । ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूतं नेत्रमादित्यसन्निभम्" इत्युपक्रमे उमोवाच "भगवान् सर्वभूतेश ! शूलपाणे ! महाव्रत ! संशयो मे महान् जातस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः । किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसंच्छन्नः कृतोऽयं तु पिता मम" महेश्वर उवाच ।"नेत्रे मे संवृते देवि ! त्वया बाल्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तथा लोकः क्षणेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ! । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः । तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः । त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्थः पुनः कृतः"। दुर्गायाः त्रिनयनाशब्दवाच्यत्वे हेतुर्देवीपु० ४५ अ० उक्तो यथा

"पक्षिणां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं सन्मार्गधर्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता" देवीपु० ४५ अ० । "पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजत्रिनेत्रत्वावतरत्वबोधिकाम्" नैष० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं मत्स्यपु० उक्तं यथा "ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जरामरणवर्जिताः । कामं सृजन्नमर्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्जिता" ।

त्रिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० त० । १त्र्यधिकनवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे डट् । त्रिनवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तमप् वा । त्रिनवतितम तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप् । पक्षे त्रयआदेशे त्रयोनवत्यादयोऽप्यत्र । तत्रायं भेदः "संख्या"पा० त्रिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः । त्रय आदेशोऽन्तोदात्त इति ।

त्रिनाक पु० नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः । तृतीयं नाकं वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् । १तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च ।"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके" ऋ० ९।११३।९ । "तावत्त्रिनाकं नहुषः शशास" भाग० ६।१३।१३ श्लोकः ।

त्रिनाभ पु० त्रयो लोका नाभौ यस्य अच् समा० । विष्णौ "त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे" भा० ८।१७।०। विष्णुस्तुतौ ।

त्रिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ठञ् तस्य वा लुक् । त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावे ठञि उत्तरपदस्य वृद्धिः । त्रैनैष्किक तत्रार्थे त्रि०।

त्रिनेत्रचूडामणि पु० ६त० । चन्द्रे त्रिका० ।

त्रिपक्ष पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य वृत्तौ पूरणार्थत्वात् । तृतीये पक्षे "षष्ठे मासि त्रिपक्षे वा" स्मा० त० ।

त्रिपञ्च त्रि० ब० व० । त्रिगुणिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते "त्रिपञ्चारे पीठे" कर्पूरस्तवः ।

त्रिपञ्चाङ्ग पु० त्रिपञ्च पञ्चादशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तदङ्गानि च"यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशः सुकालता । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यञ्च दृक्स्थितिः । प्राणसंयमनञ्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् शा०त०। १त्र्यधिक-पञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च। ततः पूरणे डट्। ३त्रिपञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि०। पक्षे तमप्। त्रिपञ्चाश-त्तम तत्रिन्नर्थे स्त्रियामुभयतो ङीप्। पक्षे त्रय आदेशे। त्रयःपञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेषु।

त्रिपट पु० काचे पारस्करनिघण्टुः।

त्रिपताक न०तिस्रः पताका इव यस्मिन्। पताकाकारवलि-त्रयान्विते १ललाटे, हारा०। मध्यमानामिकासङ्कोचेना-वशिष्टाङ्गुलित्रयोन्नतत्वेन २त्रिपताकाकारिते करे पु०। "त्रिपताकं करं कृत्वा" इत्यादि सा० द० जनान्तिकशब्द-निर्वचने स्थितम्।

त्रिपत्र पु० त्रीणि त्रीणि पत्राणि प्रतिपत्रं यस्य सप्तच्छदवत् संख्याशब्दस्य वृत्तौ वीप्सार्थत्वम्। १बिल्ववृक्षे। तदीय-पत्रेषु ब्रह्मादीनां स्थितिरुक्ता यथा "ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम्। अहं दक्षिणपत्रं च त्रिपत्रदलमित्युत" इ वृहद्धर्म्मपु० ११ अ०। २पुत्रत्रययुक्ते त्रि०। समा० द्विगुः। ३पत्रत्रये न०।

त्रिपत्रक पु० त्रिपत्र+संज्ञायां कन्। १पलाशवृक्षे राजनि०। त्रयाणां पत्राणां समाहारः संज्ञायां कन्। "तुलसी कुन्दमालूरपत्रागस्त्याङ्कस्त्रिपत्रकम्" देवीपु० उक्ते २तुल-स्यादिपत्रत्रये न०।

त्रिपथ न० त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा०। "पथः संख्याव्ययादेः" पा०क्लीवता। १मार्गाणां त्रितये। त्रयः पन्थानो यत्र अच् समा०। २त्रिमार्गयुक्ते (तेमाथा पथ) इति ख्याते स्थाने। "शून्यागारे श्मशाने वा नि-र्जने वा चतुष्पथे। बिल्वमूलेऽद्रिमस्तान्ते त्रिपथे वा भजेत्त्रिशि। स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः" गुप्तसाधनतन्त्रम्।

त्रिपथगा स्त्री त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा० तेन गच्छति गम–ड। गङ्गायाम्। त्रिमार्गगादयोऽप्यत्र "गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता" रामा० बा० ४४ अ० "तरां सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम्" ४५ अ० "तन्वी शरत्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ" असरुशत० "त्रिशिखां भ्रुकुटिं अस्य ददृशुर्दानवा रणे। ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव" हरिवं० २३५ अ०। "त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी। कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा। त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ! कर्मभिः कैः सम-न्विता" इत्युपक्रमे रामप्रश्ने विश्वामित्रस्योत्तरम् रामा० आ० ३६अ० वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम्। णिनि ङीप्। त्रिपथ गामिन्यादयोऽप्यत्र।

त्रिपदी स्त्री त्रयः पादा अस्याः अन्त्यलोपः समा०ङीपि पद्भावः। १त्रिपादयुक्तायां स्त्रियां २गायत्र्यीच्छन्दसि च तस्या अष्टा-क्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम्। यथा "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढ़-मस्य पांसुरे" ऋ० १।२२।१७। "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे" शत० ब्रा०१४।८। १५।१०। ३हस्तिनां पादबन्धनार्थरज्जुभेदे "नाक्षमत्-करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि" रघुः ४अश्वधारणाव-भेदे(तेपाद)तन्त्रसा०५गोधापदीलतायां रत्नमा०। स्वार्थे क त्रिपदिकापि तत्रार्थे। भाषाकवितायां ६छन्दोभेदे तल्ल-क्षणं यथा "पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादशपरिस-तमात्रा किन्नरगीतिस्तदिति नीवितिः स्यादसमाक्षर-मात्रा। (स्यःपदान्तः)। यैषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः किन्नराख्यिका। सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता" इति काव्योदयः। "टाब्टचि" पा० टापि भत्वात् पद्भावः। त्रिपद ७गायत्र्यादृचि ऋग्भेदे स्त्री तच्छ न्दस्के ८ऋङ्मात्रे स्त्री "त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्" मनुः। "द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः" यजु० २३।३४। "त्रीणि पदानि पादा अस्याः "इतिपदशब्देन समासः" वेददी०। त्रिविक्रमे ८परमेश्वरे पु० त्रीणि पदानि विचक्रमे इति श्रुतेस्तथात्वम्। "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत्" विष्णुस०। १०अरत्नेर्दशमभागरूपपदत्रययुक्ते प्रक्रमे पु० यथा। "पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशा-ङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य" कात्या० श्रौ० १६।८।२१ "पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिररत्निभिः पु-रुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्ये-वमर्थो न भवति इतः प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वे-नासिद्धत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वा-दशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः" कर्कः।

त्रिपरिक्रान्त पु०त्रिषु इत्यर्थं कर्मसु परिक्रान्तः चेष्टमानः। याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपजीविकात्रयनिरते ब्राह्मणे। "त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः। त्रि-

कर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैव एष स्तुतो द्विजः” भा० अनु० १४१ अ० ।

त्रिपर्णा पु० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्रं पर्णान्यस्याः । १किंशुके । २वनकार्पास्यां स्त्री राजनि० टाप् ङीप् वा । ३शालपर्ण्याम्, लतायां ४पृश्निपर्णीभेदे च स्त्री ङीप् भावप्र० । संज्ञायां कन् । त्रिपर्णिका कन्दालौ “त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविषव्रणान् । विनाशयति सा नित्यं पित्तकोपप्रशान्तिकृत्” राजनि० । समा० द्विगुः । ५ पर्णत्रये स्त्री ङीप् ।

त्रिपाठ पु० ६त० । त्रयाणां पदक्रमसंहितानां पाठे ।

त्रिपाठिन् पु० त्रीन् पदक्रमसंहितारूपग्रन्थान् पठति पठ–णिनि । वेदानां पदक्रमसंहितारूपग्रन्थाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःकृत्वः पानं उदकपानं यस्य वृत्तौ सुचो लोपः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःकृत्वःपायिते १सूत्रभेदे २वल्कले च “तार्प्यं परिधापयति” कात्या० श्रौ० १५।४।७। “तार्प्यशब्दं स्वयमेव व्याकरोति “क्षौमम्” द। क्षुमा अतसी तस्य विकारः । “त्रिपाणम्” ६ । त्रिःकृत्वः पायितं वा सकृदिति विकल्पः । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यदूयते सूत्रम् तत्तृप्तम् तस्य विकारस्तार्प्यम् त्रिः पायितैस्तन्तुभिर्व्यूतमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं वल्कलमित्याहुः” कर्कः ।

त्रिपाद पु० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वान्नान्त्यलोपः । १परमेश्वरे “पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” छा० उ० । भाष्यकारस्तु “त्रिपात् अस्मात्ततः दिवीति” छित्त्वा त्रिपाद् त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपादिति हलन्तमाह । “नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे” भाग० ८।१६।२६ । भत्वात् पादस्य पद्भावः । २ज्वरे च “ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” हरिवं० १८१अ० ।

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वादन्त्यलोपः । १त्रिविक्रमे २विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा “भूयश्चैवाब्रवीदेनं वामनं वटुरूपिणम् । स्वल्पैः स्वल्पमते ! किन्ते पादैस्त्रिभिरनुत्तमम् ; कृत्स्नां ददामि ते विप्र ! पृथिवीं सागरैर्वृताम्” वामन उवाच “न पृथ्वीं कामये कृत्स्नां सन्तुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव रुचिग्रो मे वरो दानवसत्तम !” वैशम्पायन उवाच “तथाऽस्त्विति बलिः प्रोच्य स्पर्शयामास दानवः । पदानि त्रीणि देवाय विष्णवेऽमिततेजसे । तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः । भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी । पादाङ्गुल्यः पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः” हरिवं० २६२ अ० “तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य पादमूले व्यवस्थितौ । विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः” २६३ अ० “क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिपिष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि । उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परङ्गतः” भाग० ८।२०।२६ “बलिरुवच “यद्युत्तमश्लोक ! भवन् ममेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्य ! मन्यते । करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्” ८।२२।२। “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे” ऋ० १।२२।१७। ३परमेश्वरे च त्रिपादशब्दे छा० उ० वाक्यं दृश्यम् । ४त्रेतायुगधर्मरूपे वृषे “राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव” रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पदाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पित्रादित्रयोद्देशेन कर्त्तव्ये १पार्वणश्राद्धे “ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि” श्रा० त० मत्स्यपु० । समाहारद्विगुः ङीप् । २पित्राद्युद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिब पु० त्रिभिः कर्णाभ्यां जिह्वया च पिबति स्पृशति जलं पा–क । वार्ध्रीनसे लम्बकर्णे छागभेदे यथाह निगमे “त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्रीनसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि” । “नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः” कुल्लू० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पि(वि)ष्टपं भुवनम् वृत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता । १स्वर्गे अमरः “तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत” भा० आ० २०६ अ० । २आकाशे शब्दर० । [ह्रला० ।

त्रिपिष्टप(व)सद् पु० त्रिपिष्टपे(वे) सीदति सद–क्विप् । देवे

त्रिपु पु० स्तेने निघण्टुः । त्रपुरित्यत्र पाठान्तरम् ।

त्रिपुट पु० त्रीणि पुटान्यस्य । (खेसारी) १कलायभेदे २शरे, ३तालकयन्त्रे, ४हस्तभेदे शब्दर० । ५तीरे ६गोक्षुरवृक्षे

रत्नमा० । ७मल्लिकायां ८सूक्ष्मैलायां ९त्रिवृति (तेओड़ि) च स्त्री मेदि० । १०कर्णस्फोटलतायां ११स्थूलैलायां १२रक्तत्रिवृति च स्त्री राजनि० । १३देवीभेदे च स्त्री "ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः । त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैस्तैर्बीजैरङ्गानि षट् क्रमात्" तन्त्रसा०तस्याध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४त्रिवृति एरण्डे वा ङीप् । त्रयाणां पुटानां समाहारः । १५ पुटत्रये स्त्री ङीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप् ।१६व्रणाकारभेदे "तत्रायश्चतुरस्रो हस्तस्त्रिपुटक इति सर्वव्रणसमासः" सुश्रुतः । त्रिपुट+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । त्रिवृति वैदले "मुद्गवनमुद्गकलायमकुष्ठमसूरमङ्गल्यचणकसतीनत्रिपुटकहरेणवाढ़कीप्रभृतयो वैदलाः" सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु० त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य इनि । एरण्डवृक्षे शब्दमा०

त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । त्रिवृति भरतः ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य । एरण्डवृक्षे हारा०

त्रिपुण्ड्र न०त्रयाणां पुण्ड्राणां दण्डवदाकाराणां समाहारः । १ललाटस्थे तिर्य्यग्रेखात्रयात्मके, "वक्राः ललाटगास्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्" इत्युक्ते तिलकभेदे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः। तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम्" ति०त० ब्रह्माण्डपुराणम् ।"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" आ० त० । "शिवागमे दीक्षितस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत्" इति नागोजीभट्टधृततत्तत्संहिता "मृत्स्नया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं बिन्दुसंयुतम् । ललाटे तिलकं कुर्य्याद्गायत्र्याबद्धकुन्तलः" इति महानिर्वाणतन्त्रम् "येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम् । श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैरिति" देवीभाग० । अपि च तत्रैव नारदं प्रति नारायणवाक्यम् "त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते । तिर्य्यग्रेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् । तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्रकमिति" ।

त्रिपुर् स्त्री त्रिगुणिताः पुरः समासान्तविधेरनित्यत्वात् आर्षे न अच् समा० । पुराणां त्रये त्रिपुरशब्दे च पुरत्रयं दृश्यम् । "ददाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप !" भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः । असुराणां १पुरत्रये । तत्पुरकथा भा० क० प० ३३ अ० । "ततस्ते सहिता राजन् ! संप्रधार्य्यासकृद्बहु । सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येदमथाब्रुवन् । अस्माकं त्वं वरं देव ! प्रयच्छेमं पितामह ! । वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमाम् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिंस्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः। ततो वर्षसहस्रे तु समेष्यामः परस्परम् । एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ । समागतानि चैकत्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्दिवम् । ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य्य परस्परम् । पुरत्रयविसृष्ट्यर्थं मयं वव्रुर्महासुरम् । विश्वकर्म्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् । ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च । त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्ष्णायसं तथा । काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरीक्षे च राजतम् । आयसञ्चाभवद्भौमं चक्रस्थं पृथिवीपते ! । एकैकं योजनशतं विस्तारायामसम्मितम् । गृहाट्टालकसंयुक्तं बृहत्प्राकारतोरणम् । गृहप्रवरसंबाधमसम्बाधमहापथम् । प्रासादैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम् । पुरेषु चाभवन् राजन् ! राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः । राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम् । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रींल्लोकानाशु तेजसा । आक्रम्य तस्थुरूचुश्च कश्च नाम प्रजापतिः । तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च । कोट्यश्चाप्रतिवीराणां समाजग्मुस्ततस्ततः । मांसाशाश्च सुदृप्ताश्च सुरैर्विनिकृताः पुरा । महदैश्वर्य्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः । तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्त्यकुतोभयाः । यो हि यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः । तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः । तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत् पितामहः । सन्तुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे । शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः । स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः । ससृजे

तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं प्रभो ! । येन रूपेण दैत्यास्तु येन योगेन चैव ह । मृतास्तस्यां परिक्षिप्तास्तादृशेनैव जज्ञिरे । तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान् लोकान् बबाधिरे । महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः । न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कथञ्चन" । "संगीयमानस्त्रिपुरावदानः" कुमा० । "गङ्गेव त्रिपुरद्विषः" रघुः "त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः" किरा० । त्रीणि पुराणि येषाम् । २तारकाक्षसुतहर्य्यादिषु असुरभेदे पु०ब०व० । त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पिपर्त्ति पृ—क । ३देवीभेदे स्त्री । "वैष्णव्याः मन्त्रसूक्तेषु त्रिपुरायास्ततः शृणु" तन्त्रसारः । "शृणु त्वं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम्" कालिकापु० ६२ अ० । शतदिनगम्यां त्रिपुराख्यदेशभेदे स्त्री ङीप् हेमच० ।

त्रिपुरघ्न पु० त्रिपुरं हन्ति हन—टक् । १महादेवे तस्य त्रिपुरहननकथा भा० क० २४ अ० ।

"मूर्त्तिं सर्वां समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः । रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर ! महौजसम् । तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्म्मकृतं महत् । ततो विबुधशार्दूलास्तं रथं समकल्पयन् । विष्णुं सोमं हुताशञ्च तस्येषुं समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्बभूवास्य भल्लः सोमो विशाम्पते ! । कुड्मलञ्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा । बन्धुरं पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम् । सपर्वतवनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा । मन्दरः पर्वतश्चाक्षं जङ्घा तस्य महानदी । दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह । ईषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत् । कूवरश्च रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठानं हिमवान् विन्ध्यपर्वतः । उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमाः । समुद्रमक्षमसृजन् दानवालयमुत्तमम् । सप्तर्षिमण्डलञ्चैव रथस्यासीत् परिष्कारः । गङ्गा सरस्वती सिन्धुर्धुरमाकाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निम्नगाः । अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च ऋतवस्तथा । अनुकर्षं ग्रहा दीप्ता वरूथञ्चापि तारकाः । धर्म्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुबन्धनम् । ओषधीर्वीरुधस्तत्र नानापुष्पफलोपगाः । सूर्य्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे । पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे । दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रमुखान् दृढान् । द्यां युगं युगचर्म्माणि संवर्त्तकबलाहकान् । सन्ध्यां धृतिञ्च मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च । ग्रहनक्षत्रताराभिश्चर्म्मचित्रं नभस्तलम् । सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतीँल्लोकेश्वरान् हयान् । कालपृष्ठोऽथ नहुषः कर्कोटकधनञ्जयौ । इतरे चाभवन्नागा हयानां बालबन्धनाः । दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनाम् । वषट्कारः प्रतोदोऽभूत् गायत्री शीर्षबन्धनी । सिनीवालीमनुमतिं कुहूं राकाञ्च सुव्रताम् । योक्त्राणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान् । कर्म्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः । अधिष्ठानं मनस्त्वासीत् परिरथ्या सरस्वती । नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नद्धं रथं दीप्तं व्यदीपयन् । यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । संवत्सरो धनुस्तद्वै सावित्री ज्या महास्वना । दिव्यञ्च वर्म्म विहितं महार्हरत्नभूषितम् । अभेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रबहिष्कृतम् । ध्वजयष्टिरभून्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः । पताकाश्चाभवन्मेघास्तडिद्भिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्युमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः । कॢप्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताभवन् । सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष ! । युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने । एवं तस्मिन् महाराज ! कल्पिते रथसत्तमे । देवैर्म्मनुजशार्दूल ! द्विषतामभिमर्द्दने । स्वान्यायुधानि दिव्यानि न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयष्टिं वियत् कृत्वा स्थापयामास गोवृषम् । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः । परिष्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः । अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः । ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा । इतिहासधनुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतुः । दिव्या वाचश्च दिव्याश्च परिपार्श्वचराः स्थिताः । स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र ! वषट्कारस्तथैव च । ओँकारश्च मुखे राजन्नति शोभाकरोऽभवत् । विचित्रमृतुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः । छायामिवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां रणे । कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः । तस्माद्रौद्री कालरात्रिर्ज्यां कृत्वा धनुषोऽजराम् । इषुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च । अग्नीषोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवञ्चोच्यते जगत् । विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं न विषेहुर्हरस्य ते । तस्मिन् शरे तिग्ममन्युर्मोचाविषहं प्रभुः । भृग्वङ्गिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् । स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासा भयङ्करः । आदित्यायुतसङ्काशस्तेजो-

ज्वालाहतोऽज्वलत् । दुश्च्यावश्च्यावनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः । नित्यं त्राता च हन्ता च धर्म्माधर्म्माश्रितान्नरान् । प्रमाथिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्मनोजवैः । विभाति भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् । जङ्गमाजङ्गमं राजन् ! शुशुभेऽद्भुतदर्शनम् । दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं कवची स शरासनी । बाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्ण्वग्निसम्भवम् । तस्य राजंस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे प्रभोः । पुण्यगन्धवहं राजन् ! श्वसनं देवसत्तमम् । तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् दैवतान्यपि । आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम् । तमारुरुक्षुं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसंघाश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः । ब्रह्मर्षिभिः स्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः । तथैवाप्सरसां वृन्दैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदैः । स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी । हसन्निवाब्रवीद्देवान् सारथिः को भविष्यति । तमब्रुवन् देवगणा यं भवान् संनियोक्ष्यते । स भविष्यति देवेश ! सारथिस्ते न संशयः । तानब्रवीत् पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः । तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम् । एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना । गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा तत् कथिता देव ! त्रिदशारिविनिग्रहे । तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः । रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुधसंवृतः । सारथिञ्च न जानीमः कः स्यात्तस्मिन् रथोत्तमे । तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथिर्देवसत्तम ! । सफलां तां गिरं देव ! कर्त्तुमर्हसि । नो विभो ! एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि । हितं कर्त्तास्मि भवतामिति तत् कर्त्तुमर्हसि । स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम् । पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ । तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या धरा सशैला च रथो महात्मनः । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो हि योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः । तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्व्वैरेतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव ! हरो योद्धा तथैव च । कवचानि सशस्त्राणि कार्म्मुकञ्च पितामह ! । त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि सर्व्वगुणैर्युक्तो दैवतेभ्योऽधिकः प्रभो ! । स रथं तूर्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान् । जयाय त्रिदशेशानां वधाय त्रिदशद्विषाम् । इति ते शिरसा नत्वा त्रिलोकेशं पितामहम् । देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतम्" । पितामह उवाच । "नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः । संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्द्दिनः" ।

इत्युपक्रमे "तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् पश्चिमार्णवे । एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः । महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा" भा०क०३४अ०। भा० द्रो० २०० अ० किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

"गन्धमादनविन्ध्यौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः । पृथ्वीं ससागरवनां रथं कृत्वा तु शङ्करः । अक्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनः । चक्रे कृत्वा तु चन्द्रार्कौ देवदेवः पिनाकधृक् । अणी कृत्वैलपत्रञ्च पुष्पदन्तञ्च त्र्यम्बकः । युगं कृत्वा तु मलयमवनाहञ्च तक्षकम् । योक्त्राङ्गानि च सत्त्वानि कृत्वा शर्व्वः प्रतापवान् । वेदान् कृत्वाथ चतुरश्चतुरोऽश्वान्महेश्वरः । उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः । गायत्रीं प्रग्रहं कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः । कृत्वोङ्कारं प्रतोदञ्च ब्रह्माणञ्चैव सारथिम् । गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा च वासुकिम् । विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुं कृत्वाथ वाजाभ्यां पुङ्खे वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कृत्वाथ निर्घ्यासं मेरुं कृत्वाथ वै ध्वजम् । आरुह्य स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः । त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः । असुराणामन्तककरः श्रीमानतुलविक्रमः । स्तूयमानः सुरैः पार्थ ! ऋषिभिश्च तपोधनैः । स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिष्ठत् स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरीक्षे पुराणि च । त्रिपर्व्वणा त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद सः । पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितुम् । शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम् । पुराणि दग्धवन्तं तं देवा याता प्रवीक्षितुम्" ।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र ।

त्रिपुरभैरवी स्त्री त्रिपुरा भैरवी कर्म्म० । त्रिपुराख्यदेवीभेदे "आद्यं त्रिपुरभैरव्याः वीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम्" इति "चिन्तयेद्वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम्" इति च तन्त्रसा० ।

त्रिपुरमल्लिका स्त्री त्रीणि पुराणीव पूर्णानि यस्याः कर्म० । त्रिपुरमालिकापुष्पवृक्षभेदे त्रिका० ।

त्रिपुरान्तक पु० त्रिपुरस्यान्तं करोति अन्त+णिच्–ण्वुल्। शिवे अमरः।

त्रिपुरारि पु० ६त०। शिवे "त्रिपुरारिशिरश्चारि"गङ्गास्तवः।

त्रिपुरुष न० त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः। १पित्रादिपुरुषत्रये। "क्रमात्त्रिपुरुषागता" स्मृतिः। त्रयः पुरुषाः पित्राद्यो भोक्तारो यस्य। २भोगभेदे पु०। त्रिपूरुषाद्योऽप्यत्र। व्यासः "प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत् पुत्रेण विना च तम्। तौ विना यस्य भोगः स्यात् स विज्ञेयः त्रिपूरुषः। पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः। त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः"व्यव०त०। त्रयः पुरुषाः परिमाणमस्याः ठन् तस्य लुक्। ३पुरुषत्रयपरिमिते त्रि०"अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मिमीते" शत०ब्रा०१०।२।१२। वा ङीप्। त्रिपुरुषीत्यप्यत्र।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् पुष्णाति पुष–क। कृष्णत्रिवृति (कालतेओड़ि) शब्दच०।

त्रिपुष्कर न० त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः। १पुष्करत्रये ब्रह्मकृततीर्थभेदे २ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिषु पुष्कराभिधह्रदेषु। ३नक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पु०। "वाराः क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम्। जातेऽत्र जारजो योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः" ज्यो०त०। स्वार्थे न अण्। त्रैपुष्करोऽप्यत्र पु० "भद्रातिथौरविजभूतनयार्कवारे द्वीशार्यमाजचरणादितिवह्निवैश्वे। त्रैपुष्करो भवति मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदो द्विगुणकृद्वसुतक्षचान्द्रे" मु० चि०।

"अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाह भद्रेति भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीया सप्तमी द्वादशी तथा शनिभौमसूर्य्यवारेषु तथाद्वीशं विशाखा अर्यमोत्तराफाल्गुनी अजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अदितिः पुनर्वसुः वह्निः कृत्तिका विश्वमुत्तराषाढ़ा एषु षट्सु नक्षत्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्। त्रिपुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः। मृत्युविनाशवृद्धौ-त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चिन् म्रियेत तदा तदीयास्तत् सहितास्त्रयो म्रियेरन् यदि किञ्चिद्वस्तु विनष्टं तदा तस्य वस्तुत्रयनाशः तथा किञ्चिद्वस्तु लब्धं तदा त्रिगुणतद्वस्तुलाभः इत्यर्थः उक्तञ्च वसिष्ठेन। "रविरविजभौमवारे भद्रायां विषमपादनक्षत्रे चेत्। त्रैपुष्कराख्ययोगः त्रिगुणफलो यमलभेद्विगुणः"। नारदेनापि। "अर्कार्किभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाङ्घ्रिभम्। त्रिपुष्करः त्रिगुणदोद्विगुणो यमलाङ्घ्रिभे"। अत्र यस्मिन्नक्षत्रे प्रथमपादान्ते तृतीयपादान्ते वा राशिसमाप्तिस्तद्विषमपादनक्षत्रमुच्यते तदेव स्पष्टं द्वीशार्यमेत्यादिनोपनिबद्धम् अथ वासवोधनिष्ठा तक्षा चित्रा चान्द्रं मृगः एतानि भानि भद्रास्तिथयः रविजभूतनयार्कवाराश्च अत्रापि विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामायोगो भवति तत्फलं मृत्युविनाशवृद्धौ द्वैगुण्यकृत् मृते नष्टे वृद्धौ द्विगुणतां करोतीत्यर्थः "द्विगुणो यमलाङ्घ्रिभे" इत्युक्तेः यन्नक्षत्रे द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तिस्तद्यमलाङ्घ्रिभं तच्च मृगचित्राधनिष्ठारूपमेव। अथ दैवात्त्रिपुष्करादिके तिथिवारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भवस्तदा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वसिष्ठः "त्रितयं गवां हि दद्याद्दोषस्यापनुत्तये विद्वान्। द्वितयं द्विपुष्करेऽपि च तिलपिष्टैर्विप्रमुख्येभ्यः"। द्वितयं गवामिति शेषः अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्घ्रिभे यमलाङ्घ्रिभे वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः। अमुमर्थं स्पष्टमाह नारदः "प्रदद्याद्दोषनाशाय गोत्रयं मूल्यमेव वा। द्विपुष्करे द्वयं दद्यान्न दोषस्त्वृक्षमात्रतः" इति। अत्र त्रिपुष्करयोगे क्वचिद्बृहस्पतिवारोऽप्युक्तः यथाह कश्यपः "भद्रा तिथिः शनीज्यारवारे चेद्विषमाङ्घ्रिभम्। त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्व्यङ्घ्रिभे मृतार्थवित्" इदमेव दृष्ट्वा श्रीपतिनाप्युक्तम्। "विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरगुरुशनिक्ष्मापुत्राणां कथञ्चन वासरे। मुनिभिरुदितः सोऽयं योगः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हृते च मृतेऽपि वा"। अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतां देवाः कर्त्तुमर्हन्ति। कश्यपवाक्ये मृतार्थवित् पदोपादानान्मरण एवायं विचारो न तु नष्टे वृद्धौ च यदुक्तं ब्रह्मपुराणेऽपि "धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन। त्रिपुष्करे याम्यभे च कुलजान्मारयेत् ध्रुवम्। तदनिष्टविनाशार्थं विधानं समुदीरयेदिति" पी० धा०।

त्रिपुष्ट पु० त्रयः धर्म्मार्थकामाः पुष्टा अस्य। १प्राजापत्ये राजभेदे हेमच०। [स्थिते सत्यलोके हेमच०।

त्रिपृष्ठ न० त्रयाणां लोकानां पृष्ठः समाहारः। त्रिपृष्ठ-

त्रिपौरुष त्रि० त्रीन् पित्रादीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् उत्तरपदवृद्धिः। पित्रादिक्रमेण पुरुषत्रयव्यापके भोगादौ। त्रिपुरुषशब्दे दृश्यम्। स्त्रियां ङीप्

यस्य वेदश्च वेदी च उत्सन्ना त्रिपौरुषी स वै दुर्ब्राह्मणः” कात्या० श्रौ० ८।२।१६ सूत्रे कर्कः।

त्रिप्रश्न पु० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः। १दिग्देशकालानां प्रश्ने २तन्मूलके दिगादिनिरूपणे च। तदधिकारेण सि० शि० उक्तं यथा “जगुर्विदोऽदः किल कालतत्त्वं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन्। त्रिप्रश्ननाम्नि प्रचुरोक्तिधाम्नि”। सू० सि० “शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे”इत्यादिनोक्त्वा “इति त्रिप्रश्नाधिकारः” इत्युक्तम् “दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्त्तिमाप्तमित्यर्थः। दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्सम्बन्धेन समकोणयाम्योत्तरशङ्कूनां साधनान्यपि दिगन्तर्गतान्यनियतानि। पलभालम्बाक्षादिसाधनं देशनिरूपणं नियतम्। अग्राचरादिसाधनमनियतम्। कालसाधनं तद्वच्छायादिसाधनं च कालनिरूपणमिति विवेकः” रङ्गना०।

त्रिप्रस्रुत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रस्रुतः मेढ्रकपोलनेत्रेषु त्रिषु स्थानेषु क्षरितमदे मत्तगजे “गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम्” भा० आ० २२१ अ०। “त्रिप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षो मतङ्गराट्” १५१ अ०। “करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः”। पालकाव्ये तु मदप्रस्रावस्य सप्तस्थानत्वोक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं बोध्यम्।

त्रिप्लक्ष पु० देशभेदे तद्देशविहृतिः। “अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां त्रिप्लक्षावहरणं प्रति” कात्या० श्रौ० २४।६।२९। “यथा त्रिप्लक्षावहरणस्यार्जव्येन यमुनामवभृथमभ्युपैति तत्र च यमुनां प्राप्य त्रिप्लक्षहरणे देशे त्रिप्लक्षं नाम जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवभृथमभ्युपैति तत्रैव हि देशे दृषद्वती मनुष्येभ्यस्तिरोभवति। बहूदकापि सती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः” कर्कः।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप्। “पथ्या विभीतधात्रीणां फलैः स्यात् त्रिफला समा” इत्युक्ते हरीतक्यादित्रये। तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा “फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा। चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी”।

त्रिफलाघृत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं घृतम् शा० त०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तच्च नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा “त्रिफलाभृङ्गमहौषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे। नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुड़ोपमञ्चक्षुः” अन्यदपि “त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम्। तिमिराण्यचिराद्धन्ति पीतमेतन्निशामुखे”।

त्रिफलादिलौह न० भैषज्यरत्नावल्युक्ते लौहभेदे यथा “त्रिफला मुस्तकं व्योषं विड़ङ्गं पुष्करं वचा। चित्रकं मधुकञ्चैव पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम्। अयश्चूर्णपलान्यष्टौ गुग्गुलोस्तावदेव हि। आलोड्य मधुनोपेतं पलद्वादशकेन च। प्रातर्विलिह्य भुञ्जानो जीर्णे तस्मिन् जयेद्रुजः। दुःसाध्यमामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम्। जीर्णान्नसम्भवं शूलं श्वयथुं विषमज्वरम्”

त्रिफलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तदपि लघुमहद्भेदेन द्विविधं तत्र लघु यथा

“फलत्रिकं भीरुकषायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम्। सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम्” महत् यथा

“त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च। वृषभस्य रसप्रस्थं शतावर्य्याश्च तत्समम्। अजाक्षीरं गुड़ूच्याश्च आमलक्यारसन्तथा। प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत्। कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम्। मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका। तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत्। ऊर्द्ध्वपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते। यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति। सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च। नक्ताान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे। अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे। नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च। अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम्। स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्ड्वासन्नदूरदृक्। गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम्। सर्वनेत्रामयं हन्यात्त्रिफलाद्यं महद्घृतम्”।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रिः त्रिवारं फलीकृतः वितुषीकृतः। त्रिधा वितुषीकृते तण्डुलादौ। “दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत्” गोभिलः “त्रिःफलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान्” सं० त० रघुनन्दनः।

त्रिबन्धन पु० हर्य्यश्वपौत्रे १नृपभेदे। “हर्य्यश्वस्तत्सुतस्तासीदुरगोऽथ त्रिबन्धनः” भाग० ९।४। त्रीणि बन्धनानि यस्य। २जाग्रदाद्यवस्थात्रययुक्ते जीवे पु०।

त्रिवली(लि) स्त्री त्रिगुणिता व(ली)वलिः। १ उदरस्थे वलीत्रये "त्रिवलीवलयोपेतां भ्रुकुटीभीषणाननाम्" दुर्गाध्यानम्। तिसृणां वलीनां समाहारः। २त्रिवलि तत्रार्थे न० उज्ज्वलदत्तः। [तस्य वलीत्रयवत्त्वात्तथात्वम्।

त्रिवलीक न० तिस्रो वल्यो यत्र कप्। पायौ हेम०।

त्रिबाहु पु० त्रयो बाहवोऽस्य। १रुद्रानुचरभेदे "त्रिबाहु पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः सिताननः" हरिवं० २७७ अ०। २असियुद्धाकारभेदे।"त्रिबाहुस्तुङ्गबाहुश्च"हरिवं ६१६ अ०। खड्गशब्दे २४६० दृश्यम्।

त्रिभ न० त्रयाणां भानां राशीनां समाहारः। १लग्नादि-राशित्रये।"त्रिभं त्रिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु"नील०ता०। २राशित्रयमाते च। "द्युत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः" सू०सि०। त्रीणि भानि नक्षत्राणि यत्र।३नक्षत्रत्रययुक्ते "कार्त्ति-कयादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिभं मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि०। "अत्र कार्ति-कस्यादित्वेन षष्ठादन्त्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः पञ्चमः फाल्गुनः। मासत्रयं त्रिभिः स्मृतम्। रेवत्यश्विनीभर-णीतिनक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः। शततारापूर्वोत्तराभाद्र-पदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयोगात् फाल्गुनः" रङ्गना०।

त्रिभङ्गी स्त्री "प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु निकामं वसुकम्। वसुविमलतुरङ्गममतिहृदयङ्गमहृषि-तभुजङ्गमन्यपतिलकम्। त्रिंशद्विकलासुविहितनि-वासं सततविलासं हृदयमुदेति मदमुदितभुजङ्गी मोहन-रङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः" इत्युक्ते मात्रावृत्ते छन्दोभेदे।

त्रिभजीवा स्त्री ६त० राशित्रयधनुराकारक्षेत्रस्य जीवायाम् त्रिज्यायां त्रिज्याशब्दे दृश्यम्। "शङ्कुः सत्रिभजी-वाघ्नः" सू० सि०। त्रिभज्याप्यत्र। "त्रिभज्यया भवे-च्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत्" सू० सि०।

त्रिभण्डी स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति भण्ड—परि-भाषणे अण्। त्रिवृति (तेओड़ि) अमरः।

त्रिभद्र न० त्रिषु दन्तक्षतालिङ्गनमर्द्दनेष्वपि भद्रं यत्र। सुरते त्रिका०।

त्रिभाग पु० तृतीयो भागः वृत्तौ संख्याशब्दस्य पूरणार्थ-त्वम्। तृतीये भागे "त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणम्" कुमा०। "अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्यात् दिने दिने। त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा"११४०ब्रह्मपु०।

त्रिभानु पु० तुर्वसुवंश्ये नृपभेदे। "तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्वह्ने-र्भर्गोऽथ भानुमान्। त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः" भाग० ६।२३।४।

त्रिभाव पु० त्रिषु कालेषु भावोऽस्य। त्रैकालिके पदार्थे तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ष्यञ्। त्रैभाव्य तद्भावादौ न०।

त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य। (तीरहुत) देशभेदे त्रिका०।

त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत्र। त्रिबाहुके त्रिकोणे क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे दृश्यम्।"त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भु-वा हृतो लब्ध्या" "स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला०। "योनिं कृत्वा त्रिभुजं शयानः" अथ० ८।६। अत्र योनिं त्रिभुजमिव कृत्वेत्यर्थः तेन न स्त्रीत्वम्। अतः त्रिभुज् इति शब्दान्तरकल्पनं प्रामादिकम्।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः पात्रा० न ङीप्। त्रिलोक्यां मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपाता-लेषु। "त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्" सा०द०। "त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य" मेघ०।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः ऊर्द्धाधोमध्यस्था अस्य अच् समा०। (तेतालः) प्रासादभेदे।

त्रिमण्डला स्त्री लूताभेदे"लूतास्तु द्विविधा स्मृताः""तासा-मष्टौ कृच्छ्रसाध्यावर्ज्यास्तावत्य एव तु। त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पितिका तथा। आलमूत्रविषा रक्ता कमला चाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे शिरो दुःखं कण्डू-र्दंशे च वेदना। भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिक वातिकाः"। "त्रिमण्डलया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्य्यते" इति च सुश्रु०।

त्रिमद पु० त्रिगुणितो मदः संज्ञात्वात् कर्म०। "विद्यामदो-धनमदस्तथैवाभिजनो मदः। एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः"१इत्युक्ते गर्वत्रये "नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः" भाग० ३।१।४३। २मुस्ताचित्रकविडङ्गेषु च वैद्यकम्।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु संज्ञात्वात् कर्म्म०।"दुग्धं सिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम्" इत्युक्ते १दुग्धादित्रये। २ऋग्वेदैकदेशे पु० ३तद्व्रतभेदे तदाचरणेन ४तद्दाध्या-यिनि पु०मिता० "मधुवाता इति त्रयः मधुशब्दा यत्र। मधुवाता इत्यादिके ५ऋक्त्रये पु०। "वेदार्थवित् ज्येष्ठ-सामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः" याज्ञ०। "त्रिणाचिकेतस्त्रि-मधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्" मनुः। ६मधुशब्दत्रये च

"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम्। मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्" इति पारस्करः। ७आज्यमधुसितात्रये न० "कमलैस्त्रिमधुक्तैर्हुनेदष्टोत्तरं शतम्" तन्त्र०।

त्रिमधुर न० त्रिगुणितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्म्म०। दुग्धसितामाक्षिकरूपे मधुरत्रये त्रिमधुशब्दे दृश्यम्। "त्रिमधुरेणाध्यर्च्चयेन्नागान्" वृह० ४८ अ०।

त्रिमातृ त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्माता। लोकत्रयनिर्मातरि "उत त्रिमाता विदथेषु सम्राट्" ऋ०३।५६।५अ०।

त्रिमात्र पु० तिस्रः मात्रा उच्चारणकालेऽस्य। प्लुतस्वरे "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" शिक्षा० "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते। गायत्रञ्च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु। त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मणाम्" संवर्त्तः। भोजदेवेन तु तस्य सार्द्धत्रिमात्रकतोक्ता यथा "तज्जपस्तदर्थभावनम्" पा० सू० "तस्य सार्द्धत्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपः" इ वृत्तिः। युक्तञ्चैतत् ओकारस्य प्लुतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरमकारस्य व्यञ्जनत्वादर्द्धमात्रत्वेन सार्द्धत्रिमात्रत्वं संवर्तवचने त्रिमात्रपदं सार्द्धत्रिमात्रे लाक्षणिकमिति बोध्यम्। वस्तुतः मकारान्तत्वे सार्द्धत्रिमात्रत्वम् अनुस्वारान्तत्वे त्रिमात्रत्वमिति भेदः। तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया जपफलं प्रश्नोपनिषद्युक्तं तच्च ओम् शब्दे १५६० पृ० दर्शितम्।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मार्गैर्गच्छति गम–ड। १गङ्गायां हेमच०। "त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः" रघुः। "अन्वर्थसंज्ञैव परं त्रिमार्गगा" माघः। गम–णिनि। त्रिमार्गगामिन्यादयोऽप्यत्र।

त्रिमार्गी स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः। १गङ्गायां "त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः" कुमा०। (तेमाता) २पथि। "त्रयाणां मार्गाणां समाहारः। ३मार्गत्रये स्त्री ङीप्। हेमच०।

त्रिमुकुट पु० त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाणि यस्य। त्रिकूटपर्वते

त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि अस्य। १शाक्यमुनौ त्रिका०। गायत्रीजपाङ्गे चतुर्विंशतिमुद्रान्तर्गते मुद्राभेदे तल्लक्षणं विधानपारिजाते उक्तं यथा "संमुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः। शेषाङ्गुलीनां वैरल्यात् मुद्राः स्युर्द्विमुखादयः" "संमुखासक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुष्ठद्वयमारभ्यानामिकान्तं यावत् द्विमुखत्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखाः मुद्राः स्युः" तद्व्याख्या। तथा चाङ्गुष्ठतर्ज्जनीनां वैरल्ये त्रिमुखमुद्रा। २बुद्धदेवीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका०।

त्रिमुनि न० त्रयाणां मुनीनां समाहारः। पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिरूपे मुनित्रये। त्रयो मुनयो वंश्याः "संख्या वंश्येन" पा० स०। पाणिन्यादिमुनित्रयप्रणीते व्याकरणे विद्यातद्वतामभेदविवक्षया तस्य तथात्वम् "वंशस्य जन्मना विद्यया वा तत्र भवः वंश्यः" इति सि०कौ०।

त्रिमूर्त्ति पु० तिस्रो मूर्तयोऽस्य। ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्तित्रययुक्ते परमेश्वरे। "नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने" कुमा०। त्रिमूर्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्माणि तनुते" चिन्तामणिः २ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री। "एकमूर्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये। काव्युतेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिमहमानतोऽस्मि ताम्" शब्दार्थचि० धृ० वाक्यम्। ३बुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका०।

त्रिमूर्द्ध पु० त्रयो मूर्द्धानोऽस्य ष समा०। मूर्द्धत्रययुक्ते। "बहुमूर्द्धा द्विमूर्द्धा च त्रिमूर्द्धा स्वाहृतां स्वधे" भट्टिः।

त्रियम्बक पु० त्रीण्यम्बकानि दृष्टयो यस्य। "छन्दस्युभयथा" पा० वा इयङ्। त्रिनेत्रे। क्वचिल्लोकेऽपि इयङ् "त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श" कुमा० तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेन महाकविप्रयोग एव तत्र मूलत्वोक्तः।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणमस्य। कृष्णले "सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्" मनुः।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात्। (क्षेतपापड़ा) १क्षुपभेदे रत्नमा०। तिस्रो यष्टयो यस्य। २त्रिगुच्छे हारभेदे पु०। [खुल्। पामे शब्दमा०।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतण्यर्थे यम–

त्रियामा स्त्री त्रयो यामा अस्याः आद्यान्त्ययोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात्। १निशायाम् अमरः "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां, तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति० त०। "संक्षिप्येत क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा" मेघ०। "क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम्" रघुः। "ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा" कुमा० २हरिद्रायाम् अमरः। कृष्णत्वात् ३यमुनायां ४नील्यां ५कृष्णत्रिवृति च उणादिको०।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावकालोऽस्य। १यज्ञपुरुषे तस्य कृतयुगे आविर्भावाभावात् कलौ छन्नत्वात् वा। "इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि

र्हसि जगत् प्रतीपान् । धर्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम्" भाग० ७।९।३८ "कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः" श्रीधरस्वामी । २वसन्तादिकालत्रये । "या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा" यजु० १२।७५ "युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । वेददी० ।

त्रियूह पुंस्त्री कपिलाश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

त्रिरात्र न० तिसृणां रात्रीणां समाहारः अच् समा० । "अह्नाहान्ताः क्लीवेऽभेदाः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः" इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् क्लीवता । १रात्रित्रये २तदुपलक्षिते दिनत्रये च । "उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम्" "अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" मनुः । त्रिभिः रात्रिभिः निर्वृत्तम् ठञ् तस्य लुक् । तद्धितार्थद्विगुत्वात् अच् समा० । ३दिनत्रयोपवाससाध्ये व्रतभेदे न० । "एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं वा विधीयते" प्रा० वि० धृतवचनम् । रात्रित्रयसाध्ये ४गर्गवेदादौ यज्ञभेदे पु० । "सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे" कात्या० श्रौ० १३।४।१५ । गर्गत्रिरात्रशब्दे २५४५पृ० दृश्यम् । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपाण्यस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-

त्रिरेख पु० तिस्रो रेखा यत्र । १शङ्खे हेमच० । समा० द्वि० । २रेखात्रये न० । ["त्रिलोनोऽष्टौ" ह० र० ।

त्रिल पु० त्रयो लाः लघुवर्णा यत्र । लघुवर्णयुक्ते नगणे

त्रिलघु त्रि० त्रयो लघवः यत्र । छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे नगणे "त्रिलघुश्च नकारः" छन्दोम० । त्रिभिर्लघुः । २शुभलक्षणभेदान्विते स्थानत्रयह्रस्वे पुरुषे "त्रिपृथुलघुगम्भीर" इत्युद्देशे "ग्रीवाजङ्घामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीड़ितः" काशी०११अ० । ह०सं०६८अ०तु चतुर्ह्रस्वस्यैव शुभत्वमुक्तं यथा "ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि" तत्र ह्रस्वे पृष्ठाधिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण न० त्रयाणां लवणानां समाहारः पात्रा० न ङीप् त्रिगुणितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । "सैन्धवञ्च विड़ञ्चैव रुचकं च तृतीयकम् । मिलितैतत् त्रिलवणम्" इत्युक्ते लवणत्रये राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १पुंस्त्वादिलिङ्गत्रययुक्ते शब्दे । समा० द्वि० ङीप् ।२लिङ्गत्रये स्त्री "त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदम्" अमरः । त्रीणि सत्वादीनि लिङ्गानि अनुमापकान्यस्य । ३अहङ्कारादौ त्रि० "रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवनोदितात् जातः ससर्ज्ज भूतादिर्वियदादीनि पञ्चशः" भाग०३।२०।१४ । ४वातादिधातुदोषजे रोगे च त्रि० सुश्रुतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ—सम्प० भावे क्विप् उत्तरपदद्विगुः । लोकत्रयस्यापतनानुकूलप्रयत्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे "लोकस्वामी त्रिलोकधृत्" विष्णु स० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषः । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ । "त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः" रघुः । "त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः" कुमा० । त्रिलोकपत्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः आत्मानः स्वरूपाणि यस्य कार्य्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषो वा । १परमेश्वरे "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" विष्णु पु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः ङीप् । स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्" नैष० । "श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव" माघः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषः ।१परमेश्वरे "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः" विष्णु० । २सूर्य्ये शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १शिवे "त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः" रघुः । "त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च" कुमा० । २काशीस्थे चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते लिङ्गभेदे न० । "द्वितीयं च त्रिलोचनम्" ७५ अ० । तन्माहात्म्यं च तत्रैव दृश्यम् । २लोचनत्रययुक्ते त्रि० "सुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः" माघः । ४दुर्गायां स्त्री । "लोचनत्रयसंयुक्ताम्" दुर्गाध्यानोक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णाष्टम्याम् "ज्यैष्ठेमासि नृपश्रेष्ठ ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति" संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणम् । "ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! । शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः" उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।

त्रिलौहक त्रि० त्रीणि लौहानि धातवो यत्र कप्संज्ञायां कन् वा । सुवर्णरजतताम्रमये पात्रादौ ।

त्रिलोही स्त्री त्रीणि लौहानि साधनत्वेनास्त्यस्याः गौरा० ङीष्। सुवर्णरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते मुद्राभेदे "अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते। सोमसूर्य्याग्निरूपाः सुवर्णा लौहत्रयं तथा। रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः। लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यक्षरसंख्यया। त्रैलौहैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम्। एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः। आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्य्याग्निदेवताः। स्वराः षोड़श विख्याताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः। व्यापका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः। साष्टं सहस्रं संजप्य स्मृद्धा तां जुहुयात्ततः। तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्वसंख्यया। निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना। आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः। अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः। इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषमज्वरनाशिनी। व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषतः। युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः। मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा। धारयन् मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि" तन्त्रसा०।

त्रिवत्स पु०। त्रयो वत्सा वत्सरा वयोयस्य पृषो०। त्रिवर्षवयस्के वृषे। स्त्रियां तु टाप् त्रिवत्सा। "त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे" यजु०१८।२६। "वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा" वेददी०। "सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः" कात्या० श्रौ० २२।२।४०। "त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त ऋषभः" कर्कः।

त्रिवर्ग पु० त्रयाणां धर्म्मार्थकामानां वर्गः। १धर्म्मार्थकामरूपेषु पुरुषार्थेषु, अमरः २त्रिफलायां,३कटुत्रिके, मेदिनि० साङ्ख्योक्ते ४सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रये। "क्षयःस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरोक्ते राज्ञामायव्ययवृद्धिरूपेषु ५पदार्थेषु च। "त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्" भट्टिः। "धर्म्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म्म एव च। अर्थ एवेह तु श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः"। "तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते" मनुः।

त्रिवर्णक न० त्रयो वर्णाः पुष्पेष्वस्य कप्। १गोक्षुरे। २त्रिफलायां, ३त्रिकटौ। रत्ना० हि० पाला० स्वार्थे कन्। ४ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरूपे द्विजातिवर्णत्रये न० मेदि०। ५श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च।

त्रिवर्त्तु न० त्रिषु वसन्तादिषु ऋतुषु वर्त्तते वृत-तुन्। वसन्तादिके ऋतुत्रये प्रातरादिकाले अतिशयेन वर्त्तमाने आदित्यतेजसि। "त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ते प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे" इति श्रुतेस्तस्य वसन्तादिषु प्रातरादिकालभेदेऽतिशयेन वर्त्तमानत्वात् तथात्वम्" "त्रिवर्त्तु ज्योतिःस्वभिष्टय स्मै" ऋ०७।१०१।२ "त्रिवर्त्तु त्रिष्वृतुष्वतिशयेन वर्त्तमानम्" भा०।

त्रिवर्त्मन् पु० त्रीणि वर्त्मान्यस्य। देवयानपितृयानदक्षिणायानरूपमार्गत्रययुक्ते जीवे "स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः स करोति स्वकर्मभिः" श्वेता० ५।७। त्रीणि वर्त्मानि देवयानादयो मार्गभेदा अस्येति त्रिवर्त्मा धर्म्माधर्मज्ञानमार्गभेदान् अर्हति वा" भा० २गङ्गायां स्त्री। त्रिगुणितं वर्त्म। ३स्वर्गमर्त्यपातालरूपे मार्गे "जह्नुवर्तीं महापुण्यां मधुवतीं त्रिवर्त्मगाम्"। भा०आनु० २६अ०।

त्रिवर्ष त्रि० त्रयो वर्षा वयोऽस्य। त्रिवर्षवयस्के १प्राणिनि। "न त्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया" मनुः।२त्रिहायण्यां गवि स्त्री "त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः" अमरः। स्वार्थे क। त्रिवर्षिका तत्रार्थे। त्रिगुणितो वर्षः शा०त०। ३वर्षत्रये पु० न० "न सिद्ध्यत्यर्हितं वाढं त्रिवर्षं वपनस्य च" सुश्रुतः।

त्रिवर्षीय त्रि० त्रिवर्षे भवः गहा० छ। त्रिवर्षभवे "एकैकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवान् शुना सह" भा० आनु० ९३अ०

त्रिवार त्रि०त्रयो वारा अस्य।१वारत्रययुक्ते।२गरुड़ात्मजभेदे पु०। "त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्दीपकस्तथा" भा० उ० १०० अ० गरुड़ात्मजोक्तौ।

त्रिविक्रम पु० त्रयो विक्रमाः पादन्यासा अस्य। १विष्णौ अमरः त्रिक्रमशब्दे दृश्यम्। "आनन्दो नन्दनानन्दः सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः" विष्णुस०। "त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः "त्रीणि पदानि विचक्रमे" श्रुतेः त्रयो लोका विक्रमाः क्रान्ता येनेति वा। "त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः। क्रमते तांस्तथा सर्वांस्त्रिविक्रमो जनार्द्दन!" विष्णुसं० भाष्यधृतहरिवं०वाक्ये तन्नाम निरुक्तिर्दर्शिता। इत०। २लोकत्रयक्रमणे पु० "त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदैत्यवधे पुरा" रामा० ल० ७९ अ०।

त्रिविद्य पु०तिस्रो विद्याऽस्य। त्रिवेदज्ञे द्विजे।

त्रिविध त्रि० तिस्रो विधा अस्य। त्रिप्रकारे "अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सां० सू०। “त्रिविधदुःखञ्चाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपम्।”देवत्वं सात्त्विकं यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः। तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः” मनुः। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्” मनुः। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते” दक्षसं०। सात्त्विकादिभेदेन श्रद्धादित्रैविध्यं गीतायामुक्तं यथा

“त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु। सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः। यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः। भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः। अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः। कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान्। आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु। आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितं च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्। अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः। अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ! तं यज्ञं विद्धि राजसम्। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते। देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्। ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते। अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते। मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः। भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते। श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः। अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते। सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्। क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्। मूढग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः। परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्। दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्। यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम्। अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्। ओँ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा। तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्। तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः। दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः। सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ! युज्यते। यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते। कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते। अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्। असदित्युच्यते पार्थ! न च तत् प्रेत्य नो इह” १७अ०।

“सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदन!। भगवानुवाच। काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः। सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः। त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः। यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे। निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम!। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः। यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्त्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्। नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः। दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः। न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते। अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्। पञ्चैमानि महाबाहो! कारणानि निबोध मे। सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्।

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्। शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः। तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न पश्यति स दुर्मतिः। यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वापि स इमाल्लोँकान् न हन्ति न निबध्यते। ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना। करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः। ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः। प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि। सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्। पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्। वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्। यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमिति स्मृतम्। नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते। यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते। मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते। रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः। अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते। बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु। प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय!। प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये। बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ! सात्त्विकी। यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ! राजसी। अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ! तामसी। धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ! सात्त्विकी। यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन!। प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ! राजसी। यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ! तामसी। सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ!। अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति। यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्। तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्। विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम्। परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम्। यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः। निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्। न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः" १८अ०। त्रिविधार्थश्च विष्णूक्तोऽर्थशब्दे ३६७ पृ० उक्तः। अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च। उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम्। तस्य भावः ष्यञ्। त्रैविध्य त्रिप्रकारत्वे "एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" भाषा०। "त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता" सा० द०।

त्रिविष्टप न० विशन्त्यस्मिन् सुकृतिनः विश—कपन् तुट् षत्वञ्च। "विटपविष्टपविशिपोलपाः" उणा० उज्ज्वलदत्तेन विष्टपेत्यत्र पिष्टपेति पठितम्। अन्ये तत्र दन्त्योष्ठ्यादितया पेठुः। "यत्र अभ्रस्य विष्टपमित्यादिप्रयोगात् "विष्टपं भुवनं जगत्" अमरग्रन्थे विष्टपेति पाठस्य क्षीरस्वामिप्रभृतिसम्मतत्वाच्च। तृतीयं विष्टपम् वृत्तौ त्रिभागवत् संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम्। १स्वर्गे अमरटीकायां स्वामी। "त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः" रघुः। "स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः" भा० स्व० १अ०। समा० द्वि०। २त्रिभुवने न०

त्रिविष्टपसद् पु० त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सद—क्विप्। देवे हला०।

त्रिविष्टब्ध न० त्रीणि विष्टब्धानि यत्र। त्रिदण्डरूपे अवष्टम्भतये "य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टब्धं च यो हरेत्। वासश्चापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्"। "त्रयीञ्च नाम वार्त्ताञ्च त्यक्त्वा पुत्रान् व्रजन्ति ये। त्रिविष्टब्धञ्च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः" भा० शा० १८ अ०।

त्रिविस्त त्रि० त्रीणि विस्तानि स्वर्णकर्षमूल्यान्यर्हति ठक् तस्य वा लुक्। स्वर्णकर्षत्रयमूल्यार्हे। लुगभावे त्रैविस्तिक तत्रार्थे त्रि०।

त्रिविस्तीर्ण पु० त्रिभिः विस्तीर्णः। शुभलक्षणभेदान्विते पुरुषे। "त्रिपृथुलघुगम्भीरो द्वात्रिंशल्लक्षणान्विति" उपक्रमे "ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णो यथाद्यादौ। सर्वतेजोऽतितिगैश्वर्य्यं तथा प्राप्स्यति नान्यथा" काशी० ११अ०। त्रिपृथुशब्दोऽप्यत्र इ० स० ६८ अ० तु "उरो

ललाटं वदनञ्च पुंसां विस्तीर्णमेतन्त्रितयं प्रशस्तम्” विस्तीर्णचतुष्कप्रशस्ततयोक्तमिति भेदः ।[माके राजनि० ।

त्रिवीज पु० त्रीणि त्रीणि वीजानि प्रतिफलं यस्य । श्यामा-

त्रिवृत्(ता) पु० त्रीन् अवयवान् वृणोति वृ—क्विप् त्रिभिरवयवैर्वृता वा । १(तेओड़ि) औषधिभेदे, अमरः “श्वेता त्रिवृद्रोचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरहृत् । रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा । श्वेतकृष्णप्रभेदेन द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्यामा त्रिवृत्ततो हीनगुणा तीव्रा विरेचिका । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी” भावप्र०। वर्तनं वृत् त्रिः तिस्रः वृतो यत्र । एकस्य त्रिशब्दस्य त्रिवारे त्रिसंख्यान्विते च वृत्तिः तन्त्वोच्चारणात् । २त्रिधात्रिगुणिते त्रि० “विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्” इति मनुः त्रिगुणितसूत्रत्रयस्यैवोपवीतरूपत्वाभ्यथार्थता । त्रिर्वर्त्तते वृत-क्विप् । मिश्रितेषु ३तेजोजलान्नेषु च । “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” छा०उ० ४त्रिगुणिते “यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा” मनुः । त्रिभिरृग्यजुःसामभिर्वर्त्तते वृत—कर्तरि क्विप् । ५यज्ञे पु० । “यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः” भा० शा० ४७ अ० । “त्रिवृत् यज्ञः शिरोऽस्य” नीलक० त्रिस्त्रिर्वर्त्तते सुजगभस्य त्रिशब्दस्य वीप्सार्थत्वम् । ६ऋग्विशेषाणां नवके । यथोक्तं सामसंहिताभाष्ये

“लौकिको वाक्यशेषार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः । उभौ विध्यर्थवाक्यैकवाक्यत्वाद्स्त्वहान्तिमः । ‘त्रिवृद्बहिष्पवमानम्” इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य तैगुणं लोकसिद्धोऽर्थः वाक्यशेषाद्द्क-तृयात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां वहिष्पवमानात्मक-स्तोत्र-निष्पादन-क्षमाणाम् “उपास्मै गायता नरः (उ १प्र०१२, ३सू०)-इत्यादीनामृचां नवकेऽर्थः तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पद-पदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समान-बलवत्त्वात् उभावर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्यौ, इति चेत्—मैवम्, लौकिकार्थ-स्वीकार-पक्षे विधिवाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः” ।

त्रिवृत्करण न० ६त० । तेजो जलान्नानां त्र्यात्मककरणे तत्प्रकारस्य छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

“तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां,यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

“सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवित्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च । प्रथङ्नामप्रत्ययलाभे देवातानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य्यविम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् कृतवती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां, तोजोबन्नमयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु खलु बहिरिमाः पिण्डेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः । यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अतित्रिवृत्कृतायाः इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतम् । प्राक् रूपत्रयविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्ते अग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमान रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्ध्योः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तेते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राक् रूपत्रयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम् । यथा तन्त्वपकर्षणे पटाभावः । नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निरित आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि मृषैव । तर्हि किं तत् सत्यं ? त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम् । ननु यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाबन्नयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे । नैष दोषः । अबन्नविषयाण्युदाहरणान्येवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्ष्यार्थम्, रूपवत्त्वात् स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽन्नस्यापि अप्शुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नम् । तथापामपि तेजःशुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वन्तरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजःप्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादवशिष्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टा इति । कथं ? सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातं भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूपवद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् । कथं, तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वाय्वन्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथाबन्नयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वात्त्रीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि मूर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयोर्गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथ वा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति" भाष्यम् ।

क्षित्यादित्रयाणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयार्द्धस्य पुनर्द्वैधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयांशार्द्धयोजनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिवृत्करणम् "द्विधा विधाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् त्रयात्मकास्तु ते" इत्युक्तरीत्या कल्प्यम् ।

त्रिवृत्पर्णी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्त्तते नाशनाय त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् पर्णमस्याः । (हेलञ्चा) हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

त्रिवृत्ता स्त्री त्रिराहत्ता । १त्रिवृति अमरः । २त्रिराहत्ते त्रिगुणे त्रि० "त्रिवृत्ता (मेखला) ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा" मनुः ।

त्रिवृत्तिका स्त्री तिस्रः वृत्तयोऽस्याः कप् । १त्रिवृति राजनि० । २त्रिधावृत्तियुक्ते त्रि० ।

त्रिवृद्वेद पु० ऋगाद्यात्मना त्रिर्वर्त्तते त्रिवृत् कर्म्म० । १त्रय्यां वेदत्रये तदुत्पन्ने २प्रणवे च । "ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च । एष (प्रणवः) ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् । आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्" मनुः ।

त्रिवे(णि)णी स्त्री तिस्रः वेणयः प्रवाहाः विच्छिन्नाः संयुक्ता वा यत्र ततः इदन्तत्वात् वा ङीप् । गङ्गायमुनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे १दक्षिणप्रयागे युक्तप्रवाहे २प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागसीमा च यथा "प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे । तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यमुना गता" प्रा० त० । त्रिवेण्या इदम् शिवा० अण् । त्रैवेण । तदीये त्रि० ।

त्रिवेणु पु० त्रयो वेणवो यत्र । रथमुखस्थेऽवयवभेदे शब्दार्थचि० । "अर्वाङ्त्रिवेणुं तत्पश्च तिलशोव्यधमच्छरैः" भा० व० २४१अ० ।

त्रिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद्--अण् उप० स० त्रयो वेदा

अधीतत्वेन सन्त्यस्य अच् वा। १वेदत्रयवेत्तरि। “नायन्द्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी” मनुः ततः स्वार्थे ब्राह्म० ष्यञ्। त्रैवेद्य तदर्थे “त्रैवेद्याः शुचयोदान्ताः” गीता। त्रिगुणितो वेदः शा०त०। २वेदत्रये ३तद्विहितकर्मणि च “त्रिवेदसंयोगाच्च” कात्या० श्रौ० २५।१४।२७। “वेदत्रयविहितकर्मयोगो ब्राह्मणः” कर्कः।

त्रिवेला स्त्री तिस्रो वेला सीमानोऽस्याम्। त्रिवृति (तेओड़ि) राजनि०।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः। १कालीतारात्रिपुरारूपे तन्त्रोक्ते देवीत्रये “त्रिशक्तिविषये देवि! क्रमदीक्षा प्रकीर्त्तिता” तन्त्रसा० इच्छाज्ञानक्रियारूपे ऐश्वरे २शक्तित्रये प्रभावोत्साहमन्त्रजे राज्ञां ३शक्तित्रये। ब० श्री०। ४त्रिगुणात्मके प्रधाने च।[१परमेश्वरे २विजिगीषुनृपे च।

त्रिशक्तिधृत् पु० त्रिशक्तिं इच्छादिशक्तित्रयं धरति धृ—क्विप्।

त्रिशङ्कु पु० त्रयः शङ्कव इव यत्र। १मार्ज्जारे २शलभे मेदि०। ३चातकखगे शब्दच०। ४खद्योते शब्दमा०। ५सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे। तस्य नामनिरुक्तिः हरिवं०१३अ० दर्शिता यथा

“अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः। सर्वकामदुघान्दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः। तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधार्दितः। दशधर्मगतो राजा जघान जनमेजय!। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः। त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश। तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान्। भोजयामास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे। क्रुद्धस्तु भगवान् वाक्यमिदमाह नृपात्मजम्। वशिष्ठ उवाच। पातयेयमहं क्रूर! तव शङ्कुमसंशयम्। यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वै पुनः कृतौ। पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीबधेन च। अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः। वैशम्पायन उवाच। एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः। त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः”। तस्य सशरीरस्वर्गयानकथा रामा०आ०५७स०

“सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान्। अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः। अब्रवीत् स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः। शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्यान् शरणं गतः। प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वशिष्ठेन महात्मना। यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ। गुरुपुत्त्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये। शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान्। ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः। सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम्। प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः!। गुरुपुत्त्रान्ते सर्वान्नाहं पश्यामि काञ्चन। इक्ष्वाकूणां हि सर्व्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। तस्मादनन्तरं सर्व्वे भवन्तो दैवतं मम”।

“ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम्। ऋषिपुत्त्रशतं राम! राजानमिदमब्रवीत्। प्रत्याख्यातोऽसि दुर्म्मेधो! गुरुणा सत्यवादिना। तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान्। इक्ष्वाकूणां हि सर्व्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः। अशक्यमिति होवाच वशिष्ठो भगवानृषिः। तं वयं वै समाहर्त्तुं क्रतुं शक्ताः कथञ्च न। बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ! गम्यतां स्वपुरं पुनः। याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव!। अवमानं कथं कर्त्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम्। स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत्। प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्त्रैस्तथैव हि। अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः!। ऋषिपुत्त्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम्। शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि। इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम्। अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः। नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः। चितामाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत्। तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्व्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम्। प्राद्रवन् सहिता राम! पौरा येऽस्यानुगामिनः। एको हि राजा काकुत्स्थ! जगाम परमात्मवान्। दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम्। विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम्। चण्डालरूपिणं राम! मुनिः कारुण्यमागतः। कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्म्मिकः। इदं जगाद भद्रन्ते राजानं घोरदर्शनम्। किमागमनकार्य्यन्ते राजपुत्र! महाबल!। अयोध्याधिपते! वीर! शापाच्चण्डालतां गतः। अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालतां गतः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम्। प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्त्रैस्तथैव च। अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्य्ययः। सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन!। मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तन्नाप्यते फलम्। अन्नृतं

नोक्तपूर्व्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य ! क्षत्त्रधर्म्मेण ते शपे । यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजाधर्म्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः । धर्म्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्त्तुमिच्छतः । परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ! । दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । दैवेनाक्रम्यते सर्व्वं दैवं हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः । कर्त्तुमर्हसि भद्रन्ते दैवोपहतकर्म्मणः । नान्यं गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । दैवं पुरुषकारेण निवर्त्तयितुमर्हसि" ५८ स० ।

"उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ! अब्रवीत् मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालताङ्गतम् । इक्ष्वाको ! स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्म्मिकम् । शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्न्नृपपुङ्गव ! । अहमामन्त्रये सर्व्वान्महर्षीन् पुण्यकर्म्मणः । यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः । गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्त्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि । हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! । यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः । एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्त्रान् परमधार्म्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् । सर्व्वान् शिष्यान् स चाहूय वाक्यमेतदुवाच ह । सर्व्वानृषीन् सवाशिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया । सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान् । यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलनोदितः । तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया । आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्व्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः । ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् । ऊचुश्च वचनं सर्व्वं सर्व्वेषां ब्रह्मवादिनाम् । श्रुत्वा ते वचनं सर्व्वे समायान्ति द्विजातयः । सर्व्वदेशेभ्य आगच्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं यच्छतं सर्व्वं क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्व्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ! । क्षत्त्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः । ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् । कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचननैष्ठुर्य्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वाशिष्ठा मुनिशार्दूल ! सर्व्वे सहमहोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्व्वेषां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् । यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् । सप्त जातिशतान्येव मृतपाः सम्भवन्तु ते । श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः । विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्वमी । महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदुष्यं ह्यदूषयत् । दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातननिरतो निरनुक्रोशताङ्गतः । दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयिष्यति । एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः" ५९ स० ।

"तपोवलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् । ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः । स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति । तथा प्रवर्त्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः । ऊचुः समेताः सहसा धर्म्मज्ञा धर्म्मसंहितम् । अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्य्यं न संशयः । अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि । गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा । ततः प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सर्वे समभितिष्ठत । एवमुक्त्वा च ऋषयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा । याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । ऋत्विजश्चानुपूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि । ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं नाश्च देवताः । ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः । स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो वीर्य्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! । एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर ! । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज । उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं जगाम काकुत्स्थ ! मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत्। त्रिशङ्को! गच्छ भूयस्त्वं नास्ति स्वर्गकृतालयः। गुरुशापहतो मूढ! पत भूमिमवाक्‌शिराः। एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः। विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम्। तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः। रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्। ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः। सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः। नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः। दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः। सृष्ट्वा नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः। अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः। दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे। ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः। विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः। अयं राजा महाभाग! गुरुशापपरिक्षतः। सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन!। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः। अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः। सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः। आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्त्तुमुत्सहे। स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः। नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ। यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः। मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ। एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम्। एवं भवतु भद्रन्ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः। गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः। नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ! तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन्। अवाक्‌शिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः। अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम्। कृतार्थं कीर्त्तिमन्तञ्च स्वर्गलोकगतं यथा। विश्वामित्रस्तु धर्म्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः। ऋषिमध्ये महातेजा वाढमित्येव देवताः। ततो देवा महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः। जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम!।" ६० स०

त्रिशङ्कोरपत्यम् अण्। त्रैशङ्कव हरिश्चन्द्रे "तस्य (त्रिशङ्कोः) सत्यरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा। कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम्। स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः" हरिवं० १२अ०। (हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम्।

त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन–ड। हरिश्चन्द्रे नृपे

त्रिशङ्कुयाजिन् पु० त्रिशङ्कुं याजयति यज–णिनि। विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम्।

त्रिशत न० त्रिगुणितं शतम् शा० त०। त्रिगुणिते शते; "चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्मृतम्" कामन्दकी। "नरकं त्रिशतं प्राप्य स विष्ठामुपजीवति" भा० अनु० १०१ अ०। समा० द्वि० ङीप्। २शतत्रये स्त्री।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य। बुद्धदेवे त्रिका०।

त्रिशर्करा स्त्री त्रिगुणिता शर्करा शा० त०। मिलितगुडोत्पन्नाहिमोत्था मधुरेति मधुरत्रिके राजनि०।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मातृभेदे हेमच०।

त्रिशाख त्रि० तिस्रः शाखा अग्राणि यस्य। शिखाकाराग्रत्रययुते। "कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटीं ललाटे" भा० कर्ण० ८५ अ०। [त्रिल्वे राजनि०।

त्रिशाखपत्र पु० तिस्रः शाखा अस्य तादृशं पत्रं यस्य।

त्रिशाण त्रि० त्रयः शाणाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा अण् तस्य वा लुक्। १त्रिशाणपरिमिते २तत्क्रीते च। पक्षे न लुक्। त्रैशाण तत्रार्थे पक्षे यत् त्रिशाण्य तत्रार्थे एवं द्विशाणद्विशाण्य द्वैशाण द्विशाणक्रीते तत्परिमिते त्रि०

त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप्। हिरण्यनाभाख्ये वास्तुभेदे तत्फलादिकं वृ० स० ५३ उक्तं यथा "उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम्। प्राक्‌शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु। याम्याहीनं चुल्ली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत्। पक्षघ्नमपरयावर्जितम् सुतध्वंसवैरकरम्"।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा अस्य। १त्रिशूले अस्त्रभेदे २किरीटे च हेमच०। ३शिखात्रययुक्ते त्रि०। "त्रिशिखां भ्रुकुटिञ्चास्य ददृशुर्दानवा रणे" हरिवं० २२५ अ०। "त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दश्य दशनच्छदम्" भा०आ०१६३अ०। ४रावणपुत्रे राक्षसभेदे पु०

त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः सन्त्यत्र इनि तादृशं दलमस्य। मालाकन्दे राजनि०।

त्रिशिरस् पु० त्रीणि शिरांस्यस्य। १कुवेरे हेमच०। २रावणपुत्रभेदे ३खरसेनापतिभेदे च। त्रिशिरस्के ४ज्वरे च। "त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम्" भाग०१० अ० वाणयुद्धे। अस्य अदन्तत्वमपि "सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युः" इत्युक्तेः "खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून्" भाग०९। १०।१० "ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः" हरिवं० १८१ अ०। त्रयो वेदाः शिरांसीव यस्य। ५जैवे रथे पु०। "संवत्सरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिवृच्छिरास्त्रिशिराश्च त्रिनाभिः" भा० आनु० १९८ अ०। नील-

कण्ठस्तु "इहच्छिराश्चतुरश्वस्त्रिनाभिः" इति पठित्वा "चतुरश्वः कालादृष्टेश्वरेच्छाख्यसंकल्पाश्चत्वारोऽश्वा अस्येति"व्याचख्यौ। "अतीव हि त्रिशिरसं समुच्छिन्द्यात् क्षतत्वरः" कामन्दकी। त्रिशीर्षकादयोऽप्यत्र। तत्र त्रिशूले न० हेमच०।

त्रिशुच् पु० तिस्रः शुचो दीप्तयः शोका वाऽस्य। स्वर्गान्तरिक्षपृथिवीस्थदीप्तित्रययुते घर्मे। "घर्मस्त्रिशुक् विराजति विराजा"यजु०३८।२७। "ताः शुचश्च तत्रैव १८ मन्त्रे उक्ता यथा"या ते घर्म! दिवा शुग्या गायत्र्यां हविर्धाने। सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा। या ते घर्मान्तरिक्षे तस्याः त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा त आप्यायतामित्यादि या ते घर्म पृथिव्यां तस्या जगत्यां सदस्या। सा त आप्यायताम्" इत्यादि। २आध्यात्मिकादिशोकत्रययुक्ते च।

त्रिशूल न० त्रीणि शूलानीव अग्राणि यस्य। स्वनामख्याते अस्त्रभेदे हेमच०। "त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं क्रमाद्दधः" दुर्गाध्यानम् "त्रिशूलडमरुकरं व्याघ्रकृत्तिं वसानम्" शिवध्यानम्।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम्। तीर्थभेदे "त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत!। तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्च्चने रतः। गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः" भा० भ० ८४ अ०।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्त्यस्याः कर्म०। मुद्राभेदे "अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्ध्वा शिष्टाङ्गुलीत्रयम्। प्रसारयेत्त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्त्तिता" तन्त्र० तल्लक्षणमुक्तम्।

त्रिशूलिन् पु० त्रिशूलमस्त्यस्य इनि। शिवे"त्र्यक्षोऽभेद्यस्त्रिशूली च वृषकेतुर्महाबलः" स्कन्दपु० शिवस्तवः। २दुर्गायां स्त्री ङीप्। "त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम्" हरिवं० १६६ अ०।

त्रिशृङ्ग पु० त्रीणि शृङ्गाण्यस्य। त्रिकूटपर्वते शब्दरत्ना०। "त्रिशृङ्गः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिद्वरा"हरिवं०२३७ अ०। २त्रिकोणे। "कुरङ्गेण हीनस्त्रिशृङ्गस्तदन्तः"सारसमुच्चयः। [मत्स्ये शब्दार्थकल्पतरुः।

त्रिशृङ्गिन् पु० त्रीणि शृङ्गाणि सन्त्यस्य इनि। रोहित-

त्रिशोक पु० त्रयः आध्यात्मिकाद्यः शोका अस्य। १जीवे २कण्वपुत्रे ऋषिभेदे च। "अनु त्रिशोकः शतमावहन्नॄन्"ऋ०१०।२९।२। त्रिशोको नामर्षिः" भा०। "याभिस्त्रिशोक उस्रिया" ऋ० १।११२।१२ "कण्वपुत्रस्त्रिशोक ऋषिः" भा०।

त्रिषंयुक्त त्रि० त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं वेति छन्दसीति चानुवृत्तौ "पूर्वपदात्"पा० वा वेदे षत्वम्। त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्ते इष्टिभेदे। "ऐन्द्रावैष्णवं चरुं, वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते" शत० ब्रा० ५।२।५।१। "त्रिषंयुक्तेषु" कात्या० श्रौ०१५। २।११। "त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्" संप्र० व्याख्या। २त्रिभिः संयुतमात्रे त्रि०। "दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः" शत० ब्रा० १२।८। ३।१।२१। लोके तु न षत्वम्।

त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अस्य वेदे वा षत्वम्। त्रिवर्षसाध्ये सत्रभेदे। "त्रिषंवत्सरं षष्टिदीक्षम्" कात्या० श्रौ० २५।५।३।१२ "त्रिषंवत्सरं सत्रं तच्च षष्टिदीक्षं भवति" सं० व्या०त्रिगुणितः संवत्सरः। २त्रिवर्षे च। "महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसत्कम्"कात्या० श्रौ० २५।५।६। "त्रयः संवत्सरा उपसदो यत्र" कर्कः। लोके तु न षत्वम्। ३त्रिवर्षसाध्ये वस्तुनि त्रि०।

त्रिषन्धि त्रि०त्रयः सन्धयोऽस्य वेदे वा षत्वम्। १त्रिसन्धियुक्ते "चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि तस्मादिमानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि"शत०ब्रा० ११।५। २।७। "त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारश्चत्वारो मासा येषां तानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि शुनासीरीयवैश्वदेवयोः फाल्गुनस्य शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वापर्येणाव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि संश्लिष्टानि पादतलादधस्तनोपरितनसन्ध्योरुभयोः प्रत्यासन्नत्वाद्द्विसमस्तत्वम्"भा०। [पाठान्तरम्।

त्रि(तृ)षम त्रि० ह्रस्वे निघण्टुः मायुषेत्यत्र तथा,तृषमेति च

त्रिषवण न०सूयते सोमोऽत्र सु—आधारे ल्युट् "पूर्वपदात्"पा० वा षत्वम्। त्रिकाले प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपे काले"उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्" "कुर्यात् त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा"याज्ञ०। षत्वाभावे लोके च त्रिसवनमप्यत्र

त्रिषष्टि स्त्री बहुत्वेऽपि एकव० त्र्यधिका षष्टिः शा०त०। १त्र्यधिकषष्टिसंख्यायां २तत्संख्येये च। "चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः"शिक्षा। पक्षे त्रय आदेशे त्रयःषष्टिरप्यत्र। त्रयश्च षष्टिश्च इति विग्रहेऽपि तदर्थे। "संख्याः" पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति भेदः। इयांस्तु भेदः त्रय आदेशे अन्तोदात्तः। त्रिषष्ट्या युतं शतादि ड। त्रिषष्ट त्रिषष्टियुतशतादौ त्रि०। ततः पूरणे तमप्।

त्रिषष्टितम त्रयःषष्टितम तत्संख्यापूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । पूरणे डट् । त्रिषष्ट त्रयःषष्ट त्रिषष्टिपूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

त्रिषु(सु)पर्ण पु० त्रयः सुपर्णास्तद्वाचकशब्दा यत्र । १बह्वृचवेदभागभेदे त्रिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्योगात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसु(षु)पर्णः षडङ्गवित्" मनुः । वा कप् । तत्रार्थे "वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः" याज्ञ० ।

त्रिष्टुभ् स्त्री त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुभ–क्विप् षत्वम् । एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्ते छन्दोभेदे "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव" वृ० र० । प्रस्तावे तस्याः २०४८ भेदाः । "एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् गायत्री चत् त्रिष्टुप्" शत०ब्रा० १।३।५।५ । "तथैव माध्यन्दिनं सवनमतन्वत" इत्युपक्रमे "एकादशाक्षरा त्रिष्टुभ् तस्मादाहुस्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति" शत०ब्रा० ४।२।२।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाञ्च । "इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्" यजु० ९।३० । "इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत्" वेददीपः । प्रसङ्गात् छन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वानुक्रमणिकायां ४ अ० उक्ताः प्रदर्श्यन्ते । "अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सविताऽनुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः, पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः, स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा ऋचः आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्हूयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सोऽमुष्मिन् लोके देवैरपीज्यते । तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति" । शब्दब्रह्मात्मनः मांसात् तस्या उत्पत्तिः भाग०३।१२।२९ श्लो० उक्ता यथा "तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्मांसात् स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः । मज्जातः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्" ।

त्रिष्टोम पु० त्रयः स्तोमा यत्र षत्वम् । चतुष्टतिवज्ञस्य उभयतः कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । "चतुष्टतिः" कात्या०श्रौ० १५।९।२४ सू० "तमुभयतः एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ" २५ सू० । "एके तं चतुष्टतिमुभयतः त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वन्ति" सं० व्या० ।

त्रिष्ठ पु० त्रिषु चक्रेषु तिष्ठति स्था–क अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम् । चक्रत्रयस्थिते रथे । "त्रिष्ठं वां सूरे दुहितारुहद्रथम्" ऋ० १।३४।५ । "त्रिष्ठं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथम्" भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिषु विद्यादानयज्ञेषु तिष्ठति स्था–बा० इनि सुषामा० षत्वम् । विद्यादिशीलयुक्ते । "उदक्रूतनि कृते भ्यस्त्रिष्ठिनम्" यजु० २०।१४० । "त्रिषु विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तम्" वेददी० ।

त्रिस् अव्य० त्रि+वारे सुच् । त्रिवारे "येन त्रिःसप्तकृत्वो नृपबहलवशामांसरक्तिष्कपङ्क्तेति" प्रबोधच० । "अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्य हि निर्वपेत्" मनुः । "त्रिर्जपेदघमर्षणम्" स्मृतिः ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रयः सन्धयोऽन्तरकाला विकाशेऽस्याः । (फागनिया) १पुष्पभेदे राजनि० । सा त्रिविधा सिताऽसिता रक्ता च । समा०द्वि० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्य न० समाहारद्वि० । प्रातःपराह्नमध्याह्नरूपे सन्ध्यात्रये । "सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन !" भा० व० ८२ अ० । "करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः" माघः । "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्" ति०त० वरारुरः । कुसुमे (फागनिया) राजनि० ।

त्रिसन्ध्यकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्यं कुसुमं यस्याः । त्रिसन्धि-

त्रिसप्तति स्त्री एकव०त्र्यधिका सप्ततिः शा०त०त्रयश्च सप्ततिश्च द्वन्द्वस०वा । १त्र्यधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येये च पक्षे वा त्रयआदेशे त्रयःसप्तति तत्रार्थे । तत्र त० पूर्वप्रकृतिस्वरः त्रय आदेशे अन्तोदात्त इति भेदः । ततः पूरणे तमप् । त्रिसप्ततितम त्रयःसप्ततितम तत्पूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप् । पूरणे डट् । त्रिसप्तत तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिः शरैः" भा०ग०२३अ० । त्रिसप्तत्या युतं शतादि ड । त्रिसप्तत तद्युते शतादौ त्रि० ।

त्रिसप्तन् त्रि० ब०व०त्रिगुणिताः सप्त । १एकविंशतिसंख्यायाम् २तत्संख्येये च । "विद्धा चैनं त्रिसप्तभिः भा०ग०१३अ० । "त्रिसप्तकृत्वः पृथिवीं योजिगाय भृगूत्तमः" हरिवं०३०४अ० ।

त्रिसम न॰ त्रयः समा यत्र । समहरीतकीनागरगुड़रूपे पदार्थे राजनि॰ । समा॰ द्वि॰ । २वर्षत्रये न॰ ।

त्रिसर पु॰ कृसर+पृषो॰ । कृशरे हेमच॰ ।

त्रिसरक न॰ त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शीधुपानानां समाहारः पात्रा॰न ङीप् वा । त्रिवारे मधुपाने "प्रातिभं त्रिसरकेण गतानाम्" माघः ।

त्रिसर्ग पु॰ त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः । सत्त्वरजस्तमसां सर्गे । "यत्र त्रिसर्गो मृषा" भा॰ १।१।१ ।

त्रिसामन् पु॰ त्रीणि सामानि स्तुतिसाधनानि यस्य । १परमेश्वरे । "त्रिसामा सामगः साम त्रिवर्णो भेषजं भिषक्" विष्णु सं॰ । "त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तैस्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा" भा॰ वेदव्रतसामानि च । "अधिपताद्द मित्र ! पताद्द सुरपताद्द" इत्येवमादीनि त्रीणि सामानि ।२महेन्द्राद्रेः चरन्त्यां नद्याम् स्त्री टाप् शब्दार्थचि॰ । "ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी इत्यादि" भाग॰ ५।१९।१८ । भारतवर्षमहानद्युक्तौ ।

त्रिसाहस्र त्रि॰ त्रीणि सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिभिः सहस्रैः १परिमिते । स्त्रियां ङीप् । "त्रिसाहस्र्युत्तमा" कात्या॰ श्रौ॰ १७।७२३। "उत्तमा चितिः त्रिसाहस्री लोकम्पृणानां भवति"कर्कः।

त्रिसिता स्त्री त्रिगुणिता सिता शा॰ त॰ । त्रिशर्कराशब्दार्थे राजनि॰ । [सीतया कृष्टक्षेत्रे अमरः ।

त्रिसीत्य न॰ त्रिवारं सीतया समितम् यत् । त्रिःकृत्वः

त्रिसुगन्धि न॰ त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः । "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" इत्युक्ते तुल्यभागे एलादित्रिके राजनि॰ । "पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा सितामधूकत्रिसुगन्धियुक्तम्" सुश्रुतः ।

त्रिसुवर्चक पु॰ आङ्गिरसे च्यवनरूपे वह्नौ "अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चकः" भा॰ व॰ २१९ अ॰ ।

त्रिसौपर्ण न॰त्रिः सुपर्णेन ऋषिणा कृतमण् वृत्तौ त्रिशब्दस्य सुजर्थता उत्तरपदवृद्धिः । सुपर्णर्षिणा चरिते व्रतभेदे ।
"सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात् । तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च । त्रिः परिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्ममुत्तमम् । यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते । ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम् । सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः । वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जगदायुषा । वायोः सकाशात् प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः । ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्ममुत्तमम् । अन्तर्दधे ततो भूयो नारायणसमाहितः" भा॰ शा॰ ३५० अ॰ । सुपर्णा एव स्वार्थे अण् त्रयः सौपर्णा यत्र । ऋग्वेदे १० । ११४ । ३ । ४। ५। मन्त्रत्रिके । ते च मन्त्राः "चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्" । ३ "एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता ह्लि स उ रेह्लि मातरम्"।४ "सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति । छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त सोमस्य मिमते द्वादश"।५ सुपर्णपदघटिते मन्त्रे विदितं अण् उत्तरपदवृद्धिः ।२परमेश्वरनामभेदे "त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम्"भा॰शा॰२८६अ॰।"त्रिसौपर्णे विदितं नाम त्रिसौपर्णमिति तदर्थः" श्रीधरः । त्रिसौवर्णेति पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

त्रिस्कन्ध न॰ त्रयः स्कन्धा इवावयवा अस्य । ज्योतिःशास्त्रे वृ॰ स॰ १ अ॰ तस्य स्कन्धत्रयमुक्तं यथा
"ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः" । तेन तन्त्रहोराङ्गनिर्णयाख्यास्तस्य त्रयः स्कन्धाः ।

त्रिस्तन न॰ त्रयःस्तना दोह्यायत्र । त्र्यहसाध्ये यज्ञे प्रथमायामुपसदि दोह्यत्रिस्तनरूपे १व्रतभेदे "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति" कात्या॰ श्रौ॰ ८।२।१ त्रयःस्तना अस्याः ङीष् । स्तनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री "त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा॰ व॰ २७९ अ॰ ।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिगुणिता तावती वेदिः । "द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः" पा॰ अच् समा॰ टिलोपः समासश्च निपात्यते । प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिगुणेऽश्वमेधाद्यङ्गे वेदिभेदे । वेदिभिन्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः" इत्येव सि॰ कौ॰ ।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां गयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समाहारद्वि॰ । काशीगयाप्रयागरूपस्थलत्रिके । तदधिकृत्यैव त्रिस्थलीसेतुनामा ग्रन्थः अनन्तभट्टेन कृतः ।

त्रिस्थान त्रि॰ त्रीणि स्थानान्यस्य । १स्वर्गमर्त्यपातालस्थे परमेश्वरे २जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणि जीवे च ।

त्रिस्रोतस् स्त्री त्रिषु लोकेषु स्रोतो यस्याः। गङ्गायाम् "त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ" कुमा०।"कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः" रघुः।

त्रिस्रोतसी स्त्री त्रीणि स्रोतांसि सन्त्यस्याम् अच् गौरा० ङीष्। स्रोतस्त्रययुक्ते नदीभेदे "तथा समुद्राश्चत्वारः। नदी भागीरथी च सा" इत्युपक्रमे "लवन्ती गोमती चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसी तथा" भा० स० ९अ०। वरुणसभास्थतीर्थभूतनद्यादिकथने।

त्रिस्पृशा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने दिने स्पृशति स्पृश–क। एकादशीभेदे "यदा पूर्बदिने दशमी परदिने चैकादशी लब्ध्वा ततो द्वादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिस्पृशा" रघु० "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्" एका० त० छत वचनम्। "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृशा नाम सा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति" संवर्त्तवचनम्। अष्टसु महाद्वादशीषु वासरत्रयस्पर्शिन्यां द्वादश्याञ्च द्वादशीशब्दे दृश्यम्।

त्रिस्नान न० त्रिषु कालेषु स्नानमत्र। त्रिकालस्नानाङ्के व्रतभेदे। तच्च वानप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च। तत्राद्यं कामन्दकीनीतिशास्त्रे उक्तं यथा "वनवासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता। प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिस्नानं व्रतचारिता। देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः"द्वितीयन्तु त्रिषवणशब्दे दर्शितम्। [चित्ते अमरः

त्रिहल्य न० त्रिः हलेन कृष्टं चेत्रम्। त्रिवारं हलेन कृष्टे

त्रिहायण त्रि० त्रयो हायना वयोऽस्य णत्वम्। त्रिवर्षे गवादौ "अथ संस्कारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्" भा० व० २३१ अ०। स्त्रियान्तु ङीप्। "त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः" अमरः। "वत्सतरस्य त्रिहायणस्याऽप्रीताः पञ्चवर्णा राजीवपृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्गाः सारङ्गाः" कात्या० श्रौ० २२।९।१२।२द्रौपद्यां ब्रह्मवै० "कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा। द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी" जन्मखण्डम्।

त्रीषु त्रि० त्रय इषवः परिमाणमस्य कन् तस्य लुक्। १इषुत्रयमिते स्थाने। त्रयः इषवो यत्र कप्। २बाणत्रययुक्ते धनुषि न०। "त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा" कात्या० श्रौ० २५।४।४७।अस्यां त्रिहविष्कायामिष्टौ त्रिभिरिषुभिरुपेतं धनुर्दक्षिणेत्यर्थः" सं० व्याख्या।

त्रीष्टक पु० तिस्रः ऋगादिरूपा इष्टका यस्य। अग्निभेदे "स एष त्रीष्टको अग्निः। ऋग्मेका यजुरेका सामैका तद्यां कां चानचोपदधाति ऋक्स एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं त्रीष्टकम्" शत० ब्रा० १०।५।२।२१।

त्रुट छेदने वा दिवा० पक्षे तुदा०कु०पर०अक० सेट्। त्रुट्यति त्रुटति अत्रु(त्रो)टीत्। तुत्रोट। छेदस्याव अवयवद्विधाभाव मात्रम् "यावन्मे दन्ता न त्रुट्यन्ति" हितो०"त्रुटित पयोधरतटे हारं पुनर्योजय" सा० द०। "त्रुटित इव मुक्तामणिसरः" उत्तर०।

वि+विरुजीकरणे सक०। "कण्टकैरेना वित्रुटेयुः" कात्या० श्रौ० २२।३।२२। "वित्रुटेयुः वित्रुट्येयुः" सं० व्याख्या।

त्रुट छेदने चुरा० आ०सक० सेट्। त्रोटयते अतुत्रुटत।

त्रुटि(टी) स्त्री कुटा० त्रुट–इन् वा ङीप्। १सूक्ष्मैलायां २अल्पे ३संशये ४कालभेदे च अमरः स च "योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामः३०भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता। त्रुटिर्निमेषैर्धृतिः१८भिश्च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता" सि० शि० उक्तेः तत्परस्य शतभागकालरूपः। "क्षणद्वयात्मकः कालस्त्रुटिरिति' 'भरतः तन्मूल्यं मृग्यम्। तदभेत्वा क्षणस्य भाग० अधिककालतोक्तेः तस्यामूर्त्तत्वात् क्षणस्य मूर्त्तत्वाच्च तथा हि "प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः" सू०सि०"त्रुटिराद्या यस्य तादृशः कालः एकप्राणान्तर्गतत्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः व्यवहारायोग्यत्वेनास्यामूर्त्तत्वम्। भाग० ३।११।५, ६। अन्यथा मानमुक्तं यथा "अणू द्वौ परमाणुः स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः। ज्वालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्। त्रसरेणुत्रयं भुङ्क्ते यः कालः सः त्रुटिः स्मृता। शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः। निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः"। "मरुतः सह पर्जन्याः कलात्रुटिलवक्षणाः"हरिवं०१६९अ०।"शुक्लस्त्वं बहुलस्त्वञ्च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा" भा० आ० २५ अ०। "प्राणत्रुटिलवप्रवयवाद्यकालस्य चेतस्य च वेत्ता" ह०सं०२अ०। २कुमारानुचरमातृभेदे "केशयन्ती त्रुटिर्नाम क्रोशना तु तडित्प्रभा" भा० ग०४७० मातृगणोक्तौ। भावे इन्। ३अवयवादिहीनतायाम्।

त्रुटिबीज पु०त्रुटिरल्पं बीजमस्य। कचौ मूलभेदे शब्दमा०।

त्रुटिशस् अव्य० त्रुटि+वीप्सार्थे शस् । त्रुटिस्त्रुटिरित्या-द्यर्थे । "त्रुटिशोलवशश्चापि गण्यते कालनिश्चयः" भा० ७० ११८ अ० ।

त्रुन्प(म्प) बधे भ्वा०पर०सक० सेट् । त्रुम्पति अत्रुम्पीत् । नोपधत्वे क्विपि त्रुप् त्रुपौ मोपधत्वे त्रुन् त्रुम्पौ इति भेदः ।

त्रुन्फ(म्फ) बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । त्रुम्फति अत्रु-म्फीत् । नोपधत्वे क्विपि त्रुप् त्रुफौ मोपधत्वे त्रुन् त्रुम्फौ इति भेदः । [(फी)त् । तुत्रोप (फ)

त्रुप(फ) बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । त्रोप(फ)ति अत्रोपी-

त्रेता स्त्री त्रित्वमिता पृषो०। दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीया-त्मके समुदिते १अग्नित्रये, सत्ययुगानन्तरवर्त्तिनि युग-भेदे, द्यूतक्रीड़ासाधनस्याक्षस्य यस्मिन् पार्श्वे त्रयोऽङ्का-स्तस्य पार्श्वस्य उत्तानतया ३पतने, द्यूतविशेषे वराट-कानां मध्ये त्रयाणामुत्तानतया ४पतने च "त्रेतया हृतसर्वस्वः" इति मृच्छकटिका । अयशब्दे ३३४पृ०दृश्यम् "त्रेतायुगमानञ्च दिव्यमानेन ३००० वर्षाः आदौ सन्ध्या ३०० । अन्ते सन्ध्यांशः ३०० मिलिताः ३६०० । वर्षाः मानुषमानेन ३६० गुणिता १२९६००० वर्षाः । यथाह मनुः "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षा-णान्तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यां-शश्च तथाविधः । इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च"। सि० शि० "खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणैः । क्रमेण सूर्य्यवत्सरैः कृतादयोयुगाङ्घ्रयः । खसन्ध्यकातदंशकै-र्निजार्क१२भागसम्मितैः । युताश्च तद्युता युगं रदाब्धयो-ऽयुताहताः" । खखाभ्रदन्तसागरैः ४३२०००अङ्कैस्त्रिभि-र्गुणितैस्तन्मिता वर्षा त्रेतामानं तत्रापि त्रेतादौ सन्ध्या-मानं १०८००० त्रेतामानं १०८०००० वर्षाः । त्रेतान्ते सन्ध्यांशमानम् १०८००० । मिलित्वा १२९६००० वर्षाः त्रेतामानम् । स्पष्टमुक्तं ब्रह्मवै० प्र० ख० "द्वि-षट्लक्षपरिमितं षण्णवतिसहस्रकम् । त्रेतायुगं परि-मितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितम्" ।

"दण्डनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्त्तते । चतुर्थमंश-मुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्त्तते । अशुभस्य चतुर्थांशस्त्री-नंशाननुवर्त्तते । कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधय-स्तथा" । "राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् । कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः कारणा-द्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते" भा०शा०६९अ० । तद्धर्माश्च "त्रेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः । अल्प-क्लेशान्विता लोकाः केचित्, केचिद्दयाशयाः। विष्णुध्यान-रता लोका यज्ञदानपरायणाः । वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः । जाता भूमिस्पृशः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः । ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपा-रगाः। प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः । तपो-व्रतपरा नित्यं दातारो विष्णुसेविनः । कालवर्षी तड़ि-त्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः । वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविनः" इति पाद्मे क्रियायोगसारोक्ताः ।

"अत्राहाद्या भगवती जीवानां निष्कृतिं यथा । कृते व्यतीते त्रेतायां दृष्ट्वा धर्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्मभि-र्मर्त्या न शक्ताः स्वेष्टसाधने । बहुक्लेशकरं कर्म वैदिकं भूरिसाधनम् । कर्तुं न योग्यामनुजाश्चिन्ताव्याकुलमा-नसाः । त्यक्तुं कर्तुं न चार्हन्ति सदा कातरचेतसः । वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले । तदा त्वं प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान् । लोकानतारयः पापात् दुःखशोकमयप्रदात् । त्वां विना कोऽस्ति जी-वानां घोरसंसारसागरे । भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पितृवत् प्रियकृत् प्रभुः" इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारण-हेतवे सदाशिवं प्रति जगन्मातुः वाक्यम् । तस्मिन् युगे पुरुषायुषकालस्त्रिशतवर्षो मनुनोक्तो यथा "चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृते युगे । नाधर्मेनागमः कश्चि-न्मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते । इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्वव-रोपितः । चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः । अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः । कृते त्रेता-दिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः । वेदोक्तमायुर्मर्त्या-नामाशिषश्चैव कर्मणाम् । फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभा-वश्च शरीरिणाम्" ।

पुराणान्तरे अयुतवर्षास्तत्काल उक्तः अतएव "दश-वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" इत्यादि सङ्गच्छते । तपसा आयुःकालाधिक्यमिति न मनूक्तिविरोधः इति तु न्याय्यम् ।

"धर्मादौ हि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः" भा० आश्व० ९० अ० । अग्नित्रयस्य त्रेतानामनिरुक्तिर्यथा "त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः । अतस्त्रेतात्वमा-

पञ्चो यदेकांस्त्रिविधः कृतः” हरिवंशे २१२ अध्याये ।

त्रैताय पु० त्रेतानामकोऽयः । द्यूतभेदे कृतायशब्दे दृश्यम् ।

त्रैतिनी स्त्री त्रेता अस्त्यत्र इनि ङीप् । त्रेताग्निसाध्यक्रियायाम् “जुह्वौ यत्ते त्रैतिनी भूत्” ऋ० १०।१०५।६।

त्रैधा अव्य० त्रि+प्रकारे एधाच् । त्रिप्रकारे “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्” ऋ० १।२२।१७ “एकस्त्रेधा विहितो जातवेदाः” अथ० १८।४।११। “तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने” कुमा० ।

त्रै पालने भ्वा०आ० सक० अनिट् । त्रायते अत्रास्त । त्राणः त्रातः । “मृत्योरात्मानं त्रायते” शत० ब्रा० २।२।४।७ । “गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तेन कीर्तिता” स्मृतिः “पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः” मनुः । “त्रातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात् त्रायस्व राघवम्” भट्टिः । [त्रिंशदध्यायपरिमिते ब्राह्मणभेदे ।

त्रैंश न० त्रिंशदध्यायाः परिमाणमस्य ब्राह्मणस्य ड ।

त्रैककुद न० त्रिककुद् नाम पर्वतः तत्र भवः अण् । सौराञ्जने ।“वृत्रस्येत्यच्यावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यद्दृद्दिर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं पराक्सकृत्सकृन्मन्त्रः शरेषीकया साग्रया” कात्या० श्रौ० ७।२।२४ । “अध्वर्युः साग्रया शरेषीकया शरस्याग्रशलाकया त्रैककुदाञ्जनेन सौवीराञ्जनेन यजमानस्य अक्ष्णौ चक्षुषी अक्षिणी पराक् अनावृत्तमनक्तिनेतश्चासुतश्च तत्र दक्षिणं चक्षुर्द्विरनक्ति उत्तरं त्रिवारम् । तत्राञ्जनमन्त्रः सकृत् सकृत्पठनीयः । त्रिककुत् पर्वतस्तत्र भवमञ्जनं त्रैककुदं सौवीरमिति यत् प्रसिद्धम् । त्रैककुदाभावेऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत् कज्जलादि । आपस्तम्बः“वृत्रस्य कनीनिकासीति त्रैककुदेनाञ्जनेनाङ्क्ते यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केनाञ्जनेनाङ्क्तेति” कर्कः । “त्रैककुदं भवति । यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्तद्यद्त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात्त्रैककुदं भवति यदि त्रैककुदं न विन्देदप्यत्रैककुदमेव स्यात् समानी ह्येवाञ्जनस्य बन्धुता” शत० ब्रा० ३।१।३।१२ ।

त्रैकालिक त्रि० त्रिकाले भवः ठञ् । १भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालवर्त्तिनि “त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तवेप्सितम्” भा० शा० २४२ अ० । २त्रिसन्ध्यव्यापके च ।

त्रैकाल्य न०त्रिकाल+स्वार्थे ष्यञ् । भूतादिषु त्रिषु कालेषु । “क्षणालवाश्च काष्ठाश्च कलास्त्रैकाल्यमेव च” हरिवं० ४१ अ० । “त्रैकाल्यसम्ब्याकरणात् तत् सर्वं विप्रणश्यति” याज्ञ० ।

त्रैगर्त्तक त्रि० त्रिगर्तस्य देशभेदस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां अरीहणा० वुञ् । त्रिगर्त्तदेशस्यादूरदेशादौ ।

त्रैगुणिक त्रि० त्रिगुणार्थं द्रव्यमेकगुणं प्रयच्छति । “तत् प्रयच्छति गर्ह्यम्” पा०ठक् । त्रिगुणमादातुमेकगुणद्रव्यप्रयोक्तरि वार्द्धुषिकभेदे ।

त्रैगुण्य न० त्रिगुणानां भावः कर्म वा स्वार्थे ष्यञ् तेन निर्वृत्तं वा । १सत्वादिगुणत्रये २तद्भावे ३तत्साध्ये संसारे च “त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्योभवार्जुन !” गीता । “अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययेऽभावात्” “पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव” सा० का० ।

त्रैत पु० त्रीन् वत्सान् तनोति युगपत् तन–बा० ड त्रितो गर्भभेदस्तत्र भवः अण् । युगपज्जन्माधायकगर्भजाते पशौ । “रूपेणैवावरुन्द्धे सौमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभिजायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः” तै० स० २।१।१।६ “त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां तः समुदायस्त्रितः तत्र भवस्त्रैतः तेषामन्यतमः इत्यर्थः। त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुच्यते यम् अजायास्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते मातृरूपायामजायां येयमूर्क् पयःसारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं स्थापयितुं तृतीयो वत्स उत्पन्नः द्वावेव हि सर्वत्र जायेते तृतीयस्तु क्वचिदेव तथा सति यस्यां तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्य्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यञ्चास्तीति लक्षयितुं शक्यते” भा० अत्र भाष्ये समुदेत्यस्मिन् इत्याधारे अचि गर्भपरतेति बोध्यम् ।

त्रैतन पु० अत्यन्तनिर्घृणे दासभेदे । “शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत् स्वयं दासः” ऋ० १।१५८।५ । “त्रैतन एतन्नामको दासोऽत्यन्तनिर्घृणः” भा० ।

त्रैदशिक न० त्रिदशा देवता अस्य ठञ् । दैवे अङ्गुल्यग्ररूपे तीर्थे । “ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन” मनुः ।

त्रैधम् अव्य० त्रि+प्रकारे धमुञ् । त्रिप्रकारे “व्रताशक्तौ वा त्रैधं तण्डुलान् विभज्य” कात्या० श्रौ० २५।४।४० “सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्त्रैधमेतन्निरुच्यते” भा० व० ३२ अ० ।

त्रैधर्म्म न०त्रयाणां वेदानां धर्म्मान् हौत्राध्वर्य्यवौद्गात्रान-

र्हति घञ् । ऋगादिवेदत्रयविहितहौत्राध्वर्य्यवौद्गात्रार्हे ज्योतिष्टोमादौ काम्यकर्म्मणि ।

त्रैधातवी स्त्री उदवसानीयाख्ये इष्टिभेदे “तस्य योनिराशय आस । तमनु पराम्टश्य संलुप्याच्छिनत् सैषेष्टिरभवत् तद्यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरिवैषाविद्याशेत तस्मात्त्रैधातवी नाम” शत० ब्रा० ५।५।५।६। “सर्वा इष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यत्त्रैधातवी” ११ । “त्रैधातव्युदवसानीयासावेव बन्धुः” शत० ब्रा० १३।६।२।१७ । “त्रैधातव्युदवसानीया सर्वत्र” कात्या० श्रौ० १३।४।८ ।

त्रैधातवीय न० त्रिधातवी+गहा० छ । इष्टिभेदाङ्गकर्मभेदे “सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयम्” तैत्ति०स०२।४।११।२।

त्रैधातुक त्रि० त्रिभिः धातुभिः स्वर्णरौप्यताम्रैः निर्वृत्तः ठञ् । स्वर्णादिधातुत्रयनिष्पाद्ये ।

त्रैनिष्किक त्रि० त्रिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक् । त्रिनिष्कक्रीते । तस्य वा लुक् । त्रिनिष्क अप्यत्र ।

त्रैपारायणिक त्रि० त्रिः पारायणमावर्त्तयति ठञ् । त्रिवारं वेदपारायणकारके ।

त्रैपुर पु० त्रिपुर+स्वार्थे अण् । १त्रिपुरदेशे हेमच० । त्रिपुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । २पित्रादिक्रमेण तद्वासिनि ३त्रिपुराधीशे च बहुषु अणो लुक् । “मेलकैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छलैश्च समन्वितः” भा० भी० ८८ अ० । आर्षत्वात् बहुषु अणो न लुक् । त्रिपुरं पुरत्रयमस्त्यस्य अण् । त्रिपुरस्वामिषु ४असुरभेदेषु त्रिपुरशब्दे दृश्यम् । “येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वै दग्धाघोरेण वितथान्ताः शरेण” हरिवं० १३१ अ० ।

त्रैपुरुष त्रि० त्रीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् आर्षे पूर्वपदवृद्धिः । त्रिपुरुषव्यापके । “ब्राह्मणानिन्दिता राजन् ! हन्युस्त्रैपुरुषं कुलम्” भा० आनु० ९० अ० । लोके तु उत्तरपदवृद्धिः त्रिपौरुष इत्येव ।

त्रैफल न० त्रिफलानां तदाद्यद्रव्याणामिदम् अण् । चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे । यथा “त्रिफलां त्र्यूषणं द्राक्षां मधुकं कटुरोहिणीम् । प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं नागकेसरम् । नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् । कार्षिकं पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् । घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् । तिमिरं दोषमास्रावं कामलां काचमर्बुदम् । वीसर्पं प्रदरं कण्डूं रक्तं श्वयथुमेव च । खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनन्तथा । विषमज्वरमर्माणि शुक्रञ्चाशु व्यपोहति । अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः । तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा । न चैवास्मात् परं किञ्चिद्दृषिभिः काश्यपादिभिः । दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम्” ।

त्रैबलि पु० ऋषिभेदे “दामोष्णीषस्त्रैबलिश्च पर्णादो वरजानुकः । मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्य्यश्च सारिकः” भा० स० ४ अ० ।

त्रैमातुर पु० तिसृणां मातृणामपत्यम् अण् मातुरुत् । तिसृणां कौशल्याकैकयीसुमित्राणां स्नेहभाजनत्वेन तदीयांशपायसभोजनेन जनिते लक्ष्मणे “त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः” भट्टिः । “सहि सुमित्रया, स्वांशपिण्डद्वयप्रदानात्ताभ्याञ्च जनितः” जयम० । तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा “पायसं प्रतिगृह्णीथाः पुत्रीयं त्विदमात्मनः । कौशल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा । अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धन्ददौ पुत्रार्थकारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः । एवन्तासां ददौ राजा भार्य्याणां पायसं पृथक् । तास्त्वेव पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सम्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः । ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा” आ० १६ स० ।

त्रैमासिक त्रि० त्रिमासं तृतीयमासं भूतः स्वसत्तया प्राप्तः “तमधीष्टो भृतो भावी” पा० ठञ् वृत्तौ त्रिशब्दस्य पूरणार्थत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुत्वं तेन “द्विगोर्लुगनपत्ये” पा० न लुक् । स्वसत्तया जन्मतस्तृतीयमासव्यापके त्रिमासवयस्के “तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः” भाग० २।७।२८ । २त्रिमासभवे च ।

त्रैमास्य न० त्रिमास+स्वार्थे ष्यञ् । त्रिमासे “अर्द्धमासमासत्रैमास्यषाण्मास्ये चैके” का० श्रौ० २०।३।६ ।

त्रैयम्बक त्रि० त्रियम्बको देवता अस्य । “त्र्यम्बकदेवताके १पशुभेदे । “पृषन्तस्त्रैयम्बकाः” यजु० २४।१८ । “विंशे यूपे त्रियम्बकदेवताकाः पृषन्तः” वेददी० । २होमभेदे पु० “त्रैयम्बकान् यक्ष्यामि” इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २।१०।१०। “निर्वपति रौद्रानित्यादिना ते होमाः दर्शिताः

रुद्रदेवताके ३ धनुर्विद्याभेदे च। "वेदं षडङ्गं वेदाङ्गमर्थविद्याश्च मानवीम्। त्रैयम्बकमथेष्वस्त्रमस्त्राणि विविधानि च" भा० द्रो० १७ अ०। ४रुद्रदेवताके बल्यादौ त्रि० "निशायां नैत्यिकं चेरुनैशं त्रैयम्बकं बलिम्" भा० द्रो० ७९ अ०।

त्रैयाहावक त्रि० त्र्याहावे देशभेदे भवः धूमा० वुञ्। "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ ताभ्यामैच्" पा० वृद्धिनिषेधात् ऐच्। त्र्याहावदेशभवे।

त्रैराशिक त्रि० त्रीन् राशीन् अधिकृत्य प्रवृत्तम् ठञ्। लीलावत्युक्ते राशित्रयाधिकारेण अनुपातरूपे गणितभेदे तत्प्रकारश्च क्रमव्यस्तभेदसहितो लीला० उक्तो यथा "त्रैराशिके करणसूत्रं वृत्तम्। प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्तः फलमन्यजाति। मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे। उदाहरणम्। कुङ्कुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्तमलवैस्त्रिभिर्यदि। प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर! ब्रूहि निष्कनवकेन तत्कियत्। न्यासः ३/७। ५/२। ९/१। लब्धानि कुङ्कुमपलानि। ५२। कर्षौ। २।
अपि च प्रकृष्टकर्पूरपलत्रिषष्ट्या चेल्लभ्यते निष्कचतुष्कयुक्तम्। शतं तदा द्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचक्ष्व सखे! विचिन्त्य। न्यासः ६३/१ १०४/१ ४९/४। इच्छागुणितम्फलम्। ५०९६/४। छेदभक्तम्। १२७४। आद्येन। ६३। हृतं लब्धा निष्काः। २०। शेषम्। १४। षोडशगुणितम्। २२४। आद्येन भक्तं जाताद्रम्माः। ३। एवं पणाः। ८। काकिण्यः। ३। वराटकाः। ११। भागाश्च १/९। पुनश्च। द्रम्मद्वयेन साष्टांशा शालितण्डुलखारिका। लभ्या चेत् पणसप्तत्या तत्किं सपदि कथ्यताम्। अत्र प्रमाणेच्छयोः सजातीयकरणार्थं द्रम्मद्वयस्य पणीकृतस्य न्यासः ३२/१। ९/८। ७०/१। लब्धं खार्यौ। २। द्रोणाः। ७। आढकाः। १। प्रस्थौ। २। इति क्रमत्रैराशिकम्। अथ व्यस्तं त्रैराशिकम्। इच्छावृद्धौ फले ह्रासो ह्रासे वृद्धिश्च जायते। व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः। यत्र इच्छावृद्धौ फले ह्रासः ह्रासे वा फले वृद्धिस्तत्र व्यस्तं त्रैराशिकं स्यात्। तद्यथा। जीवानां वयसोमौल्ये तौल्ये वर्णस्य हैमनि। भागहारे च राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत्। जीववयोमूल्ये उदाहरणम्। प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सरा स्त्री द्वात्रिंशतं विंशतिवत्सरा किम्। द्विधूर्वहो निष्कचतुष्कमुक्षा प्राप्नोति धूःषट्कवहस्तदा किम्। न्यासः। १६। ३२। २०। लब्धं २५/३/५। द्वितीयन्यासः। २। ४। ६। लब्धं १/१/३। वर्णीयस्सुवर्णतौल्ये उदाहरणम्। दशवर्णं सुवर्णं चेद्गद्यानकमवाप्यते। निष्केण तिथिवर्णन्तु तदा वद कियन्मितम्। न्यासः १०। १। १५। लब्धं ३३/२/३। राशिभागहरणे उदाहरणम्। सप्ताढकेन मानेन राशौ शस्यस्य मापिते। यदि मानशतं जातं तदा पञ्चाढकेन किम्। न्यासः ७। १००। ५। लब्धम् १४०।"
"अस्ति त्रैराशिकं वीजं पाटी च विमला मतिः।
किमज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थमुच्यते" लीला०।

त्रैरूप्य न० त्रिरूपस्य भावः ष्यञ्। त्रिधारूपे "चात् यत् तेन त्रैरूप्यम्" सि० कौ०।

त्रैलिङ्ग न० त्रीणि सत्वरजस्तमांसि पुंस्त्रीक्लीवरूपाणि वा लिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा अण्। त्रिलिङ्गप्रधानकार्य्ये। "पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव त्रैलिङ्गं प्राकृतं स्मृतम्। न वाऽपुमान् पुमांश्चैव त्रैलिङ्गीत्यभिधीयते" भा०शा०३०७अ०।

त्रैलोक्य न० त्रिलोक्येव स्वार्थे ष्यञ्। स्वर्गमर्त्यपाताललोके। "तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम्" मनुः। "त्रैलोक्ये यानि रत्नानि शाश्वतं भान्ति ते गृहे" देवीमा०। "प्रस्तुतिं चकमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत्" रघुः। आर्षे तु क्वचित् स्वार्थे अण्। त्रैलोक तत्रार्थे। "तत् प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोकेनापि दुर्जयम्" भा०शा० २८२ अ०।

त्रैलोक्यमोहन न० त्रैलोक्यं मोहयति मुह–णिच्–ल्यु। तन्त्रोक्ते ताराकवचभेदे। "तारापूजा श्रुता नाथ! विद्याश्च सकलास्ततः। साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं मन्त्रविग्रहम्। त्रैलोक्यमोहनं नाम सर्वापद्विनिवारकम्। पुरैव सूचितं नाथ! कृपया मे प्रकाशय" भैरव उवाच "देवदानवविद्याध्रकपूजिते! प्राणवल्लभे!। त्रैलोक्यमोहनं नाम कवचं शृणु यतां वरम्"। इत्युपक्रम्य दर्शितम्।

त्रैलोक्यविजया स्त्री त्रैलोक्यं विजयते सेवने स्वाधीनं करोति वि+जि–अच्। भङ्गायाम् (भाङ्) शब्दच०।

त्रैवण त्रि० त्रिवणस्य वनत्रयस्येदम् शिवा० अण् त्रिवणसम्बन्धिनि सोऽस्यास्तीति उत्करा०छ। त्रैवणीय तद्युक्ते त्रि०

त्रैवणि स्त्री त्रिवणस्य ऋषेरपत्यम् इञ्। त्रिवणऋषेरपत्ये। "त्रैवणेस्त्रैवणिः" शत० ब्रा० १४।५।५।२१।

त्रैवर्गिक त्रि० त्रिवर्गाय हितं वा० ठञ्। १धर्मार्थकाम-

साधने कर्म्मादौ । "संख्यां विज्ञाय संन्यस्य कर्म्म त्रैवर्गिकञ्च यत्" भाग० २।४।५। स्त्रियां ङीप् । "सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः" भाग० ३।१४।१५ । त्रिवर्गे प्रसृतः ठञ् ।२त्रिवर्गरते ।"त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः" भाग० ३।३२।१४ ।

त्रैवर्ग्य त्रि० त्रिवर्गे साधुः ष्यञ् । त्रिवर्गसाधने धनादौ "त्रैवर्ग्यार्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः" भाग० ४।२।१२२ ।

त्रैवर्णिक त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहितः ठञ् । १ब्राह्मणादित्रयरूपद्विजातिधर्म्मे । स्वार्थे ठञ् । २द्विजातौ च "त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमनादिजनिते क्षोभसङ्करादौ प्राप्ते" कुल्लू० ।"त्रैवर्णिकानामधिकारः" कर्कः ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् ।"वर्षस्याभविष्यति" पा०नोत्तरपदवृद्धिः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि"त्रैवर्षिकं तापश्चितं तस्य सौम्यं संवत्सरः" आश्व० श्रौ० १२।५।१२ । अभविष्यति तु त्रैवार्षिक इत्येव ।

त्रैवार्षिक त्रि० त्रिवर्षे भूतो भवति वा ठञ् अभविष्यत्त्वात् उत्तरपदवृद्धिः । १त्रिवर्षभूते २तत्र भवति वा । "यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये" मनुः । "त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः स तु सोमं पिबेत् द्विजः"याज्ञ०।

त्रैविक्रम त्रिविक्रमस्येदम् अण् । १त्रिविक्रमसम्बन्धिनि । "त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः" रघुः २त्रिविक्रमावतारे च । "वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा" हरिवं० ५६ अ० ।

त्रैविद्य पु० तिस्रो विद्याः समाहृताः ऋग्यजुःसामरूपास्त्रिविद्यं तदधीते वेद वा अण् । १वेदत्रयाभिज्ञे । "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा" व्यव० त० नारदः । "चत्वारो वेदधर्म्मज्ञाः पर्षद् त्रैविद्यमेव वा" "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्म्मः पाल्यतामिति" याज्ञ० । तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रिविद्यं स्वार्थे अण् । २तिसृषु विद्यासु । "धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम्" भाग०६।२।२४ । ताश्च तिस्रो नानारूपाः"ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति" सा०भ्रष्ठ० "स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः" मनुः "कर्मकाण्डं त्रयिष्टिस्तिः यज्ञं विप्रशिष्टजीविनाम् । गावोऽस्माकं परा हुतिस्त्रैतत्रैविद्यमुच्यते" हरिवं० ७३अ० "त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं कौस्तुभो मणिः" हरिवं० १६८ अ० "त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं पावकत्रयम्" मार्कण्डेयपु० ।

त्रैवि(पि)ष्टप पु० त्रिविष्टपे वसति अण् । देवे शब्दार्थचि० । "त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्" भाग० ११।७ ।

त्रैविष्टपेय पु० त्रिविष्टपे वसति बा० ढक् । देवे "गन्धर्वसिद्धासुरयक्षचारणत्रैपिष्टपेयादिषु नानुविन्दत" भाग० ८।८।१३ ।

त्रैवृष्ण पु० त्रिवृष्णस्यापत्यं बा० अण् । राजभेदे "त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर ! त्र्यरुणश्चिकेत" ऋ०५।२७।१ ।

त्रैवेदिक त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः ठक् । वेदत्रयाध्ययनार्थे व्रतादौ । "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्" मनुः । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रैशङ्कव पु० त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । हरिश्चन्द्रे त्रिशङ्कु-

त्रैशोक न० त्रिशोकेन ऋषिणा दृष्टं साम ।"विश्वा पृतना," इत्यादिकायामृचि गेये ब्रह्मस्तोत्रके सामभेदे ।

त्रैसानु पु० तुर्वसुवंश्ये गोभानुसुते नृपभेदे "गोभानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः । करन्धमस्तु त्रैशानोर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः" हरिवं०३२ अ० ।

त्रैस्वर्य्य न० त्रिस्वर+चतुर्वं० स्वार्थे ष्यञ् । उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्वरत्रिके । तत्र यत्र यः स्वरः तत् उदात्तानुदात्तशब्दयोरुक्तं स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्यापवादः एकश्रुतिशब्दे १४८४पृ० उक्तः ।

त्रैहायण त्रि०त्रिहायणस्येदम् हायनान्तत्वात् अण् । १त्रिवर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । भावे अण् ।२तद्भावे न०।

त्रोडक त्रि० त्रोडयति चु० त्रुट-ण्वुल् । १छेदके ।"सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम्" सा० द० उक्ते २दृश्यकाव्यभेदे प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वात् शृङ्गारोऽत्राङ्गीति बोध्यम् । तत्र सप्ताङ्कं स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्कं विक्रमोर्वशी ।

त्रोटि(टी) स्त्री चु० त्रुट-इ वा ङीप् । १कट्फले, २चञ्चाम्, (पक्षिर ठोंट) ३पक्षिभेदे ४मत्स्यभेदे च मेदिनि० । [खगे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

त्रोटिहस्त पुंस्त्री त्रोटिर्हस्त इव यद्ग्रहणसाधनं यस्य ।

त्रोतल न० १त्रोडलतन्त्रे (तोतला) २स्खलद्वाक्ये त्रि० ।

त्रोत्र न० त्रायतेऽनेन त्रै-त्रत्र । प्राजने तोदने गवादेः

ऽ रयसाधने १दण्डभेदे (पाचनी) अमरः। २अन्ने सि० कौ०। ३आच्छपर्क्रियायाम् ४व्याधिभेदे च संक्षिप्तसा०।

त्रौक गत्यां चुरा० आ० सक० सेट्। त्रौकयते ऋदित् अतुत्रौकत।

त्र्यंश पु० तृतीयोऽंशः। १तृतीये अंशे। "सर्वस्मिन् विधुपापयुक्तनुत्ववावद्धे निशाङ्कोर्घटीत्र्यंश वै कुनवांशकं ग्रहणतः पूर्वं दिनानां त्रयम्" मुहू०। २त्रिगुणितेऽंशे च "त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः" मनुः

त्र्यक्ष पु० त्रीण्यक्षीण्यस्य ष समा०। त्रिनेत्रे शिवे त्रिका० "त्र्यक्षपत्न्या समादिष्टः सदृशः सज्जनः प्रतः" हरिवं० १७६ अ०। २नेत्रत्रययुक्तमात्रे त्रि०। "चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः। रासभारावसदृशं ररास च ननाद च" भा० स० ४२ अ०। स्त्रियां ङीष्। "द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्" भा० व० २८८ अ०। राक्षसीभेदोक्तौ। आर्षे क्वचित् न ष समा०। त्र्यक्षि शिवे। "त्र्यक्ष्णे पूष्णो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च" भा० आश्व० ८ अ० शिवस्तुतौ।

त्र्यक्षर पु० त्रीणि अकारोकारमकाररूपाणि अक्षराणि यत्र। १प्रणवे "आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्" मनुः। त्रीण्यक्षराणि वर्णा यत्र। मध्यानामके २छन्दोभेदे न०। "विष्णुस्त्र्यक्षरेण (छन्दसा) त्रींल्लोकानुदजयत्" यजु० ६।३१। "विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उदजयत्" वेददी०। त्रिवर्णात्मके तन्त्रोक्ते ३मन्त्रभेदे तन्त्रसारे भूरिप्रयोगः। ४विद्यायां स्त्री गौरा० ङीष्। ५वर्णत्रययुक्तमात्रे त्रि०। "तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं त्वीत्येकमक्षरमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवंविद्वांसमनृतं हिनस्ति" शत० ब्रा० १४।८।४।२। ६घटके त्रिका०। [२ईश्वरे पु० हेमच०।

त्र्यङ्ग(ङ्कु)ट न०। १शिक्यभेदे २धौताञ्जने च मेदि०।

त्र्यङ्ग न० त्रीणि अङ्गान्यस्य। सौविष्टकृते हविषि "मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वाऽवद्यत्यथैव त्र्यङ्गेषु" शत० ब्रा० १।८।३।१८। "त्र्यङ्गस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति त्र्यङ्गाणां श्रोणेरथ हिरण्यशकलावबद्धाति" १९। त्र्यङ्गाय हितं यत् त्र्यङ्ग्य तत्साधनद्रव्ये।

त्र्यङ्गुल त्रि० त्रिस्रोऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्वि० द्वयसच् तस्य लुकि अच् समा०। १अङ्गुलित्रयमिते "द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तद्यातिक्रान्तं यूपस्य" कात्या० श्रौ० ६।२१।३०।२तथाभूतखातान्विते च स्त्रियां टाप् सा च सोमयज्ञस्य वेदिः। "तं खनन्त इवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे" शत० ब्रा० १।२।५।६। "पाञ्चिः सोमयागस्यापि वेदिं त्र्यङ्गुलखातामेव मेने" भा०

त्र्यञ्जन न० समा० द्वि०। कालाञ्जनरसाञ्जनपुष्पाञ्जनरूपे मिलिते अञ्जनत्रये राजनि०।

त्र्यञ्जल(लि) न० त्रयाणामञ्जलीनां समाहारः वा टच् स०। १समाहृते अञ्जलित्रये "त्रिभिरञ्जलिभिः क्रीतः तद्धितार्थद्विगौ तु तद्धितलुकि न टच्। त्र्यञ्जलि इत्येवेति भेदः सि० कौ०।

त्र्यधिष्ठान पु० त्रीणि मनोवाक्शरीराणि अधिष्ठानान्यस्य तिसृणां जाग्रदादीनामधिष्ठानं वा ६त०।१जीवे तत्पुरुषपक्षे न० "तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः" मनुः जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणि कूटस्थे २चैतन्ये न०।

त्र्यध्वगा स्त्री त्रिभिरध्वभिर्गच्छति गम—ड त०। गङ्गायाम् त्रिका०।

त्र्यनीक पु० त्रीणि उष्णवर्षशीताख्यानि अनीकानि मुखान्यस्य। संवत्सराभिमानिदेवभेदे "त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान्। त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्त्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम्" ऋ० ३।५६।३। "त्र्यनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनीकैर्मुखैरुपेतः" भा०। २हस्त्यश्वरथाङ्गे सेनाभेदे स्त्री।

त्र्यमृतयोग पु० त्रयाणां तिथिवारनक्षत्राणाममृततुल्यो योगः। तिथिनक्षत्रवारभेदानां योगभेदे। स च योगः ज्यो०उक्तो यथा "नन्दा भौमार्कवारे श्रवणशतभिषाद्रौन्त्यचित्राग्निमूलासार्पैन्द्रा समेता, शशिनि भृगुसुते फल्गुयुग्भाद्रयुग्मैः। सौम्याह्वे वै जया स्यान्मृगगुरुहरिभेन्द्राश्वियाम्याभिजिद्भिर्जीवे रिक्ता च विश्वादितिवरुणविशाखानुराधामघाभिः। सौरे पूर्णा धनिष्ठाकरकमलजन्मर्क्षयुक्ता यदि स्याद् योगं प्राज्ञास्त्रिपूर्वं सततशुभकरं चामृताख्यं मुनीन्द्राः"।

त्र्यम्बक न० त्रीणि अम्बकानि नयनान्यस्य, त्रयाणां लोकानां अम्बकः पितेति वा, त्रीन् वेदान् अम्बते शब्दायते वा अबि—शब्दे अण्उपपदः कर्मण्यण् संज्ञायामिति कः त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः

शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा, अम्बनम् अम्बः शब्दः। त्रयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचका वा अस्येति वा, त्रीणि पृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा। १शिवे अमरः“त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्”यजु०३।६० “जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन” महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः” रघुः। २दुर्गायां स्त्री “सोमसूर्य्यानलाक्षित्वात् त्र्यम्बका सा स्मृता बुधैः” देवीपुरा०।

त्र्यम्बकसख पु० ६त० टच् समा०। कुवेरे अमरः कुवेरशब्दे तस्य तथात्वम् दृश्यम्। [क्यादिकं दृश्यम्।

त्र्यरुण पु० त्रिवृष्णपुत्रे राजर्षिभेदे त्रैवृष्णशब्दे ऋ० वा-

त्र्यरुषि त्रि० त्रीणि अरुषीणि रोचमानानि शुभ्राणि ककुपृष्ठपार्श्वस्थानानि यस्य। रोचमानशुभ्रपृष्ठादित्रययुक्ते गवादौ। “त्र्यरुषीणां दश गवां सहस्रा” ऋ० ८।४६।२२।

त्र्यवि पु० षण्मासात्मकः कालः अविः तिस्रोऽवयोऽस्य। अष्टादशमासवयस्के पशौ। “त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः” यजु० १४।१०। त्रीन् लोकान् अवति अव—रक्षणादिषु इन्। वेददी०।“तस्थौ त्र्यविं रेरिहाणा”ऋ०३।५५।१४। “त्र्यविं सार्द्धसंवत्सरवयस्कोवत्सस्त्र्यविरुच्यते तत् प्रमाणमादित्यम् त्रीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति वा” भा० उक्तेः २त्रैलोक्यव्यापके च।

त्र्यब्द न० समा०द्वि०पात्रा०। १वर्षत्रये“त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम्” मनुः। त्रयोऽब्दावयोमानं यस्य तद्धितार्थद्विगुः आर्हीयठञ् अध्यर्द्धेत्यादि पा० तस्य लुक्। २त्रिवर्षवयस्के त्रि०।

त्र्यशीति स्त्री त्र्यधिकाऽशीतिः शाक० त० त्रयश्च अशीतिश्च समा० द्व० वा। (तिराशी) १त्र्यधिकाशीतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। ततः पूरणे डट्। त्र्यशीत तत्पूरणे त्रि०। स्त्रियां ङीप् तमप्। त्र्यशीतितम तत्पूरणे त्रि०। त्र्यशीत्या युतं शतादि ड। त्र्यशीत तद्युतशतादौ।

त्र्यष्टक न० सुश्रुतोक्ते जलनिक्षेपणस्थानभेदे। पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति। तद्यथा फलकं त्र्यष्टकं मुञ्जवलय उदकमञ्चिका शिक्यञ्चेति” सुश्रु०।

त्र्यष्टन् त्रि० त्रिगुणिताः अष्ट। १चतुर्विंशतिसंख्यायां २तत्संख्येये च।“त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां भार्य्यां विन्दति सत्वरः” मनुः।

त्र्यक्ष न० तिस्रः अक्षयः कोणा यस्य अच् समा०।१त्रिकोणे राजनि०। “प्रथमत्र्यक्षे द्वितीयत्र्यक्षे इत्यादि” काली-पूजापद्धतिः।

त्र्यह पु० त्रयाणामह्नां समाहारः टच् समाहारद्विगुत्वात् नाह्नादेशः।“अह्नाह्नाः पुंसि” पा०पुंस्त्वम्। दिनत्रये। उत्तरपदद्विगौ तु अह्नादेशः त्र्यह्नप्रिय इत्यादि।“त्र्यहं न कीर्त्तयेत् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके” “त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” मनुः।

त्र्यहस्पर्श पु० त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशति स्पृश—अण्। १तिथित्रयस्पर्शिन्येकसावनदिने त्र्यहस्पर्शिनि २दिनक्षये च

त्र्यहस्पृश पु० “एकं दिनं यत् तिथित्रयं च स्पृशेत्तमाहुर्दहनयोऽवमाख्यम्। एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत् स्पृशेत्तदाहुस्त्रिदिनस्पृशन्तु” इत्युक्ते सावनदिनत्रयस्पर्शिनि एकस्मिन् तिथौ “त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं तत् प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः। विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्मःसर्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु” ज्यो० त०। क्विन्। त्र्यहस्पृश् क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुः। तत्रार्थे “तिथिवारत्रये चैका त्र्यहस्पृक् समुदाहृता”। “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्र्यहस्पृक् तदहो रात्रमुपोष्या सा सदा तिथिः” स्मृतिः। [क्रतुभेदे।

त्र्यहीन पु० त्रिभिरहोभिः निर्वृत्तः ख। त्रिदिनसाध्ये

त्र्यहैहिक त्रि०ईहा चेष्टा तस्यां भवं ठण् ऐहिकम् धनादि त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य। दिनत्रयनिर्वाहोचितधनशालिनि।“त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा”मनुः।

त्र्याक्षायण पु० त्र्यक्षस्य युवाऽपत्यम् फञ् ऐककारिगणे “द्व्याक्षायण त्र्याक्षायणेति निर्देशात्“न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ ताभ्यामैच्”पा०सूत्रोक्तं कार्य्यं न। त्र्यक्षस्य शिशुपालहरादेर्यून्यपत्ये। तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल्। त्र्याक्षायणभक्त तदीये विषये।

त्र्यायुष न०त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारः वेदे अच् समा०। बाल्याद्यायुस्त्रये।“त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्” यजु० ३।६२।

त्र्यार्षेय पु० त्रयः आर्षेयाः ऋषयः यत्र। त्रिप्रवरे १गोत्रभेदे आर्षेयशब्दे दृश्यम्। ऋषेरयम् ढक् आर्षेयः ऋषिधर्मः त्रयः आर्षेया धर्मायेषाम्। २अन्धबधिरमूकेषु तेषां हि यथा ऋषिधर्मवक्तृत्वं तथा समर्थितं तत्त्वबोधिन्याम् यथा“एतत्त्र्यायमूलक एव तिर्य्यक्पङ्क्त्यार्षेयदेवतानां यागेषु नाधिकार इति प्रवादः। त्र्यार्षेयास्त्रय ऋषि-

धर्मा अन्धत्वबधिरत्वमूकत्वानि येषां ते ऋषीणां हि परद्रव्यदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिसम्भावनया चक्षुर्निमीलनेनान्धत्वं, परनिन्दाश्रवणशङ्कया श्रोत्रनिग्रहेण बधिरत्वं मिथ्याकथनशङ्कया वाक्यसंयमनान्मौक्यम्" । अन्धादीनां कर्मानधिकारे हेतुश्च "मनुष्याणां वा आरम्भसामर्थ्यात्"४ "अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जम्" कात्या० श्रौ० १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः अत्र कर्कव्याख्या "अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रान् वर्जयित्वा मनुष्याणामधिकारः कर्मसु भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्धपङ्गुमूकबधिरादयः अश्रोत्रिया अनधीतवेदाः षण्ढा नपुंसकाः शूद्राश्च नैतेषामधिकार इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादित्यत्राप्यनुवर्त्तते न चैतेऽङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारब्धुं कर्तुं शक्नुवन्ति तद्यथा न ह्यन्ध आज्यावेक्षणं कर्तुं शक्नोति मूकश्च मन्त्रोच्चारणम्, पङ्गुश्च विष्णुक्रमम् । बधिरश्च प्रैषश्रवणम् अनधीतवेदोऽश्रोत्रिय इत्युच्यते स च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्तुं न शक्नोति षण्ढो नपुंसकः तस्याप्यनधीतवेदत्वादद्रव्यत्वादशुचित्वाच्च नाधिकारः शूद्रस्य चानधीतवेदत्वादनधिकारः। आज्यावेक्षणादिभिश्च विना कर्मणो वैगुण्यं भवत्येव । ननूक्तम् अशक्याङ्गरहितकर्मानुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति । अत्रोच्यते । भवेदेवं यदि आज्यमवेक्षेत इत्यादीन्यङ्गवाक्यानि स्वातन्त्र्येण पुरुषैः सम्बध्येरन् प्रधानवाक्यशेषत्वात्तेषाम्, तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः क्रतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान् प्रतिजायते तेनान्धस्य क्रतुरेवाविहितो न त्वाज्यावेक्षणमेवाविहितमितरच्च विहितमिति मन्तव्यम् । न च प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकारानिश्चयात् विशेषाभावाद्धि सर्वाधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भसामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्तु प्रधानवाक्यविरोधो यावज्जीवं यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्तिप्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्तकर्मानुष्ठानादेव फलम् । ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यनेनैव मषादीनामिवान्धादीनामप्यधिकाराभावसिद्धेः किमर्थं पुनरङ्गहीनादिवर्जमित्युक्तम् उच्यते नियमार्थम् एतेषामेवानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव न त्वारम्भसामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि क्रत्वर्थं धनमर्जनादिना सम्पाद्यावश्यं यजेतेति । एवमन्धादिरपि यद्यौषधिशस्त्रादिनान्धत्वादिकं स्फोटयितुं शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वावस्थायामाहिताग्निश्चेत् पश्चाद्रोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते काम्येष्वधिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कुर्वन्नधिक्रियत एव अङ्गवैकल्ये सति अग्न्याधेयं न भवत्येव" त्रीणि आर्षेयाणि यस्य । इति गोत्रोत्पन्ने माधवः । अत्रेदमभिधीयते तत्त्वबोधिन्याम् त्र्यार्षेयशब्दस्यान्धादिपरत्वकल्पनं सूत्रभाष्यविरुद्धम् । तथाहि "अङ्गहीनश्च तद्धर्मा" ६।१।४१। जै० सू०। "अग्निहोत्रादिषु एवाङ्गहीनं प्रति सन्देहः किम् असावधिक्रियते, उत न इति । तत्राप्यधिकरणातिदेशः । असमर्थः इति कृत्वा पूर्वः पक्षः शक्तेर्विद्यमानत्वात् उत्तरः । तदिदम् अभिधीयते अङ्गहीनश्च तद्धर्मा । किंधर्मा अद्रव्यधर्मा" शब० भा० । "उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्" जै० ६।१।४२ "यस्य तु अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधिक्रियते न, इति पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते ब्रूमः न अधिक्रियते इति । कुतः ? शक्त्यभावात् न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुम्, तस्मात् तस्य अधिकारो न गम्यते । ननु यत् शक्नोति तत्र अधिक्रियते इति चक्षुर्विकलो विना आज्यावेक्षणेन, विना विष्णुक्रमैः पङ्गुः, विना प्रैषादिश्रवणेन च बधिरः, एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनामनधिकारः इति यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियते क्रतुम् प्रति । एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् पुरुषस्य च आख्यातेन अनभिधानात् इति उक्तमेतत् । "विधिर्वा संयोगान्तरात् (३।४।१२) इत्यत्र । तैश्च विना विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात् तस्य अनधिकारः" भा०। "अत्रार्षेयस्य स न स्यात्" जै० ६।१।४३ "दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, "आर्षेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते पञ्चापि वृणीते इति । तत्र सन्देहः किम् अत्र्यार्षेयस्य अधिकारः उत न इति किं प्राप्तम् । अत्र्यार्षेयोऽप्यधिक्रियते" इति कुतः आर्षेयं वृणीते इति सामान्यवचनम् तस्मात् एकं वरिष्यति द्वौ वा तत्र दर्शयति एकं वृणीते इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो वृणीते इति । न हि अप्राप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्मात् अत्र्यार्षेयोऽप्यधिक्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न त्र्यार्षेयः स न अधिक्रियते ।

कुतः ? त्रीन् वृणीते इति विशेषवचनात् विधिश्च अप्राप्तत्वात्। ननु एकं वृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति। न इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तेरभावात्। ननु स्तुत्या विधास्यन्ते यथा त्रीन् वृणीत इति। उच्यते त्रयाणामेव स्तुतिः सा त्रित्वं विधास्यति। एकं वृणीते इत्यवयुत्यवादोऽयं त्रयाणामेव, तत्रापि त्रित्वमेव श्रूयते विधातुम्। एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति इति। न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते इति नित्यानुवादो भविष्यति। तस्मात् त्र्यार्षेयस्य अधिकारो नान्यस्य इति" शव०भा०। न्यायमालायां माधवस्तु "ऋषिर्गोत्रप्रवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिस्तस्य सम्बन्ध आर्षेयस्तं वृणीते उच्चारयति कश्यपगोत्रोऽहं भरद्वाजगोत्रोऽहमिति एवम् उपमन्युवशिष्ठगोत्रोऽहमिति द्विगोत्रोच्चारणम्। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजगोत्रोऽहमिति त्रिगोत्रोच्चारणम्"। एवञ्च सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु त्र्यार्षेयशब्दस्य अन्यार्थपरत्वात् जात्यन्धादेः सूत्रान्तरेण अनधिकारस्य प्रतिपादनात् त्र्यार्षेयशब्दस्य न अन्धादिपरत्वमिति सुधीभिर्भाव्यम्।

त्र्याशिर् तिस्रः दधितक्रपयोरूपा आशिरः अधिश्रयणसाधनभूता यस्य। यज्ञे सोमभेदे। "यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः। अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः" ऋ०५।२७।५।

त्र्याहण पुंस्त्री० त्रिभिः चञ्चुपादैराहन्ति आ+हन—अच् पूर्वपदात् संज्ञात्वात् णत्वम्। विष्किरे पक्षिभेदे।"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्तिरिकुररवार्त्तकयवलप्रभृतयस्त्र्याहनाविष्किरालघवः शीतमधुराः कषायादोषशमनाश्च" सुश्रुतः।

त्र्याहाव पु० देशभेदे तत्र भवः वुञ्। त्रैयाहावक तत्रार्थे

त्र्याह्निक त्रि० त्र्यहे भवः ठञ्। आर्षत्वात् त्र्याच्चायणेति निर्देशाद्वा व्याभ्यां पूर्वं न ऐच्। त्र्यहभवे ज्वरादौ। "ऐकाह्निको द्व्याह्निकश्च त्र्याह्निकश्चातुर्थिकेत्यादि अपराजितास्तोत्रे। त्र्यहपर्य्याप्तं धनं अण् त्र्याहम् तदस्यास्ति ठन्। त्र्यहपर्य्याप्तधनयुक्ते त्रि०। "कुसूलकुम्भीधान्योवा त्र्याह्निकोऽश्वस्तनोऽपि वा" याज्ञ०। लोके तु व्याभ्यां पूर्वमैजेव त्रैयाह्निक इत्येव त्र्यहभवे वस्तुनि।

त्र्युदय न० त्रिषु सवनेषु उदयो गतिरस्य। सोमाख्ये द्रव्ये। "त्र्युदयं देवहितं यथा वः" ऋ० ४।३७।३।

त्र्युधन् पु० त्रिभिः वसन्तशरद्धेमन्तैर्ऋतुभिरूधोऽस्य अनङ् हस्वश्च। वसन्तादिरूपोधोयुक्ते वत्सररूपे वृषभे। "उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान्" ऋ० ३।५६।३।

त्र्यु(त्र्यू)षण न० त्रयाणामुषणानां समाहारः पृषो० वा दीर्घः। मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रिके अमरः भरतस्तु दीर्घमध्यं पपाठ।

त्र्यृच न० त्रिसृणामृचां समाहारः अच् समा०। ऋक्त्रये। "उदित्र्यृचा वा वारुण्या त्र्यृचेनाब्दैवतेन वा" "अथ त्र्यृचं जपेदब्दम्" मनुः। पक्षे संप्रसारणे तृचमप्यत्र।

त्रेणी स्त्री त्रीणि एतान्यस्य सि०कौ० त्रिषु स्थानेषु एतः कर्वुरो यस्याः ब०व०माधवः।"वर्णादनुदात्तात्"पा० ङीप् तस्य नस्य णत्वम्। त्रिषु स्थानेषु कर्वुरायां स्त्रियाम्। "तस्त्रेणी शलली भवति लोहः क्षुरः सा या त्रेणी शलली सा त्रय्यै विद्यायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपमग्निर्हि ब्रह्मणो हित इव ह्यग्निस्तस्माल्लोहः क्षुरो भवति" शत० ब्रा० २।६।४।५। "त्रेणीति त्रिषु स्थानेषु एतः श्वेतः वर्णो यस्याः सा त्रेणी" भा०। "अथास्यै युग्मेन शलाटुग्लप्सेन त्रेण्या च शलल्या" आश्वा० गृ० १।१४।४। त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्रेणी शलली। एतः शुक्ल इत्यर्थः" नारा०

त्व त्रि० तन—विच् अनस्य वः। १भिन्ने अन्यार्थे सर्वनामकार्य्ये सर्वनामगणे त्वत्त्वसमसिमेति पठित्वा "त्वत्वेति द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्य्यायौ एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके। एकस्तान्त इत्यपरे" सि० कौ० उक्तेः तान्तत्वमपि तच्च क्विपि तुकि रूपमिति विवेकः। "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत त्वः" ऋ० १०।७१।११ त्वशब्दः सर्वनामसु पठितः एकशब्दपर्य्यायः भा०उक्ते २एकशब्दार्थे माधवः। "प्रजायै त्वस्यै यदशिष्व इन्द्र !" ऋ० १०।५४।१। "त्वस्यै एकस्यै प्रजायै" भा०। "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः" ऋ० १०।७१।४। "त्वशब्द एकवाची। एकः। उतशब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावान्न पश्यति। त्व एकः शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात्। इत्यनेनार्द्धेनाविद्वानभिहितः। तृतीयपादेन विदित-

वेदार्थमाह। त्वष्टा एकस्था अपि तन्वमात्मीयं शरीरं विश्वदे, स्वयं वाग्विविधं गमयति" भा०। अस्या एव ऋचामर्थव्याख्याने ऋग्वेदोपद्घाते माधवः त्वशब्दस्य घन्यार्थतामभिप्रेत्याह, यथा "त्वः अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसारा हित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति" अत उभयार्थता "विश्वं शृण्वतीमभिरूपां विराजं पश्यन्ति त्वे न त्वे पश्यन्त्येनाम्"अथ० ८।८।८।सर्वनामत्वात् जसः शीभावः

त्वक्कण्डुर पु० त्वचः कण्डुं राति रा—क। व्रणे हारा०।

त्वक्क्षीरा स्त्री त्वचः वंशत्वचः क्षीरमस्त्यस्याः आकरत्वेन अच्।१वंशरोचनायां।२तत्वार्थे गौरा० ङीष् राजनि०। "सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी विहृता समा" सुश्रु०

त्वक्छद पु० त्वगेव छदोऽस्य। क्षीरीशवृक्षे (क्षीरकञ्चुकी) प्रसिद्धे वृक्षे रत्नमा०।

त्वक्तरङ्ग पु०त्वचस्तरङ्ग इव। कण्डुपदार्थे पार०निघण्टुः।

त्वक्पञ्चक न० त्वचां पञ्चकम्। "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशिरीषप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चकं मतम्" इत्युक्ते न्यग्रोधादिवल्कले। केचित्तु शिरीषस्थाने वेतसं परे पारिशस् वदन्तीति शेषः "त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्। विष्टम्भाध्मानजित् तिक्तं कषायं लघु लेखनम्" भावप्र०।

त्वक्पत्र न० त्वगिव पत्रमस्य। १गुडत्वचि (दारचिनि) २तेजपत्रे च अमरभरतौ। "चन्दनागुरुसख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च" भा० शा०१७०अ०। ३हिङ्गुपत्राम् स्त्री गौरा० ङीष् अमरः।

त्वक्पाक पु० त्वचः पाको यत्र। शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते" इत्युपक्रमे "त्वक्पाकः शोणितार्बुदम्" इत्यादिना च तान् विभज्य "पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" सुश्रुतोक्ते शूकदोषनिमित्ते व्याधिभेदे।

त्वक्पारुष्य न० त्वचः पारुष्यं कठोरता। त्वचः काठिन्ये "तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पारुष्यमकस्मात् रोमहर्षः" सुश्रुतः।

त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव। १रोमाञ्चे लिका० २किलासे (छुली) ख्याते हेमच०। त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा० ङीष्। ३किलासे स्त्री जटा० स्वार्थे क। त्वक्पुष्पिका किलासे लिका०।

त्वच तनूकरणे भ्वा०पर०सक० सेट् त्वचति अत्वचीत्। "त्वष्टा तूर्णमश्नुते इति नैरुक्ताश्चिवेर्वा स्यात् त्वचतेर्वा स्यात्" निरुक्ते ८।१२ उक्तत्वात् तथा धातुरस्तीति गम्यते। "प्रत्वक्षाणो अतिविश्वा सहांसि" ऋ०१०।४४।१। "प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन्" भा०।

त्वक्षस् न० त्वक्ष्यतेऽनेन त्वक्ष—करणे असुन्। बले निघण्टुः। "सप्रविक्ता त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च" ऋ० १।१००।१५। "त्वक्षसा बलेन" भा०।

त्वक्षीयस् त्रि०अतिशयेन त्वक्षिता ईयसुन् तृणो लोपः। दीप्ते "मरुत्वान् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम्" ऋ० २।३३।५। "त्वक्षीयसा दीप्तेन" भा०।

त्वक्सार पु० त्वचि सारोऽस्य। १वंशे अमरः। त्वगेव सारोऽस्य। २गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दच०। ३शोणवृक्षे ४रम्भाप्रधानवंशे (तलताबाँश) राजनि०। "त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः" माघः। "चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्" मनुः। "शिमूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत्। त्वक्सारादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्" सुश्रु०। त्वक्सारः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच्। ५वंशरोचनायां स्त्री राजनि०। [ङीप्। क्षुद्रचञ्चुवृक्षे राजनि०।

त्वक्सारभेदिनी स्त्री त्वचः सारं भिनत्ति भिद्—णिनि

त्वक्सुगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य। नारङ्गे (नेबु) भेदे भावप्र०। २एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री शब्दार्थचि०। [त्वचि शब्दार्थचि०।

त्वक्स्वादी स्त्री त्वचि स्वाद्वी। (दारचिनि) ख्याते गुड़-

त्वग गतौ भ्वा० सक० पर० सेट् ईदित्। त्वङ्गति अत्वङ्गीत् तत्वङ्ग।

त्वगङ्कुर पु० त्वचः अङ्कुर इव। रोमाञ्चे हारा०।

त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः आक्षीरं स्वल्पक्षीरं यस्याः गौरा० ङीष्। वंशरोचनायाम् जटा०।

त्वग्गन्ध पु० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य। नागरङ्गे राजनि०

त्वग्ज न० त्वचो जायते जन—ड। १रोमणि २रुधिरे च राजनि०।

त्वग्दोष पु० त्वचं दूषयति दुष—णिच्—अण्। कोठरोगे राजनि० "श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाचिताम्" सुश्रु०। "प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदूषितः" भा० उ०१४८अ०। ततः अस्त्यर्थे इनि तद्युक्ते त्रि०। "देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः!" भा०उ० १४८अ०।

त्वग्दोषापहा स्त्री त्वग्दोषमपहन्ति अप+हन—ड। वाकुचयाम् राजनि०।

त्वग्दोषारि पु० ६त० । हस्तिकन्दे राजनि० त्वग्दोषान्तोऽप्यत । [अत्वचीत् । तत्वाच । त्वक् ।

त्वच संवरणे तु० पर० सक० सेट् । त्वचति अत्वाचीत्

त्वच्(चा) स्त्री त्वच्यते संव्रियते देहोऽनया त्वचति संवृणोति वा देहम् त्वच–क्विप् । १गुडत्वचि (दारचिनि) २वल्कले ३चर्मणि च मेदि० ।४स्पर्शग्राहके वाह्येन्द्रियभेदे सा च देहव्यापिनी त्वचिस्थिता स्पर्शग्राहिका वायोः सत्त्वांशेनोत्पन्ना वाताधिष्ठातृदेवताका" वेदा० सा० दृश्यम् । तत्र "उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्यच् चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् । द्रव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्" भाषा० चर्मन् शब्दे २९०३ पृ० दृश्यम् ।

चर्मणि "त्वचं समेध्यां परिधाय रौरवीम्" रघुः "आयूंषि त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टिः । "त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्"कुमा० । वल्कले"भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः" कुमा० । गुडत्वचि "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैः त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्"राजनि० । हलन्तत्वात् वा टाप् । तत्रार्थे शब्दरत्ना० त्वचापत्रम् । "मुक्तत्वच इवोरगः"भा० शा० २५०अ० । "श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा महत्त्वचः"हरिवं०१७९ अ० ।

त्वच न० त्वच–अच् । वल्कले "त्वचवेष्टितमस्थिपञ्जरम्" उज्ज्वलद० । गुड़त्वचम् इत्यादि । प्रशस्ता त्वगस्त्यस्य अच् । २त्वक्पत्रे न० । "त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमारुचिनाशनम् । हृद्वस्तिरोगवातार्शःक्रिमिपीनसशुक्रहृदिति" । [त्वचयति ।

त्वच त्वचं करोति सत्यापाशेत्यादि०पा०स्वार्थे–णिच् नामधातुः ।

त्वचस् न०त्वच–असुन् । त्वचि । त्वचसि हितम् यत् । त्वगिन्द्रियहिते "यच्च त्वचस्यं ते वयम्" अथ० २।२३।७ ।

त्वचापत्र न० त्वचा त्वक् पत्रमिवास्य । (दारचिनि) त्वक्पत्रे शब्दार्थचि० ।

त्वचिष्ठ त्रि० अतिशयेन त्वग्वान् इष्ठन् मतुपो लुकि न पदान्तकार्यम् । अतिशयत्वगयुक्ते । ईयसुन् त्वचीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

त्वचिसार पु० त्वचि सारोऽस्य हलन्तत्वात् वा सप्तम्या न लुक् । वंशे अमरः । [जायाम् चारा० ।

त्वचिसुगन्धा स्त्री त्वचि सुगन्धोऽस्याः अलुक् समा० । क्षुद्र-

त्वच्य त्रि०त्वचि हितं यत् भत्वात् न पदान्तकार्यम् । त्वचिहिते । "त्वच्यं हृद्यं मधुरविपाकम्" सुश्रु० ।

त्वत् त्रि० तन–क्विप् अतो वः तुक् च । अन्यार्थे सर्वनामायम् । त्वयञ्च्दे दृश्यम् । सर्वनामत्वात् टेरकच् त्वकत् । इति बोध्यम् । [काशादित्वादर्थे "त्वत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" ।

त्वत्तस् अव्य०एकार्थयुक्तेः युष्मदः तसिल् त्वदादेशः । त्वत्प्र०

त्वदीय त्रि० तव इदम् त्यदादित्वेन वृद्धत्वात् छ त्वदादेशः । एकवचनार्थकत्वेयुष्मदर्थसम्बन्धिनि । "पितुस्त्वदीयस्य मयाऽपहारितः" रघुः ।

त्वन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वञ्चति अत्वञ्चीत् । ऽत्वत्वञ्च । उदित् । त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा ।त्वक्तः

त्वन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० वेट् । त्वनक्ति अत्वाङ्क्षीत् मतान्तरे उदित् । क्त्वा वेट् । अन्यत्र सेट् । त्वक्तः ।

त्वद्विध त्रि० तवेव विधा प्रकारो यस्य । त्वत्सदृशे ।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ पु० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः । अज्ञानादिव्यष्ट्युपाध्युपहिताधारभूते अनुपहितप्रत्यगानन्दरूपे तुरीयचैतन्ये । [जीवस्तु त्वम्पदाभिधः"वेदान्तप्र० ।

त्वम्पदवाच्य त्रि०६त० । त्वम्पदाभिधे । "देहादिभिः परिच्छिन्नो

त्वम्पदवाच्यार्थ त्रि०त्वम्शब्दार्थे अज्ञानादिव्यष्टिः एतदुपहितात्पज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्च । एतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानः त्वम्पदवाच्यार्थो भवति"वेदान्तसा० ।

त्वम्पदाभिध पु० त्वम्पदमभिधा यस्य । त्वम्पदवाच्ये जीवे "आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तःकरणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः"इत्युक्तेः ।

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् पृषो० । त्वया दत्ते इत्यर्थे"मन इन्द्र ! त्वयताया इषे" ऋ०७।२०।२० । "त्वयतायै इषे त्वया दत्तायै इषे अन्नाय" भा० अन्नाय अन्नं भोक्तुमित्यर्थः ।

त्वर वेगे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । त्वरते अत्वरिष्ट । घटा० । णिच्–त्वरयति । षित् त्वरा । ञीत् त्वरितोऽस्ति । "गच्छावः सहितौ तत्र ममापि त्वरते मनः" रामा० आर० ७८ स० । "यस्य वा त्वरते बुद्धिः" भा० स० १५५श्लो० "दूता हि त्वरयन्ति माम्" रामा० बा० "अतत्वरञ्च तान् योद्धुम्" भट्टिः ।

त्वरा स्त्री त्वर–अङ् ।।वेगे, २अभीष्टलाभार्थं विलम्बासहने च "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली ।

त्वरायण त्रि० त्वरा अयनमस्य णत्वम् । त्वरायुक्ते अमरः

त्वरायस् त्वरणे कण्ड्वा० आकृतिगणः पर० अक० सेट् । त्वरायस्यति ।

त्वरि स्त्री त्वर–वेगे भावे इन् । त्वरायां हेमचन्द्रकोषः ।

त्वरित न० त्वर–क्त । १शीघ्रे । २तद्वति त्रि० । “पयोऽभिसस्रुस्त्वरितं चमूचराः” माघः “त्वरितगतिर्व्रजयुवतिः” छन्दोम० । ३देवीभेदे स्त्री “अथाभिधास्ये त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम्” इत्युपक्रमे तन्त्रसा० तद्ध्यानादिकमुक्तं दृश्यम् ।

त्वरितक पु० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै–क । व्रीहिभेदे (तोरी) कृष्णव्रीहीत्याद्युपक्रमे “त्वरितककुक्कुटाण्डकेत्यादि” सुश्रु० ।

त्वरितगति स्त्री “त्वरितगतिश्च नजनगैः” छ० म० उक्ते दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

त्वरितोदित न० त्वरितमुदितम् । शीघ्रोच्चारिते निरस्ते [वचसि अमरः ।

त्वलग पु० जलग+पृषो० । जलसर्पे पारस्करनि० ।

त्वष्ट त्रि० त्वक्ष–तनूकरणे क्त । तनूकृते तष्टशब्दार्थे अमरः

त्वष्टि पु० “मत्स्याघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च” मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तदनुग्रहोऽस्त्यस्याः मतुप् पृषो० । त्वष्टुरनुग्रहोपेतायां स्त्रियाम् “स्त्रीपुरुषमिथुनरूपाणां पशुमनुष्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च अग्न्युपस्थानप्र० श्रूयते “यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते” तादृशस्य त्वष्टुरनुग्रहोपेता” भा० ।

त्वष्टृ पु० त्वक्ष–तृच् । “एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते” भा० आ० ६५ अ० उक्ते १द्वादशादित्यमध्ये १आदित्यभेदे । “निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशत् विभोः । चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो दृशाम्” भाग० २।६।१४श्लो० । उक्तेस्तस्य नेत्रोपकारकतया नेत्राधिष्ठातृत्वम् । २देवशिल्पिभेदे अमरः “विश्वकर्मा च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं बहु” हरिवं० २१९ अ० । “आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च” रामा० बा० ९१ स० । “त्वष्टा तथैवोर्ज्जितविश्वकर्मा” हरिवं० २४२ अ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पर्य्यायता । ३ तद्देवताके चित्रानक्षत्रे । ४ सूत्रधरे तक्षके वर्णसङ्करभेदे च । ५तक्षणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । ६पशुमनुष्यादीनां गर्भान्तःस्थरेतोरूपविकारकारके देवभेदे त्वष्टीमतीशब्दे दृश्यम् ।

त्वष्टृमत् त्रि० त्वष्टृ+अस्त्यर्थे मतुप् । वीर्य्याधिष्ठातृदेवभेदयुक्ते “त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम” यजु० २७।२० । “त्वष्टा रेतसामधिष्ठाता तत्सहिताः । मैथुनार्थोपस्पर्शे वीर्य्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः” वेददी० ।

त्वाम्कामा स्त्री त्वां कामयते कम–णिङ् अण् वेदे द्वितीयायाः न लुक् । त्वामभिलषन्त्याम् । “अग्ने ! त्वांकामया गिरा” ऋ० ८।११।७। लोके तु त्वत्काम इत्येव ।

त्वायु त्रि० त्वामात्मन इच्छति क्यच् युष्मदस्त्वदादेशे क्याच्छन्दसि” पा० उ । आत्मनः त्वां मयमाने । “सुता इमे त्वायवः” ऋ० १।२।४ ।

त्वावत् त्रि० तवेव दर्शनमस्य युष्मद्+वतुप् प्रकरणे “युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये उपसंख्यानम्” उक्तेः सादृश्ये वतुप् त्वादेशः “आ सर्वनाम्नः” पा० आ । त्वत्सदृशे “आ घ त्वावान् त्मनाप्तः” ऋ० १।३०।१४ ।

त्वावसु पु० त्वं वसुर्व्यापकोऽस्य त्वादेशः वेदे पृषो० आ । त्वया व्याप्ते । लोके तु त्वद्वसुः इत्येव ।

त्वाष्टी स्त्री दुर्गायाम् । “तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टीनिपातने । सृजत्येषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्तिता” देवीपु० ४५ अ० ।

त्वाष्ट्र त्रि० त्वष्टा देवता अस्य अण् । त्वष्टृदेवताके १आज्यादौ २चित्रानक्षत्रे स्त्री । त्वष्टुः आदित्यभेदस्य अपत्यम् अण् । ३विश्वरूपे ४वृत्रासुरे च । “त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणः त्रीणि शीर्षाणि परा वर्क्” ऋ० १०।८।९ । “विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता तथा” इत्युपक्रमे विवस्वदादीनां वंशमभिधाय । “त्वष्टुर्दैत्याभवत् भार्य्या रोचना नाम कन्यका । सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान् । तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि” भाग० ६।६ अ० ४४श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा । वृत्रासुरोत्पत्तिकथा च “हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्” इत्युपक्रमे तदुत्पत्तिमुपवर्ण्य “येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना । स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः” भाग० ६।९ अ० दृश्या । त्वष्टुः स्त्र्यपत्यम् अण् ङीप् । संज्ञानामनि ४सूर्य्यपत्न्यां स्त्री शब्दरत्ना० । छायाशब्दे २९८५ पृ० दृश्यम् । ५क्षुद्ररथे त्रिका० । ६सामभेदे । “इन्द्रो वृत्राद्बिभ्यद्गां प्राविशत् तं त्वाष्ट्रेऽब्रुवन् जनयामेति तमेतैः सामभिरजनयन्” पञ्चभीष्मब्रा० ।

त्विष दीप्तौ भ्वा० उभ० अक० अनिट् । त्विषति ते । अत्विक्षत् अत्विक्षत । तित्वेष तित्विषे । त्विक्षीष्ट । “ओजस्तदस्य तित्विषे” ऋ० ८।६।५ । “समचारन्त वृजनाति

पङ्क्तिद्वयप्रान्ते चत्वारो दन्तभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः। द्विगुणाकृतदन्तावलिरित्येके "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि" गीता। "दंष्ट्रायां धरणिर्नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी" सा० द०। "दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्" रघुः

दंष्ट्रानखविष पु० दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य। मार्ज्जारादौ यथाह सुश्रुतः। "तत्र दृष्टिनिश्वासं दंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तस्मूकशवानीति" विषस्यानोपक्रमे "मार्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः"।

दंष्ट्राल त्रि० दंष्ट्रा+अस्त्यर्थे चूडा० ल। दंष्ट्रायुक्ते "धूम्रकेशो हरिश्मश्रुर्दंष्ट्रालोष्टपुटाननः" हरिवं० ४७ अ०।

दंष्ट्राविष पु० दंष्ट्रायां विषमस्य। १भौमे सर्पे "भौमास्तु दंष्ट्राविषाः" सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री। यथाह सुश्रुतः "विषन्तु लालानखमूत्रदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण। सप्तप्रकारं विसृजन्ति लूतास्तदुग्रमध्यावरवीर्य्ययुक्तम्। सकण्डुकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति। शोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखापदंशे। दंशन्तु मूत्रेण सकृष्णमध्यं सरक्तपर्य्यन्तमवेहि दीर्णम्। दंष्ट्राभिरुग्रं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलञ्च"। लालाविषादयोऽप्यत्र। [युषादयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त्र पुंस्त्री दंष्ट्रास्त्रमिवास्य। वराहे शब्दार्थचि०। दंष्ट्रा-

दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्वार्थे क कापि ह्रस्वे अत इत्त्वम्। दाढ़िकायां दंष्ट्राशब्दार्थे। दंष्ट्रा+व्रीह्या० वा ठन्। दंष्ट्रायुक्ते त्रि०।

दंष्ट्रिन् पु० दंष्ट्रा अस्त्यर्थे व्रीह्या० इनि। सूकरे अमरः २सर्पे शब्दर०। ३दंष्ट्रायुक्ते त्रि०। "दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हृताम्बेव्वैस तस्करैः" शु० त० अग्निपु०।

दंसना स्त्री चु०दन्स–भावे युच्। १कर्म्मणि निरुक्ते दंसस् इति शब्दस्य कर्मपर्य्यायतोक्तेस्तथार्थत्वम्। "तव क्रत्वा तव तद्दंसनाभिः" ऋ० ६।१७।६। "दंसनाभिः कर्मभिः" भा०।"शची वसव दंसना" ऋ० १।२८।२।

दंसस् न० दन्स–असुन्। कर्म्मणि निघण्टुः "चारुतमस्ति दंसः" ऋ० १।६२।६। "अवर्द्धयो वलिनो अस्य दंससा" १०।१२८। "दंससा कर्म्मणा" भा०।"सजोषाश्विना दंसोभिः" यजु० १२।७४।

दंसि पु० दन्स–इन्। कर्म्मणि। "कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः" ऋ० १०।१३८।१। "दंसयः कर्माणि" भा० "दंसयः कर्माणि दंसयत्येनानि" निरुक्ते ४।२५।

दंसिष्ठ त्रि० दन्स–तृन् दंसयिता अतिशयेन सः इष्ठन् तृणो लुकि णिलोपः। १अत्यन्तकर्मकर्त्तरि। "दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा" ऋ० १।१८२।२। "दंसिष्ठा अतिशयितकर्माणौ" भा० औस्थाने आच्। २दर्शनीयतमे ३अतिशयेन शत्रुहिंसके च। "शेना दंसिष्ठ! क्रत्वने" ऋ०८।२४।२५।"हे दंसिष्ठ! दर्शनीयतम! यद्वा शत्रूणां क्षपयितः!" भा०। अत्र द्वयोः दंसेर्वा धातोरूपं पृषो०।

दक न० उदक+पृषो० दैप्–शोधे क ततः संज्ञायां कन् वा। जले त्रिका० दकोदरम्। दकार्गलम्।

दकोदर न० दकं जलस्फीतमुदरं यत्र। सुश्रुतोक्ते जलोदरापरनामके उदररोगभेदे यथा "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति,कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत्।" "नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे" "वेध्याः सिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिर्दकोदरम्" सुश्रु०।

दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च भ्वा० आत्म० अक० सेट्। दक्षते अदक्षिष्ट। ददक्षे। दक्षः। "त्वमिनो शर्तहिमासि दक्षसे" ऋ० २।१।११।

दक्ष हन्त्यर्थे (गतौ वधे च) भ्वा० आत्म० सक० सेट्। दक्षते अदक्षिष्ट ददक्षे। मित् तत्करणसामर्थ्यात् अनुपधाया अपि दीर्घे चिणि अदाक्षि अदक्षि णमुलि दक्षं दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं मित् भावे अ। दक्षा।

दक्ष पु० दक्ष–कर्त्तरि अच्। १ताम्रचूडे दक्षसंहिताकर्त्तरि २मुनिभेदे ३शिववृषभे ४द्रुमभेदे ५अग्नौ च विश्वः। ६महेश्वरे शब्दरत्ना०। ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठजाते ७प्रजापतिभेदे। दक्षतरे सर्वेषु कर्त्तव्येषु चोपस्थितेषु सद्य एव ज्ञातुं कर्त्तुं च समर्थे पटौ त्रि० मेदि०।

"दक्षस्तु जायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवान् ऋषिः। ब्रह्मणः पृथिवीपाल! शान्तात्मा सुमहातपाः। वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः। तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन् मुनिः। ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः। पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः भा०आ०

थुर्व्व बधे भ्वा० पर० सक० सेट्। थूर्वति अथूर्वीत्। तुथूर्व।

थैथै अव्य० थै-थै इत्यव्यक्तशब्दानुकरणशब्दभेदे संगीतदामो०।

थो(थु)ड़न न० थुड़-भावे ल्युट् कुटादित्वेऽपि बा० गुणः। संवरणे। वस्तुतः थुड़नमित्येव तत्रार्थे साधु शब्दकल्पद्रुमे थोड़नशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव। [शब्दार्थचि०।

थौणेय त्रि० स्थूणायां हितादि ढक् पृषो०। स्थूणाहितादौ

इति वाचस्पत्ये थकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

द

दकारः तवर्गीयतृतीयवर्णः व्यञ्जनवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम्। दन्तमूलेन सह जिह्वाग्रेण स्पर्शनादस्य उच्चार्य्यत्वात् स्पर्शवर्णता। अस्योच्चारणे बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा।

"दोऽद्रीशोधातकि धाता दाता त्रासः कलत्रकम्। दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरावहनी धरा। सुषुम्णा योगिनी सद्यःकुन्तलो वामगुल्फकः। कात्यायनी शिवा दुर्गाऽनङ्गनामा त्रिकण्टकी। स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णः श्यामा जितेन्द्रियः। धर्मक्षद्वामदेवस्य स्मरेड्ः सुचञ्चला। हरिद्रापुरवेदी च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः" अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानादि यथा "ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति!। चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्। अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्। एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं तथा। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमाम्यहम्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य स्वरूपं यथा "दकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं सदा। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली। रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावयेत्" कामधेनुतन्त्रम्। काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम्। "दोधः सौख्यं मुदं नः" इत्त० र० टी० उक्तेः। मातृकान्यासेऽस्य वामगुल्फे न्यासः।

द पु० दैप्-शुद्धौ दा-दाने दो-खण्डने वा क दद-दाने बा० ड वा। १पर्वते २दत्ते ३दातरि च मेदि०। ४कलत्रे न० एकाक्षरकोषः। दो-खण्डने सम्प० भावे क्विप्। ५खण्डने ६रक्षणे च स्त्री मेदि०। "दाददोदुद्ददुद्दादीदादादोदूददीददोः। दुद्दादं दददे दुद्देददादददोऽददः" माघः अस्य मल्लिनाथव्याख्यायामर्थविशेषा बोध्याः। "अरदापावभिदां सरस्वतीम्" कुमा० "करिणां मुदे सनलदानलदाः" किरा०। "स्यादस्यानलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः" "दे! वःपतिविदुषि नैषधराजगत्याः" नैषधम्। हे विदुषिदे विद्वज्जने दात्रि! वो वरुणः इति वरुणपक्षे च्छेदः।

दंश पु० दन्श-अच् भावे घञ् वा। (डांश) प्रसिद्धे कीटभेदे २सन्नदहने (वर्मणि) ३दंशने च मेदि०। ४दोषे ५सर्पक्षते च विश्वः करणे घञ्। ७दन्ते पु० हेमच०। "सर्वेच्च दंशमशकं स्थावरञ्च पृथग्विधम्"। "स्वेदजा दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्" मनुः। "कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च" रघुः। गौरा० ङीष् क्षुद्रो दंशः अल्पार्थे ङीप् वा। क्षुद्रदंशे (मशक) भेदे स्त्री अमरः।

दंशक पु० दन्श-ण्वुल्। (डांश) १मक्षिकाभेदे हारा०। २दंशनकर्त्तरि त्रि०।

दंशन न० दन्श-भावे ल्युट्। (कामड़ान्) (कुलवसान) १दन्तादिना खण्डने, "दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः" सा० द० २वर्म्मणि न०। "धृष्टद्युम्नमहत्वा तु न विमोक्ष्यामि दंशनम्" भा० क० ५७ अ०।

दंशनाशिनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि-णिनि-ङीप्। तैलकीटभेदे राजनि०।

दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः। महिषे हेमच०।

दंशमूल पु० दंश्यते कर्मणि घञ् दंशं मूलमस्य। शिग्रौ (सजिना) राजनि०।

दंशित त्रि० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच्। १कृतसन्नाहे धृतवर्मणि "सूर्य्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः। तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम्" भा० वि० ४२ अ० "छत्राणि च विराजन्ते दंशितानि सितानि च" हरिवं ५४५४ श्लो०।

दंशूक त्रि० दन्श बा० ऊक। दंशनशीले। "तस्मात् क्लीबाः दन्दंशूका दंशूकाः" तैत्ति० ब्रा० १।७।८।२।

दंष्ट्रा स्त्री दंश-ष्ट्रन् गौरादिषु मातामहशब्दस्य पाठात् षित्त्वात् ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्। १स्थूलदन्तभेदे। दन्त-

पङ्क्तिद्वयप्रान्ते चत्वारो दन्तभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः। द्विगुणाकृतदन्तावलिरित्येके "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि" गीता। "दंष्ट्रायां धरणिर्नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी" सा० द०। "दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्" रघुः

दंष्ट्रानखविष पु० दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य। मार्ज्जारादौ यथाह सुश्रुतः।
"तत्र दृष्टिनिश्वासं दंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकशवानीति" विषस्थानोपक्रमे "मार्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः"।

दंष्ट्राल त्रि० दंष्ट्रा+अस्त्यर्थे चूड़ा० ल। दंष्ट्रायुक्ते "धूम्रकेशो हरित्श्मश्रुर्दंष्ट्रालोष्टपुटाननः" हरिवं० ४७ अ०।

दंष्ट्राविष पु० दंष्ट्रायां विषमस्य। १भौमे सर्पे "भौमास्तु दंष्ट्राविषाः" सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री। यथाह सुश्रुतः
"विषन्तु लालानखमूत्रदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण। सप्तप्रकारं विसृजन्ति लूतास्तदुग्रमध्यावरवीर्य्ययुक्तम्। सकण्डुकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति। शोफश्च कण्डूश्च पुलाकिका च धूमायनं चैव नखाग्रदंशे। दंशन्तु मूत्रेण सकृष्णमध्यं सरक्तपर्य्यन्तमवेहि दीर्णम्। दंष्ट्राभिरुग्रं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलञ्च"। लालाविषादयोऽप्यत्र। [पुषादयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त्र पुंस्त्री दंष्ट्रास्त्रमिवास्य। वराहे शब्दार्थचि०। दंष्ट्रा-

दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्वार्थे क कापि ह्रस्वे अत इत्त्वम्। दाढ़िकायां दंष्ट्राशब्दार्थे। दंष्ट्रा+व्रीह्या० वा ठन्। दंष्ट्रायुक्ते त्रि०।

दंष्ट्रिन् पु० दंष्ट्रा अस्त्यर्थे व्रीह्या० इनि। शूकरे अमरः २सर्पे शब्दर०। ३दंष्ट्रायुक्ते त्रि०। "दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हतास्तेऽक्नैश्च तस्करैः" शु० त० अग्निपु०।

दंसना स्त्री चु०दनस–भावे युच्। १कर्म्मणि निरुक्ते दंसस इति शब्दस्य कर्मपर्य्यायतोक्तेस्तथार्थत्वम्। "तव क्रत्वा तव तद्दंसनाभिः" ऋ० ६।१७।६। "दंसनाभिः कर्मभिः" भा०। "शची वस्तव दंसना" ऋ० १।२९।२।

दंसस् न० दनस–असुन्। कर्म्मणि निघण्टुः "चारुतममस्ति दंसः" ऋ० १।६२।६। "अवर्द्धयो बलिनो अस्य दंससा" १०।१२८। "दंससा कर्म्मणा" भा०। "सजोषावश्विना दंसोभिः" यजु० १२।७४।

दंसि पु० दनस–इन्। कर्म्मणि। "कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः" ऋ० १०।१३८।१। "दंसयः कर्माणि" भा० "दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि" निरुक्ते ४।२५।

दंसिष्ठ त्रि० दनस–तृन् दंसयिता अतिशयेन सः इष्ठन् तृणो लुकि णिलोपः। १अत्यन्तकर्मकर्त्तरि। "दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा" ऋ० १।१८२।२। "दंसिष्ठा अतिशयितकर्माणौ" भा०। औणादिके आच्। २दर्शनीयतमे ३अतिशयेन शत्रुहिंसके च। "येना दंसिष्ठ! कृत्वने" ऋ० ८।२४।२५। "हे दंसिष्ठ! दर्शनीयतम! यद्वा शत्रूणां क्षपयितः!" भा०। अत्र द्वयोः दंसे वा धातोरूपं प्रयो०।

दक न० उदक+पृषो०। दैप्–शोधे क ततः संज्ञायां कन् वा। जले त्रिका०। दकोदरम्। दकार्गलम्।

दकोदर न० दकं जलस्फीतमुदरं यत्र। सुश्रुतोक्ते जलोदरापरनामके उदररोगभेदे यथा "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढ़ः। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति,कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत्। "नाभेरधस्तत्तरक्ते सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे" "वेध्याः सिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिदकोदरम्" सुश्रु०।

दक्ष दृद्धौ शीघ्रार्थे च भ्वा० आत्म० अक० सेट्। दक्षते अदक्षिष्ट। ददक्षे। दक्षः। "त्वमिनो शतहिमासि दक्षसे" ऋ० २।१।११।

दक्ष हन्त्यर्थे (गतौ बधे च) भ्वा० आत्म० सक० सेट्। दक्षते अदक्षिष्ट ददक्षे। मित् तत्करणसामर्थ्यात् अनुपधाया अपि दीर्घे चिणि अदाक्षि अदक्षि णमुलि दक्षं दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं षित् भावे अ। दक्षा।

दक्ष पु० दक्ष–कर्त्तरि अच्। १ताम्रचूड़े दक्षसंहिताकर्त्तरि २मुनिभेदे ३शिववृषभे ४वृक्षभेदे ५अग्नौ च विश्वः। ६महेश्वरे शब्दरत्ना०। ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठजाते ७प्रजापतिभेदे। दक्षतरे स्वेष्येषु कर्त्तव्येषु चोपस्थितेषु सद्य एव ज्ञातुं कर्त्तुं च समर्थे पटौ त्रि० मेदि०।
"दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवान् ऋषिः। ब्रह्मणः पृथिवीपाल! शान्तात्मा सुमहातपाः। वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः। तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन् मुनिः। ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः। पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजा-

थुर्व्व वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। थूर्वति अथूर्वीत्। तुथूर्व।

थैथै अव्य० थै-थै इत्यव्यक्तशब्दानुकरणशब्दभेदे संगीतदामो०।

थो(थु)ड़न न० थुड़-भावे ल्युट् कुटादित्वेऽपि बा० गुणः। संवरणे। वस्तुतः थुड़नमित्येव तत्रार्थे साधु शब्दकल्पद्रुमे थोड़नशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव। [शब्दार्थचि०।

थौणेय त्रि० स्थूणायां हितादि ढक् पृषो०। स्थूणाहितादौ

इति वाचस्पत्ये थकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

द

दकारः तवर्गीयतृतीयवर्णः व्यञ्जनवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम्। दन्तमूलेन सह जिह्वाग्रेण स्पर्शनादस्य उच्चार्य्यत्वात् स्पर्शवर्णता। अस्योच्चारणे बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा।

"दोऽद्रीशोधातकि धाता दाता त्रासः कलत्रकम्। दीर्घं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरावहनी धरा। सुषुम्णा योगिनी सद्यःकुन्तलो वामगुल्फकः। कात्यायनी शिवा दुर्गाऽनङ्गनामा त्रिकण्टकी। स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णः श्यामा जितेन्द्रियः। धर्म्मब्रह्मादेवश्च अमरेहः सुचञ्चला। हरिद्रापुरवेदो च दत्तपार्णिस्त्रिरेखकः" अस्याधिष्ठातृदेवता ध्यानादि यथा "ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति!। चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्। अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्। एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं तथा। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमाम्यहम्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य स्वरूपं यथा "दकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं यदा। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली। रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावयेत्" कामधेनुतन्त्रम्। काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम्। "दोघः सौख्यं मुदं नः" वृत्त० र० टी० उक्तेः। मातृकान्यासेऽस्य वामगुल्फे न्यासः।

द पु० दैप्-शुद्धौ दा-दाने दो-खण्डने वा क दद-दाने बा० ड वा। १पर्वते २दत्ते ३दातरि च मेदि०। ४कलत्रे न० एकाक्षरकोषः। दो-खण्डने सम्प० भावे क्विप्। ५खण्डने ६रक्षणे च स्त्री मेदि०। "दाददोदुद्ददुद्दादीदादादोदूददीददोः। दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः" माघः अस्य मल्लिनाथव्याख्यायामर्थविशेषा बोध्याः। "स्वरशापावधिदां सरस्वतीम्" कुमा० "करिणां मुदे सनलदा नलदाः" किरा०। "स्वादस्थानलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः" "दे! वःपतिविदुषि नैषधराजगत्याः" नैषधम्। हे विदुषिदे विद्वज्जने दात्रि! वो वरुणः इति वरुणपक्षे च्छेदः।

दंश पु० दन्श-अच् भावे घञ् वा। (डाश) प्रसिद्धे कीटभेदे १सन्नद्दने (वर्म्मणि) ३दंशने च मेदि०। ४दोषे ६सर्पक्षते च विश्वः करणे घञ्। ७दन्ते पु० हेमच० "सर्वञ्च दंशमशकं स्थावरञ्च पृथग्विधम्"। "स्वेदजा दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्" मनुः। "कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च" रघुः। गौरा० ङीष् क्षुद्रोदंशः अल्पार्थे ङीप् वा। क्षुद्रदंशे (मशक) भेदे स्त्री अमरः।

दंशक पु० दन्श-ण्वुल्। (डाश) १मक्षिकाभेदे हारा०। २दंशनकर्त्तरि त्रि०।

दंशन न० दन्श-भावे ल्युट्। (कामड़ान्) (कुलवसान) १दन्तादिना खण्डने। "दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः" सा० द० २वर्म्मणि न०। "छिन्द्दुन्नमहत्वा तु न विमोक्ष्यामि दंशनम्" भा० क० ५७ अ०।

दंशनाशिनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि-णिनि-ङीप्। तैलकीटभेदे राजनि०।

दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः। महिषे हेमच०।

दंशमूल पु० दंश्यते कर्म्मणि घञ् दंशं मूलमस्य। शिग्रौ (सजिना) राजनि०।

दंशित त्रि० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच्। १कृतसन्नाहे धृतवर्म्मणि "सूर्य्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः। तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम्" भा० वि० ४२ अ० "छत्राणि च विराजन्ते दंशितानि सितानि च" हरिवं ५४५४ श्लो०।

दंशूक त्रि० दन्श बा० ऊक। दंशनशीले। "तस्मात् क्लीवाः दन्दंशूका दंशूकाः" तैत्ति० ब्रा० १।७।८।२।

दंष्ट्रा स्त्री दंश-ष्ट्रन् गौरादिषु मातामहशब्दस्य पाठात् लिङ्गत्वात् ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्। १स्थूलदन्तभेदे। दन्त-

चक्रे चक्रिणमच्युतम् । सहाक्रतूपदेष्टारं यज्ञपूरुष-मेव च । तस्यर्त्विजोऽभवन् सर्वे ऋषयो ब्रह्मवादिनः । प्रावर्त्तत ततस्तस्य दक्षस्य च महाध्वरः । दूरादेव निकायाश्च तस्मिन् दक्षमहाध्वरे । अनीश्वरास्ततो येधा व्याजं कृत्वा गृहं ययौ । दधीचिरथ संवीक्ष्य सर्वांस्त्रैलोक्यवासिनः । दक्षयज्ञे समेयातान् सतीश्वरविवर्जितान् । प्राप्तसम्मानसम्भारान् वासोऽलङ्कृतिपूर्वकम्" इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सह दक्षस्य उक्तिप्रत्युक्ती यथा

"तं विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तवार्त्विज्यं भजन्ति ये । एको रुद्रो न द्वितीयः संविदानाश्रपीति हि । प्रावर्त्तन्तर्षयोऽन्येऽपि गौरवात्तव च क्रतौ । यदि मे ब्राह्मणस्यैकं शृणोषि वचनं हितम् । तदा क्रतुफलाधीशं विश्वेशं तं समाहूय । विना तेन क्रतुरसौ कृतोऽप्यकृत एव हि । सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मैकसाक्षिणि । तथापि चैषां सर्वेषां फलिष्यति मनोरथः । यथा जड़ानि वीजानि न फलन्ति स्वयं तथा । जड़ानि सर्वकर्माणि न फलन्तीश्वरं विना । अर्थहीना यथा वाणी धर्महीना यथा तनुः । पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा क्रिया । गङ्गाहीना यथा देशाः पुत्रहीना यथा गृहाः दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्रहीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः । योषाहीनं यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया । दर्भहीना यथा सन्ध्या तिलहीनं तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होमः शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यातं जग्राह वचनं न तत् । दक्षो दक्षोऽपि तत्रैव शम्भोर्मायाविमोहितः । प्रोवाच च भृशं क्रुद्धः का चिन्ता तव मे क्रतोः । क्रतुसंख्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि सर्वशः । तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादिह । अयथार्थविधानेन सिद्ध्येत् कर्मापि नेशितुः । स्वकर्मसिद्धये वाथ सर्व एव हि चेश्वरः । ईश्वरः कर्मणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं साक्षी नार्थं दद्याच्च कुत्रचित् । जड़ानि सर्वकर्माणि न फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्राप्यहो दृष्टान्तयाम्यहम् । जड़ान्यपि च वीजानि कालं संप्राप्य चात्मना । अङ्कुरयन्ति कालाच्च पुष्प्यन्ति च फलन्ति च । विनाऽपीशं यथा कर्म स्वयं काले फलत्यहो । किमीश्वरेण तेनात्र महाऽमङ्गलमूर्त्तिना । दधीचिरुवाच । यथार्थकरणात् सिद्धमपि कार्यं कदाचन । ईश्वरप्रातिकूल्याच्च सिद्धमेवाशु नश्यति । ईश्वरेच्छावलात् कर्म कृतमप्यविधानतः । संसिध्येत्तदधीनाश्च कथं सर्व इहेश्वराः । सामान्यसाक्षिवन्नेशः सर्वेषां सर्वकर्मणाम् । साक्षी भवेदसन्दिग्धं फलस्य प्रतिभूरपि । भूजलादिस्वरूपेण विदध्यादङ्कुरोदयम् । यत् त्वयोक्तं विनापीशं काले कर्म फलेत् स्वयम् । स एव कालो भगवान् सर्वकर्त्ता महेशिता । अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेवं तथ्यमेव तत् । किमीश्वरेण तेनात्र महामङ्गलमूर्त्तिना । ये महान्तो भवन्त्यत्र ये च मङ्गलमूर्त्तयः । ईश्वराख्या च ये सन्ति किन्नैरत्र तवान्तिके । उत्तरादुत्तरश्चेति प्रत्युत्तरयति द्विजे । दधीचौ चुकुपेऽत्यन्तं दक्षो गर्वीं हतस्त्रिया । आदिदेश समीपस्थानालोक्य परितस्थिति । ब्राह्मणाधमं चामुं परिदूरयताशु वै । अस्मृद्याद्ध्वरम्रेष्ठादनादिष्टात्मनाऽऽगतम् । इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव । किं मां दूरयसे मूढ़ ! दूरीभूतो भवानपि । सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यश्च सर्वैरेभिः समं ध्रुवम् । अकाण्डे क्रोधजो दण्डस्तव मूर्ध्नि पतिष्यति । महेशितुस्त्रिजगतीपुरीशास्तुः प्रजापते ! । इत्युक्त्वा निर्जगामाशु यज्ञवाटात् ततो द्विजः । तस्मिन्निर्याति निर्यातो दुर्वासाश्च्यवनो महान् । उतङ्क उपमन्युश्च ऋचीकोद्दालकावपि । माण्डव्यो वामदेवश्च गालवो गर्गगौतमौ । शिवतत्त्वविदोऽन्येऽपि दक्षयज्ञाद्विनिर्ययुः" । दक्षयज्ञादयोऽप्यत्र । दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पायेषाम् । २चक्षुरादीन्द्रियरूपेषु प्राणेषु "ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु" यजु०४ ११। "ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । "इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति" शत० ब्रा० ३।२।२।१२ श्रुत्युक्ताः । किन्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं चीरं हुतमस्तु" वेददी० ।

दक्षक्रतुध्वंसिन् पु० दक्षक्रतुं ध्वंसयति ध्वनस–णिच्–

गिनि । १महादेवे तदंशाविर्भूते २वीरभद्रे च तत्कथा क्रतुध्वंसिन् शब्दे २२८४ पृ० दृश्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन–ड । सतीरूपायां १ दक्षकन्यायां महेशकलत्रे दुर्गायाम् २अश्विन्यादौ च । दक्षजातादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० ६त० । १शिवे २चन्द्रे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री ६त० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि १अश्विन्यादौ २दुर्गायाम् । ३वेदिरूपायां भूमौ च ।"अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष ! या दुहिता तव" ऋ० १०।७२।५ । दक्षस्य भूमिजत्वेऽपि तज्जनकत्वासम्भवमाशङ्क्य निरु० ११।१२ । समाहितं यथा "अदितेर्दक्षो अजायत" "दक्षाददितिं परीति"च तत्कथमुपपद्येत ? समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ वेतरेतरप्रकृती" । एषो० दक्षतनाप्यत्र"दक्षस्य पितरं तना" ऋ०३।२७।८ "दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया"भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता उत्पादकोऽस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् । दक्षप्रजापतिजातप्राणाभिमानिदेवे "ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः दक्षपितारस्ते नः पान्तु"तैत्ति०१।२।३।१। दक्षपितार इत्यत्र गौणत्वात् र्द्धः। चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान् पयःपानरूपव्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बहिश्च शुद्धिसम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सन्निहितविषयाणामप्यनवगमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः कुशलाः। दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः" भा० । लोके तु कप् । दक्षपितृका अश्विन्यादिषु स्त्री । दक्षस्य वीर्य्यस्य पिता पालक ! ।२वीर्य्योत्पादके दक्षशब्दशेषे उदा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १गीतिकाभेदे । "ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्"याज्ञ० । "ऋग्गाथाद्यास्तस्रो गीतिकाः" मिता० । २दक्षकृते त्रि० ।

दक्षस् न० दक्ष–करणे असुन् । बले । "वृषणा दक्षसे महः" ऋ० २।२१।८।२ । "दक्षसे बलाय" भा० ।

दक्षसावर्णि पु० मनुभेदे नवमे मनौ । "नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः । धृष्टकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप । परे मरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रः श्रुतः स्मृतः । द्युतिमत्प्रमुखाः सप्त भविष्यन्त्यृषयस्ततः । आयुष्मतोऽम्बुधारायामृषभो भगवान् किल । भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यते ऽद्भुतः" भाग० ८।१३।९ ।"दशावर्णि ८दक्षसावर्णि १०ब्रह्मसावर्णिकस्ततः । ११धर्मसावर्णिको१२ रुद्रपुत्रो१३ रौच्यश्च १४भौत्यकः" पुराणान्तरम् । हरिवंशे तु नवमस्य रोहितत्वमुक्तं यथा ।"च्यवनश्चैव वाशिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः । पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रौहितेऽन्तरे । देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप! । दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्रवा भूरिधामा ऋचीकोऽथ बृहतो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः" ७ अ० । कल्पभेदादविरोधः ।

दक्षसुत पु० ६त० । १देवे शब्दार्थचि० ।
देवस्य दक्षसृष्टत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण दत्तायामादितावुत्पन्नत्वेन तस्य पुत्रिकापुत्रत्वाच्च तत्सुतत्वम् यथाह हरिवं० ३ अ० ।
"प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा । यथा ससर्ज्ज भूतानि तथा शृणु महीपते ! । मनसा चैव भूतानि पूर्वमेवासृजत् प्रभुः । ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान्सुरानथ राक्षसान्" । २हर्य्यश्वादिषु तत्कथा "दक्षस्य पुत्रा हर्य्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः । समागता महावीर्य्या नारदस्तानुवाच ह । बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीथ वै भुवः । प्रमाणं स्रष्टुकामा वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्तरूर्द्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः। अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । हर्य्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः । विवर्द्धयिषवस्ते तु शवलाश्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेनैव चोदिताः । अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः । भ्रातृणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः । ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः । एकाग्राः स्वस्थमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । नष्टेषु शवलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः । नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च । तदा प्रभृति वै भ्राता भ्रातरन्वेषणे नृप ! । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तन्न कार्य्यं विपश्चिता । तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः

प्रजापतिः। षष्टिं ततोऽसृजत् कन्यां वैरण्यामिति न श्रुतम्”।

२अश्विन्यादौ च स्त्री“तमोऽपहं दक्षसुता इवाबभुः” रघुः।

दक्षाध्वरध्वंसक दक्षस्याध्वरं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–ण्वुल्।१शिवे २वीरभद्रे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र।

दक्षाय्य पु० दक्ष–आय्य।१गरुडे २गृध्रखगे च उणादिवृत्तौ सि०कौ०। दक्ष–वृद्धौ अन्तर्भूतण्यर्थे ण्वुल्। ३वर्द्धके त्रि०।“मित्रो दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम!” ऋ०२।८२।३। “दक्षाय्यः सर्वेषां वर्द्धकः” भा०।

दक्षिण त्रि० दक्ष–इनन्। १परच्छन्दानुवर्त्तिनि पराभिप्रायानुवर्त्तिनि २सरले। ३दक्षभागस्थे च मेदि०। ४अवामे अपसव्ये देहभागभेदे (डाहिन) ख्याते भागे हेमच०। “एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः” सा० द० उक्ते ५नायकभेदे यथा “स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया,देवी प्रसाद्याद्य च। इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाड़िकाः”। स्वापेक्षया मेरुगिरितो विप्रकृष्टायां ६दिशि स्त्री ७तद्वर्त्तिनि त्रि०। ८यज्ञदानान्ते दाने ९प्रतिष्ठायां स्त्री यज्ञाद्यन्तर्दक्षिणानामनिरुक्तिः” शत० ब्रा० २।२।२।२। “स एष यज्ञो हतो न ददक्षे। तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति”। दक्षिणाविशेषनिर्णयः हेमा० दा० यथा

भविष्यपुराणे “अदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम!। विफलं तद्विजानीयाद्भस्मनीव हुतं हविः”। षट्त्रिंशन्मताद् “श्रद्धायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम्। अदाक्षिण्यन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्”। मैत्रायणीयपरिशिष्टम् “दक्षिणालाभे सत्वानां अन्त्यायां ददाति न त्वेवं यजेत्”। तथा शतपथश्रुतिः“तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यादिति”। भविष्योत्तरे “काम्यं यद्दीयते किञ्चित्तत्सम्यक् सुखावहम्। असम्यक्तु दोषाय भवतीह परत्र च। तस्मान्न दक्षिणाहीनं विधानविकलं न च। देयं दानं महाराज! सम्यक्फलकाङ्क्षया। अन्यथा दीयमानं तदपकाराय केवलम्। प्रत्यवतयार्थहानिर्न च तत् फलदं भवेत्”।

आह भगवान् व्यासः “सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा। सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते।” एतच्च, विशेषविहितगोवस्त्रादिदक्षिणकदानवर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि परा श्रेष्ठतमेति प्राशस्त्यं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां निराचष्टे आनन्त्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतिवचनार्थः, अन्यदपि पुरुषस्याहारोपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं यत्तु श्रूयते “अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता। सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते” इति तदेतच्छ्रौतस्तैन्यं परिहाय श्रद्धातव्यम्। “सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च। नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्”। स्कन्दपुराणे। “देयद्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत्। अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तितः”। तुलापुरुषादिदानानि अधिकृत्य लिङ्गपुराणे “दक्षिणा च शतश्चार्द्धं तदर्द्धं वा प्रदापयेत्। ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दश निष्कान् प्रदापयेत्”। भविष्योत्तरे “ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ! दानेषु विधिरुत्तमः। मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धेनाधमः स्मृतः। मेषग्राह्ये कालपुरुषे तथान्येषु महत्स्वपि। एवं हेम्ने तथा हे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च। अशक्तस्यापि कृप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः। अतोऽल्पत्वेन यो दद्यान्महादानं नराधमः। प्रतिगृह्णाति वा यस्तु दुःखशोकावहं भवेत्”; जयाभिषेकमुदाहृत्य लिङ्गपुराणे “अष्टषष्टिपलोन्मानं दद्याद्वै दक्षिणां गुरोः। होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम्। अध्येतृणां तदर्द्धेन द्वारपानां तदर्द्धतः”। एतेनान्यत्रापि, गुरोरर्द्धम्, ऋत्विजां तदर्द्धं, जापकानां तदर्द्धं द्वारपालानां तदर्द्धमिति दक्षिणाविभागोऽवगन्तव्यः।” अन्या अपि दक्षिणाः तत्र तत्रोक्ता वेदितव्याः। यज्ञभेदे दक्षिणाभेदः कात्या० श्रौ०सू० उक्तः कातीयशब्दे दर्शितप्रायः विशेषतोऽदृश्यः। सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कालविलम्बभेदे च दोषा दक्षिणानामनिरुक्तिसहिता उक्ता यथा।

“कार्त्तिक्यां पूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे। आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा”। यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रेण च फलेन च। कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः। कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्। तत् कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने!।

कर्त्ता कर्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्। न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा। मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्। एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा। त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः। मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते। संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटीगुणा भवेत्। कर्म तद्यजमानानां सर्वञ्च निष्फलं भवेत्। स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्मार्होऽशुचिर्नरः। दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी। तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्! पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्। एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्ताम्निराहुतिम्। दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते। उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः। नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचितृषु च दक्षिणाम्। भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्। वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताड़ितः। ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः। पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वांश्च सप्त-जन्मतः” ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। प्राणिरूपदक्षिणाद्रव्यग्रहणे मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रणम् अप्राणिद्रव्यग्रहणे तु अभिमर्शनमात्रम् यथाह आश्व० श्रौ० सू० ५।१३।१५। “क इदं कस्मा अदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा-प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्वित्यतीतास्वनुमन्त्रयेत् प्राणि”। सू० “विहारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राणिद्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयते” नारा०। “अभिमृशेदप्राणि” सू०“तन्मध्ये यदप्राणि तदभिमृशेत् नारा०। सा च यज्ञपत्नी तथाह “दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्र पूजिता। यया विनापि विश्वस्य सर्वं कर्म तु निष्फलम्” भाग० २६।२।२।२८। १० नायिकाभेदे स्त्री यथा “या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः” इति विष्णुपु० टीकायां स्वामी” ११विष्णौपु०। “अक्रूरः मेशलो दक्षो दक्षिणः दक्षिणाम्बरः” विष्णु स०। अस्य दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गायकाः अन्यत्र दक्षिणाः(कुशलाः)इत्येव। “दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः” रघुः “दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम्। दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यशिश्रयद्दक्षिणाः सदसि राजसूयकीः” माघः। अन्तरादौ दक्षिणकर्णस्पर्शनं पराशरो विधत्ते। “क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते। पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः सूर्योऽनलस्तथा। ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे”। १२आचारभेदे दक्षिणाचारशब्दे दृश्यम्। १३दक्षिणाग्नौ पु० “दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम् आश्व० गृ० ४।२।३।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका। १शिवहृदये न्यस्तदक्षिणपादायां कालिकायाम्।

दक्षिणगोल पु० कर्म०। विषुवरेखातो दक्षिणस्थिते तुलादिराशिषट्के यथाह सि० शि० “सौम्यगोलो भदलं यदाद्यं याम्योऽपरं सायनभागभानोः” दक्षिणायनशब्दे रङ्गनाथ व्याख्या दृश्या।

दक्षिणतस् अव्य० दक्षिणा–तसिल् सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवद्भावः।१दक्षिणस्यां दिशि। २दक्षिणभागे च“पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वंदक्षिणतो हरेत्” मनुः।

दक्षिणतस्कपर्द त्रि० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे कपर्दश्चूड़ा यस्य। दक्षिणभागचूड़ायुक्ते “श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दाः” ऋ० ७।३३।२। चूड़ाकर्मणि दक्षिणतो वशिष्ठानामिति स्मर्य्यते” भा०। [दक्षिणस्यतीरे।

दक्षिणतीर न० कर्म० तीरस्य तारभावः। नद्यादे

दक्षिणत्रा स्त्री दक्षिण+वेदे नि० त्रा। दक्षिणभागादौ। “धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभिः” ऋ० ६।२८।६।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक्। स्वामेरुया मेरुतो विप्रकृष्टदिशि। तदधिपः भौमः यथाह

“सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः” ज्यो०त०। तत्र बलिनौ ग्रहौ भास्करभूमिजौ यथाह तत्रैव “प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ याम्यां भास्करभूमिजौ। प्रत्यक् सौरिरुदीच्यां तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ” तद्दिक्पतिः शक्रः“इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्। कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्युक्तेः। तद्दिग्बलिनो राशयश्च अजवृषसिंहाः। “ऐन्द्रे मानुषराशयस्तु पशवो याम्ये सवीर्याअलिर्वारुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः पानीयजाश्चोत्तरे”ज्यो० त० उक्तेः। तद्दिक्पतिराशयः वृषकन्यामकरराशयः यथाह ज्यो० त० “प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं

प्रदक्षिणम्। मेषाद्याराशयो ज्ञेयास्त्विराइत्या परिभ्रमात्"॥ तद्दिङ्मुखनक्षत्राणि च मघादिसप्तकम्। "कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात्" ज्यो० त० उक्तेः। दक्षिणदिग्भागस्था देशाश्च कूर्म्मविभागशब्दे ह०सं० १४अ० उक्ताः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे दर्शिताः।

दक्षिणपश्चात् अव्य० दक्षिणस्याः परायाश्च दिशः अन्तराला दिक् बहु० आति परस्य पश्चादेशः। प्रथमापञ्चमी सप्तम्यर्थवृत्तौ दक्षिणपश्चिमाशब्दार्थे नैर्ऋतकोणे।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्याः पश्चिमाया दिशोऽन्तरालादिक्। "दिङ्नामान्यन्तराले" पा० बहु० पुंवत्। १नैर्ऋते कोणे। "जग्म्भरतशार्दूल! दिशं दक्षिण पश्चिमाम्" भा० महाप्र० १अ०। २तद्देशवर्त्तिनि त्रि० "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व० गृ० १।२।१२।

दक्षिणपूर्व्वा स्त्री दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिशोऽन्तराला दिक् बहु० पुंवत्। १अग्निकोणे २तद्दिग्भागस्थे त्रि० "दक्षिणपूर्वे उद्धृतान्न आहवनीयं निदधाति" आश्व०गृ०४।२।१।

दक्षिणमानस न० गयास्थिते तीर्थभेदे "तस्य दक्षिणभागे तु तीर्थं दक्षिणमानसम्। दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतम्" वायुपु० गयामा०।

दक्षिणमार्ग पु० १तन्त्रोक्ते आचारभेदे २पितृयाणे मार्गभेदे "निर्विष्णोऽहं दक्षिणमार्गेण गतागतलक्षणेन" ईशोपनिषद् भाष्यम्। [लवणाम्बुधौ।

दक्षिणसमुद्र पु० कर्म्म०। दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे

दक्षिणस्थ त्रि० दक्षिणे भागे तिष्ठति स्था—क ७त०। १दक्षिणभागस्थिते २सारथौ पु० अमरः।

दक्षिणा अ० दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच्। प्रथमाद्यर्थवृत्तिके दक्षिणाशब्दार्थे दक्षिणा वसति आगच्छति रमणीयं वा "अयं दक्षिणा विश्वकर्मा" यजु० १३।५५

दक्षिणांसव्रणिन् पु० दक्षिणांसे दक्षस्कन्धे व्रणोऽस्त्यस्य इनि। दक्षिणस्कन्धस्यव्रणयुक्ते "पितृस्वसभिगमनात् दक्षिणांसव्रणी भवेत्। तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन शक्तितः" पराशरः।

दक्षिणाग्नि पु०दक्षिणोऽग्निः। अन्वाहार्य्यपचनाख्ये यज्ञाग्निमध्येऽग्निभेदे। "अन्वाहार्य्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति" कात्या० श्रौ० २।५।२७ "हीनं यत्रस्यान्वाहरतीत्यन्वाहार्यः अध्वर्युरन्वाहार्यसंज्ञकं दक्षिणार्थं तण्डुलरूपमोदनं दक्षिणाग्नावधिश्रयति चतुर्णामृत्विजां तृप्तिर्यावता सम्भाव्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं वान्वाहार्यमोदनं कुर्यात्" कर्कः।

"उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वैश्यकुलाद्वा भ्रियमाणं वा प्रज्वाल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत्" आश्व० श्रौ० २।२।१ "उत्सर्गे अजस्रोत्सर्गे अग्निहोत्रहोमार्थं विहरेत् नाजस्रेषु। होमस्त्वजस्रेष्वपि भवतीत्युक्तम्, एवं स्थिते विहरणसहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्तुकाम उत्सर्गे इत्युक्तवान्। अत्रापराह्णशब्देन अह्नश्चतुर्थभागो गृह्यते। विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत्। चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृहात्, गार्हपत्याद्वा। धार्य्यश्चेत् प्रज्वलयेत्। काले काले यदि निर्मन्थ्यः तदा मन्थेत्। एषां प्रकाराणामुत्पत्तिवशाद्व्यवस्था। तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः" नारा०। तस्य स्थापनञ्च नैर्ऋतकोणे "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व० गृ० ४।१३। उक्तेः।

दक्षिणाग्र पु० दक्षिणस्यामग्रमस्य। दक्षिणदिग्भागस्थाग्रे कुशादौ "अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदैवत्यमेवैनत्तत्करोति" शत० ब्रा० १२।५।१।१२। "उदगग्रान् दक्षिणाग्रान् करोतीति स्रुतेः" कात्या० श्रौ० ४।१०।१५।

दक्षिणाचल पु० दक्षिणस्थितोऽचलः। मलयपर्वते हेमच० दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र।

दक्षिणाचार पु० कर्म० १तन्त्रोक्ते आचारभेदे। "स्वधर्मनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत्। स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवां यजेत्" आचारभेदतन्त्रम्। इयांस्तु तत्र भेदः मद्यस्थाने विजयारसः। "चतुर्मकाराः सन्त्येव पञ्चमो विजयारसः" इत्युक्तेः। दक्षिणा दक्षिणस्यां चारो गतिरस्य। २दक्षिणदिग्गतिशालिनि त्रि०। "दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः" भा० वि० ५अ०।

दक्षिणाज्योतिस् पु० दक्षिणा दक्षिणस्यां ज्योतिरस्य। पञ्चौदने छागभेदे। "योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति" अथ० ६।५।२२।२३।२४।२५।२६। तद्दानफलमुक्तम्।

दक्षिणात् अव्य० दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति। प्रथमाद्यर्थवृत्तौ दक्षिणशब्दार्थे दक्षिणात् रमणीयम् आगच्छति वसति वा।

दक्षिणान्तिका स्त्री "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" इत्युपक्रमे "तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः" वृ० र० उक्तलक्षणे वैतालीयभेदे मात्रावृत्तभेदे। "समस्तपादेषु द्वितीयलः यदि तृतीययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्यामेको गुरुश्चेत् शेषं वैतालीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम छन्दः इत्यर्थः।

दक्षिणापथ पु० दक्षिणा (आजन्तः) पन्थाः अच् समा०। देशभेदे तद्देशवर्णनं भा० व० ६१ अ० यथा

"एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम्। अवन्तीमृक्षवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतम्। एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा। आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः। एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छन्ति कोशलाम्। अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः"। "दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्ध्रकाः। गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह" भा० शा० २०७ अ०। "युयुधे पाण्डुराजेन दिवसं नकुलानुजः। तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम्" भा० स० ३० अ०। "तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः। पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च। सेतुका मुष्यकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः। नवराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः। कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शवरास्तथा। पुलिन्दा विन्ध्यमूषिका वैदर्भा दण्डकैः सह। कुलीयाश्च सिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह। तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा। नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः। भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा। कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह" मत्स्यपु०। २दक्षिणास्थितमार्गमात्रे पु०। "कृष्णाजिनानि धुन्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं यान्ति" आश्व० श्रौ० ५।१३।१२। दक्षिणापथोऽस्त्यस्य स्वामित्वेन आवासत्वेन सम्बद्धत्वेन वा ठन्। दक्षिणापथिक तद्देशनृपे तत्र वासिनि तत्सम्बद्धे च। "एते चान्ये च बहवो दक्षिणपथिकान् पथः" हरिवं० ११० अ०।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाया अपराया दिशोऽन्तराला दिक्। १नैरृतकोणे "दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणपरस्यां वा" आश्व० गृ० ४।१।६। २तत्संस्थिते त्रि० "पुनर्दक्षिणापरेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः" कात्या० श्रौ० ८।५।१८। दक्षिणायां परः। ३यज्ञपूर्त्यर्थद्रव्यदानरूपदक्षिणा तत्परे त्रि०।

दक्षिणाप्रवण त्रि० दक्षिणा (आजन्तः) दक्षिणस्यां प्रवणं निम्नम्। उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निम्ने श्राद्धादिदेशे "दक्षिणाप्रवणम्" कात्या० श्रौ० २२।३।६। "दक्षिणाप्रवणं देवयजनं भवति" कर्कः "शुचिदेशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्, दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्" मनुः। "दक्षिणाप्लवनमथवा परिस्रुते शुचौ देशे दक्षिणाप्लवने तथा" याज्ञ० श्राद्धदेशोक्तौ।

दक्षिणाप्रष्टि पु० धुर्य्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोति प्र+अश—क्तिच् पृषो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः वाह्यः। धुर्य्यमध्ये दक्षिणस्थे पुष्टाङ्गे प्रकृष्टदेशस्थे वा अश्वभेदे "दक्षिणाप्रष्टि जवो यस्य इति" कात्या० श्रौ० १४।३।८। "रथे तृतीयमश्वं युनक्ति धुर्य्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोतीति प्रष्टिर्वोढा युग्यः" सं० व्या०। दक्षिणस्यां स इव इति विग्रहे २दक्षिणस्थे प्रष्टिसदृशेऽश्वे च। "अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा" शत० ब्रा० ५।१।४।१९। "प्रष्टिर्नाम पादत्रयोपेतो भोजनपात्राद्याधारः" (तेपाइ) भा०।

दक्षिणाबन्ध पु० दक्षिणायां बन्धः अनुबन्धः। गृहस्थादीनां दक्षिणानुबन्धभेदे यथा "दक्षिणाबन्धो नाम गृहस्थब्रह्मचारिभिक्षुवैखानसानां काममोहोपहृतचेतसामभिमानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणाबन्ध इत्युच्यते" तत्त्वसारः।

दक्षिणाभिमुख त्रि० दक्षिणा दक्षिणस्यामभिमुखमस्य। दक्षिणदिङ्मुखे। "दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा" आह्नि० त०। दक्षिणामुखादयोऽप्यत्र। "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः"। "उदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणामुखः" मनुः। "यद्वेष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः" मनुना श्राद्धीयविप्रस्य तथा भोजनं निषिद्धम्। दक्षिणा दक्षिणस्यां मुखम्। दक्षिणदिक्स्थे मुखे न०। "अमाश्राद्धं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्। न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत्" ति० त०।

दक्षिणामूर्त्ति(क) पु० दक्षिणा अनुकूला मूर्त्तिरस्य वा कप् संज्ञात्वात् न पुंवत्। शिवमूर्त्तिभेदे तद्ध्यानादिकं

यथा "प्रोद्यच्छाखमहावटद्रुमतले योगासनस्थं प्रभुं प्रत्यक्तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिशं प्रोद्वीक्ष्यमाणाननम्। मुद्रां तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं हृद्यन्तः कलये स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्त्तिकम्"। "नित्यशो दक्षिणामूर्त्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः। शास्त्रव्याख्यानसामर्थ्यं लभन्ते वत्सरान्तरे" तन्मन्त्रादिकं तन्त्रे दृश्यम्। ध्यानान्तरं ध्यानशब्दे दृश्यम्।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोले वाऽयनं रवेः। रवेः स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया १दक्षिणदिग्गमने २दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्के गमने तदुपलक्षिते ऋतुत्रयात्मके ३कालभेदे च तत्राद्यार्थे "ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वे अयने वर्षसंज्ञिते। कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते" मल० त० विष्णुपु०। द्वितीयार्थे "दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्" मनुः। अयनशब्दे २५२ पृ० उत्तरायणशब्दे ११०४ पृ० खगोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थस्योक्तप्रायत्वेऽपि दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिकमत्रोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोले च गतिः सम्भवति तथापि सूर्य्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाले च दक्षिणायनशब्दव्यवहारः। "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च। अयनं विषुवं चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू० सि० अयनस्य सौरत्वोक्तेः "यान् मासान् दक्षिणा आदित्य एति यान् मासानुत्तरादित्य एति" वाजसनेयिनां पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः पाठात् "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षण्मासानुत्तरेणैतीति तैत्तिरीयश्रुतेश्चादित्यगतिमुपजीव्यैवायनशब्दप्रवृत्तेश्च। तेनादित्यगतिनिष्पन्नत्वात्तस्य सौरत्वम्। उभयविधदक्षिणायनस्य किमवधिकस्य मनूक्तं रात्रित्वं तदभिधीयते। तत्र "मेषादौ देवभागस्थो देवानां याति दर्शनम्। असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः" सू० सि०।

"जम्बुद्वीपलवणसमुद्रसन्धौ परिधिवृत्तं भूगोलमध्ये तत्समसूत्रेणाकाशे वृत्तं विषुवद्वृत्तं तत्र क्रान्तिवृत्तं षड्भान्तरेण स्थानद्वये लग्नं तन्मेषतुलास्थानं प्रवहवायुना विषुवद्वृत्तमार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुवद्वृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तर उत्तरतः। मकरादिस्थानं विषुवद्वृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः। तत् स्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमति। एवं क्रान्तिवृत्तप्रदेशाः स्वस्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमन्ति। तत्र मेषादौ देवभागस्थः "जम्बुद्वीपं च तत्रापि देवासुरविभागकृदिति" पूर्वोक्तेः। तत्सम्बद्धा मेषादिकन्यान्ता राशय उत्तरगोलः। तत्स्थः सूर्य्यो मेषादौ मेषादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्त्तिनां दर्शनं षण्मासानन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवद्वृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात्। एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्तिनामित्यसुराणामित्युक्तेनैवोक्तम्। तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे समुद्रादिदक्षिणविभागस्थास्तुलादिमीनान्ता राशयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्येत्येतादृशसूर्यस्तुलादिप्रदेशे तुकारादर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि विषुवद्वृत्तक्षितिजत्वात्" रङ्गना०।

"देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम्। पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे" सू० सि०।

"विषुवति काले देवदैत्याः सूर्य्यं क्षितिजस्थं पश्यन्ति विषुवद्वृत्तस्य तयोः स्वस्थानाद्भूगोलमध्यस्थत्वेन क्षितिजत्वात्। एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं ये वामसव्ये अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षपे दिवसरात्री भवतः। अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात्। एवं दैत्यानां भूमेर्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावादपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यगावुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां क्रमेण दिनरात्री। देवानां वामसव्यभागौ दक्षिणोत्तरगोलौ दैत्यानां दिनरात्री। अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये इत्यनयोः सङ्गतार्थानुपपत्तेः। अतएव पूर्वं मेषादावित्याद्युक्तमिति" रङ्गना०। अथ पूर्वश्लोकोत्तरार्धस्य सन्दिग्धत्वशङ्कया दिनपूर्वापरार्धकथनच्छलेन तदर्थं श्लोकाभ्यां विशदयति।

"मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम्। सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम्। कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः। तुलादींस्त्रीन्मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम्" सू० सि०।

"मेषादौ विषुवद्वृत्तस्थक्रान्तिवृत्तभागे रेवत्यासन्न उदितो दर्शनतां प्राप्तः सूर्य उत्तरं यथोत्तरं क्रमेणेति यावत् त्रीन् राशीनुदगुत्तरभागस्थान् मेषवृषमिथुनान् सञ्चरन्नतिक्रामन् सन् मेरुस्थानां देवानां प्रागहर्मध्यं प्रथमं दिनस्यार्धं पूरयेत् पूर्णं करोतीत्यर्थः। मिथुनान्ते सूर्ये मेरुस्थानां मध्याह्नं स्यादिति फलितार्थः। कर्कादीन् त्रीन्

राशीन् कर्कसिंहकन्यास्तद्वत् क्रमेणेत्यर्थः। अतिक्रामन् सन् स सूर्यो दिवसस्य पश्चार्धमपरदलम्। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। पूरयेत्। कन्यान्ते सूर्ये मेरुस्थानां सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः। अथ दैत्यानामाह। तुलादीनिति। सुरद्विषां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनां दैत्याना मित्यर्थः। तुलादींस्त्रीन् राशींस्तुलावृश्चिकधनुराख्यान् मृगादींस्त्रीन् राशीन् मकरकुम्भमीनांस्तद्वत् क्रमेणातिक्रामन् सूर्यः। चकारस्तुलामृगादिक्रमेण पूर्वापरार्धमित्यर्थकः। एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः। दिनं पूरयतीत्यर्थः। धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं मीनान्ते सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः" रङ्गना०।

"अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात्। अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात्। दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात्। उपर्य्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः" सू० सि०।

"एतेषां देवदैत्यानामयनान्तेऽयनसन्धौ विपर्ययाद्वत्यासाद्दिनक्षपार्धं दिनार्धं रात्र्यर्धं च भवति। यत्र देवानां मध्याह्नं रात्र्यर्धं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्र्यर्धे तत्र देवानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने इति फलितार्थः। अत्र हेतुमाह। उपरीति। देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणाग्रवर्तिनोऽन्योन्यमात्मानं स्वस्वपरिभाग ऊर्द्ध्वभागे कल्पयन्त्यङ्गीकुर्वन्ति। वस्तुतो भूमेर्गोलत्वेन सर्वत्र तुल्यत्वान्निरपेक्षोर्ध्वाधोभागयोरनुपपत्तेः। तथा च देवा दैत्यापेक्षयोर्ध्वस्थत्वं मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति। दैत्याश्च देवस्थानापेक्षयोर्ध्वस्थं मन्यमाना देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः। एवं च देवदैत्ययोर्विपरीतावस्थानाद्दिनरात्र्योर्वैपरीत्यं युक्तमेवेति भावः"रङ्गना०।

ततश्च उत्तरगोलरूपमेषादिराशिषट्कस्थरविककालस्य देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्कस्थरविककालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि मकरादिकानां देवानां दिनरात्रिकालतोक्तिः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मोपयोगिनी रवेः स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यवह्रियते इति बोध्यम् अतएव सि० शि० उक्तं यथा

"दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने सति। कुपृष्ठगानां द्युनिशं यथा नृणां तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम्"। इदानीं संहितोक्तस्याभिप्रायमाह। "दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्तितम्। दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्त्तनाय तत्। इन्द्वान्समारोहति यैः क्रमेण तैरेव हस्तैरवरोहतीनः। यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम्?"। "सांहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेषादेर्ह्रद्दं मिथुनान्तं यावद्यै हस्तैरेवारोहणं कुर्वन्नपि देवैर्दृष्टस्तैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति" प्रमिता०।

एतदभिप्रायेणैव श्रीपत्युक्तं यथा

"मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षट्चर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः। ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम्। भवति दक्षिणमन्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा। गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम्। सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे च"।

एतदभिप्रायेणैव च सत्यव्रतः—"देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ। दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात्" सूर्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुख्येनैव प्रतिष्ठादौ विधिनिषेधावाह। अतएव सू० सि० "भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम्। कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासादक्षिणायनम्" इत्युक्तम्। अतः स्वापेक्षया दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भाक्तो दक्षिणोत्तरगोलयोर्गत्या तु मुख्य इत्यवधेयम्। तेन भाक्ते दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न मुख्ये" प्रागुक्तसत्यव्रतवाक्यैकवाक्यत्वात्। विवाहव्रतबन्धादिचूडासंस्कारदीक्षणम्। यज्ञगृहप्रवेशादिदानार्चनप्रतिष्ठनम्। पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने" म०त०भविष्यपु०। तत्रापवादः कालमा० वैखानसंहितायां यथा "मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः। महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने"

४तदभिमानिदेवताभेदे च "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासादक्षिणायनम्" गीता। "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० भा० धूमादीनां तदभिमानिदेवतापरत्वसमर्थनात्। ५दक्षिणभागस्थे प्राणे च "दक्षिणस्थो यदा प्राणस्तदा स्यात् दक्षिणायनम्। पञ्चभूतात्मकास्तत्र दृश्याः पञ्चोदयन्ति वै" पदार्थादर्श इतप्रयोगसारवाक्यम्।

दक्षिणारण्य न० दक्षिणस्यमरण्यम्। अरण्यभेदे।

दक्षिणारुस् पु० दक्षिणे भागे अरुर्व्रणमस्य । व्याधक्षतदक्षिणाङ्गके मृगे अमरः । [ऋत्विजि ।

दक्षिणार्ह पु० दक्षिणामर्हति अर्ह–अण् उप०स० । दक्षिण्ये

दक्षिणावत् त्रि० दक्षिणा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । दक्षिणायुक्ते अन्वाहार्य्यशब्दे २२० पृ० दृश्यम् ।

दक्षिणावर्त्त त्रि० दक्षिणे आवर्त्तते आ+वृत–अच् । १दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । "मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनेच्छया । दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया" सा० द० । दक्षिणा दक्षिणस्यां वर्त्तते वृत–अच् । २दक्षिणदिक्स्थे त्रि० । "दक्षिणावर्त्त आदित्य एतन्मे मनसि स्थितम्" भा० भी० १२० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कायति कै–क गौरा० ङीष् । वृश्चिकाल्यां राजनि० । [दक्षिणानिले ।

दक्षिणावह पु० दक्षिणा दक्षिणदिक्तो वहति वह–अच् ।

दक्षिणावृत् त्रि० दक्षिणा आवर्त्तते वृत-क्विप् । दक्षिणावर्त्ते । "तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत् समुद्रः पर्य्येति" शत० ब्रा० ७।१।१।१२ ।

दक्षिणाशापति पु० ६त० । १यमराजे २भौमे ग्रहे च ।

दक्षिणाहि अव्य० दक्षिण+आहि दूरे । दूरस्थे दक्षिणभागे

दक्षिणित् अव्य० दक्षिणात्+वेदे पृषो० । दक्षिणस्यामित्याद्यर्थे । "प्रदक्षिणिद्धरिवो मा वि वेनः" ऋ०५।३६।४।

दक्षिणीय पु० दक्षिणामर्हति छ । दक्षिणार्हे ऋत्विजि । "क्रतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः । दक्षिणास्योपवर्त्तन्तां यथार्थं सत्रयाजिनाम्" हरिवं० ४६ अ०।

दक्षिणेन अव्य०दक्षिण+एनप् । सप्तम्यर्थवृत्तौ १दक्षिणस्यां दिशि २दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीबाधिका द्वितीया । "तत्रागारं धनपतिगृहान् दक्षिणेनास्मदीयम्" मेघ० । "जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ" भा० व० २७८ अ० ।

दक्षिणेर्म्मन् पु० दक्षिणे ईर्म्म व्रणं यस्य नि० अनिच् । व्याधक्षतव्रणयुक्तदक्षिणाङ्गके मृगे अमरः । "मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा" भट्टिः ।

दक्षिण्य त्रि० दक्षिणामर्हति यत् । दक्षिणार्हे ऋत्विगादौ "दक्षिण्यदिष्टं क्रतमार्त्विजीनैः" भट्टिः ।

दक्षेश्वर न०काशीस्थे दक्षप्रजापतिस्थापिते लिङ्गभेदे तत्कथा "यत्त्वया स्थापितं लिङ्गमेतद्दक्षेश्वराभिधम् । अस्य संसेवनात् पुंसामपराधसहस्रकम् । क्षमिष्येऽहं न सन्देहस्तस्मात् पूज्यमिदं जनैः" काशीख०८८अ० ।

दगा(का)र्गल न० दकस्य जलद्वारस्येवस्यार्गलमिव मध्यपाठे पृषो०कमध्यपाठस्तु सम्यक् । ५४ अ० वराहसंहितोक्ते निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा

"धर्म्यं यशस्यं च वदाम्यतोऽहं दगा(का)र्गलं येन जलोपलब्धिः । पुंसां यथाङ्गेषु सिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः । एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव । पुरुहूतानलयमनिर्ऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्यादीनां दिशां पतयः । दिक्पतिसंज्ञाश्च सिरा नवमी मध्ये महासिरानाम्नी । एताभ्योऽन्याः शतशो विनिःसृता नामभिः प्रथिताः । पातालादूर्द्ध्वसिराः शुभाश्चतुर्दिक्षु संस्थिता याश्च । कोणदिगुत्था न शुभाः सिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि वेतसोऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । सार्द्धे पुरुषे तोयं वहति सिरा पश्चिमा तत्र । चिह्नमपि चार्द्धपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽथ मृत् पीता । पुटभेदकश्च तस्मिन् पाषाणो भवति तोयमधः । जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः सिराधो नरद्वये पूर्वा । मृल्लोहगन्धिका पाण्डुराथ पुरुषेऽत्र मण्डूकः । जम्बूवृक्षस्य प्राग् वल्मीको यदि भवेत् समीपस्थः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्वादु । अर्द्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः । मृद्भवति चात्र नीला दीर्घं कालं बहु च तोयम् । पश्चादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्द्धे । पुरुषे सितोऽहिरश्माञ्जनोपमोऽधः सिरा सुजला । उदगर्जुनस्य दृश्यो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः । त्रिभिरम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्द्धसमन्वितैः पश्चात् । श्वेता गोधार्द्धनरे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा । पीता सिता ससिकता ततो जलं निर्दिशेदमितम् । वल्मीकोपचितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषद्वये सपादे स्वादु जलं भवति चाशोष्यम् । रोहितमत्स्योऽर्द्धनरे मृत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः । सिकता सशर्कराथ क्रमेण परतो भवत्यम्भः । पूर्वेण यदि बदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेता गृहगोधिकार्द्धनरे । सपलाशा बदरी चेद् दिश्यपरस्यां ततो जलं भवति । पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽत्र च दुण्डुभिश्चिह्नम् । बिल्वोदुम्बरयोगे विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन । पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् कृष्णो

ऽर्द्धनरे च मण्डूकः। काकोदुम्बरिकायां वल्मीको दृश्यते सिरा तस्मिन्। पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था वहति सा च। आपाण्डुपीतिका मृद् गौरसवर्णश्च भवति पाषाणः। पुरुषार्द्धे कुमुदनिभो दृष्टिपथं मूषिको याति। जलपरिहीने देशे वृक्षः कम्पिल्लको यदा दृश्यः। प्राच्यां हस्तत्रितये वहति सिरा दक्षिणा प्रथमम्। मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोती चैव दृश्यते तस्मिन्। हस्तेऽजगन्धिमत्स्यो भवति पयोऽल्पं च सक्षारम्। शोणाकतरोरपरोत्तरे सिरा द्वौ करावतिक्रम्य। कुमुदा नाम सिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति। आसन्नो वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि। अध्यर्द्धे तस्य सिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम्। तस्यैव पश्चिमायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्धस्ते। तत्रोदग्भवति सिरा चतुर्भिरर्द्धाधिकैः पुरुषैः। श्वेतो विश्वम्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्मा। अपरस्यां दिशि च सिरा नश्यति वर्षत्रयेऽतीते। सकुशासित ऐशान्यां वल्मीको यत्र कोविदारस्य। मध्ये तयोर्नरैरर्द्धपञ्चमैस्तोयमक्षोभ्यम्। प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदरसन्निभो मही रक्ता। कुरुविन्दः पाषाणश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि। यदि भवति सप्तपर्णो वल्मीकवृतस्तदुत्तरे तोयम्। वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्रापि भवन्ति चिह्नानि। पुरुषार्द्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूश्च। पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च सिरा शुभाम्बुवहा। सर्व्वेषां वृक्षाणामधःस्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः। तस्माद्धस्ते तोयं चतुर्भिरर्द्धाधिकैः पुरुषैः। पुरुषे तु भवति नकुलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता। दर्दुरसमानरूपः पाषाणो दृश्यते चात्र। यद्यहिनिलयो दृश्यो दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य। हस्तद्वये तु याम्ये पुरुषत्रितये तु सिरा सार्द्धे। कच्छपकः पुरुषार्द्धे प्रथमं चोद्भिद्यते सिरा पूर्व्वा। उदगन्या स्वादुजला हरितोऽश्माधस्ततस्तोयम्। उत्तरतश्च मधूकादहिनिलयः पश्चिमे तरोस्तोयम्। परिहृत्य पञ्च हस्तान् अर्द्धाष्टमपौरुषे प्रथमम्। अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री कुलत्थवर्णोऽश्मा। माहेन्द्री भवति सिरा वहति सफेनं सदा तोयम्। वल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिलकस्य सकुशदूर्व्वश्चेत्। पुरुषैः पञ्चभिरम्भो दिशि वारुण्यां सिरा पूर्व्वा। सर्पावासः पश्चाद् यदा कदम्बस्य दक्षिणेन जलम्। परतो हस्तत्रितयात् षड्भिः पुरुषैस्तुरीयोनैः। कौबेरी चात्र सिरा वहति जलं लोहगन्धि चाक्षोभ्यम्। कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे मृत्तिका पीता। वल्मीकसंवृतो यदि तालो वा भवति नारिकेलो वा। पश्चात् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्चतुर्भिः सिरा याम्या। याम्येन कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेदुदग्जलं वाच्यम्। सप्त परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च। कर्बुरकोऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभिदपि च पाषाणः। श्वेता मृत् पश्चिमतः सिरा ततश्चोत्तरा भवति। अश्मन्तकस्य वामे वदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा। षड्भिरुदक् तस्य करैः सार्द्धे पुरुषत्रये तोयम्। कूर्म्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो धूसरः ससिकता मृत्। आदौ सिरा च याम्या पूर्व्वोत्तरतो द्वितीया च। वामेन हरिद्रतरोर्वल्मीकश्चेत्ततो जलं पूर्व्वे। हस्तत्रितये पुरुषैः सत्र्यंशैः पञ्चभिर्भवति। नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतोपमश्चाश्मा। कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी सिरा दक्षिणेनान्या। जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चिह्नानि। वीरणदूर्व्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे। भार्गी त्रिवृता दन्ती सूकरपादी च लक्ष्मणा चैव। नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु याम्ये त्रिभिः पुरुषैः। स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविटपद्रुमाः समीपजलाः। सुषिरा जर्ज्जरपत्रा रूक्षाश्च जलेन सन्त्यक्ताः। तिलकाम्रातकवरुणकभल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः। पिण्डारशिरीषाञ्जनपरुषकावञ्जुलातिबलाः। एते यदि सुस्निग्धा वल्मीकैः परिवृतास्ततस्तोयम्। हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्चतुर्भिरर्द्धेन च नरस्य। अतृणे सतृणा यस्मिन् सतृणे तृणवर्ज्जिता मही यत्र। तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं तस्मिन्। कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात्। खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा स्यात्। नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता जलं तस्मिन्। सार्द्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी तत्र च सिरा स्यात्। वृक्षस्यैका शाखा यदि विनता भवति पाण्डुरा वा स्यात्। विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषं खात्वा। फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्व्वे सिरा त्रिभिर्हस्तैः। भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः क्षितिः पीता। यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दृश्यते सितैः कुसुमैः। तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्द्धपुरुषे च। खर्ज्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविवर्ज्जिते देशे। तस्याः पश्चिमभागे निर्द्देश्यं त्रिपुरुषे वारि।

यदि भवति कर्णिकारः सितकुसुमःस्यात्पलाशवृक्षो वा । सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्रये भवति । ऊष्मा यस्यां धात्र्यां धूमो वा तत्र वारि नरयुग्मे । निर्दे- ष्टव्या च सिरा महता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् क्षेत्रो- द्देशे जातं सस्यं विनाशमुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महासिरा नरयुगे तत्र । मरुदेशे भवति सिरा यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । ग्रीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः सिरा यान्ति । पूर्वोत्तरेण पीलोर्यदि वल्मीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च सिरा विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः । चिह्नं दर्दुर आदौ मृत् कपिलातः परं भवेद्धरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्मा तस्य तले वारि निर्दिशेत्प्राज्ञम् । पीलोरेव प्राच्यां वल्मीको- ऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः । दिशि याम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्त- मात्रमूर्तिश्च । दक्षिणतो वहति सिरा सक्षारं भूरि पानीयम् । उत्तरतश्च करीरादहिनिलये दक्षिणे जलं स्वादु । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः । रोहीतकस्य पश्चादहिवासश्चेत्त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादश पुरुषान् खात्वा सक्षारा पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरो- र्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे सिरा हस्ते । खात्वा चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यदि वा सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वामतो भुजङ्गगृहम् । हस्तद्वये तु याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु । क्षारं पयोऽत्र नकुलो ऽर्धमानवे ताम्रसन्निभस्त्वश्मा । रक्ता च भवति वसुधा वहति सिरा दक्षिणा तत्र । बदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकम् । हस्तत्रयेऽम्बु पश्चात् षोडशभिर्मानवैर्भवति । सुरसं जलमादौ दक्षिणा सिरा वहति चोत्तरेणान्या । पिष्टनिभः पाषाणो मृच्छ्वेता वृश्चिकोऽर्धनरे । सकरीरा चेद्बदरी त्रिभिः करैः पश्चिमेन तत्राम्भः । अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी बहुजला च सिरा । पीलुसमेता बदरी हस्तत्रय- सम्मिते दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशोष्य- मम्भोऽत्र सक्षारम् । ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र ककुभबिल्वौ वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चान्नरैर्भवेत्पञ्चविंशत्या । वल्मीकमूर्धनि यदा दूर्वा कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति । कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या । भूमिःकदम्बक- युता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तत्रयेण याम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या । वल्मीकत्रयमध्ये रोहीतक- पादपो यदा भवति । नानाद्रुमैः सहितस्त्रिभिर्जलं तत्र वक्तव्यम् । हस्तचतुष्के मध्यात् षोडशभिश्चाङ्गुलै- रुदग्वारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाश्मातः सिरा भवति । ग्रन्थिप्रचुरा यस्मिञ्छमी भवेदुत्तरेण वल्मीकः । पश्चात्पञ्चकरान्ते शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् । एकस्थाः पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छ्वेतः । तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्जितया । सपलाशा यत्र शमी पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः षष्ट्या । अर्धनरेऽहिः प्रथमं सवालुका पीतमृत् परतः । वल्मीकेन परिवृतः श्वेतो रोहीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या मानवैरम्बु । श्वेता कण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिर्नरार्धे च । मरुदेशे यच्चिह्नं न जाङ्गले तैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बू- वेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः । जम्बूस्त्रिवृता मूर्वा शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधयो वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा । सूकरिकामाष- पर्ण्यौ व्याघ्रपदाश्चेति यद्यहेर्निलये । वल्मीकादुत्तरत- स्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतदनूपे वाच्यं जाङ्गल- भूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्तभिः कथयेत् । एकनिभा यत्र मही तृणतरुवल्- मीकगुल्मपरिहीना । तस्यां यत्र विकारो भवति धरित्र्यां जलं तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका सानुनादिनी वा स्यात् । तत्रार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः पञ्चभिर्यदि वा । स्निग्धतरूणां याम्ये नरैस्त्रिभिर्जलं प्रभूतं च । तरुगहनेऽपि हि विकृतो यस्तस्मात्तद्वदेव वदेत् । नमते यत्र धरित्री सार्धे पुरुषेऽम्बु जाङ्गला- नूपे । कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि । उष्णा शीता च मही शीतोष्णाम्भस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः । इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् । वल्मी- कानां पङ्क्त्यां यद्येकोऽभ्युच्छ्रितः सिरा तदधः । शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तत्राम्भः । न्यग्रोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । वट- पिप्पलसमवाये तद्वद्वाच्यं सिरा चोदक् । आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य पुरस्य वा भवति कूपः । नित्यं स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः । नैर्ऋत- कोणे बालक्षयं वनिताभयं च वायव्ये । दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषासु शुभावहाः कूपाः । सारस्वतेन मुनिना दगा(का)- र्गलं यदुक्तं तदवलोक्य । आर्याभिः कृतमेतद् वृत्तैरपि

मानवं वक्ष्ये । स्निग्धा यतः पादपगुल्मवल्ल्यो निश्छिद्रपत्राश्च ततः सिरास्ति । पद्मक्षुरोशीरकुलाः सगुण्ड्राः काशाः कुशा वा नलिका नलो वा । खर्जूरजम्ब्वर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्ल्यः । छत्रेभनागाः शतपत्रनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवाराः । विभीतको वा मदयन्तिका वा यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रयेऽम्भः । स्यात्पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्रापि मूले पुरुषत्रयेऽम्भः । या मौञ्जकैः काशकुशैश्च युक्ता नीला च मृद् यत्र सशर्करा च । तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृद्वा । सशर्करा ताम्रमही कषायं क्षारं धरित्री कपिला करोति । आपाण्डुरायां लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् । शाकाश्वकर्णार्जुनबिल्वसर्जाः श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपाश्च । छिद्रैश्च पर्णैर्द्रुमगुल्मवल्ल्यो रूक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति । सूर्य्याग्निभस्मोष्ट्रखरानुवर्णा या निर्जला सा वसुधा प्रदिष्टा । रक्ताङ्कुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता धरा चेज्जलमश्मनोऽधः । वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेचकाभा पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभा वा । भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाथ वा या ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया । पारावतक्षौद्रघृतोपमा वा क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा । या सोमवल्ल्याश्च समानरूपा साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयं च । ताम्रैः समेता पृषतैर्विचित्रैरापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा । भृङ्गोपमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा सूर्याग्निवर्णा च शिला वितोया । चन्द्रातपस्फटिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्रनीलमणिहिङ्गुलकाञ्जनाभाः । सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च याः स्युस्ताः शोभना मुनिवचोऽत्र च वृत्तमेतत् । एता ह्यभेद्याश्च शिलाः शिवाश्च यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः । येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां तेषामवृष्टिर्न भवेत्कदाचित् । भेदं यदा नैति शिला तदानीं पालाशकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वालयित्वानलमग्निवर्णा सुधाम्बुसिक्ता प्रविदारमेति । तोयं शृतं मोक्षकभस्मना वा यत्सप्तकृत्वः परिषेचनं तत् । कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः प्रस्फोटनं वह्निवितापितायाः । तक्रकाञ्जिकसुराः सकुलत्था योजितानि बदराणि च तस्मिन् । सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः । नैम्बं पत्रं त्वक् च नालं तिलानां सापामार्गं तिन्दुकं स्याद्गुडूची । गोमूत्रेण स्रावितः क्षार एषां षट्कृत्वोऽतस्तापितो भेद्यतेऽश्मा । आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः । टङ्कस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः । क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् । पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते न याम्योत्तरा कल्लोलैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्पातमावारयेत् पाषाणादिभिरेव वा प्रतिचयं क्षुण्णं द्विपाश्वादिभिः । ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः । कुरबकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रैश्छादिततीराम् । द्वारं च नैर्वाहिकमेकदेशे कार्य्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् । कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिरावपेत्तम् । अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः । कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपे प्रदातव्यः । कलुषं कटुकं लवणं विरसं सलिलं यदि वाशुभगन्धि भवेत् । तदनेन भवत्यमलं सुरसं ससुगन्धि गुणैरपरैश्च युतम् । हस्तो मघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः । शतभिषगित्यारम्भे कूपानां शस्यते भगणः । कृत्वा वरुणस्य बलिं वटवेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमैर्गन्धैर्धूपैः संपूज्य निधापयेत् प्रथमम् । मेघोद्भवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं ज्येष्ठामतीत्य बलदेवमतादि दृष्ट्वा । भौमं दगा(का)र्गलमिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहमिहिरेण मुनिप्रसादात्" ।

दग्ध त्रि॰ दह—क्त । कृतदाहे १भस्मीकृते "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः" सा॰ द॰ । "सर्वं स्याद् दग्धमामिषम्" कर्मलोचनम् । देहस्याग्निदाहभेदाः सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्ध्वमितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र स्निग्धं रूक्षं वा श्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः सूक्ष्मसिरानुसारित्वात्त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति । तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र प्लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्निदग्धम् । तत्र यद्विवर्णं प्लुष्यतेऽतिमात्रं तत्प्लुष्टम् । यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः सिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रूढ़श्च विवर्णो भवति । तदेतच्चतुर्विध-

अग्निदग्धलक्षणमात्मकर्मप्रसाधकं भवति । भवति चात्र । अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति । ततस्तेनैव वेगेन पित्तमप्याभ्युदीर्य्यते । तुल्यवीर्य्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा । तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृत्या च विदह्यते । स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्द्धते” सुश्रु० ।

तिथिभेदेन युक्ते २चन्द्राश्रितराशौ पु० । “मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाम्गौ । षष्ठ्यां बुधराशी द्वौ सप्तम्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे । वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी गृहाः । दग्धसद्मनि यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्यति” ज्यो० त० । ३वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । “याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्य्यमणं ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धभं स्यात्” ज्यो०त० । ४वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री “एकादशी चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी वृहस्पतेर्वारे तृतीया बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । पञ्चमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः” नारदः । “द्वादश्येकादशी नागगौरीस्कन्दवसुष्वपि नवम्यां दग्धयोगाख्या भानुवारादितः क्रमात्” वसिष्ठः । ५सूर्य्यचन्द्राक्रान्तराशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमार्त्तण्डे “द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी । दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले । आद्या धनुःषु शफरीषु परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरौ घटे । एषु शुक्ला द्वितीयाद्याः दग्धाः कृष्णा झषादिषु । राशौश्चन्द्रस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेषादिषु च राशिषु । शुक्लास्ता विषमे राशौ समे कृष्णाः प्रकीर्त्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् । निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मूर्खता । गृहप्रवेशे भङ्गः स्याच्चूड़ायां मरणं ध्रुवम् । कन्यादाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षणः” । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तत्वं यथा “षष्ठी मेषकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे वृश्चिकराशिगे च दशमी तौलौ मृगे द्वादशी । चापे चाथ झषे द्विका यदि वृषे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्यास्तिथयो वदन्ति मुनयस्त्याज्या सदा कर्मसु” ज्यो० त० । दग्धादिवस्त्राद्यंशभेदे फलभेदः मु० चि० उक्तो यथा “वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदृशे पार्श्वे च मध्यांशयोः । दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नवतरे पङ्कादिलिप्ते न सद्रक्षोऽंशे, न्वसुरांशयोः शुभमसत् सर्वांशके प्रान्ततः” तदुक्तं श्रीपतिना “कर्दमकज्जलगोमयलिप्ते वाससि दग्धवति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्टमनिष्टफलञ्च सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे मनुजाः पार्श्वदशान्तमध्ययोश्च । अपरेऽपि च रक्षसां त्रयोऽंशे शयने चासनपादुकासु चैवम् । भोगप्राप्तिर्देवतांशे, नरांशे पुत्राप्तिः, स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रान्ते सर्वांशेष्वनिष्टं तथा स्यात् प्लुष्टे वस्त्रे नूतने साध्वसाधु” । ६सूर्य्याधिष्ठितदिशि स्त्री । ७दग्धरुहायां वृक्षे च स्त्री ८संतप्ते त्रि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दग्धकाक पुंस्त्री० दग्ध इव काकः । द्रोणकाके हेमच० ।

दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म्म० । “वह्निर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते” तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे । [२६४६ पृ० तद्दृषदाहकथा दृश्या ।

दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य ; चित्ररथगन्धर्वे चित्ररथशब्दे

दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह—क । १तिलकवृक्षे, २भस्मरोहायाञ्च स्त्री राजनि० ।

दग्धिका स्त्री कुत्सिता दग्धा कुत्सिते कन् । (पोड़ाभात) १दग्धान्ने भरतः । दग्ध+स्वार्थे क । अतइत्त्वम् । २दग्धरुहावृक्षे राजनि० ।

दग्धेष्टका स्त्री कर्म्म० । झामके (झामा) हारा० ।

दघ त्यागे पालने च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दङ्घति अदङ्घीत् । ददङ्घ ।

दघ घातने स्वा० पर० सक० सेट् । दघ्नोति अदाघीत्-अदघीत् । ददाघ देघतुः । गतौ दिवा०निघण्टुः । दघ्यति इति भेदः । “पश्चा स दघ्या यो अघस्य” ऋ० १।१२३।५। “दघ्याः गच्छतु पुरुषव्यत्ययः” भा० । “पश्चाद्दघ्यरय्यो विभागे” ऋ० ७।५६।२१ ।

दण्ड दण्डपातने दमने च अद०चुरा०उभ०सक०सेट् । दण्डयति ते अददण्डत्-त । दण्डः दण्ड्यः दण्डनीयः दण्डितः । ग्रहणपूर्वकशासने द्विक० । “प्रजाः शतं दण्डयति राजा । दुहा० गौणे कर्म्मणि लकारादयः । गर्गैः शतं दण्ड्यन्ते । दण्डशब्दे उदा० “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्” मनुः ।

दण्ड पुंन॰ दण्ड–अच् कर्म्मणि पुंसि घ वा दमेर्डो वा। १लगुड़े (लाठि) ख्याते पदार्थे २विप्रदण्डोद्यमे „लङ्घ्यमतिक्रम्य निपातने। "परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैव निपातयेत्" मनुः। दण्डधारणगुणाः "स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम्। अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम्" वैद्यकम्।

भिन्दिपालाङ्गदण्डलक्षणं हेमा॰ प॰ लक्षणसमुच्चयोक्तं भिन्दिपालशब्दे वक्ष्यते तदनुसारेणान्योऽपि दण्डो विधेयः। छत्राङ्गदण्डस्तु "समष्टत्तदण्डयुक्तम्" इ॰ स॰ ७४ अ॰ उक्तः। चामराङ्गदण्डस्तु तत्रैव ७२अ॰ उक्तो यथा "अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथ वा रत्निसमोऽथवान्यः। काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ताद् रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्"।

ब्रह्मचारिधार्य्ये काष्ठमये लगुड़ाकारे ३पदार्थे, वर्णभेदेन तत्प्रमाणादि मनुनोक्तं यथा 'ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ। पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः। केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः। ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः। ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः। अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः। प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि"।

संन्यासिनां दण्डधारणे विशेषादि नि॰ सि॰ उक्तौ यथा "हारीतः "कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः"। आद्यः पुत्रादिना कुटिं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषाय वासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् एतदत्यन्ताशक्तपरम् द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात्। हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः"एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरादिति" स्कान्दात् विष्णुरपि "यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम्। तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः"। चतुर्थोऽपि स्कान्दे "परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोबालनिर्मिताम्। शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्। अयमप्येकदण्डः एव। ये तु शिखोपवीतादित्यागनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः। यत्तु मेधातिथिः "यावज्ञ स्नुस्रयो दण्डास्तावदेकेन वर्त्तयेदिति" तदपि तत्परमेव। यच्चात्रिः "चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तद्वाग्दण्डादिपरं न यष्टिपरम् "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते" मनूक्तेः। तस्मात् परमहंसस्यैकदण्ड एव। सोऽप्यविदुषः विदुषस्तु सोऽपि नास्ति "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति परमहंस"इति महोपनिषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्य दण्ड" इति वाक्यशेषाच्च यत्तु यमः "काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकानिति" तद्वैराग्यं विना जीवनार्थकृतसन्यासपरम् "एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः। नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते" इति स्मृतेः यच्चाश्वमेधिके "एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखामुण्डित एव वा। काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति" तस्यापि पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया"।

भावे अच्।२दमने"वाग्दण्डस्य मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च" मनुः। "शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम्। बहिर्वेदि च दानञ्च दण्डमित्यभिधीयते" भा॰ मोक्षधर्म्मोक्ते ४शरणागतत्राणादित्रिके। दण्ड इवाचरति दण्ड+क्विप् ततो भावे घञ्। ५दण्डतुल्यस्थितौ (दाँड़ान) सारसुन्दरी दण्ड–यथायथं कर्मभावकरणादौ अच्।६प्रकाण्डे ७अश्वे ८कोणे ९मन्थने १०सैन्ये ११भूमिमानभेदे (काठा) "हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः" लीला॰। गोचर्म्मशब्दे २६८५पृ॰ दृश्यम् "दशहस्तेन दण्डेन" इति पाठान्तरम्।१२सूर्य्यपारिषदभेदे १३यमे १४अभिमाने च मेदि॰।१५दण्डाकारे व्यूहभेदे हेमच॰व्यूहस्कन्धाटकशब्दे २७६९पृ॰ दृश्यम्।१६इक्ष्वाकुन्टपपुत्रभेदे। तत्कथा जनस्थानशब्दे ३०२४पृ॰ दृश्या। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "ज्येष्ठ्यम्बरीषश्च दण्डकश्चेति ते त्रयः। यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम्" हरिवं॰१०अ॰।

षष्टिपलात्मके दिनषष्टिभागरूपे घटिकापरपर्य्याये १७कालभेदे तज्ज्ञानोपायश्च घटीयन्त्रशब्दे उक्तप्रायः। श्रीपतिनाप्युक्तो यथा

"शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चद्विगुणायताश्यम्। तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्। सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्य्यते नाड़िकयाम्बुना तत्" "षष्टिदण्डात्मिका॰

याश्च तिर्य्यन्निष्क्रमणं परे"। "दण्डैकरजनीयोगः" ति॰त॰। १८व्यूहभेदे तल्लक्षणभेदादि अग्निपु॰२४१ अ॰ यथा "मण्डलासंहतौ भोगो दण्डास्ते बहुधा शृणु। तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च। मण्डलः सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः। प्रदरो दृढकोऽसह्यः चापो वैकुक्षिरेव च। प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ। विशालो विजयः सूची स्थूणाकर्णचमूमुखौ। सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः। अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः। अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये। पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः। स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्ध्वगः। द्विगुणोऽयन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः। द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात्। गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा"

१९राज्ञामुपायभेदे चतुर्थोपाये। ते चोपायाः सामदानभेददण्डाः सर्व्वत्र प्रसिद्धाः तु अग्निपु॰ २४० अ॰। अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयाश्चोक्ता यथा "साम दानं च भेदश्च दण्डोपेक्षेन्द्रजालकम्। मायोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान्। चतुर्विधं स्मृतं साम उपकारानुकीर्त्तनात्। मिथः सम्बन्धकथनं मृदुपूर्वं च भाषणम्। आयाते दर्शनं वाचा तवाहमिति चार्पणम्। यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः। प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम्। द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्त्तनम्। देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्। स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा। मिथो भेदश्च भेदज्ञैर्भेदश्च त्रिविधः स्मृतः। वधोऽर्थहरणं चैव परिक्लेशस्त्रिधा दमः। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकद्विष्टान् प्रकाशतः"। "दण्डस्य दर्शनादुद्दुष्टान्,पुत्रभ्रात्रादि, सामतः। दानभेदैश्चमूमुख्यान् योधान् जनपदादिकान्। सामन्ताटविकान् भेददण्डाभ्यामपराद्धकान्। देवताप्रतिमानान्तु पूजयान्तर्गतैर्नरैः। पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनः। वेतालोल्काषिशाचानां शिवानां च स्वरूपिता। कामतो रूपधारित्वं शस्त्राग्न्यश्माम्बुवर्षणम्। तमोऽनिलोऽनलो मेघ इति माया ह्यमानुषी। जघान कीचकं भीम आस्थितः स्त्रीस्वरूपताम्। अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम्। उपेक्षेयं स्मृता भ्रातोपेक्षितस्य हिडिम्बया। मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्व्वताद्भुतदर्शनम्। दूरस्थानां च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम्। छिन्नपाटितभिन्नानां संस्रुतानां च दर्शनम्। इतीन्द्रजालं द्विषतां भीत्यर्थमुपकल्पयेत्"। २०विष्णौ पु॰ "धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः" विष्णुसं॰। २१शिवे "शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च" भा॰ शा॰ २८६ अ॰। २२दण्डाकारे ऋजौ सूर्य्यपरिवेषभेदे "परिघिस्तु प्रतिसूर्य्योर्दण्डस्त्वृजुरिन्द्रचापनिभः" वृ॰ स॰ १९ अ॰। २३दण्डवत्स्थिते रविकरादेः संघाते "रविकिरणजलदमरुतां सङ्घातो दण्डवत्स्थितो दण्डः। स विदिक्स्थितो नृपाणामशुभो दिक्षु द्विजातीनाम्। शस्त्रभयातङ्ककरो दृष्टः प्राङ्मध्यसन्धिषु दिनस्य। शुक्लाद्यो विप्रादीन् यदभिमुखस्तां निहन्ति दिशम्" ३० अ॰।

२४राज्ञः प्रजाशासनभेदे तत्स्वरूपादि भा॰शा॰१२१ अ॰ "शृणु कौरव्य! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः। यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः। धर्मसंस्था महाराज! व्यवहार इतीर्य्यते। तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः। इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते। अपि चैतत् पुरा राजन्! मनुना प्रोक्तमादितः। सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना। प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्म्म एव स केवलः। यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा। यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र! ब्रह्मणो वचनं महत्। प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः। व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते। दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्त्तते। दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः। नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः। अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्द्ध्वरोमवान्। जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः। एतद्रूपं बिभर्त्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुराधरः। असिर्द्धनुर्गदा शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः। मुषलं परशुश्चक्रं पाशो दण्डर्ष्टितोमराः। सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित्। दण्ड एव स सर्वात्मा लोके चरति मूर्त्तिमान्। भिन्दन् छिन्दन् रुजन् कृन्तन् दारयन् पाटयंस्तथा। घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत। असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्म्मा दुराधरः। श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः। शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वर!। धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः। असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवङ्करः। नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः । शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महापुरुष उच्यते । तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्वृत्तिः सरस्वती । दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः । अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्म्माधर्म्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं भागधेयञ्च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ । कामाकामावृतुर्म्मासः शर्व्वरी दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमोदमः । दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् । अन्तश्चादिश्च मध्यञ्च कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्य्यं नयानयौ । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ व्ययाव्ययौ । विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ! । अनृतं ज्ञानिता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च । क्लीवता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्य्याकार्य्ये बलाबले । असूया चानसूया च धर्म्माधर्म्मौ तथैव च । अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च सम्पद्विपत्पदम् । तेजः कर्म्माणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता । एवं दण्डस्य कौरव्य ! लोकेऽस्मिन् बहुरूपता । न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं घ्नन्ति चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ! । सत्ये व्यवस्थितो धर्म्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते । धर्म्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः । प्राणाश्च सर्व्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः । तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्त्ति तासु च । एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः स जागर्त्ति नित्यं स्ववहितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः । अददद्दण्डमेवास्मै भुवनैश्वर्य्यमेव च । बलेन यस्य संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं बहुधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्य्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ! । हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च । दैशिकाश्चाविकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् । अथ वाङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये । भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्त्ता दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्व्वोपकरणानि च । सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः सम्मनात्मा दण्डो हीदं सनातनम् । राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्म्मस्थापनाय च । भर्त्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । मौलश्च नरशार्दूल ! शास्त्रोक्तश्च तथाऽपरः । उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्ययलक्षणः । दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्म्मो गुणदर्शनः । धर्म्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मं कृतात्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ! । त्रीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः । यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः स वै धर्म्मो यश्च धर्म्मः स सत्पथः । ब्रह्मा पितामहः पूर्व्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्व्वेषां ससुरासुररक्षसाम् । समनुष्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृत् । ततोऽन्यव्यवहारोऽयं भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनम् । माता पिता च भ्राता च भार्य्या चैव पुरोहितः । नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो यः स धर्म्मेण तिष्ठति ।” तत्रैव १५ अ० ।

“दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्ब्बुधाः । धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवंविद्वानुपादत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते । यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते । एवं सांसिद्धिके लोके सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् । अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । यस्माददान्तान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि । दम-

नाद्दण्डनाश्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः । वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते । असंमोहाय मर्त्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्य्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशाम्पते ! । यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूद्यतः । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः । नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित् समये स्थातुमिच्छति । नाच्छित्त्वा परमर्म्माणि नाकृत्वा कर्म्म दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् । नाघ्नतः कीर्त्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हन्तारस्तान् लोकोऽर्च्चयते भृशम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्व्वरुणो यमः । हन्ता कालस्तथा मृत्युर्वायुर्वैश्रवणो रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! । एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन । मध्यस्थान् सर्व्वभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्व्वकर्म्मसु । न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कञ्चिदहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्ब्बलैर्बलवत्तराः । नकुलो मूषिकानत्ति बिडालो नकुलं तथा । बिडालमत्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा । तानत्ति पुरुषः सर्व्वान् पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् । विधानं दैवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितुमर्हसि । विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । विना वधं न कुर्व्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् । उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान् हन्ति किमन्यत् प्राणयापनात् । सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः । ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने कुटुम्बधर्म्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः । भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान् पशून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च । दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्व्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । कौन्तेय ! सर्व्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्ब्बलान् बलवत्तराः । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्व्वमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति साधुनीतः । पश्याग्नयश्च प्रतिशाम्य भीताः सन्तर्ज्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अन्धन्तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी । येऽपि सम्भिन्नमर्य्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः । सर्व्वो दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायैव प्रवर्त्तते । चातुर्व्वर्ण्यप्रमोदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्म्मार्थाविभिरक्षितुम् । यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्व्वयांसि श्वापदानि च । अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च । न ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणी न दुहेत गाम् । न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् । विश्वल्लोपः प्रवर्त्तेत भिद्येरन् सर्व्वसेतवः । ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् । चरेयुर्नाश्रमे धर्म्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् कश्चित् यदि दण्डो न पालयेत् । न चोष्ट्रा न बलीवर्द्दा नाश्वाश्वतरगर्द्दभाः । युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डं न पालयेत् । न प्रेष्या वचनं कुर्य्युर्न बाला जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पितृमतो धर्म्मे यदि दण्डो न पालयेत् । दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्व्वा दण्डे सर्व्वं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः । हविः श्वाऽपि लिह्येद्दृष्ट्वा दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ।”

मनुनाप्युक्तं यथा,“दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः । समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्व्वा रञ्जयति प्रजाः । असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्व्वतः । यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्ब्बलान् बलवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वाऽवलिह्याद्धविस्तथा । स्वाम्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरम् । सर्व्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयात् सर्व्वं जगद्भोगाय कल्पते ।

 दण्ड

देवदानवगन्धर्व्वा रक्षांसि पतगोरगाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीड़िताः । दुष्येयुः सर्व्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्व्वसेतवः । सर्व्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् । यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति । तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् । समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्म्मकामार्थकोविदम् । तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते । कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते । दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः । धर्म्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ।" तस्य स्थानानि च मनूक्तानि

"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् । उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च । अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् । अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम् । अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् । अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति । वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम् । बधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् । तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ।"

तस्योत्तमाधममध्यमभेदेन परिमाणभेदा मनूक्ता यथा "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः" ।

विवादभेदे तद्भेदाः स्मृत्युक्ताः क्रमशो दर्श्यन्ते ।

तत्र ऋणादाने प्रतिवादिनो निह्नवे निह्नुतद्रव्यतुल्यम् । वादिना मिथ्याभियोगे अभियोगविषयधनात् द्विगुणं धनं वादिनो दमः । "निह्नवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम् । मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगात् धनं हरेत्" याज्ञ० । मनुनात्र विशेष उक्तः यथा

"ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्" ।

"यः साधयन्तं छन्देन वेदयेत् धनिकं नृपे । स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्" मनुः ।

प्रतिपन्नार्थस्य राज्ञा दापने अधमर्णस्य निह्नवाभावे दशकं शतं साधितद्रव्यस्य दशमभागो दमः ।

"राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम्" याज्ञ० ।

उपनिधिनिक्षेपादौ नाशभेदे दमभेदो याज्ञ० उक्तो यथा

"भक्षयेत् मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्" "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तञ्चापि सोदयम् । याचितान्वाहितन्याससनिःक्षेपादिकेष्वयं विधिः" ।

अत्र विशेषो मनुनोक्तो यथा "यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् । निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् । तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः" ।

छद्मना उत्कोचग्रहणे मनुनोक्तो यथा "उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः । ससहायः संहन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्बधैः" । "करचरणशिरश्छेदादिभिर्नानाविधैः बधोपायैः स दण्ड्यः" कुल्लू० ।

कौटसाक्ष्ये मनुनोक्तो दमो यथा

"लोभान्मोहाद्भयान् मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च । अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते । एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम् । भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम् । कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् । अज्ञानात् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु । एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः । धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च । कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्" । अत्र विशेषमाह याज्ञ० "यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः । स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत्" ।

साक्ष्यादाने दममाह याज्ञ० । "अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं स दशबन्धकम् । राज्ञा सर्व्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि । न ददाति च यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" ।

नष्टस्वामिकद्रव्यविषये दमो मनुनोक्तो यथा "ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि । संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति । अवेदयानो नष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः । वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति" । "हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् । अनि-

वेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान्” मनुः। “आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा। पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते” याज्ञ०। “पञ्चबन्धः पञ्चमांशः” मिता०।

अस्वामिविक्रये मनुनोक्तो दमो यथा“अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्। निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम्”। “एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पणशतानि अवहार्य्यो दमनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धो न भवति अनपसरश्च स्यात् अपसरत्यनेनास्मात् सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धिपुत्रादेः सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पापं तद्वद्दमनीय इत्यर्थः” कुल्लू०। “नान्यदन्ये न संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति। न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्” मनुः। “कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं न चासारं सारमित्यभिधाय न च तुलादिना न्यूनं न च परोक्षावस्थितं न च रागादिना स्थापितरूपम् अत्रास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रयदम एव स्यात्” कुल्लू०।

दोषविशिष्टकन्यादाने दमो यथा। “यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति। तस्य कुर्य्यान् नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्। अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः। स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्”।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दमो यथा“दत्त्वात्यदेयं यो लोभाद् यश्चादेयं प्रयच्छति। अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”। तत्समर्मित्यर्थः।

अभ्युपेत्याशुश्रूषायां “शिष्यमन्तमसन्दुष्टं य आचार्य्यं परित्यजेत्। बलाद्वासयितव्यः स्यात् बधबन्धौ च सोऽर्हति” नारदः। “बधोऽत्र ताड़ना दोषस्याल्पत्वात्” मिता०।

संविद्व्यतिक्रमादौ ‘‘गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यस्य लङ्घयेत्। सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्” याज्ञ०। “अयञ्च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः। अनुबन्धाद्यल्पत्वे तु “यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम्। विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्। निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम्। चतुःसुवर्णं षण्णिष्कं शतमानञ्च राजतमिति”मनूक्त निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः”मिता०।

वेतनादाने “भृत्यो नार्त्तो न कुर्य्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्” मनुः।

द्यूतसमाह्वये ‘‘राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः” याज्ञ० “कूटाक्षदेविनः पापान् राज्ञा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः” नारदः यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि। “द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत् वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि” मिता०।

स्वामिपालविवादे मिताक्षरोक्ता दमा यथा“माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी। दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम्”याज्ञ०। परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान् दण्डनीया। गौस्तदर्द्धं चतुरो माषान् अजामेषञ्च माषद्वयं दण्डनीयम्। महिष्यादीनां धनसम्बन्धाभावात्तत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते। माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः “माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तितः” इति नारदस्मरणात्। एतच्चाज्ञानविषयम्। ज्ञानपूर्वं तु ‘‘पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा। तथाऽजाविकवत्सानामादो दण्डः प्रकीर्त्तितः” इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्। यत् पुनर्नारदेनोक्तम् “माषङ्गान्दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा। तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिक” इति। तत्पुनः प्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयम्। अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डद्वैगुण्यमाह ‘‘भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणोदमः” याज्ञ०। “यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यम्भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते। तदा यथोक्ताद्दण्डाद्द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः। “वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानाञ्चतुर्गुण”इति वचनात्। क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे चातिदेशमाह “समनेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्”याज्ञ०। विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परगृहीतो भूप्रदेशस्तदुपघातेऽपीतरक्षेत्रदण्डसमन्दण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात्। खराश्चोष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषी यत्र यादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम्। सस्योपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वाद्दमस्य चापराधानुसारित्वात् खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः। परसस्यनाशे

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह "यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः फलम्। गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति" याज्ञ०। सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम्। यस्मिन् क्षेत्रे यावत्प्रमाणधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः। गोपस्तु ताड़नीय एव न फलं दापनीयः। गोपस्य ताड़नं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यस्य नाशे द्रष्टव्यः। "या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत्। न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तद्दण्डमर्हतीति" वचनात्। गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशं पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हतीति न ताड़नम्। फलदानं पुनः सर्वत्र गोमिन एव तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरोपभोग द्वारेण तत्क्षेत्रफलभोगत्वात्।

"क्षेत्रविशेषेऽपवादमाह "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते। अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ०। पथि मार्गसमीपवर्त्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्त्तिनि च क्षेत्रेऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः। दोषाभावप्रतिपादनं च दण्डाभावार्थं विनष्टसस्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थं च। कामचारे कामतश्चारे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डः तादृशं दण्डमर्हति। एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम्। "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि। न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति" दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात्। आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव। वृतिकरणञ्च तेनैवोक्तम् "वृतिञ्च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। छिद्रं निवारयेत्सर्वं श्वशूकरमुखानुगमिति"। पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः। पालो येषां न, ते मोच्याद्दैव राजपरिप्लुताः" याज्ञ०। "महांश्चासावुक्षा च महोक्षः वृषः सेक्ता। उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन त्यक्ताः। सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा। आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः। एते मोच्याः। परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः। येषां च पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्यनाशकारिणो न दण्ड्याः। आदिग्रहणात् हस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते। ते चोशनसोक्ताः "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः। अदण्ड्यौ काणकुब्जौ च ये शश्वत्कृतलक्षणाः। अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी। अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव चेति"। अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्ड्यत्वासम्भवात् दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं महोक्षादय इति" मिता०।

"पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः। सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्" मनुः।

क्षेत्रादिसीमाविवादे मनूक्तो दमो यथा। "क्षेत्रकूपतड़ागानामारामस्य गृहस्य च। सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः। सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम्। सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्"। "मर्य्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा। क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः" याज्ञ०। "अनेकक्षेत्र व्यवच्छेदिका साधारणी भूर्मर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदमा वेदितव्याः। क्षेत्रग्रहणञ्च गृहारामाद्युपलक्षणार्थम्। यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः। "गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः" मनूक्तेः। अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः। अतएवाह "बधसर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति" मिता०।

वाक्पारुष्ये दमो मनूक्तो यथा "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति। वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति। पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः। समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे। वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्। एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्। जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः। नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः। निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः। धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः। तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः। श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म शारीरमेव च। वितथेन ब्रुवन् दर्पा-

दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम्। काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्। मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम्। आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता। ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः। विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः। छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः।"

"सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम्। क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश। अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च। शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम्। अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च। दण्डप्रणयनं कार्य्यं वर्णजात्युत्तराधरैः। प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः। वर्णानामानुलोम्येन तस्मादेवार्द्धहानितः। बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः। शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु। अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश। तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु। पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः। उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः। त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः। मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः" याज्ञ०।

दण्डपारुष्ये दण्डा मनूक्ता यथा "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेत् श्रेष्ठमन्त्यजः। छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्। पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति। पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति। सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः। कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्त्तयेत्। अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः। अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम्। केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्। पादयोर्दाढिकायान्तु ग्रीवायां वृषणेषु च। त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः। मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः। वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा। तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा। मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति। यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा। अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा। समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा। द्रव्याणि हिंस्यात् यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा। स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम्। चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च। मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च। यानस्य चैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च। दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते। छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते। अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च। छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च। आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत्। यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु। तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्। प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति। युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम्। स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा। प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारतः। मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्विषी भवेत्। प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु। क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः। पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु। गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः। माषकन्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने। भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा। पृष्ठतस्तु शरीरस्य, नोत्तमाङ्गे कथञ्चन। अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्"। अत्र विशेषमाह याज्ञ० यथा

"भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः। अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः। समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च। हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम्। विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य, तु। उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिकः। उद्गूर्णे हस्तपादे च दशविंशतिकौ दमौ। परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्। पादकेशांशुककरोल्लुञ्छनेषु पणान् दश। पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः। शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः। द्वात्रिंशतं पणान् दाप्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः। करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः। मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा। चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने। कराङ्घ्रिबाहुसक्थ्याञ्च भङ्गे मध्यमसाहसः। एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः। कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः। दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम्। दाप्यो दण्डञ्च यो

यस्मिन् कलहे समुदाहृतः। अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने। पणान् दाप्यः पञ्चदशविंशतिन्तद्वयं तथा। दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा। षोड़शाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम्। दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा। दण्डः क्षुद्रपशूनाञ्च द्विपणप्रभृति क्रमात्। लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च। महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः। प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे। उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणो दमः। चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये। जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते। गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम्। पूर्व्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने"।

विक्रयासम्प्रदाने "वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम्। विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश। पितापुत्त्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः। अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः। तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दण्डमुत्तमम्। अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम्। स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम्। भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यस्तिर्य्यक्षु प्रथमं दमम्। मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम्। अबन्ध्यं यश्च बध्नाति बन्ध्यं यश्च प्रमुञ्चति। अप्राप्तव्यवहारञ्च स दाप्यो दण्डमुत्तमम्। मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत्। दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम्। भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुड़ादिषु। पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोड़श। मृच्चर्म्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम्। अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः। समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम्। आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना। भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्" याज्ञ०उक्तो दमः।

"अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद् यदि। विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत्" याज्ञ०।

साहसे याज्ञ०उक्तो दमो यथा "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्। तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः। यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम्। यश्चैवमुक्ताऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्। अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्य्याप्रहारकः। सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत्। सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः। पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः। स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टेऽनाभिधावकः। अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन्। शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः। अयुक्तं शपथं कुर्व्वन्नयोग्योऽयोग्यकर्म्मकृत्। वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत्। साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत्। पितृपुत्त्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्य्यशिष्यकाः। एषामपतितानां तु त्यागी च शतदण्डभाक्।"

चौर्य्ये दण्डो मनूक्तो यथा। "यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयात् माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत्। धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः। शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्। तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके बधः। सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम्। पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते। शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्। पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः। मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति। महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च। कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत्। गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने। पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः। सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च। दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च। वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च। मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च। मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च। मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम्। अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च। पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः। पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च। अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलः। परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च। निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः। स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत्कृतम्। निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वापह्नुयते च यत्। यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः। तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात्। येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते। तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः"।

अन्यत्र च चौर्य्यादिनानाविषये मनुनोक्तो दमो यथा।

"न होढ़ेन विना चोरं घातयेद्धार्म्मिको नृपः। स-

होढ़ं सोपकरणं घातयेदविचारयन् । ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् । अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् । यश्चापि धर्म्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः । दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतम् । ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने । शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोषापहर्त्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् । सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति । अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् । सन्निधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः । तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धबधेन वा । तद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् । कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्त्तॄंश्च हन्यादेवाऽविचारयन् । यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् । आगमं वाप्यपां भिन्द्यात् स दाप्यः पूर्वसाहसम् । समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यञ्चाशु शोधयेत् । आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः । चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः । अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः । संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः । प्रतिकुर्य्याच्च तत् सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च । अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा । मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः । समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा । स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा । बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् । दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः । प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम् । द्वाराणाञ्चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् । अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः । मूलकर्म्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च । अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टस्तथैव च । मर्य्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्बधम् । सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः । सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत्" "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्बधैः । सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्" या० । अङ्कनविशेषो मनुनोक्तो यथा "गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्" । "एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतां द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः "प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसमिति" मिता० । "घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्त्तुरनिर्गते । विवीतभर्त्तुस्तु पथि चौरोद्धर्त्तुरवीतके । स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी वहिःक्रोशाद्दशग्राम्यथ वा पुनः । वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः । प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ । कार्य्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ । क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतोदमः । देशकालवयःशक्तिं संचिन्त्य दण्डकर्म्मणि । भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् । दत्त्वा चौरस्य हन्तुर्वा जानतो दम उत्तमः । शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाऽधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे । विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् । सेतुभेदकरीञ्चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् । विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापिणीम् । विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् । अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः । प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् । स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह । मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः । क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना" याज्ञ० । "तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति" मिता० धृतवचनम् ।

स्त्रीसंग्रहे मनुनोक्तो दमो यथा "परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान्नॄन् महीपतिः । उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् । परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः । पूर्वमाक्षारितो दोषः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् । परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् । उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । सह खट्वासनञ्चैव सर्वं संग्रहणं तथा । स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्या-

लभते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् । अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति । नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च । किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् सम्भाषां ताभिराचरन् । योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः । कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् । जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि । अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्ते दङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट् शतम् । सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् । द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये । कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः । शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश । या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव च छेदं खरेणोद्वहनं तथा । भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते । पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे । अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् । संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः । व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु । शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते । वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः । सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति । ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् । उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना । सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः । मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् । न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्य्यात् समग्रधनमक्षतम् । न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् । वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः । सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः । क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः । मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा । अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यजस्त्रियम्" ।

"स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे द्वयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा । सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसः स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम् । अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमस्त्वन्यथाऽधमम् । दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः । सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा । शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसने । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गाञ्च मध्यमम् । अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् । प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् । गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च । अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे । अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्य्यागमे वधः" ।

राजशासनकूटकरणादौ मनुनोक्तो दमो यथा,

"ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् । पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः । अभक्ष्येण द्विजं दूष्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम् । कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी । अङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् । चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः । काष्ठलोष्ट्रेषु पाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा । छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना । पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् । शक्तो ह्यमोचयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा । प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं ततः । जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् । राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं जिह्वां छित्त्वा प्रवासयेत् । मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरो-

स्ताड़यितुस्तथा। राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः। द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा। विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः। दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहाराद्ृपेण तु। सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्। यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम्" । याज्ञवल्क्यवचनानि अनुपदमेषां मानवत्वोक्तिः प्रामादिकी।

सामान्यतोदमविधिः "पिताचार्य्यः सुहृन्माता भार्य्या पुत्रः पुरोहितः। नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति। कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः। तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा। अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम्। षोड़शैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च। ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिःपूर्णं वापि शतं भवेत्। द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः। वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च। तृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत्। योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः। द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति। असन्धितानां सन्धाता सन्धितानाञ्च मोचकः। दासाश्वरथहर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्" ।

"ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्यदि। शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्। न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति। त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्" मनूक्तो दमः।

अग्निपु० २२६ अ० सर्वविषये दमभेद उक्तो यथा "चौरैर्मूषितो यस्तु मूषितोऽस्मीति भाषते। तत्प्रदातरि भूपाले स दण्ड्यस्तावदेव तु। यो यावद्विपरीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम्। तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम्। कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णांश्च प्रमापयेत्। विवासयेद्ब्राह्मणन्तु विधिरेष न हीतरः। निक्षेपस्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपभुक् तथा। वस्त्रादिकस्य, धर्मज्ञ! तथा धर्मो न हीयते। यो निक्षेपं घातयति यश्चानिक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ वा द्विगुणं दमम्। अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्य्यात् परद्रव्यस्य विक्रयम्। निर्द्दोषो, ज्ञानपूर्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति।

मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद् दण्ड्य एव सः। प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन् नृपः। भृतिं गृह्य न कुर्य्याद्यः कर्माष्टौ कृष्णला दमः। अकाले तु त्यजन् भृत्यं दण्ड्यः स्यात्तावदेव तु। क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तत्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च। परेण तु दशाहस्य नादद्यान्नैव दापयेत्। आददद्धि ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्। वरे दोषानविख्याप्य यः कन्यां वरयेदिह। दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम्। प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां सम्प्रयच्छति। दण्डः कार्य्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः। सत्यङ्कारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंशयम्। लुब्धोऽन्यत्र च विक्रेता षट्शतं दण्डमर्हति। दद्याद्धेनुं न यः पालो गृहीत्वा भक्तवेतनम्। स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाप्यरक्षिता। धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य तु समन्ततः। द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य च कल्पयेत्। वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम्। गृहन्तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानात् द्विशतो दमः। मर्यादाभेदकाः सर्वे दण्ड्याः प्रथमसाहसम्। शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति। वैश्यस्तु द्विशतं राम! शूद्रस्तु बधमर्हति। पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये चाप्यर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः। क्षत्रियक्षेपको वैश्यः साहसं पूर्वमेव तु। शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश्य जिह्वाच्छेदमवाप्नुयात्। धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वंश्च दण्डभाक्। श्रुतदेशादिवितथी दाप्यो द्विगुणसाहसम्। उत्तमः साहसस्तस्य यः पापैरुत्तमान् क्षिपेत्। प्रमादाद्यैर्भयात् प्रोच्य प्रीत्या दण्डार्द्धमर्हति। मातरं पितरं ज्येष्ठं भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्। आकारयञ्छतं दण्ड्यः पन्थानं चाददद्गुरोः। एकजातिर्द्विजातिस्तु येनाङ्गेनापराध्नुयात्। तदेव च्छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन्। अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः। अपमूत्रयतो मेढ्रमपशर्द्दयतो गुदम्। उत्कृष्टासनसंस्थस्य नीचस्याधोनिकृन्तनम्। यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गन्तस्य कर्त्तयेत्। अर्द्धपादकराः कार्या गोगजाश्वोष्ट्रघातकाः। वृक्षन्तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति। द्विगुणं

दापयेच्छिन्ने पथि सीम्नि जलाशये। द्रव्याणि यो हरेद्यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा। स तस्योत्पाद्य तुष्टिन्तु राज्ञे दद्यात्ततो दमम्। यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेच्छिन्द्याच्च वा प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयात् माषं दण्ड्यः स्यात् प्राणिताड़ने। धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः। शेषेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्। सुवर्णरजतादीनां नृस्त्रीणां हरणे बधः। येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते। तत्तदेव हरेदस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः। ब्राह्मणः शाकधान्यादि अल्पं गृह्णन्न दोषभाक्। गोदेवार्थं हरंश्चापि, हन्याद्दुष्टं बधोद्यतम्। गृहक्षेत्रापहर्त्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम्। अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्युद्यतायुधम्। राजगव्यभिचाराभ्यां हन्याच्चैवाततायिनम्। परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेन्न हि। अदण्ड्या स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम्। उत्तमां सेवमानः स्त्रीं जघन्यो बधमर्हति। भर्त्तारं लङ्घयेद्या तां श्वभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम्। सवर्णदूषितां कुर्य्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम्। ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात्। वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे। क्षत्रियः प्रथमं, वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमे भवेत्। गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। वेतनन्द्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणं तथा। भार्य्या पुत्राश्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः। कृतापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा। पृष्ठे, न मस्तके हन्याच्चौरस्याप्नोति किल्विषम्। रक्षास्वधिकृतैर्यैस्तु प्रजाऽत्यर्थं विलुप्यते। तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनम्। ये नियुक्ताः स्वकार्य्येषु हन्युः कार्य्याणि कर्म्मिणाम्। निर्घृणाः क्रूरमनसस्तान्निःस्वान् कारयेन्नृपः। अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्य्यात् कार्य्यमन्यथा। तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत्। गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेयेषु श्वपदं विद्याद् ब्रह्महण्याशिरः पुमान्। शूद्रादीन् घातयेद्राजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत्। महापातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत्। ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः। भाण्डारकोषदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत्। राष्ट्रेषु राजाधिकृतान् सामन्तान् पापिनो हरेत्। सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत्। तड़ागदेवतागारभेदकान् घातयेन्नृपः। समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स हि कार्षापणन्दण्ड्यस्तममेध्यञ्च शोधयेत्। प्रतिमासङ्क्रमभिदो दद्युः पञ्च शतानि ते। समेषु विषमं यो वा चरते मूल्यतोऽपि वा। समाप्नुयान्नरः पूर्वं दमं मध्यममेव वा। द्रव्यमादाय वणिजामनर्घेणावरुन्धताम्। राजा पृथक् पृथक् कुर्य्याद्दण्डमुत्तमसाहसम्। द्रव्याणां दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी। मध्यमं प्राप्नुयाद्दण्डं कूटकर्त्ता तथोत्तमम्। कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः। अभक्ष्यभक्षे विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णलो दमः। तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम्। विषाग्निदां पतिगुरुविप्रापत्यप्रमापिणीम्। विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत्। क्षेत्रवेश्मवनग्रामविदाहकास्तथा नराः। राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना। ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्। पारजायिकचौरौ च मुञ्चतो दण्ड उत्तमः। राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः। यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। तमायान्तं पराजित्य दण्डयेद् द्विगुणं दमम्। आह्वानकारी वध्यः स्यादनाहूतमथाह्वयन्। दाण्डिकस्य च यो हस्तादभिमुक्तः पलायते। हीनः पुरुषकारेण तद् दद्याद्दाण्डिको धनम्"। "दण्डो दमयतामस्मि" गीता। "दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति" प्रा° वि° धृतवाक्यम्। कुलालचक्रार्थे "कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः" नैष°। दण्ड्यतेऽनेन करणे घञ्। २५देहे दण्डपारुष्यशब्दे मिता°। २६द्वापरोद्भवे नृपभेदे। "क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः। दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः" भा° आ° ६७ अ°। "बधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा" भा° आ° १ अ°। दण्डयति कर्त्तरि—अच्। २७नृपे दण्डनीतिशब्दे कामन्द°। अस्य शब्दस्य शब्दकल्पद्रुमदृष्ट्या शरणागतत्राणार्थतोक्तिः प्रामादिकी तद्भ्रमाणवाक्ये दत्तमित्यभिधीयते इत्येव पाठः साधुः। लिपिकरप्रमादात् दत्तमित्यत्र दण्डमिति पाठ इति बोध्यम् दत्तशब्दे दृश्यम्।

दण्डक पु° दण्ड+स्वार्थे क। १इक्ष्वाकुराजपुत्रभेदे "दण्ड-

को नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः” कामन्दकी। जनस्थानशब्दे दृश्यम्। ह्रस्वो दण्डः अल्पार्थे कन्। २ह्रस्वलगुडे(सोँटा)। ३षड्विंशत्यक्षराधिकपादके चण्ड-प्रयातादौ छन्दोभेदे। “यदिह नयुगलं ततः सप्त-रेफास्तदा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डकः” वृ०र०। ४दण्डनृप-कृते सन्निवेशे पु०। “दण्डकानध्यवात्तां यौ” भट्टिः पुंस्त्वेन बहुवचनान्ततया जयमङ्गलः पपाठ। “परा-क्रमात् जिगमिषुरेव दण्डकान्” रामा० अयो० २१स० ६४ श्लो०। “प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु” रघुः। तद्भूमिपरत्वे स्त्री त्रिका०। “भरतस्तु दण्डकामध्यवात्तां यौ” इति पपाठ उदाजहार च “क्वायोध्यायाः पुनरुप-गमो दण्डकायावने वः” भवभूतिवाक्यम्। तच्च वनं वृ० स० १४० अ० कूर्म्मवि०दक्षिणस्यामुक्तं यथा “बलदेवपट्टन-दण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः”। [छन्दे राजनि०।

दण्डकन्दक पु० दण्डः प्रकाण्डः कन्दोऽस्य कप्। भूमि-

दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यम इव क्रूरत्वात् काकः। (डाँड) काकभेदे हेमच०। [वरूथिनी” भा०व०४२ अ०।

दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे “उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी

दण्डग्राह त्रि० दण्डं गृह्णाति ग्रह–अण् उप० स०। दण्डधारके ततः रेवत्या०अपत्यादौ ठक्। दाण्डग्राहिक तदपत्यादौ पुंस्त्री०।

दण्डघ्न त्रि० दण्डेन देहेन हन्ति हन–क। देहेन घातिनि दण्डपारुष्यकर्त्तरि। “न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक्” मनुः। [वाद्यभेदे त्रिका०।

दण्डढक्का स्त्री दण्डा प्रकाण्डा ढक्का। (दामामा) ख्याते

दण्डताम्री स्त्री ताम्रेण निर्वृत्ता अण् ङीप् दण्डा प्र-काण्डा ताम्री। ताम्रीवाद्यभेदे शब्दर०।

दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दासः। दण्डद्रव्यदाना-सामर्थ्येन तच्छोधनार्थं स्वीकृतदासभावे दासभेदे “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः” मनुः। “दण्डादिधन-शुद्ध्यर्थं स्वीकृतदासभावः” कुल्लू०।

दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मानुसारिणं दण्डं लगुडं वा धरति धर–अच् ६त०। १यमे अमरः २नृपे। ३लगुड-धारके त्रि०। “अमनुदं मनुदण्डधरान्वयम्” रघुः। “ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः” मनुः। “नाहं दण्डधरस्तव” भा० शा० २२ अ०।

दण्डधार पु० दण्डं धरति धृ–अण् उप० स०। १यमे २नृपे च मेदि०। ३लगुडहस्ते त्रि० “क्रोधवर्द्धन इत्येव य-स्त्वन्यः परिकीर्त्तितः। दण्डधार इति ख्यातः स आ-सीन् नृपतिः क्षितौ” भा०आ०६७अ० उक्ते ४नृपभेदे पु० ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। “कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः” ६७अ० धृतराष्ट्रपुत्रकथने।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी–ण्वुल् ६त०। १सेनान्याम् हेमच०। दण्डप्रणेतरि २नृपे च।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी–करणे क्तिन्। वि-द्याभेदे। “एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः। तस्यां हि सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः”। “दमो दण्ड इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः। तस्य नीति-र्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते” काम० नीतिः। तच्छास्त्र-विषयविभागादि भा० शा० ५६ अ० उक्तं यथा

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे स्वबुद्धिजम्। यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः। त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा। चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः। मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः। स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः। आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च। सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः। त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ!। दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः। अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्त्रस्य लक्षणम्। चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः। साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव!। उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येनैवसमुदाहृता। मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च। विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम्। सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः। भयसत्कारवित्ताख्यं कार्त्स्न्येन परि-वर्णितम्। यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः। विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह। आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः। लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम्। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परि-शब्दितः। प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च सुविस्तरः। रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव!। विष्टिर्नावश्च-राश्चैव देशिका इति चाष्टमम्। अङ्गान्येतानि कौरव्य! प्रकाशानि बलस्य तु। जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः। स्पर्शे चाभ्यवहार्य्ये चाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः। अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः।

कृतज्ञा मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह। आत्म-रक्षणमाश्वासः सर्गाणाञ्चान्ववेक्षणम्। कल्पना विविधा-श्चापि न्नागरथवाजिनाम्। व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम्। उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुप-लायितम्। शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ!। बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम्। पीड़ातापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव!। तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च। चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीड़नम्। अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः। श्रेणीमुख्योपजा-पेन वीरुधच्छेदनेन च। भूषणेन च नागानामातङ्का-जननेन च। आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च। सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम्। कृतसाम-र्थ्ययोगाञ्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्। अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम्। अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम्। व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम्। श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः। अभृता-नाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम्। अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता। तथा राजगुणाश्चैव सेनापति-गुणाश्च ह। कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च। दुष्टेप्सितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्त्तिनाम्। शङ्कित-त्वञ्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम्। अलब्धलाभो, लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम्। प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधि-वत्ततः। विसर्गोऽर्थस्य धर्म्मार्थं कामहेतुकमुच्यते। चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम्। क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च। दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ! व्यसनान्यत्र चैव ह। मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भर-तर्षभ!। कामजान्याहुराचार्य्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा। वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च। निग्रहो-ऽप्यात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च। यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः। अवमर्द्दः प्रतीघातः केतना-नाञ्च भञ्जनम्। चैत्यद्रुमावमर्दश्च रोधः कर्म्मानुशासनम्। अपस्करोऽथ गमनं तथोपायाश्च वर्णिताः। पणवान-कशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर!। उपार्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट्। लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभि-पूजनम्। विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता। मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया। आहार-योजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च। एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरं गिरः। उत्सवानां समाजानां क्रियाकेतनजास्तथा। प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधि-करणेष्वथ। वृत्ते भरतशार्दूल! नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम्। अदण्ड्यत्वञ्च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम्। अनु-जीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः। रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्। मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्! द्वादशराजिका। द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया। देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्णिताः। धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः। उपायश्चार्थ-लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणा। मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः। दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितं च स्थिराम्भसाम्। यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः। तत्सर्वं राजशार्दूल! नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितम्। एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः। देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान्। उपकाराय लोकस्य त्रि-वर्गस्थापनाय च। नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभा-विता। दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका। निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति। दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः। दण्डनीतिरिति ख्याता त्रींल्लोकानतिवर्त्तते। षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु। धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः। ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः। बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः। प्रजा-नामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवान् शिवः। सञ्चिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम्। वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत। दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः। भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चिक्षेप पुरन्दरः। सहस्रैः पञ्चभिस्तात! यदुक्तं बाहुदन्तकम्। अध्या-यानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः। सञ्चिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं यदुच्यते। अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत्। तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्य्यो महा-यशाः। एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः। संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रासमेव च।"

२दुर्गायाम् "नयानयगता लोके विकल्पनिलयामला। दण्डनाद्दमनाच्चापि दण्डनीतिरिति स्मृता" देवीपु० ४५ अ०

भावे क्तिन्। ३दण्डप्रणयने स्त्री।

दण्डनेतृ न० दण्डं नयति अपराधिनम् नी—तृच् 6त०। दण्डप्रणायके नृपे। "सैन्यापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च" मनुः।

दण्डप पु० दण्डेन पाति पा—क। दण्डेन पालके नृपे तस्यापत्यं नडा० फक्। दाण्डपायन तदपत्ये पुंस्त्री।

दण्डपांशुल पु० दण्डेन यष्टिधारणेन पांशुलः अधमः। द्वारपाले शब्दर०।

दण्डपाणि पु० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य। दण्डधरे यमे। काशीस्थे २ भैरवभेदे "विश्वेशं माधवं ढुण्ढिं दण्डपाणिञ्च भैरवम्" स च पूर्णभद्रयक्षसुतो हरिकेशनामा आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनामत्वमवाप। यथाह काशीख० ३२ अ० "इति श्रुत्वा वचः पत्न्याः पूर्णभद्रः स यक्षराट्" इत्युपक्रमे "अन्तर्वत्न्यथ कालेन तत्पत्नी सुषुवे सुतम्। तस्य नाम पिता चक्रे हरिकेश इति द्विज!" इत्यनेन तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य शिवाराधनमुपवर्ण्य तपसा प्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानमुक्तं यथा "भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्ददौ हरो वराणां निकरं तदा मुदे। चेतस्य यक्षस्य मम प्रियस्य भो भवाधुना दण्डधरो वरान्मम। स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः सुपालकः पुण्यकृताञ्च मत्प्रियः। त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि ममाज्ञयोत्कटान्। त्वत्सात्कृतक्षेत्रवरेऽद्य यक्षराट् कस्त्वामनाराध्य मुमुक्तिभाजनम्। सभाजनं प्रागत एव ते चरेत् ततः समर्च्चो मम भक्त आदरात्। मद्भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां भक्तिं न काशीवसतिं लभेत। गणेषु देवेषु हि मानवेषु तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे"। काश्यां तत्स्थितिस्थानञ्च तत्रैवोक्तं यथा "त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्डपाणे! सदैव मे नेत्रसमक्षमत्र। त्वं दण्डयन् प्राणभृतो दुरीहानिहाख निस्तानभयं दिशन् वै"।

दण्डपारुष्य न० दण्डेन देहेन पारुष्यम्। व्यवहारविषयभेदे "तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् "परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः। भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यत" इति। "परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्ग्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनन्तदुभयं दण्डपारुष्यम्। दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य, तद्दण्डपारुष्यम्"मिता०।

तद्भेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"तस्य त्रैविध्यमाह नारदः। "तस्यापि दृष्टन्त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात्। अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः। हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात्। त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति"। अवगोरणं ताड़नाद्युद्योगः। निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम्। त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसाकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः। अन्यानपि भेदानाह परिशिष्टकारः। "दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनन्तथा। कुर्य्याद्वयः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते"। स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखादिना छेदनादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः। व्यासोऽपि "भस्मादिना प्रक्षिपणो ताड़नञ्च करादिना। आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते"। आदिग्रहणाद्दुःखकरं कर्दमपांशुमलादि द्रव्यं गृह्यते। करादिनेत्यादिशब्देन पाषाणेष्टकायुधादि द्रव्यम्। अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृङ्खलादिद्रव्यम्। दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा विषयो नारदेन दर्शिताः। "विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि। पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः। स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते। पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक्। पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः। द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः। स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि चेतरः। पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः। विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः। श्वपाकषण्डचाण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु। हस्तिपव्रात्यदासेषु गुर्व्वाचार्य्यनृपेषु च। मर्य्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम्। यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्नेते सन्तञ्जनं नृषु। स एव विनयं कुर्य्यात् न तद्विनयभाङ्नृपः। मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम्। अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेदिति"। अयमर्थः। वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि। तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम्। कलहे च वृद्धवैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम्। तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः। तथा श्वपचादिभिरार्य्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डने अधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति।

यत्तु बृहस्पतिवचनम् “आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं ताडितः प्रतिताडयन्। हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः” इति। तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्येवंपरञ्च तु दण्डाभावपरम्। दण्डपारुष्य स्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्यः “असा-क्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च। द्रष्टव्यो व्यव-हारस्तु कूटचिह्नकृतो भयादिति”। यदा कश्चिद्दहस्य-हमनेनाहत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणा-दिभिस्तत्स्वरूपगतैर्लिङ्गैः युक्तिभिः कारणप्रयोजन पर्य्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चशब्दा-द्दिव्येन वा कूटचिह्नकृतसम्भावनभयात् परीक्षा कार्य्येत्यर्थः।

दण्डपाल पु० दण्डं देहं पालयति भक्षणात् पालि–अण् उप० स०। (डाड़िकोणा) मत्स्यभेदे हारा० तद्भोजिनो रोगिणो देहस्वास्थ्यजननात्तस्य तथात्वम्। संज्ञायां कन्। दण्डपालक शकुलमत्स्यभेदे हारा०। उभयमपि दण्डनायके।

दण्डपिङ्गलक पु० दण्डः देहः पिङ्गलोऽत्र। उत्तरस्थदेशभेदे “उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे वृ० स० १४ अ० कूर्म-विभागे “पौरवकवचदारुदण्डपिङ्गलकाः” उक्तः।

दण्डबालधि पु० दण्ड इव बालधिरस्य। हस्तिनि शब्दर०। तस्य लाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम्।

दण्डबाहु त्रि० दण्ड इव बाहुरस्य। १दण्डाकारबाहुयुक्ते २कुमारानुचरभेदे पु०। “दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःको-किल एव च” भा० श० ४६ अ० कुमारानुचरोक्तौ।

दण्डभृत् त्रि० दण्डं यष्टिं लोकदमनं वा बिभर्त्ति भृ–क्विप्। १यष्टिधारके २यमे त्रिका०।

दण्डमत्स्य पु० दण्ड इव मत्स्यः। दण्डाकारे शकुलमत्स्ये। “दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत्। वात साधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्द्धनः” राजव०।

दण्डमान(ण)व पु० दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा० त०। दण्डप्रधाने जने बालके च तदर्थपरतायां गोत्रप्रत्ययान्त-शब्दात् “दण्डमान(ण)वान्तेवासिषु” पा० न वुञ्। दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा” सि० कौ०।

दण्डमातङ्ग पु० पिशाङ्कतगरे पारस्करनिघण्टुः।

दण्डमाथ पु० दण्डाकारो माथः पन्थाः शा० त०। प्रधानपथे दण्डमाथं धावति ठक्। दाण्डमाथिक तत्प्रधावके त्रि०।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा “उत्तानोर्द्ध्वकृता मध्या सरला बद्धमुष्टिका। दण्डमुद्रा समाख्याता” तन्त्रसा-रोक्ते मुद्राभेदे।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डा प्रकाण्डा वा यात्रा। १जिगीषोर्यात्रायां २सम्यग्गमने ३वरयात्रा-याञ्च मेदि०।

दण्डयाम पु० दण्डेन यच्छति यम–बा० कर्त्तरि यम–घञ्। १यमे २दिने। दण्डे इन्द्रियदमने यामः संयमो यस्य। ३अगस्त्ये मुनौ च मेदि०।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा–क गौरा० ङीष्। (डङ्करा) इतिनामके वृक्षे राजनि०।

दण्डवादिन् पु० दण्डेन तदुत्तोलनेन वदति वद–णिनि। १द्वारपाले हारा०२दण्डवक्तरि प्राड्विकादौ च।

दण्डवासिन् पु० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस–णिनि। १द्वारपाले त्रिका०। २एकग्रामदण्डनेऽधिकृते जने जटा०।

दण्डविष्कम्भ पु० दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति वि+स्कन्भ–अण् उप० स०। (घोलमओयार खुँटि) तक्र-मन्थनार्थं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थं मन्थानबन्धनहेतौ स्तम्भभेदे अमरः।

दण्डवृक्ष पु० दण्डाकारः पत्रादिहीनत्वात् वृक्षः। स्नुही-वृक्षे। स्वार्थे क। स्नुहीवृक्षे राजनि०। तस्य पत्र-शून्यत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम्।

दण्डव्यूह पु० दण्डसंज्ञको व्यूहः। व्यूहभेदे दण्डशब्दे दृश्यम्। “दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा” मनुः। “दण्डाकृतिरचनो दण्डव्यूहः” कुल्लू०। “यत्राग्रे बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्ति-नस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातयः इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूहं उच्यते। तेन या-तव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात्” तदर्थः।

दण्डसहाय पु० दण्डे सहायः। दुष्टनिग्रहादौ राज्ञा सहाये। स च सहाया इत्युपक्रमे “दण्डेषु सुहृत्कु-मारार्टविकाः सामन्तकाद्याश्चेति” सा० द० उक्तः।

दण्डसेन पु० पौरवे विष्वक्सेनसुते नृपभेदे विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः” हरिवं०२०अ० २द्वाप-रयुगीये नृपभेदे च। “वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा” भा० आ० १ अ०।

दण्डस्थान न०६त०। मनूक्तेषु दशसु दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दश स्थानानि दण्डस्येत्यादिवाक्यं दण्डशब्दे दृश्यम् ।

दण्डहस्त पु॰ दण्ड इव हस्तो हस्तमस्य । तगरपुष्पे राजनि॰ ।

दण्डाख्य न॰ चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । "तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्" भा॰ व॰ ८५ अ॰ । दण्डार्क्कमित्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न॰ दण्डश्चाजिनञ्च समा॰ द्व॰ । १दण्डचर्मणोः समाहारे । तत् छलेन धार्यतयाऽस्त्यस्य अच् । २शाठ्ये शब्दार्थचि॰ ।

दण्डादण्डि अव्य॰ दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं प्रवृत्तं युद्धम् "क्रियाव्यतिहारे इच् समा॰ पूर्वपददीर्घः । परस्पर-दण्डकरणकप्रहारपूर्वकं प्रवृत्ते युद्धे ।

दण्डादि न॰ "दण्डादिभ्यो यत्" पा॰अर्हार्थे यत्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा॰ ग॰ सू॰ उक्तो यथा "दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेधा, मेघ, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग" ।

दण्डापूप पु॰ दण्डे दण्डाकर्षे अपूपस्य तत्सम्बद्धस्यापूपस्याकर्षः । दण्डाकर्षणे अर्थसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्याकर्षे । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा "भुञ्जीतामरणात् क्षान्तेति" वचनेन जाताधिकारायाः पत्न्या अभावे अनुत्पन्नाधिकारपत्न्यभावोक्तानां पूर्वधन-स्वामिदायग्राहिणां दुहित्रादीनां धनाधिकारस्य दर्शितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहितृदौहित्रयोरधिकारे दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः" "स्थावरपदाद्दण्डापूप-न्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः" दा॰ भा॰ दण्डापूप इवाचरति क्यच् ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपायित-दण्डापूपवदाचरिते पदार्थे "पत्न्या च भर्त्तृधनात् कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः, पुत्राणामिव तद्दान-प्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां दानम्" दा॰भा॰। "यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धस्यापूपस्याप्याकर्षः तथा अपुत्र-संक्रान्तधनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्याविवाहधनावशिष्टत्वविशेषस्याप्याकर्ष इति भावः" श्रीकृष्णः ।

दण्डार त्रि॰ दण्डमृच्छति ऋ—अण् उप॰ स॰ । दण्डप्राप्ते । २मत्तहस्तिनि शब्दर॰ । ३कुम्भकारचक्रे ४यन्त्रभेदे ५वाहने पु॰ मेदि॰ ।

दण्डार्क्क न॰ चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे "अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्क्कमभिगम्याथ गोसहस्रफलं लभेत्" भा॰व॰८३अ॰। दण्डाख्यमिति वा पाठः

दण्डावतानक पु॰ सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे "कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः" ।

दण्डासन न॰ आसनभेदे हेमच॰ ।

दण्डाहत न॰दण्डेन मन्थानयष्ट्याऽऽहतम् ।(घोल) मन्थन-दण्डेनालोडिते तक्रे अमरः ।

दण्डिक त्रि॰दण्डोऽस्त्यस्य ठन् ।१दण्डधारके(डाडिकोणा) २मत्स्यभेदे राजनि॰ ३हारभेदे स्त्री जटाधरः ।४रज्ज्वां सुपद्मव्या॰ टीका ।

दण्डिन् पु॰ दण्ड+अस्त्यर्थे इनि । १यमे, हेमच॰ २नृपे, ३द्वारपाले, ४मञ्जुघोषे, ५रवेः पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि॰ ६जिनभेदे, त्रिका॰ ७दमनकवृक्षे, राजनि॰ ८चतुर्थाश्रमविशिष्टे, काव्यादर्शग्रन्थकर्त्तरि ९कविभेदे च ।"जाते जगति वाल्मीके कविरित्यभिधीयते । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि" उद्भटः । १०दण्डधारके त्रि॰ । स्त्रियां ङीप् । ११महादेवे पु॰। "दण्डिने सोमकर्णाय दण्डिदण्डाय वै नमः" भा॰ शा॰ २८५ अ॰ । दण्डिदण्डोऽपि शिवे "गुह्यकेशनखश्मश्रुः पाली दण्डी कुसुम्भवान्" १२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारशब्दे दृश्यम् ।

दण्डिमन् पु॰ दण्डस्य भावः कर्म वा पृथ्वा॰ इमनिच् । दण्डभावे दण्डकर्मणि च ।

दण्डोत्पल न॰ दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।१वृक्षभेदे,(डानिकोणा) २मत्स्यभेदे राजनि॰ । तत्रार्थे स्त्री रत्नमाला ।

दण्ड्य त्रि॰ दण्ड—कर्म्मणि यत् । १दण्डनीये । दण्डमर्हति दण्डा॰ यत् । २दण्डार्हे । दण्डशब्दे उभयोदा॰ दृश्यम्

दत् पु॰ दन्त+पृषो॰ । १दन्ते शब्दरत्ना॰ । "दत् दतो दतः नाशाकस्य दतो भङ्क्" मनुः । दन्तशब्दस्यैव रूपमित्येके दन्तशब्दस्य शसादौ दत आदेशे तत्सिद्धेः शुभ्रादेः परतः दन्तस्य तु दत्रादेशे "शुद्दन् लोलकुण्डलः" भट्टिः । "सुदतीजनमज्जनार्तितैः" नैष॰ ।

दत्त त्रि॰ दा—कर्म्मणि क्त । १त्यक्ते कृतदाने उत्सृष्टे "स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिम्" माघः । दत्तं च सप्तविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २अत्रेरनसूयागर्भजाते दत्तात्रेयापरनामके विष्ण्ववताररूपे पुत्रभेदे पु॰ । आत्रेयशब्दे ७८२ पृ॰ तत्सम्भवकथा दृश्या "कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः" भाग॰ ४।१९।६ । ३अन्तिमजिनजनके जिनभेदे हेमच॰ ।४सात्वतवंश्ये भजमानान्वयजे राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । "राजाधिदेवस्य

सुता जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः । दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोणाश्वः श्वेतवाहनः । शमी च दत्तशर्म्मा च दत्तशत्रुश्च शत्रुजित् । श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ सम्बभूवतुः” हरिवं०३८अ०। भावे क्त ।५ दाने न०“दत्तभुक्तफलं धनम्” दायभा०भारतवाक्यम् । “शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते” भा० शा० उक्ते ६ शरणागतादित्रिके अत्र दण्डमिति लिपिकरप्रमादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दण्डशब्दस्य शरणागतत्राणाद्यर्थकतोक्ता तद्दृष्ट्वैवास्माभिः दण्डशब्दस्य तदर्थकता प्रागुक्ता प्रमादकृतैव अर्थपर्य्यालोचनया तत्र “दत्तमित्यभिधीयते” इति पाठस्यैव समुचितत्वात् द्वादशपुत्रान्तर्गते ७गौणपुत्रभेदे । स च कलियुगेऽपि कर्त्तुं शक्यते “दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” कलिवर्ज्ज्ये आदित्यपु० “दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणं “औरसः क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव च” कलिधर्म्मे पराशरः इति दत्तकमीमा० । अन्यैस्तु क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपदस्य दत्तकविशेषणत्वं मत्वा द्वयोरेव कलौ पुत्रत्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे । तल्लक्षणं याज्ञव० “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्” मनुरपि “माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः” इति । “आपद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरयं प्रतिषेधस्तथा एकः पुत्रो न देयः “न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति” वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः । “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः” इति तस्यैव पुत्रकार्य्यकरणे मुख्यत्वात्” मिता० ।

अथ दत्तकग्रहणाधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं तच्चेह प्रदर्श्यते ।

मनुः “अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ।” अत्रिश्च “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः” । अपुत्रेण अजातपुत्रेण मृतपुत्रेण वा । “अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च” इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः। पितॄणामनृणश्चैव स तस्माल्लब्धुमर्हतीति” मनुवचनावगते ऋणपरीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् तयोरपि पिण्डदातृत्ववंशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरणमवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषणतया विवक्षितत्वम् तेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा नैकः प्रतिग्राह्य इति तु न देश्यं द्व्यामुष्यायणस्य द्वाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्त्तुरनुज्ञया तदधिकारात् । यथाह वशिष्ठः “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति” । प्रतिनिधिरिति । स च क्षेत्रजादिरेकादशविधः । यथाह मनुः “क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः” । वृहस्पतिः “पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना” । तत्रापि कलौ न सर्वेषामप्यनुज्ञानम् । “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैरिति” वचनात् । “दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इत्याद्यभिधाय “इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः” इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिर्विविच्यते । तत्र शौनकः । “ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत्” । सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात् समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः “सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् । दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृस्वसृसुतं विना” इति । “अन्यत्र तु न कारयेदिति” ब्राह्मणातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्त्त्यते” यदाह मनुः ।“माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः” । आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजातीयम् । यत्तु “सदृशं न जातितः किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते”

इति मेधातिथिव्याख्यानम्। तत्रायमभिसन्धिः औरसासत्त्वे क्षत्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वमुत्पद्यत एव शास्त्रीयत्वात् परन्त्वल्पोपकारतया ग्रासाच्छादनमात्रभागित्वं यदाह कात्यायनः "असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिन" इति। तथा शौनकः "यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित्। अंशभाजं न तं कुर्य्याच्छौनकस्य मतं हि तत्।" याज्ञवल्क्येनाऽपि "पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परः परः। सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मयाविधिः"। सजातीयस्य पिण्डदातृत्वांशहरत्वे विहिते न तु विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः "सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स रिक्थभाक्। तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः "ग्रासाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तदृक्थिन" इति। वस्तुतस्तु मुनिवचने सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता परत्र तादृशदत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य च विभागासम्भवात्। "दौहित्रो भागिनेयश्चेति" दौहित्रभागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः तथा च शौनकः "क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा। वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु। सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः। दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः। ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्"। गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देशः "पौरोहित्यान् राजन्यविशां प्रवृणीते इति" सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्रभागित्वोक्तेः। जातिष्वेव नचान्यत इति नियमः सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्तकात्यायनविरोधः स्यात्। तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्य्य इत्याह मनुः "सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्"। वृहस्पतिः "यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः। एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः" इति। अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यवगम्यते। न चापत्यमुत्पादयितव्यमिति नित्यो ह्ययं विधिः स यथा कथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्रातृव्ये पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम्। "अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत्। स एव तस्य कुर्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियामिति" वृहत्पराशरस्मरणात्। तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यम्। भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादिसाधकत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनोचितवंशकरत्वानुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात्। किञ्च इदं हि वचनद्वयं सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु श्राद्धादिकर्तृत्वरूपपुत्रधर्म्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे क्षेत्रजपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः। "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति" वचने दौहित्रेऽपि पौत्रातिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्त्वेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या दत्तकाद्यनुपादानप्रसङ्गाच्च। ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे "बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृत" इति वृहस्पतिवचने "सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्" सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्म्मनुरिति" मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्म्मातिदेशेन सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न यथा "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यीभूतामिक्षाप्रचारे अमिक्षा पुरुषं प्रवर्तयति न तु वाजिनम् अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पित्रादित्रिकस्य पार्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्वणारम्भः तस्य पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्त्तुरनुज्ञाशास्त्रेण तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं न तु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारोऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहस्पतिवचनद्वयं सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारमात्रोपपादकं, भर्त्तृवंशकर्त्रन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं चेत्यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वाभावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान् परं विशेषः। ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणावश्यम्भावे यत्रैक एव भ्रातृपुत्रस्तत्र तदसम्भवः। "नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वेषामिति” वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न एतस्य द्व्यामुष्यायणेतरविषये सावकाशत्वात् द्व्यामुष्यायणे च हेतुवशिगदर्शितसन्ततिविच्छेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्रपुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च। यथा “ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः। तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम्। तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं सुतम्। ततस्तौ तेन पुत्रेण सम्यां गतिमवापतुरिति”।

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः “नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन। बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः” इति। द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति। स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ, प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः। “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति”। अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति “अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति” न्यायात्। निरपेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्”। तथा। “मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति”।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः “शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम्। अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च। संग्रहं संग्रहणविधिम्। उपोष्य ग्रहणात् पूर्वदिने कृतोपवासः। वृद्धगौतमः “वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम्। आचार्य्यं धर्म्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम्। मधुपर्केण सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्”। राज्ञो विप्रकृष्टत्वे ग्रामस्वामिनम् “बन्धूनाहूय सर्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव च” इति स्मरणात्। द्विजानिति बहुत्वं त्रित्वपर्य्यवसितं कपिञ्जलन्यायात्। द्विजानां पूजनं याचनार्थम्। “बर्हिः कुशमयञ्चैव पालाशं चेध्ममेव च। एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः। बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः। अन्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम्। दातुः समक्षं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत्। दाने समर्थो दाताश्च “ये यज्ञेनेति पञ्चभिः”(१)। दद्यादिति शेषः। बन्धूनात्ममातृपितृबन्धून्। ज्ञातीन् सपिण्डान्। तदाह्वानं दृष्टार्थम् बन्धूनाहृतान् ब्राह्मणान्, पूर्वहृतान्। चकारात् आहृतान्, ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः।

तथा “देवस्य त्वेति”(२)मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च। अङ्गादङ्गेत्यृचं (३)जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि। वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम्। पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना(४)स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत्। तथा “नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम्। गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः। यस्त्वाहृदेत्यृचा(५) चैव तुभ्यमग्नेत्यृचैकया(६)। सोमोऽददित्येताभिः(७) प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथेति”।

(अत्र प्रतीकसूचिताः ऋचः प्रायशोऽनेकेषां तत्स्वरूपाज्ञानात् तेषां प्रबोधाय वेदादुद्धृत्य प्रदर्श्यन्ते। (१) “ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानश। तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः” ऋ०१०।६२।१। “य उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम्। दीर्घायुत्वमङ्गिरो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः। २। य ऋतेन सूर्य्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि। सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः। ३। अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन। सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः। ४। विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः। ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे” ५। (२) “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि” यजु० १।२। (३) “अङ्गादङ्गं सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतम्”। (४) “नियोगादिनेति आदिना विवाहसंग्रहः। दुहितृभगिनीप्रभृतीनां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्सिद्धौ विरुद्धसम्बन्धोपलक्षणार्थमित्युक्तिरपि विवाहयोग्यत्वाभावसूचनार्थं स्नुषादेर्दौहित्रादिप्रतिसम्भवार्थञ्चातस्तेषां पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम्)। (५) (“यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि। जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमाश्याम्” ऋ०५।४।१०। (६) “तुभ्यमग्रे पर्य्यवहन्त्सूर्य्यां वहतुना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने! प्रजया सह” ऋ०१०।८५।३८। (७) “सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददद्ग्नये। रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्” ऋ० १०।८५।४१। “इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम्। क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे” ४२।

"आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा। अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे" ४३ "अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे" ४४ "इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु। दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि" ४५)।

हद्धगौतमः। "पायसं तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च होमयेत्। "प्रजापते न (८) त्वदेतान्युद्दिश्य प्रजापतिमिति"। ("प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणाम्" (८) यजु० १०।२०।) वशिष्ठः। "पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात् सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते ह्येकेन बहुजायते इति"। (मुद्रितपुस्तके बहुंस्त्रायते इति पाठस्तु संहिताऽसंवादी अनन्वितश्चेत्युपेक्षितः। बहुंस्त्रायते" मीमांसाधृतपाठः। एकेन पुत्रेण बहवः पित्रादयस्त्रायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि श्रुतिं मत्वा बहुरिति जसः स्थाने लुप् इति त्रायते इति वचनव्यत्ययः"मीमांसाशयः)। निवेशनं गृहम्। सन्देहे इति दूरावस्थितबान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे तन्निर्णयपर्य्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति। एतदन्यतरविधिरावश्यकः। ततश्च शौनकः "दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा शक्ति द्विजोत्तमः। नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम्। शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम्"। राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम्। "प्रदद्यादर्द्धराज्योत्थमेकवर्षाहृतं धनमिति" हद्धगौतमस्मरणात्। उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम्। "शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम्। प्रदद्यात् ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति" हद्धगौतमस्मरणात्। सर्वस्वमेकवर्षभ्यन्तिलब्धमिति यावत्। तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः "अथ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकम्, आचार्य्यञ्च वेदपारगम्, कुशमयं बर्हिः, पर्णमयमिध्ममित्यथ बन्धूनाहूय, निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा यद्देवयजनोल्लेखप्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत ददानीतीतर आह तं परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्वा जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणाः मन्यमान(६) इति" पुरोऽनुवाक्या मनूद्य "यस्मै त्वं सुकृते जातवेद" इति (१०) याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकं च एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आह स्म बौधायनः" इति। (६) प्राग्वत् (१०) यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने! कृणवः स्योनम्। अश्विनं पुत्रिणं वीरन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति" ५।४।११)। एवमुक्तविध्यभावे परिगृहीतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं नत्वंशभागित्वमिति वक्ष्यते तथा मनुः। "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति"। एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते। तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् "संस्कुर्य्यात् स्वसुतान् पितेति" स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतिग्रहीत्रा कार्य्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा अपि आवर्त्तनीयाः "एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवमिति"। "चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैरिति" मनुवचनबोधितस्य तत्तत्क्रियातो वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमाणाभावात्। अन्यथा "अष्टौ संस्कारकर्म्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्य्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्" इत्यनेन पुंसवनसीमन्तोन्नयनयोरपि करणापत्तेः। तच्चायुक्तं असाध्यार्थिकत्वात्। किन्तु ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभाविषु संस्कारेषु प्रतिग्रहीतुर्नाधिकार यथायाति कालाभावात्। यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा वीजगर्भदोषनाशकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेयाः। एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतु-

दत्तकपुत्रसिद्धिः । "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" वशिष्ठस्मरणात् । एतच्चाष्टमावदृरूपतन्मुख्यकालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यम् अन्यथा मुख्यकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धिरिति । अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य द्व्यामुष्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते यत्तु पुराणनाम्ना पठन्ति । "पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूड़ान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूड़ाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि वातीतशैशवः । ग्रहणे पञ्चमाद्वर्षात् पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेदिति" । तदमूलम् । समूलत्वेऽपि यज्जनकगोत्रेण चूड़ान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न ग्रहीतुः पुत्रत्वं ग्रहीत्रैव चूड़ादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च कृतचूड़ोऽतीतपञ्चवर्षो वा ग्राह्यो भवति न तदास्य पुत्रत्वं सम्भवतीति च विवृण्वन्ति तन्न अनुवादापत्तेः । पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं सकलशिष्टानुमोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं ग्रहीतरि मृते तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्च । किन्त्वयं वचनार्थः जनकगोत्रेण कृतचूड़ान्तसंस्कारस्य पुत्रत्वं निषिद्ध्य प्रतिग्रहीत्रा पुनश्चूड़ादिकरणे तत् प्रतिप्रसूतम् । ततश्च कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च ग्रहीत्रा चूड़ादिकरणात् पूर्वं दासत्वाक्षेपात् चूड़ादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् । अकृतसंस्कारस्यानतीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहशास्त्रादेव तत्प्राप्तं तच्च विततम् । अथवा जनकेन चूड़ान्तं संस्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरुपदिष्टः । तथा च एकस्य पुत्रपदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च चूड़ाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा द्विजातीनामुपनयनलाभः शूद्रस्य तु विवाहलाभः । "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् । पञ्चमाद्वर्षादिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थिविप्राभिप्रायं "ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे) इति मनुवचने तत्कामस्य पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात् । तदनर्थिनस्त्वाष्टमावदृादिति । चक्रियादेरप्युपनयनतन्मुख्यकालादरः । मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् । चूड़ायां गौणकाल दरस्तु वचनबलादेव । पुत्रेष्टिमिति तत्र वर्णत्रयस्यैवाधिकारं तेन पुत्रेष्टिपूर्वकचूड़ादिभिः पुत्रत्वं सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति सर्वमनवद्यम् ।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राचां कालविशेषमनन्तर्भाव्यैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते उक्तार्थस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूड़स्य दत्तकस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निषिध्य अन्यतश्च पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीत्रसाधारण्यं लब्धम् उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च उभयोरावयोरयं पुत्र इत्यभिसन्धाने सति बोध्यम् । अयमेव द्व्यामुष्यायणो नाम द्विपितृको द्विगोत्रश्च । ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते । यथा हारीतः, "जीवति क्षेत्रजमाहुरस्वातन्त्र्यान्मृते द्व्यामुष्यायणं अगुप्तबीजत्वात्" जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्द्विपितृको भवतीत्याह मनुः, "क्रियाभ्युपगमात्त्वेवं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति" । अपुत्रबीजक्षेत्रिकयोर्मम क्षेत्रं तव बीजं यदपत्यं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः । तथा "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसावृक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" इति । दत्तकस्य तु तदृदृष्टचरं प्रत्युत "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः सुतः" इति प्रागुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहकमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिष्वपि "सर्वेषामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" इति बौधायनवचनेन क्षेत्रजधर्मलाभात् । "द्वे श्राद्धे कुर्य्यादेकश्राद्धे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारम् आ तृतीयात् पुरुषादिति" शाङ्खायनप्रवराध्याये सामान्यतोदर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्वसिद्धिः । अतएव सत्याषाढोऽपि "नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां द्वयोरिति" सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां क्षेत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणवदिति सूत्रेण तद्धर्मोऽतिदिष्टः । विवृतञ्चैतद्भाष्यकारैः "नित्यद्व्यामुष्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाह दत्तकादीनामिति" । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संगृहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव दत्तत्वेति" ।

स्तद्भावप्रार्थस्तु क्षेत्रजवत् उभयोरभिसन्धौ दत्तकस्योभयगोत्रभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जनकगोत्रभागित्वं न गृहीतृगोत्रभागित्वं गृहीत्रा संस्कारकरणे तु उत्तरस्य गृहीतुः पूर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रमिति। तथा च पैठीनसिः "अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्षेण येऽत्र जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति"। आर्षेण ऋष्युक्तेन परिग्रहेण जनकगृहीत्रोः स्वीकारेण द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्यर्थः। व्यक्तमुक्तम् "द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। गोत्रद्वयेऽप्यनूद्वाहः शुङ्गशैशिरयोर्यथेति"। न च दत्तकस्य द्व्यामुष्यायणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र स्वत्वानपायेन "माता पिता वा दद्यातामिति" दानविध्यनुपपत्तेरिति वाच्यम्। "सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम्। रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः" इत्यादौ स्वमात्रस्वत्वनाशकसर्वभूतोद्देश्यकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते जले स्वामिनोऽपि उद्देश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभिसन्धिपूर्वकादेव दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरित्यास्तां विस्तारः।

अथ दत्तककर्तृकश्राद्धनिर्णयः। तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्तषोड़शश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वेऽपि सत्यौरसे नाधिकारः। "औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति देवलेन ज्यैष्ठत्वप्रतिषेधात्। "पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। अन्यत्र सर्वत्रौरसवत्। "क्षयाहे तु विशेषमाह जातूकर्ण्यः, "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु। प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश"। इतरे दश दत्तकादयः"। तथा पराशरः "पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम्। सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं क्षयेऽहनीति" अनेकगोत्राणां द्विगोत्राणाम्। औरसक्षेत्रजयोरपि साग्न्योरेव पार्वणाधिकारः "पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति" जावालमत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात्। औरसक्षेत्रजव्यतिरिक्तानान्तु साग्निनिरग्निसाधारणमेकोद्दिष्टमिति सिद्धम्। द्व्यामुष्यायणस्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह शाङ्खायनसूत्रम् "पिण्डान् यथावनेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे" इति। पितृभेदे एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनकगृहीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः। प्रवराध्याये, "पितृव्येण चैककार्य्यजातास्ते परिगृहीतुरेव भवन्ति अथ यद्येषां भार्य्यास्वपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुः पिण्डं तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्युः यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्य्यवचनं द्वे श्राद्धे कुर्य्यादेकश्राद्धे वा पृथगनूद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् प्रतिगृहीतारं चोत्पादयितारं चा तृतीयात् पुरुषादिति"। गृहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्यैव क्रियानियमे अपत्यसद्भावे च न द्विपितृकत्वमित्यर्थः। अत्र श्राद्धभेदाभेदयोर्विकल्पः। न चेदं क्षेत्रजविषयं सत्याषाढेन दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणवदिति सूत्रेण दत्तकेऽपि तद्धर्मस्यातिदेशात्। तथा हारीतः, "तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वपेत् एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेद्द्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः लेपिनस्त्रीन् वा चत्वारो आ सप्तमादित्येके" इति। तेषां पितॄणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्षेयं क्षेत्रिणो द्वितीयमिति द्विप्रवरता। एकपिण्डे वेत्यत्र वीप्साध्याहारः। "यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्नेव द्वौ द्वावुपलक्षयेत्" इत्यापस्तम्बवचनात्। द्वितीये पितामहपिण्डे द्व्यामुष्यायणस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे द्व्यामुष्यायणस्य पौत्र इति। यदि गृहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै दद्यात् अथ यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद्गृहीत्रे दद्यादित्याह मरीचिः, "सगोत्रादन्यगोत्राद्वा यो भवेद्विधवासुतः। पिण्डं श्राद्धविधानञ्च क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेत्। वीजिने तु ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित्। वीजिने दद्युरादौ तु मृते पश्चात् प्रदीयते। उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादौ ततो ददेत्। क्षेत्रिण्यादौ न दत्तं स्याद्वीजिने नोपतिष्ठते" इति। एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य पार्वणं दर्शितम्। तथा तुल्यन्यायेन मातृभेदेऽपि द्व्यामुष्यायणदत्तकस्य "पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्" इत्यनेन प्राप्तमातामहश्राद्धे जननीपितॄणां प्रथमं निर्देशस्ततः प्रतिग्रहीत्री या माता तत्पितॄणाम्। शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्र्या एव मातुः पित्रादिपिण्डदानं तस्य तन्मात्रस्वधाकरत्वादिति। एवञ्च "स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति" हेतुवन्निगदस्वरसादेकं पुत्रं दद्यादिति निषेधो द्व्यामुष्यायणातिरिक्तविषयः सन्तानविच्छेदाभावादित्युक्तमेव।

अथास्य सापिण्ड्यम्। जनककुले अवयवान्वयेन

प्रतिग्रहीतृकुले च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुषं यदाह कार्ष्णाजिनिः "यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः। प्रेतानां योजनं कुर्य्युः स्वकीयैः पितृभिः सह। द्वाभ्यां सहाथ तत् पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम्। चतुर्थे पुरुषे च्छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति"। अस्यार्थः दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितॄणामौरसत्वे दत्तकत्वे द्व्यामुष्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षट् वा तावद्भिः सह तेषां योजनं सपिण्डनं कुर्य्युः तत्र प्रतिग्रहीत्रादीनामौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, दत्तकत्वे तत्प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्व्यामुष्यायणत्वे तज्जनकाद्यास्त्रयः तत्प्रतिग्रहीत्रादयस्त्रय इति षट्। एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके पार्वणे येषां देवतात्वं स्वपुत्रकर्तृके सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्वमिति ज्ञापितम्। दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं तत्प्रतिग्रहीत्रा तत्पितॄणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च सह कुर्य्युः। एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रहीतृभ्यां ग्रहीतुः पितॄणां त्रयाणां मध्ये एकेन ग्रहीतुः पित्रेति यावत्तेन च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं कुर्य्युः। चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति। यो यदा यत् सपिण्डीकरोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः "सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय" इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः। तदेवाह तस्मादेषेति। एषा सपिण्डता। तथाच "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति" मत्स्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्ड्यस्य सामान्यस्यानेन विशेषेण बाध एव। अतएव हारीतेन "लेपिनस्त्रीन् वाचच्चाणः स्वा सप्तमादित्येके" इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते। तदेव संग्रहान्यत्रोक्तम् "दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपौरुषम्। जनकस्य कुले तद्वद्ग्रहीतुरिति धारणेति"। यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्व्यामुष्यायणाभिप्रायेण, तस्य त्रिकद्वयेन सपिण्डनविधानात्। शुद्धदत्तकस्य तु "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति" प्रागुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीतृकुल सापिण्ड्यमिति।" यत्तु वृद्धगौतमीयम् "सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते"। सगोत्रेषु मध्ये कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु तेषु सापिण्ड्यं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति। तत्तु पुत्रान्तरवत् साप्तपौरुषसापिण्ड्यप्रसक्तौ निषेधकं सापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचादिप्रतिषेधकम् वा न तु सामान्यतसापिण्ड्यनिषेधमुक्तवचनजातात्।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः। तत्र शुद्धदत्तकस्य जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् द्व्यामुष्यायणस्य तु उभयत्रैवाशौचमिति। ब्रह्मपुराणे "दत्तकश्च स्वयन्दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च। अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव ते। भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः। जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः"। पराशरः "भिन्नगोत्रः स्वगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छया। जनने मरणे तस्य त्र्यहाशौचं विधीयते"। तथा "औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा। क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च। अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समानमिति निश्चयः"। सर्वदा उपनयनानन्तरमपि। अत्र सगोत्रस्यापि विधिना जनकगोत्रविच्छित्तिपूर्वकग्रहीतृगोत्रप्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् त्र्यहाशौचमुक्तं युक्तमेव। तथा दत्तके अकृतोद्वाहे पश्चाज्जातस्यौरसस्य विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याग्रजसोदरात् पूर्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः। ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुले सापिण्ड्यविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः प्रसज्येत प्रसज्येत च द्व्यामुष्यायणस्यापि त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः, मैवं "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने"। मनुवचने चकारात् पितुरसपिण्डा च इति ग्रहीतृमातृगोत्रस्यापि दत्तकस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितुरिति पदोपादानात्। न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे तत्त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततेर्विवाहः केन वार्य्यते पितृसापिण्ड्यसगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् यतो विवाहे नैतत् सापिण्ड्यमुपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं परिभाषितं पितृपक्षे साप्तपौरुषं मातामहपक्षे पाञ्च-

पौरुषश्चेति न काप्यनुपपत्तिः। तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र द्रष्टव्य इति।

अथ दत्तकविभागः। तत्र वृहस्पतिः "एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः। शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्"। शेषाणां ये तत्रांशभागित्वेन निषिद्धास्तेषाम्। आनृशंस्यं दया। प्रजीवनं भरणम्। तथा यमः "पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः। स्वयमुत्पादितस्त्वेको द्वितीयः क्षेत्रजः स्मृतः। तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः। पौनर्भवश्चतुर्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः। गृहे च गूढ़ उत्पन्नः षड़ेते पिण्डदायिनः। अपविद्धः सहोढ़श्च दत्तः कृत्रिम एव च। क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यश्चोपनयते स्वयम्। इत्येते सङ्करोत्पन्नाः षड़दायादबान्धवाः" नारदः। "औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च सहोढ़श्च गूढ़ोत्पन्नस्तथैव च। पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा। स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः। तेषां षड्बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः। पूर्वः पूर्वः स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः। क्रमादेते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तद्धने। ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यो यो य आप्नुयात्"। पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां द्रविणार्हत्वमित्यर्थः। औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढ़ोत्पन्नसहोढजदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्र क्वचनोत्पादितानभिधाय विष्णुः "तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव दायहरः स चान्यान् बिभृयात्"। औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजगूढ़जकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तसहोढ़ापविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः "पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः।" मनुः "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" तथा "श्रेयसः श्रेयसोऽभावे यवीयान्रिक्थमर्हति। बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः"। सदृशा गुणेन औरसत्वक्षेत्रजत्वाद्युपाधिना वा। श्रेयस औरसादेः। यवीयान् न्यूनः क्षेत्रजादिरित्यर्थः। तथा "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दशापरे तु क्रमशः पितरि कर्म्मांशभागिनः"। दश दत्तकादयः। हारीतः "स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो गूढ़ोत्पन्नश्चेति बन्धुदायादाः, दत्तः क्रीतोऽपविद्धः सहोढ़जः स्वयमुपागतः सहसादृष्टश्चेत्यबन्धुदायादाः"।

मनुः "पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः। तेषां षट् बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः। औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढ़ोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादबान्धवास्तु षट्। कानीनश्च सहोढ़श्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवाः"। बौधायनः "औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ। गूढ़ञ्चैवापविद्धञ्च रिक्थभाजः प्रचक्षते। कानीनञ्च सहोढ़ञ्च क्रीतं पौनर्भवं तथा। स्वयंदत्तं निषादञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षते"। एतच्च कानीनादीनां गोत्रमात्रभागित्वकथनमौरसीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽंशहरत्वप्रतिषेधार्थम्। सहोढ़दत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् परामृश्य पुनर्वशिष्ठः "यस्य तु सर्वेषां वर्णानां न कश्चित् दायादः स्यादेते तस्य भागं हरेयुः"। औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनगूढ़ोत्पन्नापविद्धसहोढ़पौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकृतकक्रीतानभिधाय देवलः "एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः। आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा। तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट्। विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते। सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः। औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते। तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः। हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः" कात्यायनः, "उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः। सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः"। चतुर्थांसहराः स्मृता" इति द्वितीयचरणे क्वचित् पाठः। वशिष्ठः, "तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात्"। स प्रतिगृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः। अत्र नानाविधमुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते वृहस्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरणमात्रकथनञ्च असवर्णक्षेत्रजदत्तकादिविषयं, देवलकात्यायनवचनैकवाक्यत्वात्। नारदादिवचनेषु च औरसाद्यभावे क्षेत्रजदत्तकादीनामृक्थग्रहणविधिरपि सर्वधनग्रहणविषयः। अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्वशिष्ठोक्तो दत्तकविषये ज्ञेयः। तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरत्युत्कृष्टगुणदत्तकविषयो वाच्यः। "उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो

यस्य हि दत्त्रिमः । स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः" इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्याचारैः । "समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः । त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः" इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । क्षेत्रजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तम् तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयम् । पितुरिव बन्धूनां सपिण्डानामपि दायहरत्वाद्बन्धुदायादत्वं पितृमात्रदायहरत्वात् अबन्धुदायादत्वम् "तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट्" इत्यत्र पितुरेवेत्येवकारश्रवणात् । एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना संबन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितांशभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे मृतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितांशभागित्वं तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांशभागित्वनियमात् दत्तकस्य गृहीतुः पितामहौरसत्वे तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वाद्दत्तकपौत्रः पितृव्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितुर्यादृशांशः शास्त्रसिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं रीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्तव्येति । ननु क्षेत्रजदत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते । यथा "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे । कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्" । तथा "न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितॄणां साधर्म्यचित्यमौरसे तनये सतीति" उच्यते । शास्त्रान्तरसद्भावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव लाघवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समग्रराज्यमेव विषयीकरोति परवचनञ्च सत्यौरसे क्षेत्रजदत्तकादीनां समानांशनिषेधकम् असवर्णक्षेत्रजदत्तकादिविषयं वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्स्वीकारेऽपि नानेन वचनेन क्षेत्रजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्वस्वोचितांशो निषिध्यते किन्त्वौरससत्त्वे तेषामभिषेकं निषिध्यौरसस्य राज्येऽभिषेको विधीयते तथा च क्षेत्रजदत्तकादयः सामान्यशास्त्रप्राप्तमंशं लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् । न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव "भागार्हास्तनया इमे" इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हत्वं स्पष्टीकृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभावेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधानसामर्थ्यादिति । एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽयं क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः। स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु "दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थित" इति मनुवचनेन "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् । अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितॄणां सुतादृते" इति याज्ञवल्क्यीयेन च दासीपुत्रस्यापौरसेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातृरहितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन दण्डापूपायितः सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन समांशः असति तु तदर्द्धांशः । अन्यथा यत्र च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्यं स्यात् । एवं सत्सु क्षेत्रजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययोर्दौहित्राधिकारे क्रमप्राधिकारविधिबाधापत्तिः। तेन दौहित्रपर्य्यन्ताधिकारिशृङ्खलायां तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव "दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् । पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ" इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव योजनीयम् । तथा "शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्य्या विधीयते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत्" इत्यत्र वचने शूद्राणां भार्य्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्रशतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणामपि समांशता प्रतिपादिता । औरसमात्रपरत्वे पूर्वेणैतत्प्राप्त्या पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । द्व्यामुष्यायणदत्तकस्य तु जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्थहरत्वं सत्यौरसे ग्रहीतुस्तु नांशहरत्वं ग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसार्द्धहरत्वं ग्रहीतुरसाधारणदत्तकस्य यादृशोऽंशः शास्त्रीयः तदर्द्ध-

हरत्वञ्चेति । यदाह प्रवराध्यायः ।"यद्येषां स्यात्तु भार्य्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुरिति" । तथा नारदः "द्व्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् । रिक्थादर्द्धं समादद्युर्बीजिक्षेत्रिकयोस्तथा" । बीजिक्षेत्रिकपदयोर्जनकप्रतिग्रहीत्रुभयोपलक्षकत्वं प्रागेवाभिहितम् ।

अथान्धपङ्गुप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसक्षेत्रजयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तद्गृहीतदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः। किन्तु भरणमात्रम् अन्धादिभार्य्याणां भरणविधानेन तद्भरणस्य दण्डापूपायितत्वात् । तथा हि, "अन्धपङ्ग्वादीननधिकारिपुत्रानभिधायाह "औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः । अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः । सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावच्च भर्तृसात् कृता."याज्ञ०। एवं ग्रहणानन्तरमुत्पन्नौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह "तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत् स्वं तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितुरग्रजः" । तथा मनुः"अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं तं न कुर्य्यात् धनभाजनम्" इति । अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह "यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंशभाजं न तं कुर्य्यात् शौनकस्य मतं हि तत्" ।

दत्तकमीमांसोक्तो विशेषो दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते । "पुत्त्रानुमत्या पुत्त्रवतोऽपि पुत्त्रग्रहणेऽधिकारः "यन्नः पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् । पुरस्तात् सर्वे कुर्म्महे त्वामनन्ये वयं स्म हीति" श्रौतलिङ्गात्" ।

"अपुत्रेणेति पुंस्त्वं विवक्षितं स्त्रियाहोमप्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण तद्ग्रहणानधिकारः इति वाचस्पतिमतं तद्दूषयित्वा ब्राह्मणादिद्वारा होममन्त्रपाठेन भर्त्रनुज्ञया तासामप्यधिकारः इति" व्यवस्थापितम् । "एकत्वविवक्षया द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रो न ग्रहीतुं शक्यते द्व्यामुष्यायणविधिस्तु जनकपरिग्रहीतृद्वयविषयकः न प्रतिग्रहीतृद्वयविषयक इत्यविरोधः" इति । अत्र चन्द्रिकामतात् वैलक्षण्यम् । सोदरभ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणे बहूनामपि मिलितानां युगपदेवाधिकारः । "तदयं निर्गलितोऽर्थः । समानगोत्रः सपिण्डो मुख्यः

तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोत्रः सपिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकक्षौ एकैकविशेषशाहित्यादुभयोस्तथापि गोत्रप्रवर्त्तकपुरुषात् सापिण्ड्यप्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वं तेन चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव ग्राह्यो मातामहकुलीनः सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तत्रापि समानोदकः आ चतुर्द्दशात्समानगोत्रः प्रत्यासन्नः। तस्याभावे असमानोदकः सगोत्र ऐकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्डश्चेति तदाह शाकलः "सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्त्रको द्विजो यस्मात् पुत्त्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्" इति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्येते । अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश इति तदेवाह वशिष्ठोऽपि "अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्" इति । अस्यार्थः अदूरश्चासौ बान्धवश्चेत्यदूरबान्धवः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सान्निध्यञ्च द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावे असमानगोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः सपिण्डः बन्धूनां सपिण्डानां सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदक इत्यर्थः पर्य्यवस्यति । तत्रापि सन्निकर्षो द्विविधः सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च । स्वस्यासपिण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकासम्भवे समानगोत्र ऐकविंशात् ग्राह्यः । "तदभावेऽसमानगोत्रोऽसपिण्डोऽपि ग्राह्यः ।"तदभावेऽसपिण्ड वेति"शौनकोयात् "सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्" इति वशिष्ठलिङ्गाच्च। "दूरे बान्धवा यस्यासौ दूरबान्धवः गोत्रसापिण्ड्याभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । सन्देहोऽत्र कुलशीलादिविषयः । स चासपिण्डेऽसगोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुद्यायते" ।

सगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्त्रीकार्य्य इत्युक्तं यथा "तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्त्रीकार्य्य इत्याह मनुः । "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्त्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेनपुत्त्रेण पुत्त्रिणो मनुरब्रवीत्" इति । अत्र भ्रातृणां प्रतिग्रहीतृत्वप्रतिपादनात् ग्राह्यत्वाभावोऽवगम्यते ।

एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा एकस्यां मातरि जातानामेव ग्रहीतृत्वं न भिन्नोदराणां भिन्नपितृकाणां वेति गम्यते। भ्रातॄणामिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च सोदराणां भ्रातृभगिनीनामपि परस्परपुत्रग्रहीतृत्वाभावोऽवगम्यते। तदाह वृद्धगौतमः "ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति" भागिनेयपदं भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सिद्ध्यति"।

एकपुत्रेण पुत्रदानस्य निषेधेन प्रतिग्रहोऽपि निषिद्धः यथोक्तं तत्रैव।

"एक एव पुत्रो यस्येति एकपुत्रः तेन तत्पुत्रदानं न कार्य्यम् "न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति" वशिष्ठस्मरणात्। अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपपत्तेस्तमप्याक्षिपति तेन प्रतिग्रहनिषेधोऽपि अनेनैव सिद्ध्यति। अतएव वशिष्ठः "न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति" उक्त्वा तत्र हेतुमाह "स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति" सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छित्तिप्रत्यवायो बोधितः। स च दातृप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि उभयशेषत्वात्"।

मातापित्रोर्मध्ये पितुर्निरपेक्षतया स्त्रियास्तु भर्त्रनुज्ञापेक्षतया मुख्यगौणाधिकारौ तत्रोक्तौ यथा

"बहुपुत्रस्येति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः। "न स्त्री पुत्रं दद्यात्" नैरपेक्ष्यश्रवणात् भर्त्रनुज्ञाने तस्या अप्यधिकारः। तथा च वशिष्ठः "अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः" इति। यत्तु "दद्यान्माता पिता यं वा" इति यच्च "माता पिता वा दद्यातामिति" मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि भर्त्रनुज्ञानविषयमेव। न चैवं विधवाया आपद्यपि पुत्रदानं न स्यात् भर्त्रनुज्ञानासम्भवात् परिग्रहवदिति वाच्यम्। मानवीयलिङ्गदर्शनेन तथाकल्पनात् नैरपेक्ष्यकल्पश्रवणाच्च स्त्रीनिरपेक्षस्यैकस्यापि भर्त्तुर्दानाधिकारः। "दद्यात् माता पिता यं वा"। "माता पिता वा दद्यातामिति" मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात्, वीजस्य प्राधान्यात् "अयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्त" इति बौधायनीयहेतुदर्शनाच्च। भारतेऽपि "माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव हि" इति। श्रुतिरपि "आत्मा वै जायते पुत्र" इति। मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणाच्चोभयाधिकारो मुख्यः। अतएव वशिष्ठः "शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः" इति। बौधायनोऽपि "मातापित्रोरेव संसर्गसाम्यात्" इति। अतएव "माता पिता वा दद्यातामिति" मनुना मातुर्भर्त्रनुज्ञानसापेक्षत्वात् जघन्यत्वं स्वतन्त्रानैरपेक्ष्यात् पितुर्मध्यमत्वं जनकतासाम्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वास्वरसादुत्तरोत्तरमभिहितम्। न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् मध्ये विकल्पासङ्गतेः तस्मात् कल्पत्रयमेव। अतएव योगीश्वरः "दद्यान्माता पिता यं वा" इति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार। तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति। प्रकृष्टो यत्नो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्काल एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः"।

पञ्चवर्षातीतस्यनग्राह्यता तत्रोक्ता यथा

"कालिकापु० "दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः। आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवाः। पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते। आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः। चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते। ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात् न दत्ताद्याः सुता नृप!। गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत्। पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं समानयेत्। कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै। सर्वांस्तु कुर्य्यात् संस्कारान् जातकर्म्मादिकान् नरः। कृते पौनर्भवष्टोमे ततः पौनर्भवः सुतः इति"। अन्यवीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण प्रतिग्रहीत्रा स्वगोत्रेण सम्यक् स्वसूत्रोक्तविधिना जातकर्म्मादिभिः संस्कृताश्चेत् तदैव प्रतिग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः। तदाह वशिष्ठः "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादीनां ग्रहणम्। औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे। कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयन्दत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांशुलाः। अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत्। पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति" पूर्वोपक्रमात्

योऽयं पौनर्भवादीनां राज्यनियोजनाभावः स औरस-
व्यतिरिक्ताभाव एव "अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषामित्यस्यैवानेनापवा-
दात् सत्यौरसे तु राज्याभावस्य "न क्षेत्रजादींस्तनयान्
राजा राज्येऽभिषेचयेत्। पितॄणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये
सतीत्यनेन" प्रागेवाभिधानात्। सत्यौरसे क्षेत्रजादीन्
राज्ये नैवाभिषेचयेत् पितॄणां नित्यं श्राद्धादि च
नैव साधयेत् न कारयेदित्यर्थः। गोत्रेणेति यद्यपि जात-
कर्म्मादीनां साक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि
तदङ्गभूते वृद्धिश्राद्धे तत्सम्बन्धस्यावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि
तत्सम्बन्ध इति। चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः।
"शिखा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्षसङ्ख्ययेति"
स्मरणात्। संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्य-
तिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति। यः पुत्र आचूडान्तं
चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति। अयमत्राभिसन्धिः।
कृतचूडस्य परिग्रहीतुः पुत्रताभावप्रतिपादनम् असाधा-
रणपुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा गृ-
हीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतृपुत्र-
ताप्रतिपादनविरोधात्। गृहीत्वेत्यस्य च कृतचूडविषय-
त्वावश्यम्भावः स्पष्टमिष्यते ततश्च चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे
द्व्यामुष्यायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य
च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते। अनेन जात-
कर्म्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम्।
आचूडमिति वक्तव्ये यदन्तग्रहणं तदकृतार्षसमसङ्ख्य-
शिखस्य पुत्रीकरणाभ्यनुज्ञानार्थं प्रधाननिष्पत्त्या पुत्र-
तार्हत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। अकृतजातक-
र्म्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति। यदि
चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतृगोत्रेण
कृता वैशब्दोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युर-
न्यथा ते दासा उच्यन्ते इति। चूडा आद्या येषां
ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति पूर्व्वेण पौन-
रुक्त्यापातात्। अनेन जातकर्म्माद्यन्नप्राशनान्तानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः। तथा च अकृत-
जातकर्म्मादिसंस्कारः अकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्ध्यति।
दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादिग्रहणमित्युक्तमेव तेषा-
मपि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा
दास उच्यत इति विपक्षबाधकात्। अन्यथा चूडाद्य-
करणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति न तु
पुत्रत्वमित्यर्थः अस्य पुत्रत्वस्य यूपत्वादिवत् संस्का-
रजन्यत्वात्। असंस्कृतः पुत्रीकार्य्य इति स्थितम्
तत्रावध्यपेक्षायामाह ऊर्द्धमिति। असंस्कृतोऽपि
पञ्चमादूर्द्धं न ग्राह्यः कालाभावेन पुत्रत्वानुपपत्तेः।
अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाला इत्युक्तं
भवति तद्व्यतिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि
कालो नास्तीति प्रतिपादनाय। अन्यथा "स्वका-
लादुत्तरः कालो गौणः सर्व्वः प्रकीर्त्तित" इति न्यायेन
पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तिः। ततश्च जनन-
मारभ्यात्तृतीयवर्षं, तत्रापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालता
ऊर्द्धन्तु पञ्चमाद्वर्षादित्युपसंहारे वर्षग्रहणाच्च अत्रापि
चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरत्वैवाभिप्रेतेति गम्यते। अन्यथा
उपनीतिसहभावपक्षे अष्टमवर्षस्याकृतचूडस्य परिग्रहा-
पत्तिः। नचेष्टापत्तिः "ऊर्द्धन्तु पञ्चमाद्वर्षादित्यनेन
विरोधात्"। तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाशब्दस्तृतीय-
वर्षपर एव युक्तः तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः ऊर्द्धन्तु
गौणोऽपि नेति स्थितम्"।

"यत्तु कात्यायनस्मरणम्। विक्रयश्चैव दानञ्च न
नेयाः स्युरनिच्छवः"। दाराः पुत्राश्च" इत्यनिच्छूनां
दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति
व्याख्येयम्। यच्च "सदृशन्तु प्रकुर्य्यात् यमिति" वाक्ये
गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु
बालमिति सर्व्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकमेव।
विचक्षणं चातुर्य्यविशेषेण"न तु बालम् "बाल आ षोड़-
शाद्वर्षात्" इति लक्षणविशिष्टं न कुर्य्यादित्यर्थ इति
व्याख्येयम्। तर्हि संस्कृताभावे कथमित आह
गृहीत्वेति। पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः।
ननु कथं तस्य ग्रहणं दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रेष्टिमिति। अयमत्राभिसन्धिः "अग्नये पुत्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोड़ा-
शमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजन-
यति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति" वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः
श्रूयते तत् यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव
भाव्या यत्र तूत्पन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः
प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविध्यन्यथानुप-
पत्तेः। तच्च दासत्वापनोदनकृते न सम्भवतीति
तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः। अन्यथा प्रजात्वमात्रस्या-
कृते पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात्। यदि च संस्कारै-

रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न्न तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं प्रथमपदेनात्र तत्सूचनात्। "सर्व्वांस्तु कुर्य्यात् संस्कारान् जातकर्म्मादिकाद्वरः" इत्यन्तेऽभिधानाच्च। तस्मात् पुत्रेष्ट्या पूर्व्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्व्वकद्विजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति स्थितम्। यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम् किं पञ्चवर्षीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवर्षीयस्यैवेति नियमार्थत्वात् नियमश्चाचारग्रहणपूर्व्वकब्रह्मचर्य्यसफलकोपनयनप्राप्त्यर्थः। नचायन्नियमः पूर्व्ववाक्येनैव सिद्ध इति वाच्यम् तस्याकृतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन प्रकृतत्वाभावे परिगृहीतत्वात्। प्रथममिति संस्कारेभ्यः प्रागित्यर्थः। ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो नेष्यते, गृहीत्वेति श्राङ्गाया ग्रहणभावनायाः क्त्वाप्रत्ययेन पूर्व्वकालतावगमात्। पुत्रेष्ट्या पूर्व्वसंस्कारापनोदेन संस्कारान्तरावश्यापेक्षणाच्चेति"।

पुत्त्रच्छायावहमित्यस्यार्थस्तत्रैवोक्तो यथा

"पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य, नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः "वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यतामिति" स्मरणेन निमन्त्रणसम्भवात्। ततश्च भ्रातृपितृव्यमातुलदौहित्रभागिनेयादीनां निरासः पुत्रसादृश्याभावात्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव "दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः। ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति"। अत्रापि भागिनेयपदं पुत्त्रासदृशानां सर्व्वेषामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात्। विरुद्धसम्बन्धस्य नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वम्। यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाहगृह्यपरिशिष्टे च वर्जितः। "दम्पत्योर्म्मिथः पितृमातृसाम्ये विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्य्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति"। अस्यार्थः यत्र दम्पत्योर्बधूवरयोः पितृमातृसाम्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य वा बधूर्मातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्धसम्बन्धः तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयं भार्य्यास्वसुर्दुहिता श्यालिकापुत्त्री पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यपत्न्या भगिनी चेति। तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्त्रो वर्ज्जनीय इति यतो रतियोगः सम्भवति तादृशः कार्य्य इति यावत्।"

"परिग्रहविध्यभावे विशेषमाह मनुः। "अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्त्रकम्। विवाहविधिभाजं तं कुर्य्यान्न धनभाजनमिति"। परिग्रहविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्य्यं न धनदानमित्यर्थः किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य पुत्त्रत्वानुत्पादात्। अतएव वृद्धगौतमः "सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते" इति विधिनैव गोत्रतां यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणान्तर्गतत्वेन स्वरूपनिर्व्वाहकत्वात् यथोक्तं "यमद्भिः पुत्त्रमापदि"। अब्ग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवति"।

"मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्त्रत्वमाह "सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवल्लोकतोऽर्थातिशयात् शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्य्यादिव्यवहारवत् पुत्त्रत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण"। तस्मात् दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्त्रत्वमिति सिद्धम्। दानप्रतिग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्त्रत्वाभाव एवेति।"

दत्तकस्य जनकग्रहीत्रोर्मध्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संशनिर्णयाय सापिण्ड्यविशेषस्य तयोरभावस्तत्र प्रतिपादितः "ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्रप्राप्तौ किं मानमित्यत आह वृहन्मनुः। दत्तक्रीतादिपुत्त्राणां वीजवप्तुः सपिण्डता। पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोत्रं तत्पालकस्य चेति"। दत्तक्रीतादिपुत्त्राणां वीजवप्तुर्जनकस्य सपिण्डतास्त्येव दानादिनापि सा न निवर्त्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दुरपनेयत्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य "व्यपैति ददतः स्वधेति" अपगमावगमात्। सा च सपिण्डता कियतीत्यपेक्षायामाह पञ्चमी सप्तमीति। पञ्चानां पूरणी पञ्चमी पञ्चपुरुषव्याप्तेत्यर्थः एवं सप्तमी। गोतमोऽपि "अर्द्धं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति"। अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्व्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकस्यैव "य एतेऽभिहिताः पुत्त्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः। यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति" मनुस्मरणात्। तस्य ते पुत्त्रा इति पुत्त्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्त्रत्वोत्पादनार्थं "पुत्त्रान् द्वादश यानाह" इत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्त्रत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः। नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यमास्तां प्रतिग्रहेण गोत्रवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् "सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते" इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात्। ये दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां सन्ततित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यत इत्यर्थः। सगोत्रेऽपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता। युक्तञ्चैतत् पित्रारब्धत्वेन भर्त्रा सहैकशरीरारब्धकत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिद्ध्यति न तथा दत्तके पित्रारब्धत्वेऽपि प्रतिग्रहीत्रा सहैकशरीरारब्धकत्वाभावात्"। तत्र चायमर्थः धर्मार्थं स्वस्यालोकता-परिहारकधर्मसम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्नगोत्रेणापि परिग्रहीता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परिवट्या ये पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परिग्रहीतृसपिण्डविभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति तस्मात् अत्र दत्तके न परिग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिण्ड्यमिति सिद्धम्"।

"नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम्। सगोत्रत्वादिति ब्रूमः। तर्हि तद्भगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् न चात्र निषेधकं वचनमुपलभामहे प्रत्युत "सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत्। तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृत्" इत्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति। न चेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति। अत्र कैश्चिदुच्यते "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने" इति मनुवाक्ये स्वस्याऽसपिण्डेति वक्तव्ये यत् पितुरसपिण्डावचनं तद्दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृसपिण्डाया विवाहो मा प्रसाङ्क्षीदित्येवमर्थम् अन्यथा पितृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य, मातृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्डत्वेन असपिण्डताऽभावात् न चेष्टापत्तिः "पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धशिष्टाचारविरोधात्। न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अष्टमस्य तस्य षष्ठ्याः कन्यायाः पितुः सपिण्डत्वेन अविवाह्यत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते" इति मत्स्यभाष्यवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितुर्मूलपुरुषासपिण्डत्वेन षष्ठ्याः कन्यायास्तदसापिण्ड्येन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव। तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति कानुपपत्तिः?। तदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पासहत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् उत दत्तकौरसयोरुभयोरिति। नाद्यः द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चैकोऽभयमप्यस्ति अनुपलम्भात्। किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् "न विधौ परः शब्दार्थ" इति न्यायविरोधात्। नाप्यन्त्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। न च गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रेव वृत्त्यन्तरतात्पर्य्यग्राहकं प्रमाणमस्ति। तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भाधानादिप्रक्रमात् "पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वमिति" वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च। न चास्यौरसपरत्वे कूटस्थात्" अष्टमस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनुद्वाह्यत्वप्रसङ्गः पितुरसपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम् तस्य पितुरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिबन्धनत्वेन अदूषणत्वात्। अतएव योगीश्वरेण "मातृतः पितृतस्तथा" इत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकस्तसिल्प्रयोग आदृतः। तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायाम् "ऊर्द्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति" गौतमवाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधानमिति समाधानान्तरं वक्तव्यम्। तत्रापरे आहुः "क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः" इत्यत्र वाक्ये क्षेत्रजादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् "प्रतिनिधिस्तद्धर्मा स्यादिति" न्यायेन सकलौरसधर्मप्राप्त्या प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्जनं सेत्स्यतीति। तन्न "न सापिण्ड्यं विधीयते" इत्यनेन निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेनाप्राप्त्या तद्वर्जनासम्भवात्। एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्मातिदेशात् प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्जनसिद्धिरित्यपास्तम् "न तौ पशौ करोतीति"वत् निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यम् अस्य प्रत्य-

व्यमिति । वेच्यते । द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षवर्त्तित्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवातिष्ठिपत्” ।

“दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अशौचाविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रैपौरुषेव सपिण्डता, न “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति” मात्स्याभिहिता साप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्” । “एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संग्रहकारेण “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य कुले तद्वद्ग्रहीतुरिति धारणेति” । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्व्यामुष्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात् शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । तद्वत् सपिण्डतावत् गोत्रमपि वीजवप्तुर्जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादेर्यः पालकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन सपिण्डतावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोरपि तदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्व्यामुष्यायणे दत्तकविशेषे । तथा हि द्विविधा दत्तकादयो नित्यवद्द्व्यामुष्यायणा अनित्यवद्द्व्यामुष्यायणाश्चेति । तत्र नित्यवद्द्व्यामुष्यायणा नाम ये जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयं पुत्र इति संप्रतिपन्नाः । अनित्यवद्द्व्यामुष्यायणास्तु ये चूडान्तैःसंस्कारैर्जनकेन संस्कृताः उपनयादिभिश्च प्रतिग्रहीत्रा, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्व्यामुष्यायणत्वं परन्त्वनित्यं जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः “नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धमुक्त्वा तमेवानित्ये व्यत्यतिदिशति “दत्तकादीनान्तु द्व्यामुष्यायणवदिति” सूत्रेण । व्याख्यातञ्चैतत् शवरस्वामिभिः द्व्यामुष्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः परिग्रहीत्रा चेत् तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्र । तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेण ये जातास्ते परिग्रहीतुरेवेति” । अस्य भाष्यस्यायमर्थः यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् । संस्काराश्च चौडान्ताः । “पितुर्गोत्रेण यः पुत्त्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूडान्तं न पुत्त्रः स पुत्त्रतां याति चान्यतः” इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातञ्चैतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्त्रतां न याति किन्तु द्व्यामुष्यायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परिग्रहीत्रा चेदिति । परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौडादिसंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोत्रम् तत्र हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्व्यामुष्यायणसन्ततौ दत्तकसन्ततौ चापेक्षितं गोत्रमाह तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रेणैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि । सगोत्रपरिग्रहमाह तथेति । जनकपरिग्रहीत्रोरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीत्रैव व्यपदेशः परिग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्तु “गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुत इति तत्परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यवद्द्व्यामुष्यायणादत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयम् । “द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाह्यः शुङ्गशैशिरयोर्यथेति” पारिजातधृतस्मरणात् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च । दत्तकादीनाञ्च द्व्यामुष्यायणत्वे” इदं वचनं “नित्यानां द्व्यामुष्यायणानामिति” सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् । प्रवरमञ्जर्यामप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तं “दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्त्रिकापुत्रादीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीति” एतावता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वर्ज्यमिति” ।

शाखायां विशेषस्तत्रोक्तो यथा

“शाखापि प्रतिग्रहीतुरेवेत्याह वशिष्ठः “अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति” । स्वस्य प्रतिग्रहीतुः शाखा यस्मिन् कर्म्मणि तत् स्वशाखं कर्म्म तद्भजतीति स्वशाखभागिति प्रतिग्रहीतृशाखीयमेव कर्म तेन कर्त्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां मातामहा अपि प्रतिग्रहीत्री या माता तत्पितर एव पितृन्यायस्य

मातामहेष्वपि समानत्वात्" दत्तकमीमांसाकृत्।

श्राद्धीयद्रव्यग्रहणनिषेधे विशेषस्तत्रोक्तो यथा "एवं प्रतिग्रहीतृकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिग्रहीतृजनककुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च द्व्यामुष्यायणाय न दातव्यं "सपिण्डाय सगोत्राय श्राद्धीयं नैव दापयेत्। न भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं तथेति" हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात्। श्राद्धीयं श्राद्धे दत्तद्रव्यम्"।

दत्तदुहिताऽपि ग्रहीतुं शक्यते यथोक्तं तत्रैव "औरसपुत्रस्येव औरसपुत्र्या अप्यपचारे क्षेत्रजाद्याः पुत्र्यः प्रतिनिधयो भवन्ति। "मुख्यापचारे प्रतिनिधिरिति" न्यायात्। मुख्यत्वञ्चास्या दानादिविधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना साधितायाः द्रव्यार्ज्जनविधिना अर्ज्जितस्य व्रीह्यादेः क्रतुसाधनत्ववत्। तथा हि रात्रिसत्रन्यायेन "ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहे ऋत्वियात् प्रजां विन्दते" इत्याद्यर्थवादोन्नीते "ऋतावुपेयात् तस्मिन् संविशेत्" इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्याः श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते। प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंसयोरेव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न नपुंसकस्य, तस्य शुक्रशोणितसाम्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात्। अतएव "अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम्। अनिष्ट्वा विविधैर्यज्ञैर्मोक्षमिच्छन् पतत्यधः" इति तादृश्या एव सन्ततेरनुत्पादे अधःपातः स्मर्य्यते। संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजापर्य्याय एव। "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इति कोषात्। एवम् "अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः। क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति" इत्यत्र अपत्यशब्दो व्याख्यातः "अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन पततीति" यास्कस्मरणात्। "आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियान्त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे" इति कोषाच्च। यद्यत्र "पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति" यास्कोक्त्या पुंपदं बहुज्ञपरं तदा पुंसतेर्वेति" तदुक्त्यैव प्रसवकर्त्तृमिथुनपरमेव व्याख्यायताम्। अतएव यास्कः "मिथुनाः पित्र्यदायादा" इति। तदेतादृक् श्लोकाभ्यामप्युक्तम्। "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतमिति"। "अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्म्मतः। मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्" इत्यत्र पुत्रपदं मिथुनपरं दर्शितवान्। नचात्र मिथुनपदं पुत्रस्नुषापरमिति वाच्यम्। अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यस्यासङ्गतेः। "न दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायत" इत्येकीयमते दुहितृनिराकारणासङ्गतेश्च। यच्च "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव। "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति" पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरेकशेषस्मरणात्। एतेन "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा" इत्यादावपि पुत्रपदं व्याख्यातम्। तत्साधनञ्च पुत्रिकाकरणलिङ्गमग्रे वक्ष्यते। अतएवोक्तम् "तत्समः पुत्रिकासुत" इति। "अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणामिति" च। यदि च अदृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पादः तदा कृष्णप्रतिपच्छ्राद्धादिना तत्सम्पादनं कार्य्यं कृष्णचतुर्थीश्राद्धादिना पुत्रादृष्टस्येव"। यत्तु गमनकरणिकायामेव भावनायाम् "एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति" पुत्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्म्मध्ये पुत्रस्य तद्वाक्यविहितगुणफलतया अवष्टत्यानुवादः पुत्रार्थिप्रवृत्त्यर्थः। गुणाश्च युग्मनिशाशुक्राधिक्यस्त्रीक्षामतेन्दुसौम्यग्रपुंसवनापूपादयो योगिमन्त्रादिभिरेव एवमित्यादिना स्वीकृताः। आश्वलायनेनापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्र्योर्गुणफलत्वं प्रकटितम्। "गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव, स्त्रीकामोरोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम इति"। एतेन "स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" इत्यपि व्याख्यातम्। तस्मात् पुत्रस्येव श्राद्धकर्त्तृत्वेन परलोकसाधनतया च पुत्र्या अपि दानश्राद्धादिविधिसाधनत्वेन सिद्धे मुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव। "दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धा" इति निरुक्त्या दुहितृदौहित्रद्वारापि पित्रुपकारकत्वं दर्शयति यास्कः मनुरपि "पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते। दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदिति"। महाभारते गान्धार्युक्तिश्च "एका शताधिका बाला भविष्यति गरीयसी। तेन दौहित्रजाल्लोकान् प्राप्नुयामिति मे मतिः"। अन्यत्रापि "दुहितर एव मातापित्रोः किमौरसाः पुत्राः। निपतन्तु दिवो यथा-

तिर्दौहित्रैरुद्धृतः पूर्वमिति"। दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैस्सांगधीपुत्रैः। एवञ्चौरसदुहित्रभावे दौहित्रकृतलोकप्राप्त्यर्थं क्षेत्रजादिदुहितॄणामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव। न च व्रीहिप्रतिनिधित्व इव वचनमस्ति। यद्येवं तर्हि भर्त्रपचारे देवरस्येव भार्य्यापचारे श्यालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् श्वशुरशरीरावयवान्वयेन सौसादृश्यादिति चेन्नैवम् नहि श्वशुरशरीरावयवान्वयेन भार्य्योपादानं किन्तु तस्याः संस्कृतस्त्रीत्वेन, न च तत् श्यालिकायामस्ति। यत्र च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रतिनिधित्वम्। यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः। "सत्यामन्यां सवर्णायां धर्म्मकार्य्यं न कारयेत्। सवर्णासु विधौ धर्म्मे ज्येष्ठया न विनेतरेति"। तस्मात् सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम्"।

"दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपलभ्यन्ते। तत्र दत्तकाया रामायणे बालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सनत्कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम्। "इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्म्मिकः। नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः। सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मना। कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति। अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः। स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः। अनपत्योऽस्मि धर्मज्ञ! कन्येयं मम दीयताम्। शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनी। ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च। दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः। प्रतिगृह्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः। नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना। कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स वीर्य्यवान्" इत्यादि"।

"तत्रैव ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम्। "अयं राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत्। अपत्यार्थं मयानेन दत्तेयं वरवर्णिनी। याचमानस्य मे ब्रह्मन्! शान्ता प्रियतमा मम। सोऽयं ते श्वशुरो धीर! यथैवाहं तथा नृपः" इत्यादि। अत्र दीयतां दास्यते प्रतिगृह्य दत्ताशब्दैर्दानविधिः स्पष्ट एव। तथा पुत्र इत्युपक्रम्य पुत्रार्थं इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्र्यपि पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते"।

एवं कृत्रिमादिपुत्रीकरणमपि शकुन्तलादीतिहासादौ दृश्यम्।

"दत्तकाशौचनिर्णयः। तत्र जनककुले परस्परं नास्त्येव। "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा" इति मनुवचनात्। अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ अशौचादिसकलपितृकर्म्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमित्तीभूतगोत्ररिक्थयोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेश्चाशौचपूर्वकालत्वनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थसिद्धैव। "असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत्। प्रत्याहिकान्तु नैव स्यात् कर्त्तुः स्वस्ति तथापि च। यावदशौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः" इत्यादिवाक्यपर्य्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिसिद्धेः तस्मात् दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि। यत्तु "वैजिकादपि सम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहमिति" तदपि "व्यपैति ददतः स्वधा" इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्थले तस्य सावकाशत्वात्। किञ्च अशौचोदकदानादौ गोत्रसापिण्ड्ययोर्मिलितयोर्निमित्तत्वावगमात् अन्यतरापाये न तन्निमित्तमशौचादि। तथा च शङ्खलिखितौ "सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्तपौरुषी। पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति"।

प्रतिग्रहीतृपित्रादीनान्तु दत्तकादिमरणे त्रिरात्रमशौचम्। तदाह बृहस्पतिः "अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च। कृतेष्वाप्लुत्य शुद्ध्यन्ति त्रिरात्रेण द्विजोत्तमाः"। इदञ्च त्रिरात्राशौचविधानं यत्प्रतियोगिकं भार्य्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैव। त्रिपुरुषानन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः "सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः। एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः" इति। यद्यपि दत्तकादीनामुत्पन्नानामेव स्वीकारात् परिग्रहीतुस्तदुत्पन्त्याशौचं न घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं घटत एवेति सूतकनिर्द्देशः। इदमपि समानजातीयानामेव पुत्राणाम्। तथा च ब्रह्मपुराणम्। "औरसं वर्ज्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा। क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च। अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समान इति निश्चयः" इति। सर्वदा सर्वकाले उपनयनान्तरमपि। "अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च। गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्त्ववित्" इति। यद्यपि प्रतिग्रहीतृमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते

सपिण्डसगोत्रत्वयोर्मिलितयोरभावात् अशौचविशेषश्चा-त्र नोपलभ्यते तथापि "गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृ-मेधं समाचरन्। प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यतीति" मरीचिवचनेन शिष्यस्य गुरुप्रेतकार्य्यकरण-निमित्तदशाहाशौचसत्त्वम्भवति। अत्र गुरुशब्द आचा-र्य्यादिरूपः। गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात्। ततश्च दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृक्रियाकरण एव दशरात्रा-शौचं सिद्ध्यति अन्यथा त्रिरात्रमेव पूर्वोक्तवचनात्। एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुस्त्रिपुरुषानन्तरवर्तिसपिण्डमरणे एकाहः "एकाहस्तु सपिण्डानाम्" इति पूर्वोक्तमरीचि-वाक्यात्। सोदकसगोत्रयोर्मरणे स्नानमात्रम्। "अन्या-श्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च" इति पूर्वोक्तप्रजापति-वाक्यात्"।

अन्येऽपि मीमांसादौ विशेषाः सन्ति ते च तत्र एवावगन्तव्या विस्तरभयात् न लिखिताः।

दत्तकचन्द्रिकानुसारिव्यवस्था वङ्गदेशे प्रचलिता मीमां-सानुसारिव्यवस्था तु पाश्चात्त्यदेशप्रचलितेति भेदः।

वीरमित्रोदये अकृतानुज्ञे भर्त्तरि मृते स्त्रिया दत्तको ग्रहीतुं शक्यते इति व्यवस्थापितम् यथा

"न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञाना-द्भर्त्तुरिति"। अत्र भर्त्रनुज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रति-ग्रहनिषेधाददत्तानुज्ञे भर्त्तरि मृते विधवया कृतः पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तन्न अपुत्रस्य गत्यभावात्-पुत्रकरणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्राप्य-स्तेः। न चैवमनुज्ञानादन्यत्रेति व्यर्थम् व्यावर्त्त्या-भावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम्। सुसुचोः, पत्यन्तरे पुत्रवतो वानुज्ञाया असम्भवाद्भार्य्या यदि स्वपुत्रार्थिनी तां प्रति निषेधात्। तथा हि "सर्वा-सामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पु-त्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति"। पुत्रकार्य्यश्राद्धादेः सपत्नी-पुत्रेण सिद्धेर्भर्त्रनुज्ञां विना तादृश्याः पुत्रो न कार्य्यः। उभयोरपि तत्र कार्य्यस्य तेन निष्पत्तेः। भर्त्तुर्हि स औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तवद्गौण इति तादृश्या भर्त्रनुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्प-र्य्यार्थः। वस्तुतस्तु "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति" वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्पा-देऽन्यपुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य्य इत्यर्थकतया मिताक्षरा-स्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्य्यया स्वातन्त्र्येण तदनुमत्या न पुत्रीकरणीय इति भर्त्तुरनु-ज्ञानादन्यत्रेत्यस्यार्थः। मृते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम् तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवापेक्षिता। एवं सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य,। तस्माददत्तानुज्ञे मृतेऽपि भर्त्तरि भार्य्यया दत्तकादिकरणमविरुद्धम्। मनुवचनद्व-यस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताक्षरादावेवोक्ता"।

इयमपि व्यवस्था पाश्चात्यकदेशे प्रचलिता।

दवैश्यस्योपाधिभेदे "शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" उद्वा० त०। [हरिवं० १८अ० दत्तशब्दे दृश्यम्।

दत्तशत्रु पु० अधिदेवन्द्रपपुत्रभेदे दत्तशर्म्मापि तत्पुत्रभेदे

दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे "दत्तात्मा तु स्वयं-दत्तः" याज्ञ०। "मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः" मिता०। "स्वय-मेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तवांस्तवाहं पुत्रो भवामीति स्वय-मुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा सवर्णो-ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः "मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वय-न्दत्तस्तु स स्मृतः"इति। अकारणात् पातित्यादिकार-णमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना माताpi-तृभ्यान्त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः" वी० मि०।

दत्तात्रेय पु० दत्तसंज्ञकः आत्रेयः। योगाचार्य्ये अनुसूया-गर्भजे अत्रिपुत्रे षष्ठे भगवदवतारभेदे। आत्रेयशब्दे तस्योत्पत्तिकथा दृश्या "षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तो-ऽनुसूयया। आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्यः स ऊचिवान्" भाग० १।३।१२। तेन च स्वसंहितायां योगो-ऽनुशिष्टः कार्त्तवीर्य्याय च तेन वरो दत्तः कार्त्तवीर्य्य-शब्दे दृश्यः।

दत्तात्रेयेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे "भीष्मकेशवना-मासौ दत्तात्रेयेश्वराह्वयम्। दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्वमेष आ-दिगदाधरः" काशीख० ३३ अ०।

दत्तानपकर्म्मन् न० दत्तस्य न अपकर्म्म अत्र। दत्ताप्रदानि-काख्ये व्यवहारविषयभेदे।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य अवस्थकतया दत्तत्वात् पुन-राप्रदानं यत्र शमस्यत ठन्। अष्टादशविवादान्तर्गते व्यव-हारविषयभेदे तत्स्वरूपादिकं वी०मि० उक्तं यथा नारदः "दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति”। अस्वस्यक् अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः। दानप्रकारस्त्वादेयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव। “अदेयमथ देयञ्च दत्तं वाऽदत्तमेव च। व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः” इति। तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह वृहस्पतिः “सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचितम्। प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतमिति”। सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम्। नारदोऽपि “अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत्। निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वञ्चान्वये सति। आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना। अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति”। साधारणं बहुस्वामिकं रिक्थादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं सुवर्णादिकं तस्य सम्मतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। अत्र पुत्रदानमेकपुत्रविषयं तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात्। अतएव विष्णुः, “शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषामिति”। अतश्च “सुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्त्वनुशासने। विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः” इत्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि। अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षम एव देयः। अतएव कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः। दाराः पुत्राश्चेति” यथा दारा विक्रयं दानं वा भर्त्रा न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगानिच्छवो न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम्। न नेयाः स्युरनिच्छव इत्येतदनापद्विषयम्। “आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा। अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः” इति तानेवाधिकृत्य तेनैवाभिधानात्। स्त्रात्रापि पत्यनुज्ञया देयमित्याह विष्णुः “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति”। अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम्। अतएव दक्षः “सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम्। अन्वाहितञ्च निःक्षेपः सर्व्वस्वं चान्वये सति। आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः। यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” इति। अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डमाह मनुः। अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति”। अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम्। अतएव नारदः। “गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यश्चादेयं प्रयच्छति। दण्डनीयावुभावेतौ धर्म्मज्ञेन महीक्षितेति”। अदत्तादेयग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्य्यमिति गम्यते। अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्ध्यभावात्परस्वत्वानुत्पत्तेरित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। देयस्वरूपमाह स एव। “कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते। तद्देयमुपहृत्यान्यद्द्दोषमवाप्नुयादिति”। अन्यदुपहृत्य भर्त्तव्यकुटुम्बमनवरुद्ध्येत्यर्थः। उपरोधश्च भोजनाच्छादनादिराहित्यनिबन्धनतोऽत्राभिमतो न ताम्बूलादिभोगसाधनवैकल्यनिबन्धनः। अतएव वृहस्पतिः। ‘कुटुम्ब भक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यत इति”। भक्तं भोजनं वसनम् आच्छादनम्। भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः। याज्ञवल्क्योऽपि” स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते” इति। कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कुटुम्बभरणावशिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः। स्थावरविषये देयमाहतुः प्रजापतिवृहस्पती “सप्रागमाद्गृहक्षेत्राद्यद्यत्क्षेत्रं प्रदीयते। पित्र्यं वाथ स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितमिति”। सप्रागमात्पूर्व्वोक्तसप्तविधागमयुक्तात्। क्षेत्रग्रहणमुपलक्षणम्। पित्र्यं वंशपरम्परायातम्। स्वयंप्राप्तं स्वयमर्जितम्। पित्र्यस्वयंप्राप्तयोरुपादानं क्रीतादीनामुपलक्षणार्थम्। पित्र्यं वा स्वयंप्राप्तं वा यद्गृहक्षेत्रादिकं प्रदीयते तत्सप्रागमान्विताद्गृहक्षेत्रादुद्धृत्य दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः। अत्र सप्रागमाद्गृहक्षेत्रादित्यभिधानं गृहक्षेत्रादिदानं कुटुम्बपर्य्याप्ते सागमके गृहे क्षेत्राद्यन्तरे सत्येव नान्यथेत्येवमर्थम्। यत्तु कात्यायनेनोक्तम् “सर्व्वस्वं गृहवर्ज्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम्। यद्द्रव्यं तत् स्वकन्देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथेति”। तद्गृहाद्यन्तराभावविषयम्। स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगार्हद्रव्यमिति यावत्। स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम्। “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्” इति वृहस्पतिस्मरणात्। स्वेच्छादेयं भ्रात्राद्यनुज्ञामन्तरेणापि देयम्। बन्धकं बन्धाचारेणाधिरूपेण देयमित्यर्थः। यत्तु तेनैवोक्तम् “विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः। एकोऽप्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये” इति। तत् समानाधिकाविभक्तस्थावरविषयम्। आधमनमा-

धीकरणं विभक्ता अपि स्थावरे समाः किमुताविभक्ता इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च विशेषतः" इति । तत्क्रमायातविभक्तस्थावरविषयं सप्तानधिकस्थावरविषयं वेति मन्तव्यम् । स्वार्जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुमत्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः । "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्व्वान्न दानन्न च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानन्न च विक्रयः" इति । अत्रोत्तरपद्यं पूर्वपद्यदर्शितवृहस्पतिवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन दृढीकरणार्थम् । किञ्चिद्भर्त्ता पत्न्यनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम् । तथा च वृहस्पतिः "सौदायिकं क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तञ्च यद्भवेत् । स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयादिति" । सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातम्पितृपितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीज्ञात्यनुमतं न सकलन्देयम् । "वैवाहिके क्रमायाते सर्व्वदानन्न विद्यते" इति तेनैवोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं दर्शयति याज्ञवल्क्यः "प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः" इति । प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति यावत् । पुत्रप्रतिग्रहे प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन । "पुत्रं परिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबान्धवमसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति" । अदूरबान्धवं सन्निहितमातुलादिबान्धवम् असन्निकृष्टं सन्निकृष्टभ्रातृभगिनीपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमप्याह याज्ञवल्क्यः "देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः" इति । इदन्ते दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतन्तदवश्यं तस्मै दातव्यं यदि धर्म्मप्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं "प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्ताय न दद्यादिति" गौतमस्मरणात् । "दत्त्वा नापहरेत् पुनः" । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् किन्तु तथैवानुमन्तव्यमित्यर्थः । यत् पुनः प्रतिश्रुतन्न ददाति दत्तं वाऽपहरति तस्य दोषमाह हारीतः "प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च । विविधान्नरकान् याति तिर्य्यग्योनौ च जायते । वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम् । ऋणं तद्धर्म्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च" इति । यद्धनं धर्म्मसंयुक्तं प्रतिगृहीतुः प्रवृत्तधर्म्मसम्पत्त्यर्थं वाचा प्रतिज्ञातन्न पश्चादर्पितं तदिह परत्र च ऋणवन्नापैतीत्यर्थः । प्रतिश्रुतमदद्राज्ञा तद्दाप्यो दण्ड्यश्चेत्याह कात्यायनः "स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । न दद्यादृणवद्दाप्यः प्राप्नुयात्पूर्व्वसाहसम्" इति । मत्स्यपुराणेऽपि "प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः" इति । अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था ।

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोड़शप्रकारमित्याह नारदः

"दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोड़शात्मकम्" इति । तत्र दत्तभेदानाह स एव । "पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः" इति । पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिस्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम् । "अभीप्सितोपलब्ध्यर्थं दानं यत्र निरूपितम् । उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्त्तिता" इति । प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । तुष्ट्या परितोषेण वन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात् प्रीत्या दुहित्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः "भयत्राणोपरक्षार्थौ तथाकार्य्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना लब्धं भयत्राणादिकं धनम्" । उपकारकरणेन लब्धमिति यावत् । स्त्रीशुल्कं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो दत्तम् । अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिबलाद्यत्र कृताप्यनुग्रहार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति दर्शयितुन्नारद आह "मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्भवेदिति" । उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशयोपेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दानविदो विदुः अपरावर्त्तनीयं विदुरित्यर्थः । वृहस्पतिरपि "भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे । श्रद्धानुग्रहसंप्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति" अदत्तानि दर्शयति नारदः "अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः । बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् । कर्त्ता ममायं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति

तत्कृतमिति"। रुक् उपतापः भयादिजनीय उपतापस्तदन्वितैरित्यन्वयः। अपवर्ज्जितं दत्तं बालादिभिरपवर्ज्जितमित्यन्वयः। एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दिग्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां पुत्त्रभ्रात्रादीनां भयं कर्त्तुमितरेभ्यो दत्तम्। पुत्रादिवियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम्। उत्कोचेन राजकीयादिभ्यो दत्तम्। उपहासेन दत्तम्। व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि स्वीयन्तस्मै ददातीति दानव्यत्यासेन दत्तम्। छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम्। बालेनाप्राप्तव्यवहारेण दत्तं मूढ़ेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम्। अस्वतन्त्रेण दासादिना दत्तम्। आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम्। मत्तेन धुस्तूरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् उन्मत्तेन वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितधिया दत्तम्। अयं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम्। अपात्रायायोग्याय योग्योऽहम् इत्युक्तिमात्रेण दत्तम्। यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा द्यूतादिकर्म्मणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येवं षोड़शप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः। पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधानामाह कात्यायनः "कामक्रोधास्वतन्त्रार्त्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः। व्यत्यासपरिहाराय यद्दत्तन्तत् पुनर्हरेत्। या तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात् प्रतिक्रिया। तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन। अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदाप्यस्ततो बलात्। दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः" उत्कोचस्वरूपमाह स एव। "स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात्। दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात्। प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते। न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभागिति" एतदुक्तं भवति यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेयादिकर्त्तुः सकाशाद्धनमादत्ते। तथा त्वं यदि धनं मह्यन्न प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वां दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते तथा तव सत्यमपि स्वामिनिकटेऽसत्यं वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तदुत्कोचाख्यं तद्दात्रा दात्रे दाप्यम् उत्कोचापादकग्राहकौ च दण्डनीयाविति पुनः प्रत्याहरणीयमिति बृहस्पतिरप्याह प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया। कार्य्ये वाधर्म्मसंयुक्ते स्वामी तत् पुनराप्नुयादिति"। आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्म्मकार्य्यव्यतिरिक्तविषयम्। तथा च कात्यायनः "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्म्मकारणात्। अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः" इति। मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति"। योग उपाधिः येनागामिनोपाधिविगमेनाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे ते सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः।"

दत्तामित्र पु० सौवीरे नृपभेदे। "दत्तामित्र इति ख्यातं संग्रामे कृतनिश्चयम्! सुमित्रं नाम सौवीरमर्ज्जुनोदमयच्छरैः" भा० आ० १३९ अ०। [दत्तिभिः" रघुः

दत्ति स्त्री दा–क्तिन् ददादेशः। दाने "अनुष्टल्लीव निवाप-

दत्तिक त्रि० अल्पो दत्तः ठक्। अल्पदत्ते। दत्तान्तशब्दात् मनुष्यनाम्नः घन् इलच् ठ क वा। देवदत्त+यज्ञदत्त+स्वार्थाद्यर्थे घादौ पूर्वपदलोपे दत्तिय, दत्तिल दत्तिक दत्तक देवदत यज्ञदत्त सोमदत्तादौ।

दत्तेय पुंस्त्री०दत्ताया अपत्यम् ढक्। १दत्ताया दत्तककन्याया अपत्ये २इन्द्रे पु० हेमच० दन्तेयेति वा तत्र पाठः।

दत्तोलि पु० पुलस्त्यमुनौ विष्णुपु०।

दत्र न० दा–बा० कत्रन्। १धने "इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रम्" ऋ० ३।३६।९। "दत्रं धनम्" भा०। "दत्रे विश्वा अधिधा इन्द्र! कृष्टीः" ऋ० ४।१७।६। "दत्रे धने" भा० |२हिरण्ये निरु० "यो दत्रवाँ उषसो न प्रतीकम्" ऋ० ६|५०।८।

दत्त्रिम त्रि० दानेन निर्वृत्तः दा–क्त्रि–क्तेर्मप् च। १दाननिर्वृत्ते। "निशां गते दत्त्रिममभ्यतोषि" भट्टिः। "माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः" इत्युक्ते २दत्तकपुत्रे पु०।

दद दाने धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट्। ददते अददिष्ट ददद्रे। "विटविटपममुं ददस्व तस्यै" माघः।[तत्रार्थे।

दद त्रि० दा–बा० श। दातरि। पक्षे आदन्तत्वात् याः दाय

ददन न० दद–भावे ल्युट्। दाने शब्दर०।

ददि त्रि० दा–कि द्वित्वम्। दानकर्त्तरि। [विदारणशीले।

दद्दत् त्रि०दीर्य्यति दृ–क्विप् ह्रस्वः द्वित्वं तुकम्। दीर्य्यति।

दद्दशान त्रि० दश–शानच्। दष्टे "अस्य शुष्मासो दद्दशानपवे-

जैह्मानस्य'' ऋ० १०।३।६। "दद्ह्मानपवेः दह्यमानायुधस्य" भा० अत्र दह्यमानेति विवरणं कालाविवक्षयेति बोध्यम्

दद्धि(ग्धि) अव्य० याच्ञायाम् निघण्टुः। अयं धातुरित्यन्ये।

दद्रु पु० ददते कण्डूं दद–रु। रोगभेदे। "सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम्" भावप्र०। उद्गतं उच्छूनम् कुष्ठशब्दे २१५४ पृ० दृश्यम्। स्वार्थे क। दद्रुक तत्रार्थे शब्दर०। [अमरः २ह्राकुचे रत्नमा०।

दद्रुघ्न पु० दद्रुं हन्ति हन–टक्। १चक्रमर्द्दके (दादमर्द्दन)।

दद्रुण त्रि० दद्रू+पामा० अस्त्यर्थे न ह्रस्वश्च। दद्रुरोगयुक्ते अमरः। [भेदे (दाद्)।

दद्रू स्त्री दरिद्रात्यनयाङ्गम् दरिद्रा–ऊ नि०। त्वग्रोग-

दध दाने धारणे च आ० भ्वा० सक० सेट्। दधते अदधिष्ट।

दधन्वत् त्रि० दधि–मतुप् वेदे नि० दधन्नादेशे मस्य वः। दधिविशिष्टे। "अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः" ऋ० ६।४८।१८। "दधन्वतः दधिमतः" भा०।

दधि त्रि० धा–कि द्वित्वम्। १धारणकर्त्तरि किप्रत्ययान्तत्वेन तद्योगे न कर्म्मणि षष्ठी "स्त्रष्टा दधिं साधकमेतदर्चकान्" सुग्ध०। दध–इन्। २दुग्धविकृतिभेदे, (दइ) ३वस्त्रे च न० हेमच०। दधिगुणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु। पाकेऽम्लं श्वासपित्तास्रशोथमेदःकफप्रदम्। मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये पीनसे विषमज्वरे। अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत्। अथ दधिभेदाः। "आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्। अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा। अथ मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च। मन्दं दुग्धं यदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्। मन्दं स्यात् स्पष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत्। यत्सम्यग् घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत्। अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम्। स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहम्। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम्। स्वाद्वम्लसान्द्रं मधुरं कषायानुरसं भवेत्। स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवज्जनैः। यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम्। अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत्। अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्"। गोदधिगुणाः "गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वम्लञ्च रुचिप्रदम्। पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहम्। उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम्। माहिषदधिगुणाः। माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत्। स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषकम्"। छागीदधिगुणाः "आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम्। शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम्"। पक्वदुग्धदधिगुणाः। पक्वदुग्धभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तमम्। पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम्। निःसरदुग्धदधिगुणाः। असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु। विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम्। गालितदधिगुणाः "गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद्गुरु। बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत्। शर्करादिसहितदधिगुणाः। सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित्। सगुडं वातनुद्वृष्यं वृंहणं तर्पणं गुरु।" अथ रात्रौ दधिभोजननिषेधः। न नक्तं दधि भुञ्जीत नचाप्यघृतशर्करम्। नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना। अयमर्थः। रात्रौ दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा घृतशर्करमुद्गसूपं क्षौद्रसुष्णं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत। तेन घृतशर्करादियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः। तथा च। शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तञ्चाम्बुघृतान्वितम्। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत्। तदम्बुघृतान्वितमपि। अथर्त्तुविशेषेण विधिनिषेधौ। हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते। शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम्। अयथाविधिना दधिसेवने दोषमाह ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुामयभ्रमान्। प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः। अथ सरस्य मस्तुनश्च लक्षणं गुणाश्च। दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः। स लोके सर इत्युक्तो दध्नोमण्डस्तु मस्त्विति। सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः। साम्लोवस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्द्धनः। मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्। स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम्। अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम्"।

"दधि सक्तुषु भोक्तव्यम् सर्वञ्च दधिसम्भवम्" मनुः। "विना लवणतोयाभ्यां दधि मासेन जीर्य्यति:" "कफपित्तकरं दधि" इति वैद्य०।

दधिशब्दस्य दुग्धविकाररूपार्थत्वे क्लीवत्वेन तदर्थे उक्तपुंस्कत्वाभावात् टादावचि न पुंवद्भावः। धारणकर्त्त-

रूपार्थपरत्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तसाम्यात् उक्तपुंस्कत्वात् क्लीवत्वेऽपि वा पुंवद्रूपं दधये दधिने कुलाय इत्यादि। अस्य उरःप्रभृतिषु पाठात् बहुव्रीहौ नित्यं कप् बहुदधिको यज्ञ इत्यादि।

दधिकूर्चिका स्त्री “दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात् सा दधिकूर्चिका” इत्युक्तलक्षणायामामिक्षायाम्।

दधिक्रा पु० दधिः दधदन्यं धारयन् सन् क्रामति क्रम–विट् अन्तस्यात्। १अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे “दधिक्राश्च इकद्युर्विश्वकृष्टिम्” ऋ० ४।३८।२। उक्ता व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता। “आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः” १०।३।२ अश्वनिघ०। तन्नामनिरुक्तिः २।२७। तत्र दर्शिता यथा “तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा। तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति”। अतो देवार्थतापीति गम्यते” स चाग्निरूपः दधिक्रावन् शब्दे माधववाक्ये दृश्यम्।

दधिक्रावन् पु० दधिः दधत् क्रामति क्रम–वनिप् अन्तस्यात्। अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे। “दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखाकरत् प्राण आयूंषि तारिषत्” ताण्ड्य०ब्रा०१।६।१७। “दधिः दधद्धारयन् क्रामतीति दधिक्रावा क्रमेर्वनिपि विड्वनोरनुनासिकस्यादिति” मकारस्याकारः, तस्य दधिक्राव्णः एतत् संज्ञकस्याश्वरूपस्य देवस्य” भा० अत्र द्राह्यायणः, “आग्नीध्रीयं गत्वा दधिभक्षं भक्षयेयुरससुपहूय दधिक्राव्ण इति। अत्र यद्यप्यस्मिन् मन्त्रे दधिक्राव्ण इति अश्वरूपोऽग्निविशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि दधिशब्दयोगात् सामान्येन दधिभक्षणे विनियोग इति द्रष्टव्यम्” भा०। एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि दधिशोधनेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः इति बोध्यम्।

दधिघर्म्म पु० दधिसंस्कारके वैदिके कर्मभेदे। “दधिघर्म्मेण चरन्ति प्रवर्ग्यवाञ्चेत्” आश्व० श्रौ० ५।१३।१। दधिघर्मो नाम कर्मविशेषः” नारा०। स च कात्या० श्रौ० उक्तो यथा १०।६।२०। “सप्रवर्ग्ये दधिघर्म्मः” सू० दध्याहरेति प्रेषितो दधिघर्मार्थं दध्याहरति तच्च यागार्थत्वात् सान्नाय्यधर्मेण वत्सापाकरणादिना संस्कार्यं तत्र दध्नो द्व्यहसाध्यत्वात् पूर्वस्मिन्नहनि प्रातःसवनिकदध्यर्थदोहानन्तरं दधिघर्मः दध्यर्थमपि रात्रौ दोह आतञ्चनान्तः कर्त्तव्यः। तत्सम्बन्धिनो वत्सापाकरणादयोऽप्यनेनैव क्रमेण कर्त्तव्याः प्रवर्ग्यवत्त्वेनायं दधिघर्मः” कर्कः। तत्करणप्रकारमपि तदुत्तरसूत्रैराह यथा “उपविश्य सदसः पुरस्तात् सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां ग्रहणं यथोक्तम्” २१ सू०। तत् प्रतिप्रस्थात्राहृतदधि उत्तरवेदेः पश्चादासाद्यालभ्य ततः सदसः पश्चादुपविश्य सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां शाखापवित्रेणाग्निहोत्रहवण्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ग्याध्यायोक्तं तथा ग्रहणं करोति अतो यावतीति मन्त्रान्तं स्थालीमुखेनैवाग्निहोत्रहवण्यां निनयनं कर्त्तव्यम्। आनयनञ्च निनयनमेव” कर्कः विस्तरः तदुत्तरसूत्रेषु दर्शितः। तादृशकर्मसमुदायस्य दधिघर्मशब्दार्थः।

दधिचार पु० दधि चारयति चालयति चर–णिच्–अण् उप० स०। मन्थानदण्डे हारा०। [२दधिजातमात्रे त्रि०।

दधिज न० दध्नो जायते जन–ड। १नवनीते राजनि०

दधित्थ पु० दधीव तद्वर्णवत् द्रवे तिष्ठति स्था–क पृषो०। कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधिवर्णत्वात् तथात्वम्। “दधित्थरससंयुक्तां पिप्पलीं माक्षिकान्विताम्” सुश्रु०।

दधित्थाख्य पु० दधिमाख्याति आ+ख्या–क। सरलद्रवे (लोवान) रत्नमाला।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधिकुम्भनिर्मिते धेनुभेदे तद्विधानं हेमा० दा० स्कन्दपु० उक्तो यथा

“दधिधेनोर्महाराज! विधानं शृणु साम्प्रतम्। अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप!। गोचर्म्ममात्रन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतम्। कुशैरास्तीर्य्य वसुधां कृष्णाजिनकृतास्तराम्। दधिकुम्भञ्च संस्थाप्य सप्तधान्यस्य चोपरि। चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखसंयुतम्। प्रशस्तपात्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम्। चन्दनागुरुशृङ्गीं च मुखं वै गन्धमालिकम्। जिह्वा शर्करया राजन्! घ्राणं श्रीखण्डकं तथा। फलमूलमया दन्ताः सितसूत्रस्य कम्बलाः। ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयं तथा। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीं नवनीतमयस्तनीम्। इक्षुपादां सुसंस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताम्। आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम्। ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते। समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्रदापयेत्। पुच्छदेशोपविष्टाय मुद्रिकाकर्णमात्रकैः। पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत्। दधिक्राव्णेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत्। एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम!। एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दध्ना च नृपनन्दन!। यजमानो वसेद्राजन्! त्रिदिवं च

द्विजोत्तम ! दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् । दश पूर्वान् दश परानात्मानञ्चैकविंशकम् । विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहूतसंप्लवम् । दाता च दापकाश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम् । यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः । ऋषयो मुनयं सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः । य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति" । इतधेनुविधिवत् सर्वमत्र कार्य्यं ।

दधिपयस् न० द्वि०व० । दधि च पयश्च । "जातिरप्राणिनाम्" पा० अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वे प्राप्ते "न दधिपय आदीनि" पा० तन्निषेधः दधिपयसी ।

दधिपयआदि न० समाहारद्वन्द्वनिषेधनिमित्ते शब्दद्वयगणभेदे । स च गणः पा०ग०सूत्रे उक्तो यथा "दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी श्रद्धातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे" ।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कप् अत इत्त्वम् । श्वेतापराजितायाम् राजनि० ।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् । कोकिलाक्ष्याम् राजनि० ।

दधिपूप पु० दधिपक्वः पूपः । अपूपभेदे । "शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत् । वेष्टयेत् पक्वखण्डेन सुवृत्तं दधिपूपकम् । दधिपूपो गुरुर्वृष्यो बृंहणोऽनिलपित्तहा । हृद्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद्रुचिकारकः" पाकशास्त्रम् ।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य । कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधितुल्याम्लरसत्वात् तथात्वम् । [रत्नमाला ।

दधिमण्ड पु० ६त० । दध्नः मस्तुनि (मात) ख्याते पदार्थे ।

दधिमण्डोद(क) पु० दधिमण्ड इवोदकमत्र उदकस्य वा उदादेशः । दधिमण्डतुल्यजले समुद्रभेदे । "दधिमण्डोदकश्चात्र विज्ञेयो वारिजासनः" हेमा० व्र० नक्षत्रानम् । "उत्तरेषु च कौरव्य ! द्वीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज ! ब्रुवतस्तु निबोध मे । घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः" भा० भी० १२ अ० ।

दधिमुख पु० १रामसेनाप्रतिवानरभेदे "श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्य्यवान्" भा०व०२८२अ० । २नागभेदे "सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः" भा०आ०३५ अ० सर्पनामोक्तौ दधिवक्त्रादयोऽप्यत्र ।

दधिवत् त्रि० दधि अस्त्यत्र मतुप् वेदे मस्य वः । दधियुक्ते "अपूपवान् दधिवांश्चरुरेष सीदतु" अथ० १८।४।१७। लोके तु न मस्य वः दधिमत् इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

दधिवामन न० १शालग्राममूर्त्तिषु वामनमूर्त्तिभेदे ब्रह्मवै० प्रकृतिख० तल्लक्षणमुक्तं यथा । "अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च । नवीननीरदोपमम् । दधिवामनकं ज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम्" । दध्योदने होतव्यः वामनः । २दध्योदनेन हवनीये वामनभेदे पु० । "दध्योदनेन शुद्धेन हुत्वा मुच्येत दुर्गतः । स्तुत्वा त्रैविक्रमं रूपं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः" तन्त्रसारे दधिवामनप्रयोगः ।

दधिवारि न०६त० । दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच० ।

दधिवाहन पु० अङ्गनामकनृपपुत्रे "अङ्गपुत्रो महानासीत् राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत्" हरिवं० ३१ अ० । दधिवामनपुत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य तु" भा० शा० ४९ अ० ।

दधिशोण पु० वानरे त्रिका० ।

दधिषाय्य पु०दधि स्यति सो–आय्य षत्वम् ।१घृते उज्ज्वल० । "दधिषाय्यः" उणा० सू० सि० कौ० वृत्तौ "दधातेराय्यः द्वित्वमित्त्वं सुक् च इत्युक्त्वा "मित्रावसो दधिषाय्य" इत्युदाजहार" ।

दधिसक्तु पु० ब० व० । "दध्युपसिक्ताः सक्तवः "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा०समासः । दध्युपसिक्तेषु सक्तुषु । "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः" ति० त०कूर्म्मपु० ।

दधिसार पु० ६त० । नवनीते हेमच० ।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे ।

दधिस्नेह पु० ६त० । दधिसारे त्रिका० ।

दधिस्य(ध्यस्य) अतिगार्द्ध्येन दधीच्छति क्यचि सुक् असुक् वा । अतिगार्द्ध्येन दधीच्छायायां प० अक० सेट् । दधिस्यति दध्यस्यति ।

दधिस्वेद पु० दध्नः स्वेद इव । तक्रे (घोल) जटाधरः ।

दधी(च)चि पु० अथर्व्वमुनेरौरसे कर्द्दमप्रजापतिकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जाते मुनिभेदे । इन्द्रयाचितेन तेन च प्राणांस्त्यक्त्वा स्वदेहास्थीनि दत्तानि इन्द्रेण च तैर्वज्रं निर्माय वृत्रासुरो निहतः तत्कथा

"कृतोऽस्थिभिर्दधीचस्य न हन्तुं त्रिदशद्विषः । तस्मा-

हत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः"। दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून्। स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्नादृषिवरस्तदा। प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ! चकारैवाविचारयन्। सलोकानक्षयान् प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा। तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा। कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च। वज्राणि चक्राणि गदा गुरून् दण्डांश्च पुष्कलान्" भा० शल्य० ५२ अ०। "गते शतधृतौ क्षत्तः! कर्दमस्तेन चोदितः। यथोचितं स्वदुहितॄः प्रादात् विश्वसृजां ततः" इत्युपक्रमे "अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते" भाग० ३।२४।२४ अ०। "दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यं मदात्मकम्" भाग० ६।८।५१। तस्याथर्वणकर्दमदुहितृशान्तिजातत्वादाथर्वणत्वविशेषणम्। "ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा" अग्निपु० दध्यञ्चशब्दे व्युत्पत्तिर्दर्शिता।

दधीचास्थि न० ६त०। तज्जातत्वात् १वज्रे २तन्नामनामके हीरके च त्रिका०।

दधृष् त्रि० धृष–क्विन् नि०। १धृष्टे क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुत्वम्। २धर्षके च। "वाजेषु दधृषं कवे" ऋ० ३।४२।६। "दधृषम् शत्रूणामभिभावकम्" भा०।

दधृष्वणि त्रि० दधृगिवाचरति दधृष्+क्विप् ततो बा० वनि। धर्षके। "सासह्मिमधृष्टं चिद् दधृष्वणिम्" ऋ० ८।६१।२। [लाय परमेष्ठिने" यमतर्पणमन्त्रः।

दध्न पु० दध–बा० न। यमभेदे। "औडुम्बराय दध्नाय नी-

दध्यञ्च् पु० दधि धारकमञ्चति अञ्च–क्विप्। अथर्वर्षिपुत्रे दधीचौ मुनिभेदे "दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे" भाग० ६।८।५१ "स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम्" भाग० ६।८।५५। "यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ्धियमत्नत" इत्यृचमधिकृत्य निरुक्ते ७ १२।३३ अन्या निरुक्तिरुक्ता "दध्यङ्प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा"। "दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच" ऋ० १।११६।१२। आथर्वणः अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्यामीमिमां मधुविद्यां यद् यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान्। तदानीमश्वस्य शिरसः सन्धानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसन्धानलक्षणं च यद्भवदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः। अत्रेयमाख्यायिका "इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच। ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्तां तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास। तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत्। अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति। शाट्यायनवाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम्। तस्य टादावजादौ दधीचः दधीचा इत्यादि। ततः स्वार्थे अण् इञ् वा पृषो० ह्रस्वाभावे। दधीच दधीचि इति रूपमित्यवधेयम्।

दध्यन्न न० दध्युपसिक्तमन्नम् "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा० समासः। दध्युपसिक्ते अन्ने "दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम्" याज्ञ० दध्योदनोऽप्यत्र पु०। "दध्योदनं हविश्चूर्णम्" याज्ञ० ग्रहबल्युक्तौ।

दध्याकर पु० ६त०। दधिसमुद्रे शब्दार्थकल्पतरुः।

दध्यानी स्त्री दधि–दधिरसमानयति आ–नी–क गौरा० ङीष्। (सुदर्शनगुलञ्च) सुदर्शनायाम् रत्नमाला।

दध्युत्तर न० ६त०। दधिस्नेहे शब्दच०। "पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च" हरिवं० ७९३ अ०।

दध्युत्तरग न० दधु उत्तरं गच्छति गम–ड। दधिस्नेहे रत्नमाला। [जटाधरः।

दध्युद(क) पु० दधि उदकमिवास्य वा उदादेशः। दधिसमुद्रे

दनायुस् पु० दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपपत्नीभेदः दनुशब्दे दृश्यम्। "दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च परिजग्रहतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः" शत० ब्रा० १।६।३।८ "दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः। विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः" भा० आ० ६५ अ०।

दनु स्त्री दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपर्षिपत्नी दानवमाता। "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत। एतासां वीर्य्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम्। "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत। तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः। शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः। असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः। अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्य्यवान्। तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः। स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्व्वाजकस्तथा। अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहु-

खड्गश्च महाबलः। एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ। निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुजटः कपटस्तथा। शरभः शलभश्चैव सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा। एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः। अन्यौ तु खलु देवानां सूर्य्याचन्द्रमसौ स्मृतौ। अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा। इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः। दनुपुत्रा महाराज! दश दानववंशजाः। एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि। वातापिः शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः। गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः। असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत!" भा० आ० ६५ अ०। दनोरपत्यम् अण्। दानव दनोरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

दनायु पु० दानवभेदे दानवशब्दे दृश्यम्। अयं शब्दः दनायुस् शब्दात् प्राक् पाठ्यः।

दनुज पु० दनोर्जायते जन–ड। दनोरपत्ये असुरे अमरः।

दनुजद्विष् पु० दनुजान् द्वेष्टि द्विष–क्विप्। देवे हेम०। दनुजारिप्रभृतयोऽप्यत्र।

दनुसूनु पु० ६त०। दानवे जटाधरः।

दन्त पु० अन्तर्भावितण्यर्थे दम–तन्। १मुखान्तःस्थचर्वणसाधनेऽस्थिभेदे (दाँत) २कुञ्जे, ३पर्वतनितम्बे ४सानुनि, ५द्वात्रिंशत्संख्यायाञ्च मेदि०। अत एव नैषध० दन्तानां द्विगुणितषोड़शपदार्थरूपत्वेन भङ्ग्या द्वात्रिंशत्त्वं वर्णितं यथा। "उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोड़शभिः पदार्थैः। आन्विक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः"। ६शैलशृङ्गे त्रिका० (१ऽऽ) रूपे ७पञ्चमात्रात्मभेदे छन्दोग्र० सदन्ततया जन्मनि जन्मोत्तरं मासभेदे च तज्जन्मफलं ज्यो० त० उक्तं यथा "जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे। अम्बां द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात्। मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये५ षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः। ततोऽधिकः स्यात् बलवान् द्युनाख्ये७ मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः। सुरप्रतापी नवमे स्मृत्युश्च दशमे तथा। एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत्। अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा। स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः। स्नानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्द्दर्शनमन्ततः। होमं विप्रांश्च नञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने"। "स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः" वृ० स० ६७ अ०। दन्तमूलप्रादुर्भावश्च गर्भोपनिषदि गर्भे सप्तममासे जायते इति प्रतिपादितम्।

दन्तक त्रि० दन्ते दन्तमार्ज्जने प्रसितः कन्। १दन्तमार्जनप्रसिते। दन्त इव कन्। २शैलशृङ्गे गिरेः प्रदेशाद्बहिर्निर्गते ३पाषाणभेदे च हेमच०। स्वार्थे क। ४दन्तशब्दार्थे पु०।

दन्तकर्षण पु० दन्तान् कर्षति कृष–ल्यु। जम्बीरे शब्दर०।

दन्तकाष्ठ न० दन्तधावनार्थं काष्ठम्। १दन्तधावने काष्ठे। तत्काष्ठमस्त्यत्र साध्यतया अच्। २विकङ्कतवृक्षे पु० राजनि०। सफलतत्काष्ठभेदाः वृ० स० ८५ अ० उक्ता यथा

"वल्लीलतागुल्मतरुप्रभेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशो यैः। फलानि वाच्यान्यतितत्प्रसङ्गो मा भूदतो यच्चस्य कामिकानि। अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यद्यान्न पत्रैश्च समन्वितानि। न युग्मपर्वाणि न पाटितानि न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा। वैकङ्कतश्रीफलकाश्मरीषु ब्राह्मी द्युतिः क्षेमतरौ सुदाराः। वृद्धिर्वटेऽर्के प्रचुरं च तेजः पुत्रा मधूके ककुभे प्रियत्वम्। लक्ष्मीः शिरोषे च तथा करञ्जे प्लक्षेऽर्थसिद्धिः समभीप्सिता स्यात्। मान्यत्वमायाति जनस्य जात्यां प्राधान्यमश्वत्थतरौ वदन्ति। आरोग्यमायुर्बदरीबृहत्योरैश्वर्यवृद्धिः खदिरे सबिल्वे। द्रव्याणि चेष्टान्यतिमुक्तके स्युः प्राप्नोति तान्येव पुनः कदम्बे। निम्बेऽर्थाप्तिः करवीरेऽन्नलब्धिर्भाण्डीरे स्यादिदमेव प्रभूतम्। शम्यां शत्रूनपहन्त्यर्जुने च श्यामायां च द्विषतामेव नाशः। सालेऽश्वकर्णे च वदन्ति गौरवं सभद्रदारावपि चाटरूषके। वाल्लभ्यमायाति जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामार्गसजम्बुदाड़िमैः। उदङ्मुखः प्राङ्मुख एव वाब्दं कामं यथेष्टं हृदये निवेश्य। अद्यादनिन्द्यं च सुखोपविष्टः प्रक्षाल्य जह्याच्च शुचिप्रदेशे। अभिमुखपतितं प्रशान्तदिकस्थं शुभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितं यत्। अशुभकरमतोऽन्यथा प्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम्"।

आ० त० नरसिंहपुराणे च "दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम्। सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः"। महाभारते। "तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम्। क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्यान् भक्षयेद्दन्तधावने"। निषिद्धकाष्ठानि यथा "गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताड़ी च केतकी। खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः। तृणराजसिरापत्रैर्यः कुर्याद्दन्तधावनम्। तावद्भवति चाण्डालो याव-

ङ्गुं न प्रयाति । तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः "कनिष्ठाग्रसमं स्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्" मरीचिः द्वादशाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते । अन्तरप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम्"। दन्तधावनदन्तपवनशब्दे ऽधिकं दृश्यम् । [राजनि०

दन्तकाष्ठक न० दन्तधावनोपयोगि काष्ठमस्मात् । आढ्ल्यवृक्षे

दन्तकूर पु० दन्ताः कूरमन्नमिव चर्व्यन्ते यत्र । संग्रामे नीलकण्ठः "माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतान जयद्दन्तकूरे" भा०उ० २२अ० । "अयं कपाटेन जघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द" ४७ अ०।

दन्तक्रूर पु० दन्ताः क्रूरा यत्र ।१देशभेदे २तन्नृपे च नीलक०। "ब्रह्मद्विषाञ्चाथ तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनरन्यानि जग्राह दन्तक्रूरं जघान ह" भा०द्रो०७० अ० ।

दन्तघर्ष पु०६त०। दन्तानां परस्परघर्षभेदे ।"यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदयं बाधते क्षुधा । जायते दन्तघर्षश्च स गतायुः स्मृतो बुधैः" मार्क० पु० ।

दन्तचाल पु० दन्तानां चालश्चलनमत्र । सुश्रुतोक्ते आतुरोपद्रवभेदे (दाँतनड़ा)। आतुरोपद्रवोपक्रमे "नेत्रस्तम्भं निमेषञ्च तृष्णां कासं प्रजागरम् । लभन्ते दन्तचालञ्च तांस्तानन्यानुपद्रवान्" ।

दन्तच्छद पु० दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन छद–णिच्–घ ह्रस्वः । ओष्ठे (ठाँट) हलायुधः । "निरस्ते दन्तच्छदं न वा" भट्टिः । "दन्तच्छदैः सव्रणदन्तचिह्नैः" ऋतुसंहारः ।

दन्तच्छदोपमा स्त्री दन्तच्छद ओष्ठ उपमीयतेऽनया अङ् । बिम्बीलतायाम् (तेलाकुचा) राजनि० । तत्फलेन हि ओष्ठसादृश्यं प्रसिद्धम् ।

दन्तजात त्रि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः । १जातदन्ते ।"दन्तजातेऽनुजाते वा कृतचूडे च संस्थिते" मनुः। दन्तजननं तज्जननयोग्यकालश्चोभयमपि दन्तजातशब्देनोच्यते । गर्भोपनिषदि सप्तममासे दन्तजननकालस्योक्तत्वात् तत्र दैवात् दन्तानुत्पत्तावपि जातदन्तकालत्वात् दन्तजन्मन इवाशौचनिमित्तता" शुद्धित० ।

दन्तजाह न० दन्तानां मूलं कर्णा० जाह । दन्तमूले ।

दन्तदर्शन न० दन्तानां दर्शनम् दृश–णिच्–ल्युट् । युद्धादौ योधानां प्रतियोधं प्रति स्वदन्तान् बहिष्कृत्य दर्शने (दाँतखामुटि) "दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्त्तते" भा० व० उ० ७१ अ० ।

दन्तधावन पु० दन्तान् धावयति शोधयति धाव–ल्यु । १खदिरवृक्षे, २गुञ्जकरञ्जे, राजनि० ३बकुले शब्दच०। एतेषां तत्साधनत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् । ४दन्तमार्जने तत्प्रकारो यथा "प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायं कटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यबाधयन् । तस्य काष्ठानि यथा "कोऽप्यत्र करवीरार्क्ककरञ्जबकुलासनान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः । खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा । तिन्तिड़ी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च । अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा । एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि" । तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा "गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताड्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम्" । तस्य दिग्भेदमुखभेदे शुभाशुभफलं यथा "स्वल्पः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः । पूर्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात्" । तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा "प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्" । दन्तघर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा । दन्तानुद्धर्षयो दृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिराशु प्रसीदति" । रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा "अर्दितः कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्" । तस्य गुणा यथा "निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्" इति राजवल्लभः । "कृतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् । जिह्वाया मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा । न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत् । मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विजः । दन्तस्य धावनं कुर्य्यात् तर्ज्जन्या न कदाचन । अश्वत्थवटबिल्वानां धात्र्याः काण्ठिकया बुधः । न दन्तधावनं कुर्य्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च । नित्यक्रियाफलं प्रेप्सुस्त्वरया दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्य्योदयविवर्जिते । सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति । यः स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् । निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः । दन्तस्य धावनं कुर्य्याद्यो मध्याह्नापराह्णयोः । तस्य पुण्यं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम् । स्नानकाले

पुष्करिण्यां यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्। तावज्ज्ञेयः स चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति। भगवत्युदिते सूर्य्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्। तद्दन्तकाष्ठैः पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिनः। उपवासदिने विप्र! पितृश्राद्धदिने तथा। न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावन कन्नरः। प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा। कुर्य्याद्द्वादश विप्रेन्द्र! कवलानि जलैर्बुधः। उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने!। दन्तधावनजन्मार्थः संपूर्णं लभते फलम्" पाद्मे क्रियायोगसारः। "उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत्। ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्वकम्। मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्। कदम्बबिल्वखदिरकरवीरवटार्जुनाः। नगरं बृहती जातीकरञ्जार्कातिमुक्तकाः। जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरासनाः। क्षीरिकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने। कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः। प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत्। अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि। वर्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे। अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ। अपां द्वादश गण्डूषैः कुर्व्वीत मुखशोधनम्" इति गारुड़े २१४ अ०। "मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्। पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्" मनुः।

दन्तपत्र न० दन्त इव पत्रमत्र। दन्ताकारपत्रयुक्ते कर्णभूषणभेदे शब्दर०। "विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्" रघुः "कर्णावसक्तामलदन्तपत्रम्" कुमा० दन्तः गजदन्तः तन्निर्मितं पत्रम्। २गजदन्तनिर्मिते पत्राकारे कर्णभूषणभेदे च "अहृदये! त्वद्धाय निपतितं दन्तपत्रम्" काद०।

दन्तपत्रक न० दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य कप्। कुन्दपुष्पे शब्दच०। स्वल्पार्थे ङीपि अत इत्त्वम्। दन्तपत्रिका स्वल्पे तत्रार्थे स्त्री विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका" माघः

दन्तपवन न० दन्तं पुनाति अनेन पू-करणे ल्युट्। १दन्तकाष्ठे। भावे ल्युट्। २दन्तधावने च। तत्प्रकारो भावप्र० उक्तो यथा

"तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रथितमव्रणम्। अयुग्मग्रन्थि यच्चापि प्रत्ययं शस्तभूमिजम्। अवेक्ष्यर्त्तुञ्च दोषञ्च रसं वीर्य्यञ्च योजयेत्। कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः। निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा। मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा। क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च। चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत्। एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च। दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन्। तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति। वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च। न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे। अथास्यपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च। दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्त्तो मदपीड़ितः। शिरोरुगार्त्तस्तृषितः श्रान्तःपानक्लमान्वितः। अर्दितः कर्णशूली च दन्तरोगी च वर्जयेत्"

दन्तपात पु० ६त०। १दन्तानां पतने। २वर्षभेदे अश्वानां स्वतो दन्तविशेषपतने च तत्कालश्च हे० सं० ६६अ० उक्तो यथा "षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्र्यब्दपञ्चाब्दिकोऽश्वः। सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगताः कालिकापीतशुक्लाः काचा माक्षीकशङ्खावटचलनतो दन्तपातञ्च विद्धि"

दन्तपाली स्त्री ६त०। दन्ताग्रे "ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः। रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः" हे० स० ६८ अ०।

दन्तपुप्पुटक पु० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे सुश्रुतवाक्यम्।

दन्तपुष्प न० दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य। १कुन्दे, २कतकफले च शब्दच०।

दन्तफल न० दन्त इव शुभ्रं फलमस्य। १कतकफले शब्दच० दन्तवत् शुभ्रं फलमस्य। २कपित्थे पु० ३पिप्पल्याम् राजनि० स्त्री टाप्।

दन्तभाग पु० दन्तसम्बन्धी भागः। गजस्य मुखात् स्कन्धपर्य्यन्ते अग्रभागे अमरः।

दन्तमल न० ६त०। दन्तलग्नक्लेदे हारा०।

दन्तमांस न० दन्तसंलग्नं मांसम्। दन्तसंलग्नमांसे (मेड़े) ख्याते मांसभेदे।

दन्तमूल न० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम्।

दन्तमूलिका स्त्री दन्त इव शुभ्रं मूलं यस्याः कप्। दन्तीवृक्षे राजनि०। [दृश्यम्।

दन्तमूलीय पु० दन्तमूले भवः छ। तवर्गादौ। दन्त्यशब्दे

दन्तरोग पु० ६त०। मुखरोगान्तर्गते दन्तदन्तमूलगते रोगभेदे स च रोग. सुश्रुते उक्तो यथा।

"अथातो मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः। मुख-

रोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु तत्रायतनान्योष्ठौ दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालुकण्ठः “सर्वाणि चेति। तत्राष्टावोष्ठयोः। पञ्चदश दन्तमूलेषु, अष्टौ दन्तेषु, इति चोपक्रम्योक्तं यथा।

“दन्तमूलगतास्तु शीतादो१ दन्तपुप्पुटको२ दन्तवेष्टकः३ शौषिरो४महाशौषिरः५परिदर६ उपकुशो७ दन्तवैदर्भो८ वर्द्धनो९ऽधिमांसो१०नाड्यः१५पञ्चेति”इत्युद्दिश्य“शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते। दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च। दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम्। शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः१। दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान्। दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः२। स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च। दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः३। श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्ततः। लालास्रावी स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो गदः४। दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते। दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपीड्यते। यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः५। दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्। पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः६। वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च। आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः। आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते। यस्मिन्नुपकुशः स स्यात्पित्तरक्तकृतो गदः७। घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान्। भवन्ति च चलादन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः८। मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः। वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाते रुक् च प्रशाम्यति९। हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः१०। दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः१५। “दन्तगतास्तु दालनः१ क्रिमिदन्तको२ दन्तहर्षो३ भञ्जनकः४ दन्तशर्करा५ कपालिका६ श्यावदन्तो७ हनुमोक्षश्चेति। दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिंस्तीव्ररुगन्विताः। दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः। कृष्णश्छिद्री चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः१। अनिमित्तरुजो वाताद्विज्ञेयः क्रिमिदन्तकः२। दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च। यत्र तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात्समीरणात्३। वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक्। कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः४। शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै। सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा५। दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह। ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी५। योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः। श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः७। वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः। हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः८”।

दन्तलेखक त्रि॰ दन्तान् लिखति जीविकार्थम् लिख—“संज्ञायाम्” पा॰ ण्वुल् “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” पा॰ नित्यस॰। दन्तलेखनरूपजीविकायुक्ते। “अके-जीविकार्थे” पा॰ पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम्।

दन्तवक्र पु॰ करूषाधिपे द्वापरयुगोद्भवे हिरण्यकशिपोरवताररूपे नृपभेदे “हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोऽभवत् पुरा। पृथुकीर्त्त्यां तु संजज्ञे तनयो वृद्धशर्म्मणः। करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः” हरिवं॰ ३५ अ॰। “अधिराजाधिपञ्चैव दन्तवक्रं महाबलम्। जिगाय करदञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्”भा॰स॰३॰अ॰। सहदेवदक्षिणदिग्विजयोक्तौ“द्वारवत्यां निवसता यदुसिंहेन तेन वै” इत्युपक्रमे“दन्तवक्रश्च कारूषो निहतो दक्षिणापथे” हरिवं॰१७२अ॰। द्वारकावासकाले कृष्णेन बधो वर्णितः। “मातृष्वस्रेयोवस्चैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव!। पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतौ” भाग॰ ७।१।३२ इत्युपक्रमे हिरण्याक्षादिजन्मनाशोक्त्यनन्तरम् “तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव। अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ”। ४४ ‘कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे। गाढनिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात्। प्रसार्य्य केशान् बाह्वङ्घ्रीन् धरण्यां न्यपतद्व्यसुः। ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम्”भाग॰१०।७७।७

दन्तवल्क पु॰ दन्तस्य वल्कमिव। दन्तावरकचर्मात्मके मांसभेदे “दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह”सुश्रुतः।

दन्तवर्त्ति स्त्री दन्तनिर्मिता वर्त्तिः। “दन्तैर्हस्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत्” चक्रदत्तोक्ते वर्त्तिकाभेदे।

[ओष्ठे हेम॰।

दन्तवस्त्र न॰ दन्तस्य वस्त्रमिव च्छादकत्वात्। दन्तवाससि

दन्तवासस् न॰दन्तस्य वास इवाच्छादकत्वात्। ओष्ठे त्रिका॰

"तुलां यदारोहति दन्तवाससा" कुमा० । [राजनि० ।

दन्तबीज(क) पु० दन्त इव बीजमस्य वा कप् । दाडिमीवृक्षे

दन्तवेष्ट पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तवैदर्भ पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तशङ्कु पु० "बडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रो तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे" सुश्रुतोक्ते अस्त्रभेदे ।

दन्तशठ पु० दन्तान् शठति छेदयति शठ–अच् । १जम्बीरे २कपित्थे ३कर्मरङ्गे, ४नागरङ्गे च । ५चाङ्गेर्यां ६चुक्राम्लिकायां स्त्री० मेदिनि० ७अम्ले हेमच० ८चुक्राम्लिकायाम् स्त्री राजनि० ।

दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेव । दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् । [ख्याते चूर्णभेदे त्रिका० ।

दन्तशाण पु० दन्तस्य शाण इव चिक्कणताहेतुत्वात् (मिषि)

दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । "शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे" भा० शा०२०५ अ० ।

दन्तशोफ पु० दन्तस्य शोफ इव । दन्तार्बुदे (दाँतेर आव) राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।

दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत्र । (मेड़े) ख्याते दन्ताधो-

दन्तहर्ष पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तहर्षक पु० दन्तान् हर्षयति हृष–णिच्–ण्वुल् । जम्बीरे जटाधरः । [दन्ताग्रीय तज्जवादौ त्रि० ।

दन्ताग्र न० ६त० । दन्तस्याग्रे ततः गहा० भवादौ छ ।

दन्ताघात पु० दन्तानाहन्ति आ+हन–अण् उप० स० । १निम्बूके । भावे घञ् । २दन्तैराहनने राजनि० । "दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम्" गणेशध्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा "स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः" कामशास्त्रम् ।

दन्ताद पु० "केशरोमनखादाश्च दन्तादाः चिक्कशास्तथा । कुष्ठजाश्च परीसर्पाज्ञेयाः शोणितसम्भवाः" सुश्रुतोक्ते दन्तखादककृमिरोगभेदे । "दन्तादानां सचिकित्सं विधानं मुखरोगिणाम्" सुश्रु० ।

दन्तादन्ति त्रि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् इच् समा० पूर्वाणोदीर्घः । परस्परदन्तप्रहारेण प्रवृत्ते युद्धे "कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि" भा० कर्ण० ४९ अ० । [जातित्वात् ङीष् ।

दन्तायुध पुंस्त्री० दन्ता युधमिवास्य । शूकरे त्रिका० स्त्रियां

दन्तार्बुद पु० दन्तस्यार्बुदमिव । दन्तरोगभेदे राजनि० ।

दन्तालिका स्त्री दन्तान् अलति भूषयति, तेभ्यो वा पर्य्याप्नोति अल+ण्वुल् । वल्गायाम् । (लागाम) त्रिका० । "दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्मम्" । (वल्लवपालम्) माघः । अण् गौ०ङीष् दन्ताली तत्रार्थे वैजय० । [अमरः ।

दन्तावल पु० दन्त+अस्त्यर्थे वलच् पूर्वपददीर्घः । हस्तिनि

दन्तिका स्त्री दम–तन्+गौरा० ङीष् स्वार्थे क ह्रस्वः । दन्तीवृक्षे अमरः ।

दन्तिजा स्त्री दन्तिका+पृषो० । दन्त्योषधौ शब्दर० ।

दन्तिन् पु० दन्त+अस्त्यर्थे इनि । हस्तिनि अमरः "अनिर्वाणस्य दन्तिनः" रघुः । "पिष्टादिपृष्ठास्तरसा च दन्तिनः" माघः । [दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्तिनी स्त्री दन्तस्तदाकारोऽस्त्यस्याः मूले इनि ङीप् ।

दन्तिमद ६त० । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्ती स्त्री दम–तन् गौरा०ङीष् । १उदुम्बरपर्ण्यां, प्रत्यक्पर्ण्योषधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् ।२स्वनामख्याते वृक्षे भावप्र० "लघुदीर्घप्रभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डुकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रमीन्" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

दन्तीबीज न० दन्त्या इव बीजमस्य । जयपाले राजनि० ।

दन्तुर त्रि० उन्नताः दन्ताः सन्त्यस्य दन्त+उरच् । १उन्नतदन्तयुक्ते, उन्नतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थचि० । "शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः" शाता० तथा० भवनसाधनं कर्मविशेष उक्ताः । "कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी । कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चञ्चला सतीति" कालुद्रकम् । "अमलमणिशलाका दन्तुराभिः किरीटकोटिभिः" काद० । "करयन्त्रणदन्तुरान्तरे" नैष० ।

दन्तुरक पु० देशभेदे स च देशः वृ० स० १४ अ० कूर्म्मविभागे अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे "मिथिलसमटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः" । पूर्वस्यासक्तः । [राजनि० ।

दन्तुरच्छद पु० दन्तुर उन्नतानतः छदो यस्य । बीजपूरे

दन्तोलूखलिक पु० दन्ता एव उलूखलः कण्डनसाधनं विद्यतेऽस्य ठन् । वानप्रस्थभेदे स हि दन्तैरेव शस्यादीन् कण्डयित्वा खादति । "दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी

वाङ्मकुट्टकः" याज्ञ० । "अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा" मनुः । इनि । दन्तोलूखलीत्यप्यत्र ।

दन्तौष्ठ न० दन्ताश्च ओष्ठौ च तेषां समाहारः । दन्तौष्ठानां समाहारे । ततः शरीरावयवत्वात् भवादौ यत् । दन्त्योष्ठ्य तदुच्चार्ये दन्त्यवकारे "दन्तोष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः" शिक्षा०

दन्त्य पु० दन्ते दन्तमूले वा भवः यत् । दन्तदन्तमूलयोजाते १तवर्गादौ वर्णे । "लृतुलसानां दन्ताः" सि०कौ०। "दन्त्यालृतुलसाः स्मृताः" पा० शि० । शेखरादौ दन्तशब्दस्य दन्तमूलपरतोक्ता अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारणापत्तेः". दन्तेभ्यो हितः यत् । २दन्तहितकारके त्रि० ।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यत्नौषधे । चक्रदत्तोक्ते अर्शोघ्ने औषधभेदे ।
"दन्ती चित्रकमूलानि जलद्रोणे विपाचयेत् । त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् । तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेन्मासार्द्धं घृतभाजने । तन्मात्रया पिबेन्नित्यमर्शोभ्यो विप्रमुच्यते । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्च्चोऽनुलोमनम् । दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः" ।

दन्दशूक पुंस्त्री गर्हितं दशति दन्श-गर्हार्थे यङ्-ऊक । १राक्षसे, "दन्दशूकान् जिघांसो" भट्टिः २सरीसृपे, ३सर्पे च मेदि० । "दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटोऽथवा क्रमिः" याज्ञ० ।

दन्द्रम्यमाण त्रि० द्रम-यङ् शानच् । कुटिलगतियुक्ते ।

दन्भ दम्भे स्वा० पर० अक० सेट् । दभ्नोति अदम्भीत् । दम्भित्वा दब्ध्वा । दब्धः । सनि वेट् इडभावपक्षे नलोपे धीप्सति धिप्सति दिदम्भिषति ।

दन्भ संघाते चुरा० आत्म० अक० सेट् । दम्भयते अददम्भत ।

दन्श हिंसने रदकरणकव्यापारभेदे दंशने (कामड़ान) भ्वा०पर०सक०अनिट् । दशति अदाङ्क्षीत् ददंश । "करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम्" "कटुकीटान् दशतः सतः कश्चित्" नैष० । दष्टः दंष्ट्रा ।

दभ प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दम्भयति ते अददम्भत् त ।

दभ्र न० दन्भ-रक् । १अल्पे २तद्वति त्रि० अमरः ३समुद्रे पु० उणा० "अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीम्" किरा० । ४उत्तरस्यां दिशि स्त्री निघण्टुः । "अ सिदभ्रस्य चिदृधः" ऋ० १।८१।२।

दम् अव्य० दम-विच् । कलत्रे शब्दार्थचि० ।

दम शमे दण्डे च दिवा० शमा० अक० सेट् । दाम्यति अदमत्-अदमीत् ददाम देमतुः । णिच् दमयति ते अदिदमत् त टित् दमथुः दमितः दान्तः । उदित् दमित्वा दान्त्वा । "यमो दाम्यति राक्षसान्" "जानुभ्याकदमञ्चान्यान्" "दमित्वाप्यरिसंघातान्" "अदान्तां स्त्रिदशैरपि" भट्टिः । दमः दम्यः दमनः ।

दम पु० दम-भावे घञ् । १दण्डे, २बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तने, "निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते" इत्युक्ते बाह्येन्द्रियव्यापाररोधे, विकारहेतुसन्निधानेऽपि ३मनसः स्थैर्य्ये, "कुत्सितात् कर्मणो विप्र ! यच्च चित्तनिवारणम् । स कीर्त्तितो दम" इत्युक्ते ४कुकर्मभ्यो मनसो निवारणे, ५कर्दमे, मेदि० ६दमने च । ६भीमन्टपपुत्रभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम् । ७विष्णौ पु० दमयितृशब्दे दृश्यम् ।

दमघोष पु० श्रुतश्रवोऽपरनामके शिशुपालपितरि राजभेदे "ततः संजनयामास सुप्रभे द्वे च दारिके । कुन्तीञ्च पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भूचराम् । भार्य्याञ्च दमघोषस्य चेदिराजस्य सुप्रभाम्" हरिवं० ८५ अ० ।

दमघोषज पु० दमघोषाज्जायते जन-ड । शिशुपाले "सुदमो दमघोषजः" माघः ।

दमघोषसुत पु० ६त० । शिशुपाले "दमघोषसुतो वीरः शिशुपालो महामतिः" भा० आ० १८७ अ० दमघोषतनयादयोऽप्यत्र । [क्लेशसहने च ।

दमथ पु० दम-भावे उणा० अथच् । १दण्डे २तपः-

दमथु पु० दम-भावे अथु । १दमे दमने अमरः ।

दमन न० दम-भावे ल्युट् । १दण्डे २इन्द्रियादीनां बाह्यवृत्तिनिरोधे । कर्त्तरि अच् । (दोना) ख्याते ३पुष्पचामरे पुष्पप्रधाने वृक्षभेदे "दमनस्तु रसे तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः। ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित्" भावप्र०। दमनारोपणोत्सवस्य नि०सि० उक्तो यथा "चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः "द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः। बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरमिति" रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः "ऊर्जे व्रतं मधौ दोला श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः" इति तत्रैव पाद्मवचनाच्च । शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्य्यः "तत्र स्यात् स्वीयतिथिषु वह्न्यादेर्दमनार्पणम्" इति तत्रैवोक्तेः । ज्योतिःप्रकाशेऽपि "स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा । पवित्रदमनारोपे यात्रा तत्तत्तिथिर्बुधैः" । तिथयस्तु "वह्निर्विरिञ्चिर्गिरिजा गणेशः

फणी विशाखा दिनकृत्महेशः। दुर्गानकौ विश्वहरिः स्मरश्च शर्वः शशी चेति तिथीषु पूज्याः” इत्युक्ताः छागमोक्तादालावलौ दमनरोपणविधिः रामार्चनचन्द्रिकायाम्। तद्विधस्तत्रैव दृश्यः। ४उपशान्ते ५वीरे शब्दर०। ६कुन्दवृक्षे राजनि०। ७ऋषिभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम्। “यद्वरात् भीमस्य नृपस्य दमयन्तीकन्यावरलाभः। “दमनाद्दमनाख्यं प्रसिद्धमस्तनयां तथ्यागारस्तपोधनात्। वरमाप” नैष०। दमयति—दम—णिच्—ल्यु। ८शासनकर्त्तरि त्रि० दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि। ९विदर्भाधिपभीमनृपसुतभेदे च दमयन्तीशब्दे दृश्यम्। स्वाधिकारात् प्रमादायन्तीः प्रजाः दमयितुं शीलमस्य युच्। १०परमेश्वरे। “मरीचिर्दमनो हंसः” विष्णुस०। “वैवस्वतादिरूपेण दमयितृत्वात् वा” भाष्योक्तेस्तथात्वम्। भावे ल्युट्। ११दमने न०। “न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम्” माघः।

दमनक पु० स्वार्थे क। १दमनवृक्षे “द्विगुणनगणमिह वितनुहि। दमनकमिति गदति शुचि हि” इत्युक्ते २षड्वरपादके छन्दोभेदे ३एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च। “द्विजवर! युगलममलं तदनु कलय नलघुगुरुकम्। फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम्” वृ०र०टी०

दमनी स्त्री दम्यतेऽग्निरनया—करणे ल्युट् ङीप्। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०।

दमन्य दमन इवाचरति दमन—क्यच् वेदे अन्त्यलोपः दमनकर्तृतुल्याचारे पर० अक० सेट्। दमन्यति अदमन्यीत्। “धृष्णुं त्रिशीर्षाणं दमन्यत्” ऋ०१०।९९।

दमयन्ती स्त्री विदर्भाधिपभीमनृपस्य कन्याभेदे तत्कथा भा० व० ५५अ० यथा

“तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः। शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः। स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः। तमभ्यागच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत! तं स भीमं प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित्। महिष्या सह राजेन्द्र! सत्कारेण सुवर्चसम्। तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ। कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः। दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम्। उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान्। दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया। सौभाग्येषु च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा”। भा० व० ५त० अ०। सा च पुण्यश्लोकनलराजकलत्रम् यथोक्तं तत्रैव ५७अ० “सा समीक्ष्य तु तान् देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत!। नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव!। विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना। स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम्। वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी” “पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः। दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम्। गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः। विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च। उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः। भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्”। “त्वयि वीर! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल” नैष०। [“दण्डो दमयिता दमः” विष्णुस०।

दमयितृ त्रि० दम—णिच्—तृच्। १शासनकर्त्तरि २विष्णौ पु०

दमाय दमं दमनमिच्छति क्यच्—आत्मनोदमनेच्छायां पर० अक०सेट्। दमायति अदमायीत् “प्रत्यङ् वीर! उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्य मतिने नीयमानः” ऋ० ६।४७। १६। “दमायन्तु ब्रह्मचारिणः” तै० उ० १।४।२।

दमित त्रि० दम्यते स्म दम—णिच्—क्त वा दान्तेत्यादि इट्। कृतदमने दृषादौ।

दमिन् त्रि०दम—शमा०शीलार्थे घिणुन्। १दमनशीले स्त्रियां ङीप्। २सागरसिन्धुनदीसङ्गमदक्षिणस्थे तीर्थभेदे न० ३तत्प्रवर्त्तकर्षिभेदे पु० “सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य भारत!” इत्युपक्रमे “प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ!। तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम्। तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम्। तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रदेवगणैर्वृतम्। जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति। दमी चात्र नरश्रेष्ठ! सर्वदेवैरभिष्टुतः। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र! हयमेधमवाप्नुयात्” भा०व०८२अ०।

दमु(मू)नस् पु०दम—उनसि दृप्रो०वा ह्रस्वः। १अग्नौ, अमरः २शुक्राचार्ये उणा०। निरुक्ते ४।५। “जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणाः” ऋचमधिकृत्य अस्य अन्या निरुक्तिरुक्ता यथा “दमूना दममना वा दानमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः”। २दमयितरि त्रि०। “दमूना गृहपतिर्दम आँ” ऋ० १।६०४। “दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः” भा०।

दमे अव्य० दम—बा० के। गृहे निघण्टुः।

दम्पती पु० द्वि० ब०। जाया च पतिश्च द्वन्द्वे जायाशब्दस्य पक्षे दमादेशः। मिलितयोः जायापत्योः अमरः। “तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्” रघुः।

"भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती" मनुः। "दम्पत्योर्मध्यगं धनम्" दायभा०। तयोरिदं पत्यन्तत्वात् यक्। दाम्पत्य तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

दम्भ पु० दन्भ–घञ्। १कपटे २शाठ्ये ३अधार्मिकेणात्मनो धार्मिकत्वस्य ख्यापने ४लोभवञ्चनाभ्यां विहितकर्मानुष्ठाने ५पूजाप्राप्त्यर्थं स्वधार्म्मिकत्वख्यापने। "द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्ज्जयेत्" मनुः। "सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्" गीता। न्यायसूत्रवृत्तौ तु दम्भस्य रागविशेषेच्छाभेदरूपत्वमुक्तं यथा "तद् त्रैराश्यं रागद्वेषमोहान्तर्भावात्" गौ०सू०। "तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भः" इत्युक्त्वा "कामो रिरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारीगताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा, यथा राजकीयादुदपानान्नोदकं पेयम् इत्यादि। एवं परगुणनिवारणेच्छाऽपि। स्पृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा तृष्णा इदं मे न क्षीयतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव। धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः, परवञ्चनेच्छा माया, कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दम्भः" गौ० वृ० ४।३ कामादिकदम्भान्तानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागरूपे दोषे अन्तर्भाव उक्तः अधिकं दोषशब्दे वक्ष्यते।

दम्भक पु० दन्भ–ण्वुल्। प्रतारके। "धर्म्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः" मनुः।

दम्भन पु० दन्भ–भावे ल्युट्। १दम्भे २मोहने च। "व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम्" मनुः।

दम्भिन् त्रि० दन्भ–णिनि। दम्भकर्त्तरि। "दम्भिहैतुकपाषण्डवकवृत्तींश्च वर्ज्जयेत्" याज्ञ०।

दम्भोद्भव पु० १सार्वभौमे नृपभेदे। "राजा दम्भोद्भवो नाम सर्वभौमः पुराऽभवत्" भा० उ० ९१ अ०। इत्युपक्रमे तस्य नरनाम्ना ऋषिणा गर्वो निहतस्तत्कथा तत्रैवाध्याये दृश्या। "दण्डको नृपतिः कामात्, क्रोधाच्च जनमेजयः। लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापिर्हर्षतोऽसुरः। पौलस्त्यो राक्षसो मानात् मदाद्दम्भोद्भवो नृपः। प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः" काम०। दम्भ उद्भवो यस्य। २दम्भसमुत्थे कर्म्मादौ त्रि०। [२हीरके अमरः।

दम्भोलि पु० दभ्नोति खेदयति दन्भ-ओलि। १वज्रेऽस्त्रे।

दम्य त्रि०दम–पवर्गान्तत्वात् यत्। १प्राप्तभारवहनयोग्यावस्थे वत्सतरे २अनडुहि च अमरः। ३दमनीये ४दमनार्हे त्रि०। "अप्राप्तदम्यावस्थः" प्रा० त०। "धुर्य्येण दम्यः सदृशं बिभर्त्ति" रघुः।

दय गतौ बधे, दाने पालने च भ्वा० आत्म० सक० सेट्। दयते अदयिष्ट अदयिढ्वम् अदयिध्वम् अदयिड्वम्। दयाम् बभूव आस चक्रे। "न वा पलायाञ्चक्रे विदयाञ्चक्रे न राक्षसः" भट्टिः दया दयितः। "व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात्"। "स चापि रुधिरैर्मत्तः स्वेषामप्यदयिष्ट न" भट्टिः

दया स्त्री दय-भिदा० भावे अङ्। १दुःखितेषु भूतेष्वनुकम्पायाम् २परदुःखाऽसहने करुणाशब्दे दृश्यम्। ३परदुःखप्रहरणेच्छायाम्। "यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते। इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ! सा दया परिकीर्त्तितेति"। आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च। वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता। प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा। आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः"। इयं मोहपत्नी यथा। "मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया। सर्वलोकाश्च सर्वत्र निष्फलाश्च यया विना" देवीभागवते ९स्क० १अ०। यत्र मोहोस्ति तत्र दयायाः सत्त्वाद्दया मोहपत्नीति "अहिंसा परमो धर्म्मो विप्राणां नात्र संशयः। दया सर्वत्र कर्त्तव्या ब्राह्मणेन विजानता। यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र! न हिंसा याज्ञिकी मतेति" देवीभागवतम्। यज्ञादन्यत्र दया कर्त्तव्या यज्ञे तु हिंसैव कर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा भवति। "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" इति श्रुतेः। "या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्बभाविति" मनुस्मृतेश्च। "तृणं वाप्यविधानेन छेदयेन्न कदाचनेति" कुलार्णवोक्तेश्च। ४दक्षकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे तदपत्यम् अभयम् धर्म्मशब्दे दृश्यम्। "धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्" रघुः। "तव धर्म्मः सदयोदयोज्ज्वलः" नैष०। सा च शान्तिरसस्य व्यभिचारिभावः यथाह सा० द०। शान्तरसोपक्रमे "रोमाञ्चाद्याः स्वानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः"।

दयाकूट पु० दयायाः कूट इव। बुद्धे हेम०।

दयालु त्रि० दय–आलुच्। कृपायुक्ते। "दयालुरपि स कृपणः" इत्युद्भटः। "यशःशरीरे भव मे दयालुः" "निरीक्षमाणः सुतरां दयालुः" रघुः।

दयावीर पु० दयया वीरः । १दयाविहिते वीरे रसे २तद्युक्ते नायकभेदे च सा० द० वीररसलक्षणमुक्त्वा "स च दानधर्म्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात्" स च दानवीरो धर्म्मवीरोदयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" इति विभज्य "दयावीरो यथा जीमूतवाहनः। "शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति। तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्" । एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः" इत्युदाजहार ।

दयित पु० दय–क्त । १पत्यौ अमरः । २प्रियमात्रे त्रि० । ३भार्य्यायां स्त्री । "दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते" रसग० । "न गजा नगजा दयिता दयिताः" भट्टिः ।

दयितृ त्रि० दय–तृच् । दयाशीले ।

दयू त्रि० देव–क्विप् ऊठ् । देवनकर्त्तरि ।

दर अव्य० दॄ–भये अप् । १ईषदर्थे । २भये, ३गर्त्ते च पुंन० । अमरः "दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे" नैषधम् "दरमीलन्नयनानिरीक्षते" रसगङ्गा० । "न जातहार्देन न विद्विषादरः" किरा० । ४कन्दरे पुंस्त्री० स्त्रीत्वे ङीप् । "दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः" । "दरीमुखोत्थितेन समीरणेन" कुमा० । ५शङ्खे शब्दार्थचि० । "स उच्चकाशे धवलो दरोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमेति" भाग० । [शब्दार्थचि० ।

दरक त्रि० दर+भये "कृञादिभ्यो वुन्" पा० वुन् । भीरौ

दरकण्टिका स्त्री दर ईषत् कण्टो यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । शतावर्य्याम् राजनि० ।

दरणि पुंस्त्री दॄ–अनि । नद्यादेः कूलभङ्गे (भाङ्गन) शब्दार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरथ पु० दॄ–विदारे "दॄभमिदमिभ्यश्च" उज्ज्वलदत्तधृतसूत्रात् अथ । १दिक्षु प्रसरणे २गर्त्ते च उज्ज्वलदत्तः।

दरद् स्त्री दॄ–विदारणे "शॄदॄभसोऽदिः" उणा० अदि । १हृदये २कूले च उज्ज्वलद० । दॄ–भये अदि । ३पर्वते ४प्रपाते ५भये च पु० मेदि० । ६म्लेच्छजातौ अमरटीका।

दरद त्रि० दरं भयं ददाति दा–क दर ईषत् दायति शुध्यति दैप–शोधे–क वा । १भयदायके २हिङ्गुले पु० न० भावप्र० तद्भेदादिकमुक्तं यथा "हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छमिङ्गुलञ्चूर्णपारदम् । दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्यादुगुणवानुत्तरोत्तरम् । चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः । जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः । तिक्तं कषायं कटुहिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरञ्चि हन्ति । ऊर्द्ध्वपातनयुक्त्या तु ग्राह्यस्तन्नपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेवं न शोधयेत् । ३देशभेदे पु०ब च देशः बृ०स० १४ अ० ऐशान्यामुक्तः ऐशान्यामित्युपक्रमे अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः" "शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पत्तिभिः सह" भा० भी० ६ अ० । प्राच्योदीच्यदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । दारद पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्भूपे च । बहुषु अणो लुक् । "गृहीत्वा तु बलं सारं फाल्गुनः पाण्डुनन्दनः । दरदान् सह काम्बोजैरजयत् पाकशासनिः । प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः । निवसन्ति वने ये च तान् सर्वानजयत् प्रभुः" भा० स० २६ अ० । आर्षे क्वचिदेकत्वेऽपि अणो लुक् । "शाल्वराजश्च दरदो विदेहाधिपतिस्तथा" हरिवं० ६१ अ० । ४म्लेच्छजातिभेदे ।५भये शब्दरत्ना० । ६शनैः क्रियालोपात् शूद्रत्वापन्ने क्षत्रियभेदे च । "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः" इत्युपक्रमे "पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः" मनुः ।

दरवर प० दरेषु शङ्खेषु वरः । पाञ्चजन्ये भगवतः शङ्खे श्रीधरः । "दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव" भाग० १।११।२।

दरसान पु० दॄ–विदारणे आनच् । द्योते उज्ज्वलद० ।

दरि(री) स्त्री दॄ–विदारे इन् वा ङीप् । १कन्दरे शब्दरत्ना० । २तक्षककुलजे सर्पभेदे पु० "पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनिर्दरिः" भा० आ० ५७ अ० ।

दरित त्रि० दरो जातोऽस्य तार० इतच् । जातभये हेमच० ।

दरिद्र त्रि० दरिद्रा–क । १दुर्गते २निःस्वे अमरः । "प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैष० । "स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणाञ्च रोगिणाम्" मनुः । दरिद्रत्वे हेतुः "अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते" प्रा० त० । "दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः" भाग० । "अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतः" मृच्छ० ।

दरिद्रा दुर्गतौ अदा० स्वपा० पर० सक० सेट् । दरिद्राति अजा० दरिद्रति अदरिद्रीत्–अदरिद्रासीत् । दरि-

ञ्चामास बभूव चकार दर्दरिद्र दर्दरिद्रौ इत्येके। दरिद्रिता दरिद्र्यात्। दरिद्रिष्यति। दरिद्राणः। सनि। दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति। [शीले च।

दरिन् त्रि॰ दृ—भये विदारे वा इनि। १भीरौ २विदारण-

दरोदर पु॰ दुरोदर+पृषो॰। पाशके "आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्नगुश्मिन् सततं दरोदरम्" "यमकात् दरोदरो निरुकारः इति गोवर्द्धनः" उज्ज्वलद॰

दर्त्तृ त्रि॰ दृ—विदारे वेदे इड्भावः। दारयितरि "स व्रजं दर्त्ता पार्ये अध द्योः" ऋ॰ ६।६६।८। "दर्त्ता दारयिता" भा॰। लोके तु दरी(रि)ता इत्येव।

दर्त्नु पु॰ दृ—विदारे वा॰ त्नु इड्भावश्छान्दसः। दारके। "यत् पुरां दर्त्नुमारत्" ऋ॰६।२०।३। "दर्त्नु दारकम्" भा॰

दर्दर पु॰ दृ—यङ् अच् पृषो॰। १पर्वते। २ईषद्भग्नभाजने च मेदि॰।

दर्दराट् न॰ व्यञ्जनभेदे शब्दच॰।

दर्दरीक न॰ दृ—विदारे फर्फरीका॰ नि॰। १वाद्यभेदे।

दर्दुर न॰ दृणाति कर्णौ शब्देन उरच् नि॰। १भेके २मेघे ३वाद्यभेदे ४पर्वतभेदे "शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयन्तः" माघः "कौषेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः" मनुः "स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ" रघुः। "हिमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः। मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः" भा॰ स॰ १० अ॰। "निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्यामो लवणाम्भसः। समीपे सह्यमलयौ दर्दुरञ्च महागिरिम्" भा॰ व॰ २८१ अ॰। "मलयात् दर्दुराच्चैव चन्दनागुरुसञ्चयान्" ५१ अ॰। दर्दुरः पर्वतः सन्निकृष्टतयास्त्यस्य अच्। ५तत्सन्निकृष्टे देशभेदे च। स च देशः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे "गिरिनगरवनादर्दुरमहेन्द्रमालिन्यमरुकच्छाः" वृ॰ स॰ १४॰अ॰ दक्षिणस्यामुक्तः। ६राक्षसभेदे संक्षिप्तसारः। ७चण्डिकायां स्त्री मेदि॰।

दर्दुरक पु॰दर्दुराय कायति दर्दुर इव कायति शब्दायते वा कै—क। १वाद्यभेदे शब्देन मेघसूचके २भेके। स्वार्थे क। ३दर्दुरशब्दार्थे। [रत्नकरनिघण्टुः।

दर्दुरच्छदा स्त्री दर्दुर इव छदो यस्याः। ब्राह्मीं पा-

दर्द्रु(द्रू) पु॰ दरिद्रा—दरिद्रातेर्यालोपश्च"उणा॰ऊ उवा इकाराकारयोर्लोपः" उज्ज्वलदत्तः। १दद्रुरोगे भोजदेवशब्दानुशासने तु "दरिद्रातेर्यालोपश्चेति तिपानिर्देशात् रिश्च आश्चेति संहितापाठेर्यशब्दलोपे दद्रुरित्यपि साधितम्। तथा रश्च इश्च आश्चेत्यन्यसदेशद्वितीयरेफलोपेन दर्दुरित्यपि साधितम्। एवञ्च रूपचतुष्टयमिति। सि॰ कौ॰।

दर्द्रु(द्रू)घ्न पु॰दद्रु(द्रू) हन्ति हन—टक्। चक्रमर्द्दके शब्दर॰।

दर्द्रु(द्रू)नाशिनी स्त्री दद्रु(द्रू)नाशयति नश—णिच् णिनि ङीप्। तैलिनीवृक्षे राजनि॰।

दर्प पु॰ दृप—भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा। १अहङ्कारे पराकमीरणाहेतौ गुरून्वपाद्यतिक्रामके २चित्तवृत्तिभेदे। गर्वभेदे ३हर्षजन्यगर्वे ४मृगमदे मेदि॰। ५ऊष्मणि त्रिका॰। ६उच्छृङ्खलत्वे ७धर्म्ममर्य्यादातिक्रमे नीलकण्ठः दर्पलक्षणविषयभेदादिकं ब्रह्मवै॰ जन्मख॰ उक्तं यथा "अहङ्कारश्च सर्वेषां पापवीजममङ्गलम्। ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्य्यन्तमुन्नतिः। येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परे। विज्ञाय सर्वं सर्वात्मा तेषां शान्ताहमेव च। क्षुद्राणां महताञ्चैव येषां गर्वो भवेत् प्रिये!। एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च। चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णोः पुरा विभुः। ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च। धर्मस्य च यमस्यापि शाम्बस्य चन्द्रसूर्य्ययोः। गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दुर्वाससस्तथा। दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च। सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशक्रयोः। लक्ष्मणस्यार्जुनस्यापि बाणस्य च भृगोस्तथा। सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च। सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवस्तथा। सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च। प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च। प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा। हत्वा दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादञ्च चकार सः"।

८उत्साहे मल्लिना॰ "तेजो विहीनं विजहाति दर्पः" किरा॰ "दर्प उत्साहः" मल्लि॰।

दर्पक पु॰दर्पयति दृप—हर्षमोहनयोः णिच्—ण्वुल्। मोहकारके १कन्दर्पे अमरः। २अहङ्कारमोहयोः कारके त्रि॰।

दर्पण पु॰न॰ दृप—सन्दीपने ल्यु। १आदर्शे (आयना)। मुकुरे अमरः २नेत्रे न॰जटा॰ ३पर्वतभेदे ४नदभेदे च। "ततः पूर्वं महाराज! दर्पणो नाम पर्वतः। कुवेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदेति। यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिणो रोहिताकृतिः। यस्मिन् लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात्। तस्मातिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नदः। हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्य

सदृशः फले। समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्वैर्देवगणै-र्हरिः। सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम्। तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः। तेनायं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः। अस्मिन् स्नात्वा नदवरे योऽर्चयेद् दर्पणाचले। कुवेरं प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षतः। स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः" इति कालि० पु० ८१ अ०। "दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि" माघः।

"भूयो बभौ दर्पणमादधाना" कुमा०। "लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति" चाण०। दर्पणस्य विम्बस्य स्वगतत्वव्यत्यस्तमुखत्वादिमोहजनकत्वात् दर्पणत्वम्।

दर्पद त्रि० दर्पं ददाति दा—क। १गर्वदायकपदार्थे। २विष्णौ पु० "दर्पहा दर्पदः दृप्तः" विष्णुसह० "धर्मवर्त्मनि वर्त्तमानानां दर्पं ददाति दर्पदः" भा०।

दर्पहन् त्रि० दर्पं हन्ति हन—क्विप्। १गर्वहारके २विष्णौ पु०। दर्पदशब्दे दृश्यम्। [२१४३ पृ० उक्तम्।

दर्भ पु० दृभ—घञ् अच् वा। कुशभेदे तल्लक्षणादिकं कुशशब्दे

दर्भट न० दृभ—संदर्भे बा० अटन्। निभृतगृहे त्रिका०।

दर्भपत्र पु० दर्भस्येव पत्रमस्य। काशे राजनि०।

दर्भपुष्प पु० सर्पभेदे अहिशब्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम्।

दर्भमय त्रि०दर्भात्मकः शरा०मयट्। कुशनिर्म्मिते ब्राह्मणादौ

दर्भमूला स्त्री दर्भस्येव मूलमस्याः पाककर्णेति ङीष्। ओषधीभेदे। [दूरदेशादौ।

दर्भर त्रि० दर्भस्य सन्निकृष्टदेशादि दर्भ+अश्मा० रः। दर्भा-

दर्भानूप पु० दर्भप्रचुरोऽनूपः संज्ञात्वेऽपि क्षुभ्नादिपाठात् पक्षे पूर्वपदात् न णत्वम्। दर्भप्रचुरेऽनूपे देशभेदे।

दर्भाह्वय पु० दर्भमाह्वयते स्पर्द्धया आ+ह्वे—श। मुञ्जे तृणभेदे राजनि०। [भा० व० ८३ अ०।

दर्भि पु० ऋषिभेदे अर्द्धकीलाख्यं तीर्थं तेन निर्म्मितं यथाह "अर्द्धकीलञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह"। "विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा। व्रतोपनयनाभ्यां वाप्युपवासेन चाप्युत। क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः। क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ!। चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः। समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा। तेषु स्नात्वा नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात्। फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः।

दर्म्म त्रि० दॄ—विदारे बा० म। दारके। "पुरां दर्मो अपामजः" ऋ० १।४५।२। मनि दर्म्मन् तत्रार्थे "दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः" ऋ०१।१२२।६।

दर्य्य त्रि० दरस्य हितम् गवा० यत्। दरहिते भयसाधने।

दर्व पुंस्त्री दॄ—व। १राक्षसे उज्ज्वलद०। स्त्रियां ङीष्। २उशीनरपत्नीभेदे स्त्री "उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः। मृगा कृमिर्नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती" "नवायास्तु नवः पुत्रो दर्व्याः सुव्रतोऽभवत्" हरिवं० ३१ अ०। ३हिंस्रे त्रि०। घञ्। ४हिंसायां पु०

दर्वट पु० दर्वाय हिंसायै अटति अट—अच् शक०। दण्डवासिनि हारा०। [२वाद्यभेदे संक्षिप्तसा०।

दर्वरीक पु० दॄ—विदारे फर्फरीकादि० नि०। १इन्द्रे २वाते

दर्वि(र्वी) स्त्री दॄ—विन् वा ङीप्। व्यञ्जनदारके (हाता) ख्याते पदार्थे खजाकायाम्।

"इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्। एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे। दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनन्तु मेक्षणम्" कात्या० स०। "मामत्र दर्वीपरिघट्टनेन" भा० व० यक्षप्रश्ने। २अहिफणायां शब्दरत्ना० दर्वीकरः। [तत्रार्थे द्विरूपकोषः।

दर्विका स्त्री स्वार्थे क। दर्व्यां रायमुकुटः। दर्वक पु०

दर्वि(र्वी)होम पु०६त०। दर्वीसाधने होमभेदे "दर्वीहोमानुपादाय सर्वान् यः प्राप्नुते क्रतून्" भा० स० १२ अ०।

दर्वीकर पु०दर्वी फणा कर इवास्य। सर्पे अहिशब्दे दृश्यम्।

दर्वीसंक्रमण न० तीर्थभेदे। "दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम्। अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८४ अ०।

दर्श पु० दृश्यते शास्त्रदृष्ट्या सूर्य्यचन्द्रौ एकत्र स्थितौ यत्र। दृश—आधारे घञ्। १सूर्य्येन्दुसङ्गमकाले अमावास्यातिथौ "एकत्रस्थौ चन्द्रसूर्य्यौ दर्शनात् दर्श उच्यते" मत्स्यपु० कुहूशब्देऽस्य विवृतिः। स निमित्ततयाऽस्त्यस्य अच्। २दर्शकालकर्त्तव्ये यागभेदे। आग्नेयाष्टापालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोरूपयागत्रयात्मको दर्शयागः। कातीयशब्दे तद्दिनकर्त्तव्यता दृश्या। "सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासौ" श्रुतिः भावे घञ्। दर्शने ३चाक्षुषज्ञाने।

दर्शक त्रि० पश्यति दृश—ण्वुल् दर्शयति दृश—णिच् ण्वुल् वा। १द्रष्टरि २प्रधाने ३निपुणे मेदि०। ४द्वारपाले पु० अमरः स हि द्वारदेशे समागतान् निवेद्य राजानं

दर्शयतीति तस्य तथात्वम् ५दर्शयितरि च। "कर्णधार इवापारे भगवान् पारदर्शकः" भाग० १।१।२८। तुमर्थे ण्वुल्। ६द्रष्टुमित्यर्थे। "अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत दर्शकः" भा० अनु० १०४ अ०। दर्शकः द्रष्टुमित्यर्थः एतद्योगेन कर्मणि न षष्ठीत्यतः यज्ञमित्यत्र द्वितीया।

दर्शत पु० दृश्यतेऽसौ दिवि दृश–कर्मणि अतच्। १सूर्य्ये २चन्द्रे च सि० कौ०। ३दर्शनीये त्रि०। "स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहे गृहे" ऋ०१०।९१।२। "दर्शतश्रीः दर्शनीयविभूतिः" भा०।

दर्शन न० दृश–भावकरणादौ ल्युट्। १नेत्रे २स्वप्ने ३बुद्धौ ४धर्मे ५दर्पणे ६शास्त्रे मेदिनि० ७दृज्यायाम् अजयपा० ८वर्णे त्रिकाण्ड० ९निभालने जटाध०। दृश्यते यथार्थतया ज्ञायते पदार्थोऽनेन करणे ल्युट्। अध्यात्मावेदके १०शास्त्रभेदे तानि च नास्तिकबौद्धजैनवैष्णवास्तिकादिमतभेदेन नानाविधानि। तानि च सर्वदर्शनसंग्रहे तत्तन्मतप्रदर्शनावसरे दर्शितानि। तत्रास्तिकदर्शनानि षट् तत्र गौतमेन न्यायदर्शनं, कणादेन वैशेषिकं, कपिलेन साङ्ख्यं, पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसा व्यासेन वेदान्तदर्शनम् प्रणीतम्। तच्च वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतमेकमपि बहुभिर्विद्वद्भिः द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतप्रभेदेन नानाविधं यथा बुद्धस्यैकस्योपदेशकत्वेऽपि विनेयानां बुद्धिवैचित्र्यात् स्वस्वबुद्ध्यनुसारिपदार्थकल्पनया योगाचारमाध्यमिकादिभेदा उपजाताः। एवं वेदान्तस्यापि "षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः। तेषु भेदन्तु यः कुर्य्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः। एतान्येव कुलस्यापि षडङ्गानि भवन्ति हि। तस्मान्मदात्मकं कौलमहं कौलात्मकः प्रिये!" तन्त्रशास्त्रम्। पदार्थभेददर्शने फलभेदो यथा "नन्द उवाच। येषाञ्च दर्शने! पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने। तत्सर्वं वद सर्वेश! श्रोतुं कौतूहलं हि मे। श्रीभगवानुवाच। शुक्लब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने। देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नायी भवेन्नरः। सूर्य्यस्य दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा। सन्न्यासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम्। भक्त्या गवाञ्च वह्नीनां गुरूणाञ्च विशेषतः। गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानां तथैव च। शुकानाञ्च पिकानाञ्च खञ्जनानां तथैव च। हंसानाञ्च मयूराणां चाषानां शङ्खपक्षिणाम्। वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च। पतिपुत्रवतीनाञ्च नराणां तीर्थयायिनाम्। प्रदीपानां सुवर्णानां मणीनाञ्च विशेषतः। मुक्तानां हीरकाणाञ्च माणिक्यानां महाशय!। तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम्। फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधूनि च। पूर्णकुम्भञ्च लाजांश्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम्। मालाञ्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम्। पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। देवाश्रितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा। शङ्खञ्च दुन्दुभिं दृष्ट्वा सद्यः पुण्यं लभेन्नरः। शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा। कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द! पुण्यं लभेन्नरः। पताकामक्षयवटं देवोत्थितं शुभम्। देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम्। गङ्गामृदं कुशं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। पुराणपुस्तकं शुद्धं सबीजं विष्णुयन्त्रकम्। स्निग्धदूर्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। तपस्विनं सिद्धमन्त्रं समुद्रं कृष्णसारकम्। यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः। गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठगोष्पदम्। पक्वशस्यान्वितं क्षेत्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमण्डलाम्। सुवेशिकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम्। वेश्यां क्षेमङ्करीं गन्धं सदूर्वाक्षततण्डुलम्। सिद्धान्नं परमान्नञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्ध्रुवम्। कार्त्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम्। संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिषे मासि सिते शुभे। श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम्। शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम्। कृत्वोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम्। जन्माष्टमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां विन्ध्यमाधवम्। प्रणम्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। उपोष्य व्रजभूमौ च भाण्डीरे मालतीवने। संपूज्य राधां मां चैव करोति जन्मखण्डनम्। पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले नरः। पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम्। सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः। उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने। दृष्ट्वा काश्यामन्नपूर्णां करोति जन्मखण्डनम्। दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यश्च विलोकयेत्। पितॄणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम्। प्रयागे मुण्डनं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत्। उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम्। उपोष्य

पुष्करे स्नात्वा किं वा वदरिकाश्रमे। संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम्। भिक्षां कृत्वा च वदरीं भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे। दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द! करोति जन्मखण्डनम्। दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम्। दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। भाद्रे दृष्ट्वा च मञ्चस्थं मामेव मधुसूदनम्। संपूज्य नत्वा भक्तश्च करोति जन्मखण्डनम्। रथस्थञ्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः। संपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत्। संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम्। कार्त्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम्। उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नमेत् शनैः। राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम्। रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढ़पूर्णिमादिने। उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम्। दीननाथं दिनकरं लोलार्कं चोत्तरायणे। उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम्। कपिकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगह्वरे। विश्वनन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके। पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकेयं गणेश्वरम्। नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम्। त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ। समुपोष्य दिव प्रातर्मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात्" ब्रह्म° वै° जन्म° ख°। शकुनभेददर्शने फलभेदः शकुनशब्दे दृश्यम्।

दर्शनप्रतिभू पु° दर्शनाय प्रतिभूः। प्रतिभूभेदे "दर्शने प्रातिभाव्ये च विधिः स्यात् पूर्वचोदितः" "यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः। अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्" मनुः। वीरमि° विस्तरेण तद्विधिरुक्तो यथा

"अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः। तद्भेदानाह वृहस्पतिः "दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा। चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः"। प्रत्ययो विश्वासः दानम् ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम्। ऋणिद्रव्यार्पणम् ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहोपकरणादि तदर्पणम्। चतुःप्रकाराणां प्रतिभुवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं दर्शयति स एव "आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत्। दाताहमेतद्द्रविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत्"। एको दर्शनप्रतिभूरहमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयिष्यामीत्याह। अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेषः साधुर्न त्वां प्रतारयिष्यति यतोऽयं श्रोत्रियपुत्रोऽस्य सर्वशस्यसम्पन्नो ग्रामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति। दानप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदा सद्धिकमृणमहं दातेति। अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदाहमेतदीयगृहोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः। दर्शनप्रतिभुवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः "दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत्"। यस्मिन् देशे काले च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्णमिति शेषः। दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभाव्यात् स मोक्तव्य इत्युत्तरार्द्धेनाह स एव। "यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्"। एवं प्रत्ययादिप्रतिभुवोऽपि तदविसंवादे मोक्तव्याः, अन्यथा धारणिकन्देयं धनं दाप्या इत्याहतुः कात्यायनवृहस्पती "यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः। अदर्शयन् स तत्तस्मै प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्। आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम्। उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा"। यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभुवान्त्रैविध्यमेवोक्तम्। "दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते" तद्दानार्पणयोरनतिभेदाभिप्रायेण। "आद्यौ तु वितथे दाप्या वितरस्य सुता अपि"। वितथे दर्शनप्रत्यये विसंवादे इतरस्य सुता न दाप्याः। सुता इत्यभिधानाच्च पौत्रा इत्युक्तम्भवति दानं स्वधनादेव धनिकाय। अर्पणन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्वधनलाभे उभयतो न विशेषः अतएव स्वल्पभेदविवक्षया पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभुवो हारीतेनोक्ताः। "अभये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने। पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः" अभयमुपद्रववारणम्। उपस्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं तस्य पृथङ्निर्देशात् पञ्चस्वित्यनन्वयाच्च। व्यासस्तु सप्तभिर्विषयैः सप्तप्रकारं प्रतिभुवमाह। "लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने। गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा"। प्रतिभूर्ग्राह्य इत्यत्र प्रकृतम्। कात्यायनोऽपि "दानोपस्थानवादेषु विश्वासशपथाय च। लग्नकङ्कारयेदेवं यथायोग्यं विपर्यये"। वादो विवादस्तत्र प्रतिभूग्रहणम्। "उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये" इति। योगीश्वरेणाप्युक्तञ्च प्रागेव व्याख्या-

तम्। दर्शनप्रत्ययदानेषु यथायथं सर्वेषामन्वभावसम्भव इति परमार्थः। दर्शनप्रतिभुवे नष्टधारणिकान्वेषणाय कालावधिर्देय इत्याह। वृहस्पतिः "नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी। देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमथापि वा"। सार्द्धमासमिति परमावधिः। तथा च कात्यायनः "नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम्। यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्। काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत्। स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् प्रेते चैष विधिः स्मृतः"। परं परमावधिभूतम्। प्रतीतेऽन्वेषणाय परिकल्पिते, प्रेते चैष विधिरिति धारणिके मृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः कालावधिविशेषस्तत्रान्वयबाधात्। एतदपि दैवराजकृतप्रतिबन्धाभावे बोध्यम्। अतएव कात्यायनः "दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले न दर्शयेत्। निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृताहते"। निबन्धस्तृणम्। दैवकृतो दीर्घरोगमरणादिरूप ऋणदानप्रतिबन्धः। राजकृतो बन्धनासेधदण्डादिरूपः। प्रतिभूभेदेन स्पष्टमाह नारदः "ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाथ स्थापिते। प्रतिभूस्तदृणं दद्यादनुपस्थापयंस्तथेति"। ऋणिष्वधमर्णेष्वप्रतिकुर्वत्स्वसाध्येषु निह्नवत्वादिना ऋणमप्रत्यर्पयत्स्विति दानप्रतिभूविषयम्। प्रत्यये विश्वासे स्थापिते विसंवादिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम्। अनुपस्थापयन्नृणिनमदर्शयन्नृणिनः सकाशादाधिकृतं पर्याप्तं तद्धनं वोत्तमर्णायानर्पयन्निति दर्शनद्रव्यार्पणप्रतिभूविषयमिति विवेकः"।

दर्शनीय त्रि०दृश—कर्म्मणि अर्हादौ वा अनीयर्। १मनोहरे, २दर्शनयोग्ये च धरणिः। "दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत्" भा० स० ७५ अ०।

दर्शप पु० दर्शेन दर्शनेन पिबन्ति पा—क। दर्शनमात्रेण पातृषु देवेषु "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा० उ० दर्शनमात्रेण तेषां तृप्तिहेतुपानसम्भवस्योक्तेस्तथात्वम्। "शुद्धाश्च निर्माणरताख्यदेवाः सर्वाशना दर्शपा आज्यपाश्च" भा० अनु० १६ अ०। [रात्रौ हेमच०।

दर्शयामिनी स्त्री दर्शस्येव यामिनी। अन्धकारयुक्तायां

दर्शयितृ त्रि० दृश—णिच्—तृच्। १दर्शनकारके दर्शके "पथः श्रुतेर्दर्शयितारः ईश्वराः" रघुः २प्रतीहारे द्वारपाले पु०

दर्शविपद् पु० दर्शे अमावास्यायां विपद् नाशोऽदर्शनमस्य। चन्द्रे त्रिका०। [दिते च हेमच०।

दर्शित त्रि० दृश—णिच्—क्त। १प्रकटिते २प्रकाशिते ३प्रतिपा-

दर्शिन् त्रि० दृश--णिनि। १द्रष्टरि २विवेचके ३साक्षात्कारके च। "तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः" कुमा०। "तस्मै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी" रघुः। मन्त्रदर्शिभिरुच्यते" मनुः। स्त्रियां ङीप्। प्रतीपदर्शिनी।

दर्शिवन् त्रि० दृश--"अन्येऽपि दृश्यन्ते" इति पा० क्वनिप्। द्रष्टरि। "कुरूणां पाण्डवानां च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्" भा०आ० ६ अ०। "अन्यो न त्वामृते छेत्ता विद्यते सर्वदर्शिवम्" सू० सि०। "अत्र दर्शिवम्" इति शब्दकल्पद्रुममतीव प्रामादिकम्।

दल भेदे भ्वा-पर०अक० भेदने सक० सेट्। दलति अदालीत् णिचि वा घटा०दलयति दालयति। ददाल देलतुः दलितः। दला "ददाल भूर्नभोरक्षं गोष्पदं ववर्ष च" "ददाल भूः पुपूरे द्यौः कपीनामपि निस्वनैः" "अदालिषुः शिलादेहे चूर्णीभूवन् महाद्रुमाः" भट्टिः "दलति शतधा यत्र हृदयम्" अमरु०।

दल भेदने चुरा० उभ०सक०सेट्। दालयति-ते अदीदलत् त। "कुष्टिनाऽदालयत्तस्य" "दालयत्यसौ कुलक्ष्माभृतः" अनर्घरा०। भेदश्चेह द्विधाकरणं विकसनञ्च तत्रविकसने। "दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागे" गीतगो०।

दल न०दल—अच् १उत्सेधे २खण्डे ३पत्रे च्छदे मेदि०। ४वर्ने शब्दर० ५तमालपत्रे राजनि० ६अर्द्धे लीलावती "प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूरज्ज्वा वेणुदलेन वा" मनुः "ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः" रघुः "वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु" माघः। "अङ्घ्रिः स्वत्र्यंशयुक्तः सनिजदलयुतः कीदृशः कीदृशोऽसौ" लीला०।

दलकोष पु० दलान्येव कोषो यस्य। कुन्दपुष्पवृक्षे शब्दमा०। तस्य पुष्पे कोषान्तराभावात् तथात्वम्

दलट त्रि० दल—वा अटन्। द्विधाकारके। तेन निर्वृत्तं करी० वुञ्। दालटिक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

दलनिर्मोक पु० दलतीति दलं वल्कलं निर्मोक इव यस्य। भूर्ज्जपत्रवृक्षे शब्दमाला। तस्य हि वल्कलस्य निर्मोकाकारत्वात्तथात्वम्।

दलन न० दल--करणे ल्युट्। १दलनकारणे (ढेला) २लोष्ट्रे स्त्री० ङीप् रत्नावली। तथाभूतस्त्रियां स्त्री "प्रतिपक्षपक्षदलनी" विद्वन्मो०।

दलप न० दल--कपन्। १प्रहरणे उज्ज्वलद०। २विदारकमात्रे त्रि०३स्वर्णे उणादि०। दलं पाति पा—क। ४दलपतौ

दलाधिपदलपत्यादयोऽप्यत्र पु० । [ह्रि दलाकार पुष्पा"
दलपुष्पा स्त्री दल इव पुष्पमस्याः । केतक्याम् राजनि०। सा
दल(मा)शाली स्त्री दलेन मलति सम्बध्नाति मल--णिनि शलते शल--णिनि वा । कञ्जु कशाके पारस्कः रनि०।[रत्नमा०
दलसारिणी स्त्री दले पत्रे सारोऽस्त्यस्या इनि । केमुके
दलसूचि(ची) स्त्री दलस्य सूचिरिव । कण्टके हारा० ।
दलस्नसा स्त्री ६त० । पत्नशिरायाम् हेमच० ।
दलाढ़क पु०दलेनाढ्क इव । १स्वयंजाततिलवृक्षे, २ग्रामम्, ३गैरिके ४फेने, ५खातके, ६नागकेशरे, ७मच्छत्तरे,मेदि० ८कुन्दे, ९करिकर्णे, १०शिरीषे, ११वात्यायाञ्च हेमच० ।
दलाढ्य पु० दलेन हैमेनाढ्यः । पङ्ककर्वटे (दलदलिया) कर्दमभेदे त्रिका० । [२दमनवृक्षे च पु० शब्दर० ।
दलामल न० दलेनामलम् । १मरुवके मेदि० । २मदनवृक्षे
दलाम्ल न० दलेनाम्लम् । चुक्रे (चुकापालङ्ग) राजनि० ।
दलि स्त्री दल- इन् । १लोष्ट्रे उज्ज्वल० तत्नार्थे पुंस्त्री रन्तिदेवः । संज्ञायां कन् । दलिक १काष्ठे हेमच० ।
दलित त्रि० दल--क्त । १विकाशिते । २खण्डिते ३अर्द्दिते ।
"व्येका दलिता विभाजितेष्टेन" "दलिता बाधे तयोः स्याताम्" लीला० । [ङीप् ।
दलिन् त्रि० दल--सुखा० मत्वर्थे इनि । दलयुक्ते स्त्रियां
दलेगन्धि पु० दले गन्धो यस्याः इत् समा० सप्तम्या अलुक् । सप्तच्छदवृक्षे (छातिम गाछ)त्रिका० ।
दलोद्भव त्रि० दलादुद्भवति उद्+भू--अच् ५त० । दलजाते २मधुभेदे न० । "छर्दि मेहप्रशमनं मधु रूक्षं दलोद्भवम्" सुश्रु० ।
दल्भ पु०दल--भ । १ऋषिभेदे २चक्रे च उज्ज्वल०ततो गर्गा० अपत्ये यञ् । दाल्भ्य तदपत्ये पुंस्त्री ।"तेन तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार" छान्दो० ।
दल्मि पु० दल--मि । १इन्द्रे २वज्रे उज्ज्वलद० । ततो मत्वर्थे मतुप् यवादि० मोपकत्वेऽपि न मस्य वः । दल्मिमत् वज्रयुक्ते इन्द्रे । [दलस्यादूरदेशादौ ।
दल्व्य त्रि० दलस्यादूरदेशादि दल+चतुरर्थ्यां बला० य ।
दव गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दन्वति अदन्वीत् । ददन्व । क्विपि दन् ।
दव पु० दुनोति दु-अच् । १वने, २वनानले च अमरः । भावे अप् । ३उपतापे । "अतिमात्रं दववहूहनपि" माघः ।
दवथु पु०दु-उपतापे भावे अथुच् । उपतापे । "स दवथु वपुर्यचोविषम्" माघः "केचिद्दे मधुमासेदुरन्ते दवथुसत्तमम्" भट्टिः । [रोहिषवृक्षे राजनि० ।
दवदग्धक न० दवेन दग्धं सत् कायति प्रकाशते कै--क ।
दवदहन पु० दवजातो वनजातो दहनः । दावानले ।
"सरःसव्येऽसव्ये दवदहनदाहव्यतिकरः" उद्भटः । "क्षित्यात्मजविक्षेपज्वरदवदहनशिखाभिः"भाग०५।८।२७श्लो०
"दवाग्निप्रभृतयोऽप्यत्र "शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निः" रघुः ।
दवि दूरीकरोति दूर+णिच्--स्थूलदूरेत्यादिना दवादेशः नामधातुः दूरीकरणे सक०सेट् । दवयति अदी(द)दवत् ।
"दवयदतिरवेण प्राप्तसर्वविभागम्" भट्टिः ।
दविष्ठ त्रि० इदमेषामतिशयेन दूरम् इष्ठन् दवादेशः । दूरतमे । ईयसुन् दवीयस् तत्नार्थे त्रि० "तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते" माघः स्त्रियां ङीप् । "नैव शक्तिरपि दवीयसी" किरा० । [शतृ-त ।
दश दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दंशयति-ते अददं-
दश दंशने चुरा०आत्म० सक० सेट् इदित् । दंशयते अददंशत
दशक न०दश परिमाणमस्य कन् । दशति, दशकमुप्रम् ।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" । "मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः" मनुः ।
दशकण्ठ पु० दश कण्ठा यस्य । १रावणे हेमच० ।
दशकण्ठजित् पु० दशकण्ठं जयति जि--क्विप् । १रामे त्रिका० । दशकण्ठारिप्रभृतयोऽप्यत्र "दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः ।
दशकन्धर पु० दश कन्धरा यस्य । रावणे हेमच० । धृष्टरलोमे दशकन्धोऽप्यत्र "दशकन्धरराजस्तन्वोस्तया युद्धमभूत्महत्" भा० व० २८९ अ० । [त्रिका० ।
दशकन्धरजित् पु० दशकन्धरं जयति जि--क्विप् । रामे
दशकर्म्मन् न० दशविधम् कर्म्म । गर्भाधानादिश्मशानान्ते दशविधे संस्कारकर्म्मणि । दशकर्म्म पद्धत्यादौ तद्विहतिदृश्या ।
दशकुलवृक्ष पु० दशगुणितः कुलवृक्षः संज्ञात्वात् कर्मधा० वा व० ब० । तन्त्रोक्ते कुलवृक्षदशके कुलवृक्षदशकं च तन्त्रसारोक्तं यथा "श्लेष्मातकः करञ्जश्च विल्वाश्वत्थकदम्बकाः । निम्बो वटोदुम्बरौ च धात्री चिञ्चा दश स्मृताः" "साधकः प्रातरुत्थाय कुलवृक्षं प्रणम्य च" ।
दशक्षीर न० दशविधं क्षीरम् । मृगीगर्द्दभीक्षीरवर्ज्जिते

"गव्यमाजं तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत्। अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनां तथैव च" इत्युक्ताष्टविधक्षीरस्वरूपे क्षीरदशके "पुनः पचेत् दशक्षीरं सिता-मधुकचन्दनैः" सुश्रुतः।

दशग्रामपति पु० दशानां ग्रामाणां पतिः उत्तरपदद्विगुः। दशग्रामाध्यक्षे। तन्नियोगादि मनुनोक्तं यथा

"ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्यात् दशग्रामपतिं तथा। विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च। ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम्। शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्। विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत्। शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम्। यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः। अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्। दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च। ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम्। तेषां ग्राम्याणि कार्य्याणि पृथक् कार्य्याणि चैव हि। राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः"।

दशग्रामिक त्रि० दश ग्रामा अधिकृतत्वेन सन्त्यस्य ठन्। तस्यादूरदेशादि कच्छ्वा०चतुरर्थ्यां छच् वा। १दशग्रामाधिपे २तस्यादूरदेशादौ। स्त्रियां ङीष् चतुरर्थान् काश्या० ठञ् ञिठो वा। दाशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठे टाप् इति भेदः।

दशग्रामिन् पु० दश ग्रामा अधिकृतत्वेन सन्त्यस्य इनि। दशग्रामाधिपतौ। "अशीतिं दद्यात् ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति। पञ्चग्रामी बहिः कोशात् दशग्राम्यथ वा पुनः" याज्ञ०।

दशग्रीव पु० दश ग्रीवा अस्य। १रावणे।

"पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ। कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि"। "दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः। महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः" भा०व० २७४ अ०। २असुरविशेषे "दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः। टिट्टिभो विटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः" भा० व० ८ अ०। ३दमघोषस्य पुत्रभेदे। "शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली। सर्वास्त्रकुशला वीरा वीर्य्यवन्तो महाबलाः" हरिवं०११७ अ०। ४एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुभेदे तदुपक्रमे गरु० पु० ८७ अ० "एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः। दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति"।

दशज्योति(स्) पु० सुभ्राजः पुत्रभेदे। "सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः। दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरेव च। दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः" भा० आ० १ अ०।

दशत् स्त्री दश परिमाणमस्य अति। दशानां वर्गे-दशके दशसङ्ख्यायाम्। "स वै दक्षिणा नयन्। अन्यूना दशतो नयेद्यद्वा एकां दास्यन्त्स्यादृशभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्त्तयेद्यद्यु द्वे दास्यन्त्स्यात् पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्त्तयेद्यद्यु तिस्रो दास्यन्त्स्यात्त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्त्तयेद्यद्यु पञ्च दास्यन्त्स्याद्वाभ्यां तभ्यां दशतमुपावर्त्तये देवमा शतात्तथो हास्यैषान्यूना विराडसुष्मिं लोके कामदुघा भवति" शतब्रा०४।५।८।१६। "या प्रथमा दशदयं स लोको या द्वितीयान्तरिक्षं तद्या तृतीया द्यौः सेममेव लोकं प्रथमया दशतारोहन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशता रोहत्यन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया" ८।५।२।१५। "एकादश दशत आलभते। एकादशाक्षरा वै वीर्य्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्य्यस्यावरुद्ध्या एकादश दशत आलभते दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः प्राणैरेव पशूनुत्समर्द्धयति" शत० ब्रा० १३।२।५।४।

दशतय त्रि० दशावयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः अवयवे तयप्। १दशसंख्यायां २तत्संख्यान्विते त्रि०स्त्रियां ङीप्। "अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते" निरु० ७,८। "तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते" ३०।

दशति स्त्री दशाहत्ता दश नि०। दशाहत्तदशके शतसंख्यायां "कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश। जनयामास विप्रेन्द्र!" भा० आ० १६ अ०। यथा "दशाहत्ता नव नवतिः तथा दशाहत्ता दश दशतिः शतमित्यर्थः। दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः नीलक०। तत्संख्यायाञ्च "ओङ्कारस्याथ जायन्ते स्रुतयो दशतिर्दश" भा०अ०१०७अ०

दशतिन् त्रि० दशाहत्ता दश परिमाणमस्य इनि। शतगुणिते स्त्रियां ङीप्। [धर्मभेदे दशकशब्दे दृश्यम्।

दशधर्म्म पु० दशविधो धर्मः। सर्ववर्णसाधारणे मनूक्ते

दशधा अव्य० दशानां प्रकारः धाच्। दशप्रकारे "गायत्रीं दशधा जप्त्वा ततः सन्ध्यां समाचरेत्" मल० त०। "स्रते सर्वं क्रियाजातं दशधा परिकल्प्य च" मनुः।

दशन् त्रि॰ दनृश बा॰—कनिन् । संख्याविशेषे १द्विगुणितपञ्चके २तत्संख्यान्विते च । तत्संख्यावाचकाश्च एकादिशब्दे उक्ताः“दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशैरेका दश दाशा दशार्हाः” भा॰ य॰ १२४ अ॰ । आसमन्तादी रयन्ति उपदिशन्ति एरका उपदेष्टारः दशोपनिषदां प्राधान्येन दशत्वात् तत्प्रतिपाद्योपदेशकत्वेन तेषां दशत्वम् ।

दशन न॰दश्यतेऽनेन वा दनृश—भावे करणादौ वा ल्युट् नि॰ नलोपः । १कवचे वर्मणि २शिखरे पु॰ मेदि॰ ।३दन्ते पुंन॰ अमरः । “बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्भवा” रघुः । “तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्” मनुः । “ताम्बूलाक्तं दशनमसकृत् दर्शयन्तीह चेटी” सा॰ द॰ ।

दशनच्छद पु॰दशनान् दन्तान् छादयति छादि–घञ् ह्रस्वः । ओष्ठे “दशन्तो दशनच्छदान्” भा॰ आ॰ १०२ अ॰ ।

दशनपद न॰दशनस्य दशनक्षतस्य पदम् । दशनक्षतस्थाने तदङ्के “दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम्” गीतगो॰

दशनवासस् न॰ दशनस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठमात्रे अमरः ।

दशनबीज पु॰दशन इव बीजमस्य । दाड़िमीवृक्षे पारस्करनि॰

दशनाङ्क पु॰ ६त॰ । दशनक्षते । [(चुकापालङ) शब्दच॰ ।

दशनाढ्या स्त्री दशन आढ्यो यस्याः सेवनात् । चुक्रिकायां

दशनोच्छिष्ट न॰ दशनेनोच्छिष्टं यत्र । अधरादिचुम्बने “रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ” माघः । २निश्वासे पु॰ ६त॰ । ३दन्तोच्छिष्टे त्रि॰ मेदि॰ ।

दशप पु॰ दश ग्रामान् पाति रक्षति पा—क । दशग्रामी रक्षके राजनियुक्ते पुरुषभेदे । तन्नियोगादिकं भा॰ शा॰ ८७ अ॰ उक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिः कार्य्यो दशग्राम्यास्तथाऽपरः । द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् । ग्रामेयान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् । तान् ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै । सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् । यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नीयात् । दशपस्तेन भर्त्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । महान्तं भरतश्रेष्ठ ! सुस्फीतं जनसङ्कुलम् । तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति भारत ! । शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः । धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः । तेषां संग्रामकृत्यं स्याद् ग्रामकृत्यञ्च तेषु यत् । धर्मज्ञः सचिवः कश्चित् तत् प्रपश्येदतन्द्रितः” ।

दशपञ्चतपस् पु॰ दशसु इन्द्रियेषु पञ्चसु वह्निषु च तपो यस्य । इन्द्रियजयपूर्वकपञ्चाग्नितपश्चारिणि । “अब्भक्षो वायुभक्षश्च दन्तोलूखलिकस्तथा । अश्मकुट्टो निरशनः दशपञ्चतपाश्च यः” हरिवं॰ ४५ अ॰ । [बुद्धे । हेमच॰

दशपारमिताध्वर पु॰ दशभिर्बलैः पारमितोऽध्वरो येन ।

दशपुर न॰दश दिशः पिपर्त्ति पॄ—क । १कैवर्त्तीमुस्तके अमरः । दश पुरो यत्र अच् समा॰ । २मालवदेशैकखण्डे मेदि॰ स च देशः वृ॰सं॰१४ अ॰ अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे “दशपुरगोनर्द्दकोलकाः” दक्षिणस्यामुक्तः । “पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम्” माघः ।

दशपुरुष पु॰ दशगुणितः पुरुषः । स्वजनकावधिपुरुषदशके । “यो मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो नाब्राह्मण्यं निनयेयुः” आश्व॰ श्रौ॰ ६।१।२० । “येषां मातृतः पितृतश्चोभयतो ये दशपूर्वाः पुरुषाः ते विद्यया तपसा पुण्यैः प्रतिषिद्धवर्जितैश्च युक्ताः सम्यगनुष्ठितवन्तो वैदिकं पन्थानम्, अपि च अब्राह्मण्यं न निनयेयुः निश्चयेनाब्राह्मण्यं न गमयेयुः । अब्राह्मण्यगमनं नाम शूद्रायामपत्योत्पादनमित्युच्यते । विद्या नाम षड़ङ्गो वेदः, तदर्थज्ञानञ्च । तपो नाम श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानम् । पुण्यकर्म नाम प्रतिषिद्धवर्जनम् । तानेवंविधान् पुरुषाननुप्रसर्पयेयुः, एतदुक्तं भवति मातृतः पितृतश्चोभयतः पूर्वं दश ये पुरुषाः ते षड़ङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेन च प्रतिषिद्धवर्जितेन च युक्ताः शूद्रायामपत्योत्पादनं चाकृतवन्तो ये पुरुषा तानेवंविधान् पुरुषाननुप्रसर्पयेयुः । दशपुरुषमिति दशपुरुषा इत्यर्थः । नारा॰ । “मातापित्रोर्यस्य वंश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः” भा॰ अनु॰ ६० अ॰ “दशपुरुषविख्यातश्रोत्रियाणां महाकुलम्” स्मृतिः ।

दशपूर न॰ दश दिशः पूरयति पूर—अण् । कैवर्त्तीमुस्तके अमरे पाठान्तरम् ।

दशपेय पु॰दशभिः पुरुषैश्चमस पेयमत्र । यागभेदे । “संसृपेष्टिभिश्चरित्वा दशपेयेन यजेत” आश्व॰ श्रौ॰ ६।३।१७ । “संसृपेष्टयो नाम सप्तेष्टयः आग्नेयादयः, ताभिः सप्ताहं चरित्वा दशपेयेन यजेत । दशपेयो नाम यज्ञ-

क्रतुः” नारा० । “तत्र दश दशैकैकं चमसं भक्षयेयुः” १८, “तत्र दशपेये एकैकं चमसं दशपुरुषा भक्षयन्ति” नारा० ।

दशबल पु० दश बलानि यस्य । बुद्धदेवे अमरः तानि च बलानि “दानशीलक्षमावीर्य्यध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै”। [बाहुयुक्ते त्रि०

दशबाहु स्त्री दश बाहवोऽस्याः । दशभुजायां दुर्गायाम् । दश-

दशभुजा स्त्री दश भुजा अस्याः । दुर्गायां “इतिहृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे । आविर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै” कालिकापु० ५६ अ० ।

दशभूमिग पु० दशसु भूमिषु दानादिबलेषु गच्छति गम—ड । बुद्धे हेमच० । [त्रिका० ।

दशभूमीश पु० दशानां दानादीनां भूमीनामीशः । बुद्धे

दशम त्रि० दशानां पूरणे डटि नान्तत्वात् मट् । दशसंख्यायाः पूरणे । “दशमस्त्वमसि” वेदान्तपरिभाषा । “नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः” याज्ञ० । “आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्” । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः” मनुः । स्त्रियां ङीप् । सा च “शतायुर्वै पुरुषः” इति श्रुतेः पुरुषस्यायुःकालस्य शतसंख्यकतया तस्य दशभिर्विभागे नवतेरूर्द्धं दशवर्षावच्छिन्ने २काले पुरुषावस्थादौ स्त्री । “यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः” । “चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च” मनुः । चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपे तदुपलक्षिते वा कालभेदरूपे ३तिथिभेदे स्त्री । सा च शुक्ला एकादश्या, कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या । “सम्पूर्णा दशमी कार्य्या पूर्वया परयाथ वा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो सुखी” । यथा सम्पूर्णा दोषरहिता तथा विद्धापीति विकल्पे व्यवस्थापयति विष्णुधर्मोत्तरीयम् । “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” । “आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत्” तिथित० । “कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीम्” मनुः ।

दशमभाव पु० कर्म० जन्मवर्षादिलग्नांशविशेषानीतेषु तन्वादिद्वादशभावेषु दशमे भावे । तदानयनप्रकारो यथा । “पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्तभोग्यांशसंगुणात् । स्वोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इष्टनाड़ीपलेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेषं खत्र्याहतं भुक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धं शुद्धभे हीनयुक् तनुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तभोग्यं शोध्यं पलीकृतात् । पूर्वपश्चान्नतादन्यत् प्राग्वत्तद्दशमं भवेत्” । जातकोपयोपयोगितद्भावे शुभाशुभं सर्वार्थचि० उक्तं यथा

“दशमात् प्रवृत्तिमाज्ञां कीर्त्तिं वृष्टिं प्रवासपूर्त्तादीन् । मानं कर्माजीवं जानुस्थानं च निर्दिशेद्धीमान् । कर्माधिपे हीनबले सपापे कर्मादिवैकल्यमुशन्ति तज्ज्ञाः । कर्मेशवागीशशशाङ्कपुत्रावीर्यान्विता यज्ञकरा भवन्ति । शुभग्रहैर्दृष्टिसमन्वितास्ते वीर्य्यान्विता यज्ञविशेषभाजः । दुःस्थाः शशाङ्कात्मजजीवशुक्राः पापेक्षिताः कर्मविनाशभाजः । नाशस्थितास्तत्र तदंशनाथास्तद्युक्तराशेरधिपाश्च नाशम् । राहौ च माने यदि वा दिनेशे भागीरथीस्नानमुशन्ति तज्ज्ञाः । माने च मीने यदि वा ससौम्ये भौमान्विते वा भविता च मुक्तिः। जलर्क्षगे पूर्णशशाङ्कजीवे मानस्थिते गाङ्गजलादिपूतः । माने गुरौ शुक्रयुते च केन्द्रे स्वोच्चस्थिते तादृशतोयपूतः । माने धने शुक्रयुते सजीवे केन्द्रोच्चगे तादृशतोयपूतः । बुधे व्यये वा यदि वा तदीशे स्वोच्चान्विते तादृशपुण्यभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये जलराशियुक्ते सौम्यान्विते तादृशपुण्यभाक् स्यात् । शुभेश्वरे केन्द्रयुते जलर्क्षे सौम्येक्षिते तादृशतोयपूतः । बुधे सजीवे यदि वा सभौमे प्राकारकल्माण्डपगोपुरादीन् । मानस्थिते तद्गृहनाथयुक्ते करोति जीर्णोद्धरणादि तत्र । करोति कूपादितटागभूमिं कर्मेश्वरे गोपुरभागयुक्ते । स्वद्रंशके वा शुभदृष्टियुक्तभाग्येश्वरेणापि निरीक्षिते वा । चन्द्रात्मजे कर्मगते तदीशे भाग्यस्थिते पापविवर्जितेऽस्मिन् । सौम्येक्षिते शोभनभावयुक्ते यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत् तदानीम् । कर्माधिपेऽस्मिन् यदि सोमपुत्रे स्वोच्चस्थिते वा यदि धर्मराशौ । विवर्जितः स्याच्छिखिराहुपापैर्यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् । कर्माधिपे स्वोच्चगते सपापे नीचांशगे नाशगतेऽपि तस्मिन् । विघ्नो भवत्येव मखस्य तस्य क्रूरादिषष्ठांशगतेऽपि चैवम् । तुङ्गस्थिते सोमसुते तदीशे स्वोच्चान्विते सोमसुतेन दृष्टे । शुभेक्षिते वा सबुधे स्वराशौ यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् । आज्ञास्थानाधिपे सौम्ये शुभदृष्टियुतेऽपि वा । शोभनांश-

गते वापि जातस्त्वाज्ञाधिपो भवेत् । आज्ञास्थानगते सूर्य्ये भूमिपुत्रेऽथ वा युते। केन्द्रान्विते तदीशेऽपि क्रूरामाज्ञां करोति सः । आज्ञाधिपे मन्दयुते रन्ध्रनाथेन संयुते। क्रूरांशे केन्द्रराशौ वा क्रूरामाज्ञां करोति सः । मानाधिपे केन्द्रयुते शुभयुक्तेक्षितेऽपि वा । क्रूरषष्ठांशसंयुक्ते सौम्यामाज्ञां करोति सः । राहुमन्दयुते माने रन्ध्रे राहौ ध्वजेऽपि वा । नीचस्थे धर्मभावेशे क्रूरामाज्ञां करोति सः । शशाङ्के कर्किसंयुक्ते गुरुशुक्रनिरीक्षिते । पारावतादिभागस्थे सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । तदीशे शुभसंयुक्ते शुभमध्यगतेऽपि वा । शुभग्रहाणामंशे वा सत्कीर्त्तिरहितो भवेत् । कान्तिस्थानाधिपे सौम्ये स्वोच्चमित्रस्ववर्गगे । सौम्यषष्ठांशके वापि सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । तदीशे देवलोकस्थे सिंहांशे शुभनायके । बलपूर्णे विलग्नेशे सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । पापग्रहाणां सम्बन्धे माननाथे बलक्षये । क्रूरषष्ठांशसंयुक्ते सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । अपकीर्त्तियुतो जातः कर्मस्थे च रवौ शनौ । पापांशके पापदृष्टे पापमध्यगतेऽपि तत् । शुभग्रहाणां सम्बन्धे मानतन्नायकेऽपि वा । स्वोच्चे वा स्वगृहे वापि जातो मानी दृढव्रतः । दुष्कृतज्ञोऽपि मानी स्यान्माने जीवेऽथ वा शुभे । तदीशे शुभसम्बद्धे शुभमध्यगतेऽपि वा । पापे माने पापदृष्टे तदीशे नीचराशिगे । पापराश्यंशके वापि मानहीनो भवेन्नरः । मानाधिपे चरांशस्थे सञ्चारसहितो भवेत् । स्थिरांशस्थैर्य्यसुहृष्टं स्वगयात्र हिदेहगे । षष्ठेशे कर्मराशिस्थे कर्मेशे मन्दसंयुते । केन्द्रत्रिकोणगे वापि दासीदासान् विनिर्दिशेत् । कर्माधिपस्यांशपतौ शनिसम्बन्धसंयुते । षष्ठाधिपस्य सम्बन्धे बहुदासान् विनिर्दिशेत् । शुभग्रहेण संदृष्टे कर्मराशौ तदीश्वरे । भानुपुत्रेण वा युक्ते बहुदासान् विनिर्दिशेत् । कर्मनाथेन वा भुक्तिप्रश्ने पूर्तिं विनिर्दिशेत् । तत्र पापसमायोगे जानुदौर्वल्यमादिशेत्” ।

वर्षलग्नात् दशमभावफलादिकं नील०ता० उक्तं यथा “सबलेऽब्दपतौ खस्थे राज्यार्थसुखकीर्त्तयः । स्थानान्तराप्तिरन्यस्मिन् केन्द्रे गृहसुखाप्तयः । इत्थं बली रविः खस्थः पूर्वार्जितपदाप्तिकृत् । एकादशेऽस्मिन् सख्यं स्यान्नृपामात्यगुणोत्तमैः । रविस्थानेन्थिहा लग्ने खे वा राज्याप्तिसौख्यदा । नीचेऽर्के पापसंयुक्ते भूपाद्दुःखवधं दिशेत् । सिंहे रविर्बली खस्थः स्थानलाभन्टपाश्रयः । स्थानान्तराधिकाराप्तिः इन्दुः स्वारपदे बली । खेशलग्नेशवर्षेशेत्थशालो राज्यदायकः । वर्षेशे राज्यसद्मेऽर्केत्थशाले महान्नृपः । शनिस्थाने कुजः पश्यन् सुथहां पापकृन्मतः । न्टपभीतिं वित्तनाशं दद्याद्दशमगो यदि । ईदृशे त्रिनवस्थेऽस्मिन् दग्धे नष्टेऽघसञ्चयः । मन्दोऽब्दपोऽधिकारी त्रिधर्मगे धर्मवृद्धिदः । तस्मिन् दग्धेऽपि नष्टे च पापकृद्धर्मनिन्दकः । ईदृशीदृक्फलं सूर्य्ये गुरावित्थं नयार्थभाक् । तत्रस्था सुस्थहा पुण्यागमपापं खलाश्रयात् । सूतौ खेशे रवौ खस्थे वर्षे सुथशिलं यदि । लग्नाधिपेन राज्याप्तिरुक्ता वीर्य्यानुमानतः । धर्मकर्माधिपौ दग्धौ धर्मराज्यक्षयावहौ” ।

दशमहाविद्या स्त्री दशात्मिका महाविद्या । “काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” इति तन्त्रोक्तेषु दशसु देवीमूर्त्तिभेदेषु ।

दशमालिक पु० १देशभेदे २तन्नृपे ३तद्वासिजने च ब०व० । “तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः” भा०भी०९अ० ।

दशमास्य पु० दश मासान् गर्भे स्थितः यत् । दशमासान् व्याप्य गर्भे स्थिते बाले । तथाभूतस्य गर्भात् सुखनिर्गमाय पाठ्यमन्त्रकत्रयं ऋ० दर्शितं यथा ।

“यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः” ऋ० ५।७८।७ । “यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा” ८ । “दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधिमातरि । निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि” ९ । “एतदाद्यृक्त्रयं गर्भस्रावियुपनिषत् ।” “एतदाद्यृक्त्रयेणासौ सप्तवध्रिः स्वयोषितः । गर्भिण्याः प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः” । “यथा वातः पुष्करिणीं सर आदिकं सर्वतः समिङ्गयति सम्यक् चालयति एवैवं तव गर्भ एजतु कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु । दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु” । निर्गच्छतु “वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चाल्यते वाथ वायुना । स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्वेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरायुजस्ततः पतेत् । दशमासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु” भा० ।

दशमिन् त्रि० नवतेरूर्द्ध्वं दशमी साऽवस्थाभेदोऽस्त्यस्य

पूरणार्थात् इनि । नवत्यूर्द्ध्ववयस्के अतिवृद्धे अमरः ।

दशमीस्थ त्रि० दशम्यामवस्थायां तिष्ठति स्था–क । १अतिवृद्धे दशमशब्दे उदा० । २अरक्तानां कामिनां दशानां मध्ये नाशरूपां दशां प्राप्ते च दशाशब्दे दृश्यम् ।

दशमुख पु० दश मुखान्यस्य । १रावणे "गत्वा चोर्द्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः" मेघ० । २महाकालीरूपे देवीभेदे स्त्री "नीलाम्बुद्युतिमाक्षपाददशकां सेवे महाकालिकाम्" महाकालीध्यानम् । तस्या दशास्यवत्त्वात्तथात्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु पु० ६तत० । रामे "सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्याम्" रघुः ।

दशमूत्रक न० दशानां मूत्राणां समाहारः । दशानां प्राणिनां गोमहिषाजाविहयगजखरोष्ट्रमानुषमानुषीणां मूत्रे । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

"गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् । लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् । शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु । मूत्रप्रयोगसाध्ये च १गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् । दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु । आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम्२ । कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् । कटुतिक्तान्वितं छागम्३मीषन्मारुतकोपनम् । कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितम् । सक्षारन्तिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम्४ । दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् । आश्वं५ कफहरं मूत्रं क्रमिदद्रुषु शस्यते । सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं६ मूत्रं प्रयोजयेत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । दीपनं गार्दभं७ मूत्रं क्रमिवातकफापहम् । शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् । अर्शोघ्नं कारभं८ मूत्रं मानुषन्तु९ १०विषापहम्" ।

दशमूल न० दशसंख्यकानां मूलानां समाहारः पात्रा० न वा ङीप् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "विल्वश्योनाकगाम्भारी पाटलागणिकारिकाः । दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् । शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरम् । वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् । कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते । पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम्" । अत्र वा ङीप् । दशमूलीरसे सर्पिः" चक्रद० ।

दशमूलघृत न० चक्रदत्तोक्ते ज्वरघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः । सक्षारैर्हन्ति तत्पूर्वं ज्वरकासाग्निमन्दताः । वातपित्तकफव्याधीन् प्लीहानं चापि पाण्डुताम्" । २तत्रोक्ते कासघ्ने घृतभेदे च । "दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कं पचेद् घृतम् । दध्नतित्तिरिनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत्" ।

दशमूलतैल न० चक्रदत्तोक्ते बाधिर्यनाशके तैलभेदे ।

"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं प्रदायैव बाधिर्ये परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासादिघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः । सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् । कासहृत्पार्श्वशूलघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् । कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषग्वराः" ।

दशमूलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासनाशके घृतभेदे

"दशमूलाढ़के प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् । पुष्कराह्वशटीविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः । पेयानुपानं तत् देयं कासे वातकफाधिके । श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च"

दशयोग पु० दशानामङ्गानां योगः । विवाहादौ वर्ज्ये दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिप्रसवादिकम् उपयमशब्दे १२६८ पृ० दृश्यम् । अयं दशयोगभङ्ग इत्यन्ये ।२दशहराशब्दे वक्ष्यमाणे ज्यैष्ठमासशुक्लपक्षादिदशके च ।

दशरथ पु० सूर्य्यवंश्ये अजन्पात्मजे रामचन्द्रपितरि नृपभेदे मेदि० "अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन् महाबलः । अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्" हरिवं०१५अ० ।

दशरथसुत पु० ६तत० । रामे दशरथात्मजादयोऽप्यत्र ।

दशरश्मिशत पु० दश रश्मिशतान्यस्य । सहस्रकिरणे सूर्य्ये "दशरश्मिशतोपमद्युतिम् । यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् । दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः ।

दशरात्र पु० दशभिः रात्रिभिर्निर्वृत्तः ठञ् तस्य लुकि तद्धितार्थद्वि० अच् समा० । १दशरात्रसाध्ये यागभेदे स च यागः कात्या० २५।११।१७ श्रौ० उक्तः । दशानां रात्रीणां समाहारः । २रात्रिदशके न० । अत्र रात्रान्तत्वेऽपि संख्यावाचकपूर्वकत्वात् क्लीवता । "प्रतिषेधैः समं तत्र दशरात्रमशुध्यति । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्" मनुः । "अथ चेद्दशरात्रं सन्निपतेत् आद्यं दशरात्रम्" शु० त० ।

दशरूपक न० दश रूपकाणि दृश्यकाव्यानि प्रतिपाद्यत्वेन सन्त्यत्र अच् । नाटकादिलक्षणप्रतिपादकग्रन्थभेदे

दशरूपभृत् पु० दश मत्स्यादीनि रूपाणि बिभर्त्ति भृ-क्किप्। मत्स्यादिदशाकृतिधारके विष्णौ शब्दार्थक०। दशावतारशब्दे तद्रूपाणि दृश्यानि।

दशलक्षणक पु० दश लक्षणान्यस्य कप्। धर्म्मे "दश लक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः" इत्युपक्रमे "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्" मनुः।

दशवाजिन् पु० दश वाजिनो रथेऽस्य। १चन्द्रे हेमच०। "दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्" चन्द्रध्या०।

दशवार्षिक त्रि० दशसु वर्षेषु भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। दशवर्षभवे स्त्रियां ङीप्। "पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी। परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी" याज्ञ०।

दशविध त्रि० दश विधा प्रकारा यस्य। दशप्रकारे "भेदस्तमसोऽष्टविधो दशविधो महामोहः" सा० का०। दशविधसंस्कारः।

दशवीर न० दश वीरा यत्र। सत्रभेदे। "तदेतच्छाक्त्यानां दशवीरमेषां दश वीरा जायन्ते य एतदुपयन्ति" ता०ब्रा० २५।७।४। "तदेतदुक्तं सत्रं शक्त्यानां दशवीरं वीरयन्त्यमित्रानिति वीराः पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् अतो ये दीक्षिता एतदुपयन्ति तेषामपि दश वीराः पुत्रा जायन्ते" भा०। [भिर्वशं दशव्रजम्" ऋ०८।८।२०

दशव्रज पु० ऋषिभेदे। "याभिः कण्वं मेधातिथिं यक्तं या-

दशशत न० दशगुणितं शतम्। १सहस्रसंख्यायां २तत्संख्येये च। "गवां दशशतं धनम्" भा०व० ६८ अ०।

दशशतरश्मि पु० दशशतं सहस्रं रश्मयोऽस्य। सूर्ये हेमच०।

दशशताङ्घ्रि स्त्री दश शतमङ्घ्रयोऽस्य। १शतमूल्यां २शतावर्य्याम् पारस्करनि०।

दशसप्ता स्त्री दश च सप्त चास्यां विष्टुतौ। साम्नो विन्यासभेदेन विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ता० ब्रा० भाष्ये दर्शितं यथा।

"अथ सप्तदशस्तोमस्य दशसप्ताख्या विष्टुतिः। सा द्विःप्रकारा। सप्तास्थितेत्यपरा सा च द्विःप्रकारा। ततः पञ्चभ्यस्तिसृभ्यो नवभ्यस्त्वेकः। तत्र उद्यती ततो भस्त्वेति दशसप्तसप्तास्थितयोर्भेदेन सहेत्येवं सप्त विष्टुतयः। तद्याद्यां दशसप्ताख्यां विष्टुतिं दर्शयति" भा०। "पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः" ता० ब्रा०२।७।१। "स्पष्टार्थः। आदितो द्वाभ्यां पञ्चर्चाभ्यां हिङ्करोति पर्य्यायाभ्यां दश। उत्तरे सप्तेति दश च सप्त चास्यां विष्टुताविति दशसप्तेयं सप्तदशस्तोमस्य विष्णुतिः"। तदुत्तरत्र खण्डादौ उद्यती सप्तास्थिताभस्त्राणां प्रकारो वर्णितस्तत्रैव दृश्यः

दशसाहस्र न० दश गुणितं सहस्रं परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः। १दशगुणितसहस्रमिते अयुते २तत्संख्येये च "भूतानां दशसाहस्रं परिघेण समाहृतम्" हरिवं० २५२ अ०।

दशसाहस्रिक त्रि०दश सहस्राणि प्रमाणमस्य ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। अयुतमितभागादौ। "दशसाहस्रिको भागस्तेषां धात्रा प्रकल्पितः" हरिवं० ११३ अ०।

दशस्य त्रि० दशं दानमिच्छति यक् सुक् च नामधातुः दानेच्छायां पं०अक० सेट् दशस्यति अदशस्यीत्। "एवा नो अग्ने विक्षा दशस्य" ऋ० ७।४२।५। "इरावती धेनुमती हि भूतं "सूयवसिनी मनुषे दशस्या" ७।९९।२।

दशहरा स्त्री दश पापानि हरति हृ-ट। गङ्गाजन्मदिने ज्यैष्ठशुक्लदशम्याम्।

"ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्। पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्येति" शङ्खः। अपि च "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्। पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात् चतुर्विधम्। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्। एतानि दशपापानि हर त्वं मम जाह्नवि!। दशपापहरा यस्मात् तस्माद्दशहरा स्मृता। "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः। गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ। दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति स्कान्दपुराणे काशीखण्डे। अत्र कुजबुधयोः कल्पभेदेन व्यवस्था ज्ञेया। २सेतुबन्धरामेश्वरयोः प्रतिष्ठादिने यथोक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः। गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ। दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम्। रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम्। अतो-

ऽस्यां तु विशेषेण पूजा कार्य्या हितार्थिभिः"। अत्र स्नानाङ्गसङ्कल्प उक्तः गारुडे २१५ अ० यथा। "अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते। दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकल्मषम्। विरुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम्। पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धं प्रभाषणम्। परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम्। एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहमिति"।

दशा स्त्री दन्श–अङ् नि० नलोपः। १अवस्थायां २दीपवर्त्याम्, मेदि० "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम्। परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः" इत्युद्भटः। ३चित्ते, अजयपालः। ४कालकृतविशेषरूपायां ५गर्भवासजन्मादिबाल्ययौवनादिरूपायामवस्थायाञ्च। ताश्च "गर्भवासः१जन्म२बाल्यं३ कौमारं४ पौगण्डम्५ यौवनं६ स्थाविरता७ जरा८ प्राणरोधः९ नाशः१०" नीलकण्ठेनोक्ताः दश वेद्याः। ५कामकृते विरहिणां नेत्ररागाद्यवस्थादशके, ज्योतिषोक्ते नक्षत्रानुसारेण सूर्य्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन शुभोग्यकाले च। तत्र स्मरकृतदशाश्च "नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः। निन्द्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशादशैव स्युः"। ग्रहाणां स्वस्वसूचितफलविपाककालभेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र "कलौ नाक्षत्रिकी दशा" इत्युक्तेः नक्षत्रसूचितैव दशा ग्राह्या साऽपि नानाविधा षट्त्रिंशद्वर्षीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टोत्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा। विंशोत्तरीयवर्षात्मिकासूर्य्यादिनवग्रहैर्विपच्यमानफलात्मिका च तत्र योगिनीदशा तु "शुभं संयोज्य जन्मर्क्षे वसुभिर्भागमाहरेत्। मङ्गलाद्यास्त्रिराद्यन्ता ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः"। "मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्" इत्युक्तानुसारेण ज्ञेया। तदानयनञ्चान्यत्र "आर्द्रादिभिस्त्रिराद्यन्त्या ह्यष्टौ ज्ञेयाः क्रमादमूः। मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकैकोत्तरवत्सरा। अश्विन्यादित्रयं तत्र भ्रामर्य्यादित्रयेऽधिकम्। सिद्धायां रोहिणी शेषे सङ्कटायां मृगः परः। मङ्गलायाः पतिश्चन्द्रः पिङ्गलाया रविस्तथा। धन्यायास्तु बुधः स्वामी भ्रामर्य्या धरणीसुतः। भद्रिकायाः पतिर्जीव उल्कायाः रविनन्दनः। सिद्धायाः भार्गवः स्वामी सङ्कटायास्तु दानवः" इत्येवं क्रमात् दशाज्ञेया। तासां सुखेन ज्ञानाय

योगिनीदशाचक्रम्।

दशानाम	म	पि	ध	भ्रा	भ	उ	सि	सं०
तदीशाः	च	र	बु	कु	जी	श	शु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मनक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
त्रानुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तासां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	४	५
नक्षत्राणि।				१	२	३		

त्रैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपहाय प्रकृतदशाकालात् गतभोग्यकालानुसारेण दशाकालाः कल्प्याः एवं सर्व्वत्र।

विंशोत्तरीयदशा तु "रविश्चन्द्रस्तथा भौमो बुधजीवौ शनैश्चरः। बुधः केतुः भृगुश्चेति कृत्तिकादौ त्रिधा भ्रमेत्"। दशावर्षाश्च "षट् सूर्य्यस्य दशा वर्षाः दिङ्मिता रजनीपतेः। कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरष्टादशैव तु। गुरोः षोड़श विज्ञेयाः शनेरेकोनविंशतिः। विदः सप्तदश ज्ञेया केतूनां सप्त कीर्त्तिताः। भृगोर्विंशतिरुद्दिष्टा सूर्य्यादीनां महादशाः"।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम्।

दशेशाः	र	च	म	रा	जी	श	बु	के	शु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१९	१७	७	२०
जन्मनक्षत्रा-	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
नुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	१	२

त्रैराशिकेन प्राग्वद्भुक्तभोग्यकालानुसारेण दशाकल्पनम्। एतद्दशफलानि सर्व्वार्थचिन्तामण्युक्तानि यथा

"दशानुरोधेन फलं वदन्ति मुनीश्वरा जातशुभाशुभं तत्। सारं समुद्धृत्य तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो दशानाम्। दीप्तः१ स्वस्थ२स्तु मुदितः३ शान्तो४ हीनो५ऽतिदुःखितः६। विकलश्च७ खलः८ कोपी९ नवधा खेचरो भवेत्। उच्चस्थः खचरो दीप्तः१ स्वस्थः२ स्वत्रिकोणगो मतः। मुदितो३, मित्रभे ४शान्तः समगो हीनको५ऽधरः। शत्रुभे दुःखसंयुक्तो६ विकलः७ पापसंयुतः। खलः८ पराजितो ज्ञेयः कोपी९ स्यादर्कसंयुतः। पृथक् पृथक् फलं तेषां दशाकाले विशेषतः। तत्र नामानुरोधेन परिपाके वदन्ति हि। पाके प्रदीप्तस्य धराधिपत्यमुत्साहशौर्य्ये धनवाहनञ्च। स्त्रीपुत्रलाभं सुखबन्धुपूजां क्षितीश्वरान्मानसुपैति

विद्याम्१। स्वस्थस्य खेटस्य दशाविपाके स्वस्थो नृपाज्ञ्यधनादिसौख्यम्। विद्यायशःप्रीतिमहत्त्वताश्च दारार्थभूम्यात्मजधर्ममेति२। मुदान्वितस्यापि दशाविपाके वस्त्रादिभूगन्धसुतार्थधैर्यम्। पुराणधर्मश्रवणादिगानदानादियानाम्बरभूषणाप्तिम्३। दशाविपाके सुखधैर्यमेति शान्तस्य४ भूपुत्रकलत्रयानम्। विद्याविनोदान्वितधर्मशास्त्रं बह्वर्थदेशाधिपपूज्यताञ्च। स्थानच्युतिर्बन्धुविरोधिता च हीनस्य५ खेटस्य दशाविपाके। जीवत्यसौ कुत्सितहीनवृत्त्या त्यक्तोजनै रोगनिपीड़ितः स्यात्। दुःखान्वितस्यापि६ दशाविपाके नानाविधं दुःखमुपैति नित्यम्। विदेशगो बन्धुजनैर्विहीनश्चौरादिभूपैर्भयमापन्नः। वैकल्यखेटस्य७ दशाविपाके वैकल्यतां याति मनोविकारम्। पित्रादिकानां मरणं विशेषात् स्त्रीपुत्रयानाम्बरचोरपीड़ाम्। दशाविपाके कलहं वियोगं खलस्य८ खेटस्य पितुर्वियोगम्। शत्रुञ्जनानाम्बनभूमिनाशमुपैति नित्यं स्वजनैश्च निन्द्यः। कोपान्वितस्यापि९ दशाविपाके पापं समायाति बहुप्रकारैः। विद्यायशः स्त्रीधनभूमिनाशं राज्ञाश्च वित्तं हरतेऽत्र रोगी"।

अथ परमोच्चादिगरविदशाफलानि। भानोर्दशायां परमोच्चगस्य भूम्यर्थदारात्मजकीर्त्तिशौर्यम्। संमाननं भूमिपतेः सकाशादुपैति सञ्चारविनोदगोष्ठीम्। उच्चान्वितस्यापि रवेर्दशायां गोवृद्धिधान्यार्थपरिभ्रमञ्च। संसारयुगबन्धुजनैर्विरोधं देशाद्विदेशञ्च रतिप्रकोपात्। प्रचण्डवेश्यागमनं क्षितीशादुपैति वृद्धिं रतिकेलिमानम्। मृदङ्गभेरीरववुक्तयानमन्योन्यवैरं लभते मनुष्यः। आरोहिणी वासरनायकस्य दशा महत्त्वं कुरुतेऽतिसौख्यम्। परोपकारं सुतदारभूमिगोवाजिमातङ्गकृषिक्रियादीन्। दशावरोहा दिननायकस्य कृषिक्रियावित्तगृहेष्टनाशम्। चोराग्निपीड़ां कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम्। नीचस्थितस्यापि रवेर्विपाके मानार्थनाशं क्षितिपालकोपात्। स्वबन्धुनाशं सुतमित्रदारैः पित्रादिकानामपकीर्त्तिमेति। अत्यन्तनीचान्वितसूर्यदाये विपत्तिमाप्नोति गृहच्युतिञ्च। विदेशयानं मरणं गुरूणां स्त्रीपुत्रगोभूमिकृषेर्विनाशम्। मूलत्रिकोणस्थरवेर्विपाके क्षेत्रार्थदारात्मजबन्धुसौख्यम्। राजाश्रयं गोधनमित्रलाभं स्वस्थानयानादिकमेति राज्यम्। स्वक्षेत्रगस्यापि रवेर्दशायां स्वबन्धुसौख्यं कृषिवित्तकीर्तिम्। विद्यायशःप्रार्थित राजपूजां स्वभूमिलाभं समुपैति विद्याम्। दशाविपाके ह्यधिशत्रुगस्य रवेः प्रनष्टार्थकलत्रपुत्रः। गोमित्रपित्रादिशरीरकष्टं शत्रुत्वमायाति जनैः समन्तात्। सपत्नराशिस्थितसूर्यदाये दुःखी परिभ्रष्टसुतार्थदारः। नृपाग्निचोरैर्विपदं विषादं पित्रोर्विरोधञ्च दशान्तमेति। स्वमित्रराशिस्थितसूर्यदाये स्वभृत्यमित्रात्मजराजपूजाम्। स्वगेहवासं स्वजनस्य सङ्गाद् यानादिभूषाम्बरताम्रलाभम्। अत्यन्तमित्रर्क्षगतस्य भानोर्दशाविपाके ह्यतिसौख्यमेति। स्त्रीपुत्रधान्यार्थमनोविलासतटागयानाम्बरभूषणानि। समर्क्षगस्यापि रवेर्दशायां समञ्जनैः स्यात् कृषिभूमिधान्यम्। गोवाजियानाम्बरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रणपीड़ितः स्यात्। नीचान्वितस्यापि रवेर्दशायां नीचानुवृत्त्या कुनखी कुशीलः। स्त्रीपुत्रधान्यार्थपशुक्रियादिमनोविकारं समुपैति हेयम्। उच्चान्वितस्यापि रवेर्दशायां मनोविलासं लभते स्ववृत्त्या। तीर्थाभिषेकं हरिकीर्त्तनञ्च प्राकारकूपादिपुराणशास्त्रम्। पापान्वितस्य द्युमणेर्विपाके नित्यं मनः क्लिश्यति हेयबुद्ध्या। कुभोजनं कुत्सितवस्त्रपानं कुशीलवृत्त्या त्वधनं कृशत्वम्। दिनाधिनाथस्य शुभान्वितस्य पाके सुखं भूमिधनादिवस्त्रम्। हृष्टैर्विलासं स्वजनैः समाजं कल्याणवाग्जालविनोदगोष्ठीम्। पापेक्षितस्यापि सहस्रभानोर्दशाविपाके परमन्तु दुःखम्। पित्रोर्विनाशं सुतदारकष्टं चोराग्निभूपालकृतं कृशत्वम्। करोति भानुः शुभवीक्षितश्चेत् विद्यायशस्त्रीसुतवाग्विलासम्। कान्तिप्रतापं रतिकेलिसौख्यं पित्रोः सुखं भूपतिमाननां च। केन्द्रान्वितस्यापि दिवाकरस्य दशाविपाके नृपदण्डदुःखम्। स्थानच्युतिम्बन्धुवियोगमेति भङ्गः कृषेर्वित्तपरिभ्रमञ्च। त्रिकोणसंयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिभ्रमं राजविमाननञ्च। सौख्यादिहानिं निधनं पितुश्च कर्म्मादिवैकल्यमुपैति काले। उच्चांशकस्य च दशा विदधाति वृत्तिं नित्यं प्रतापजनितां महतीं श्रियञ्च। नानाविनोदललितं रतिकेलिसौख्यं स्त्रीवस्त्रलाभमनिशं पितृवर्गनाशम्। नीचांशयुक्तस्य रवेर्दशायां भार्यार्थभूपुत्रविदेशयानम्। त्यक्तोजनैर्बन्धुविकुत्सितस्तु मनोविकारं ज्वरमेहरोगम्। आदौ सूर्यदशायां दुःखं पितृरोगकृतव्ययश्चाधिः। मध्ये पशुधनहानिश्चान्ते विद्यामहत्त्वञ्च। दशाविपाके धनहानिमेति षष्ठस्थभानोरतिदुःखजालम्। गुल्मक्षयोद्भूतपवित्ररोगं मूत्रादिकृच्छ्रं त्वथवा प्रमेहम्। रन्ध्रस्थभानोरपि वा दशायां देहस्य कष्टं त्वथवाग्निचिह्नम्।

चातुर्थिकं नेत्रविकारकासं ज्वरातिसारं स्वपदच्युतिञ्च । भानोर्द्वादशगस्य चेद्यदि दशा क्लेशार्थहानिं कृशं स्त्रीबन्ध्वात्मजभूमिनाशमथ वा पित्रोर्विनाशं कलिम् । स्थानात् स्थानपरिभ्रमं विषकृतं राज्ञोभयं पादरुक् विद्यावादविनोदगोष्ठिकलहं गोवाजिसंपीड़नम् । पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत्र कुरुते भानोर्धनस्थस्य वा क्लेशं बन्धुवियोग दुःखकलहं वागदूषणं क्रोधनम् । स्त्रीनाशं धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानाम्बरं सर्वं नाशमुपैति तत्र शुभयुक् वाच्यं न चैतत्फलम् । भानोर्विक्रमयुक्तस्य दशा धैर्य्यं महत् सुखम् । नृपमाननमर्थाप्तिं भ्रातृवैरं विपत्तथा । सुखस्थितस्यापि रवेर्दशायां भोमार्थभूभृत्यकलत्रहानिम् । क्षेत्रादिनाशं स्वपदच्युतिं वा यानच्युतं चोरविषाग्निशस्त्रैः । दारान्वितस्यापि रवेर्दशायां कलत्ररोगस्त्वथ वा मृतिर्वा । कुभोजनं कुत्सितपाकजातं क्षीरादिदध्याज्यविहीनमन्नम् । कर्मस्थितस्यापि रवेर्दशायां राज्यार्थलाभं समुपैति धैर्य्यम् । उद्योगसिद्धिं यशसा समेतं जयं विवादे नृपमाननं च । आयस्थितस्यापि दशा विपाके भानोर्धनाप्तिं शुभकर्मलाभम् । उद्योगसिद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूषाम्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यमुक्तं कर्माजीवे यस्य यच्चोपदिष्टम् । भावस्थानालोकयोगोद्भवं च तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् । सूर्य्ये स्थानबलाधिके कृषिधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसुमाननं परधनैः संयुज्यते कान्तिमान् । तत्पाके शयनाम्बरादि लभते सर्वोपकारं महाकीर्त्तिं भूषणमिष्टबन्धुसहितं तीर्थाभिषेकं महत् । रविर्यदा स्थानबलेन हीनस्तत्पाककाले बलमर्थनाशम् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधतापं देशाद्विदेशं समुपैति दुःखम् । दिग्वीर्य्ययुक्ते दिवसेश्वरे तु दिगन्तराक्रान्तिधनादिसौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्तयशोऽर्थभूमिर्नो चेत्तथा तादृशमत्र नास्ति । तत्कालमानात्तनुते बलिष्ठे रवौ विपाके कृषिभूमिवित्ते । उद्योगसिद्धिं नृपमाननाञ्च हीने रवौ कालबलेन नाशम् । निसर्गतः सर्वमुपैति कालरवौ तु नैसर्गिकवीर्य्ययुक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेहसौख्यं हीने रवौ चोरनृपाग्निभीतिम् । रवौ तु चेष्टाधिकवीर्य्ययुक्ते स्वचेष्टितार्थागममेति सौख्यम् । नृपस्य मानं सुतदारसौख्यं शय्यादियानाम्बरमत्र हीने । रवौ खगानां बलदृष्टियुक्ते त्वचिन्तयित्वा सकलं च सौख्यम् । तज्जायते तत्परिपाककाले तेनैव हीने सकलं विनाशम् । क्रूरादिषष्ठांशरवेर्दशायां स्थानच्युतिं वा नृपचोरभीतिम् । कोपाधिकं तत्र शिरोरुजं च पित्रादिनाशं त्वथवा तदीयम् । मृद्वंशषष्ठांशरवेर्दशायां मृद्वंशपानाम्बरभूषणाप्तिम् । नामद्वयं राजसुपूजितञ्च वेदान्तशास्त्रागमधर्मशास्त्रम् । पारावताद्यंशयुतस्य भानोर्दशाविपाके महतीञ्च कीर्त्तिम् । बन्ध्वर्थदेशाधिपमाननं च पुत्रादिसंमित्रकलत्रलाभम् । स्वोच्चादिजन्यं फलमाङ्कुरादौ पश्चात् फलं खेचरदृष्टिजन्यम् । मध्ये फलं स्थानभवं तथैव पापग्रहाणामिह योजयन्ति । भुजङ्गमत्र्यंशयुतस्य भानोर्दशाविपाकेऽहिभयं विषाद्वा । नृपाग्निपातित्यमनेकदुःखं पाशादिमृत्त्र्यंशयुतस्य चैवम् । स्वोच्चस्थोऽपि दिनेशो नीचांशे चेत्कलत्रधनहानिः । स्वकुलजबन्धुविरोधः पित्रादीनां तथैव मुनिवाक्यम् । उच्चांशकयुतो भानुर्नीचस्थोऽपि महत्सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं कृशाम्" ।

अथोच्चादिगचन्द्रदशाफलानि "अत्युच्चगस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके कुसुमाम्बरञ्च । महत्त्वतामेति कलत्रलाभं धनायतिं पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां सुतदारवित्तम् । मिष्टान्नपानाम्बरभूषणाप्तिं विदेशयानं स्वजनैर्विरोधम् । आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्त्तिम् । करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्च्चनं भूसुरतर्पणञ्च । निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चोराग्निभूपैः पतनं तटाके । नीचांशगस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां विविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोविकारं समुपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्रदाये नृपाङ्गनं भूमिसुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूषाम्बरमानलाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोलम् । स्वक्षेत्रगस्यापि निशाकरस्य नृपाङ्गनप्राप्तिमुपैति सौख्यम् । प्रचण्डवेशग्रागमनं क्षितीशात् संमाननं स्त्रीसुतबन्धुसौख्यम् । निशाकरस्याप्यतिशत्रुराशिं गतस्य दाये कलहोऽर्थनाशम् । कुवस्त्रतां कुत्सितभोजनञ्च क्षेत्रार्थदारात्मजतापयानम् । यानाम्बरालङ्करणादिहानिं विदेशयानं परिचारकत्वम् । देशान्तरे भ्राम्यति बन्धुहीनो दुःखी परिक्लिश्यति शत्रुगेहे । मित्रर्क्षगस्यापि निशाकरस्य पाकेऽर्थलाभं क्षितिपालमैत्रीम् । उद्योगसिद्धिं जलवस्तुलाभं चित्राम्बराभूषणवाग्विलासम् । सुधाकरस्याप्यतिमित्रराशिं गतस्य

दाये त्वतिसौख्यमेति । विद्याविनोदाङ्कितराजपूजां स्वेवात्मदारात्मजकामलाभम् । दशाविपाके समरांशगस्य कलानिधेः काञ्चनभूमिलाभम् । किञ्चित्सुखं बान्धवरोगपीड़ां विदेशयानं लभते मनुष्यः । नीचस्थितस्य हि दशा विपदं महार्त्तिं क्लेशार्थदुःखवनवासमुपैति काले । कारागृहं निगड़पादकगात्रहीनश्चौराग्निभूपतिभयं सुतदारशोषम् । क्षीणेन्दुपाके सकलं विहीनं राज्यार्थभूपुत्रकलत्रमित्रम् । उन्मादचित्तं स्वजनैर्विरोधस्वखिन्नत्वमायाति कुशीलवृत्त्या । पूर्णेन्दुपाके परिपूर्णमेति विद्याविनोदाङ्कितराजपूजाम् । स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमनोविलासं विशेषतः शोभनकर्म्मलाभम् । केनापि स्वोच्चस्थविपच्चरेण युक्तस्य चन्द्रस्य दशाविपाके । मनःप्रसादं मदनाभिरामं स्त्रीपुत्रभृत्यादिविनोदगोष्ठीम् । पापान्वितस्यापि निशाकरस्य पाकेऽग्निचोरक्षितिपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्रीसुतबन्धुहानिं विदेशयानं त्वशुभादिकर्म्म । चन्द्रस्य सौम्यग्रहसंयुतस्य प्राप्तौ दशायां शुभकर्म्मलाभम् । गोभूहिरण्याम्बरभूषणानि तीर्थाभिषेकं परदारसौख्यम् । पापेक्षितस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके विफलं सुकर्म्म । कोपाधिकं कुत्सितभोजनञ्च मातुर्वियोगं त्वथवा नदीशम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महतीं च कीर्त्तिम् । दृष्टार्थबन्धागमभूपमानं जलक्रियावस्त्रमनोविलासम् । मूलत्रिकोणगेन्दोर्दशां प्रपन्नो नरः सुबहुकोशः । बहुपुत्रवान् विनीतो बन्धुविरोधं प्रधानतां याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य मातुर्वियोगं सुखयानभूमिम् । कर्षेणाप्तिं गृहकर्म्मलाभकीर्त्तिं स्वनामाङ्कितपद्यजालम् । दारान्वितस्यापि निशाकरस्य पाके कलत्राप्तिमुदाहरन्ति । सुपुत्रसौख्यं शयनाम्बरञ्च प्रसेहमलादिकृशं मनोरुक् । कर्म्मस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना चन्द्रस्य कीर्त्तिं लभते सुविद्याम् । यज्ञादिकर्म्माप्तिमनेकसौख्यं भूपुत्रयानाम्बरबन्धुपूजाम् । नीचांशगस्यापि दशा ददाति रोगं महत्तरं चेन्दोः । पादाक्षिरोगपीड़ां युद्धेषु पराजयं गतोत्साहम् । उच्चांशगस्यापि दशा ददाति सौख्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधधनलाभं भूपतिसम्मानदेहपुष्टिं च । चन्द्रदशायामादौ नरपतिसम्माननकीर्त्तिसौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाशं गृहधनसौख्याम्बरं चान्ते । षष्ठस्य चन्द्रस्य दशा प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं वियोगम् । चोराग्निभूपालभयं जलेन मूत्रादिकृच्छ्रं धननाशशङ्काः । रन्ध्रस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना देहस्य काशर्य्यं जलभीतिदुःखम् । विदेशयानं स्वकलैर्विरोधं कुभोजनं भाजनेषु नाशम् । रिष्फगचन्द्रदशायां प्राप्तो भृतिनाशनं कुरुते । राज्ञोऽन्तधनभाग्यं स्थानविनाशं महत्परं दुःखम् चन्द्रस्य वित्तस्थितिपाककाले वित्तात्मजस्त्रीसुखभोगभाग्यम् । मिष्टान्नपानं रतिकेलिसौख्यं धनागमं पुण्यजलाभिषेकम् । तृतीयराशिस्थनिशाकरस्य दशा महत्सौख्यमनेकवित्तम् । मनो दृढ़ं भ्रातृजनादिसौख्यं कृषप्रज्ञयानाम्बरभूषणाप्तिम् । लाभस्थितस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां विविधार्थलाभम् । स्वन्नपानाम्बरकेलिलोलं स्त्रीपुत्रलाभं तु मनोविलासम् । दिनेश्वरेणाहतचन्द्रदाये प्राप्नोति दुःखं स्वजनैर्विरोधम् । भार्य्याभयं भूपनृपाग्निचोरैर्मातुर्वियोगं कृषिधान्यनाशम् । चन्द्रे स्थानबलाधिके धनसुखं कीर्त्तिञ्च विद्यागमं देवब्राह्मणतर्पणं नृपधमान्याप्नोति भूमिं धनम् । स्त्रीरत्नाम्बरभूषणं कृषिधनं गोविक्रियासेवनं मिष्टान्नादिरसायनं फलयुतं दध्याज्यमाल्याम्बरम् । निशाकरे स्थानबलैर्विहीने स्थानार्थनाशं स्वपदच्युतिञ्च । स्वबन्धुनाशं त्वथ वा वियोगं कृषेर्विनाशं समुपैति काले । निशाकरे दिग्बलसंयुतेऽस्मिन् दिगन्तरादागतवस्तु चित्रम् । विद्यागमं भूपतिमित्रताञ्च स्वबन्धुपूजां गजवाजिभूमिम् । चन्द्रे तथा कालबलान्वितेऽस्मिन् तुरङ्गयानं कृषिगोमहीश्च । विद्यादिघोषं नखकेशदन्तचर्म्माम्बरालङ्कृतवाहनञ्च । निसर्गवीर्य्यान्वितचन्द्रदाये निसर्गतश्चापि करोति सौख्यम् । अयत्नतो वाहनदेशलाभं नृपालपूजां बहुवाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्बलवीर्य्ययुक्ते कृपाकटाक्षेण नरेश्वरस्य । समस्तभाग्यं समुपैति सौख्यं परोपकारं च मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिषष्ठांशसमन्वितस्य दाये शशाङ्कस्य बहुत्वदुःखम् । स्त्रीपुत्रनाशं क्षितिपालकोपं विद्याविवादं कलहं जनैश्च । मृदुषष्ठांशसमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये बहुपुत्रलाभम् । भृत्यार्थलाभं विजयं सुखं च कीर्त्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावतांशसमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये महतीं च कीर्त्तिम् । विद्याविनोदं लभते च सौख्यं देवार्च्चनं पुण्यजलाभिषेकम् । क्रूरदृक्काणसंयुक्तश्चन्द्रो दिशति रोगिताम् । कार्श्यं पापसमायुक्तं गोब्राह्मणनिपीड़नम् । आदौ भावफलं प्रोक्तं स्थानजन्यं ततः फलम् । अंशोद्भवं फलं पश्चाद्ग्रहजातफलं तथा" ।

अथोच्चादिगभौमदशाफलम् । "अत्युच्चभूनन्दनदाय-

काले चेत्रार्थलाभं समरे जयञ्च । आधिक्यमन्वेति नरेशमानसहोदरस्त्रीसुतवाग्विलासम् । उच्चङ्गतस्य हि दशा धरणीसुतस्य प्राप्नोति राज्यमथवा चितिपाच्च वित्तम् । भूमिव्ययदारसुतबन्धुसमागमं च यानादिरोहणविशेषविदेशयानम् । आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेन्द्रपूजाम् । प्रधानतान्धैर्यमनोऽभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिमुख्यम् । धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकापदुःखम् । विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चोराग्निभूपैर्भयमेति कष्टम् । नीचस्थितस्यापि धरासुतस्य दाये कुवृत्त्या स्वजनादिरक्षाम् । कुभोजनं गोगजवाजिनाशं स्वबन्धुनाशं नृपवह्निचोरैः । मूलत्रिकोणस्थितभौमदाये मिष्टान्नपानाम्बरभूषणाप्तिम् । पुराणधर्मश्रवणं मनोज्ञं भ्रात्रादिसौख्यं कृषिलाभमेति । स्वक्षेत्रगस्यापि धरासुतस्य दशाविपाके लभतेऽर्थभूमिम् । स्थानाधिपत्यं सुखवाहनञ्च नामद्वयं भ्रातृसुखं सुखाप्तिम् । धरासुतस्याप्यतिशत्रुराशिं गतस्य दाये कलहादिदुःखम् । नरेशकोपं स्वजनैर्विरोधं भूस्वर्णदारात्मजमित्ररोगम् । भूनन्दनस्याप्यरिराशिगस्य दशाविपाके समरे च पीड़ाम् । शोकाग्निभूपालविषैः प्रमादं पीड़ातिकृच्छ्रादिगुदाक्षिरोगम् । मित्रर्क्षगस्यापि कुजस्य दाये मित्रत्वमायाति सपत्नसङ्घैः । चोराग्निमान्द्याक्षिविषादभूमिं कृषेर्विनाशं कलिकोपदुःखम् । कुजस्य दाये त्वतिमित्रराशिं गतस्य भूपालकृतार्थभूमिम् । वस्त्रादियज्ञादिविवाहदीक्षामुपैति देशान्तरलब्धभाग्यम् । धरासुतस्यापि समर्क्षगस्य गृहोपकार्य्यं स्वजनप्रमाणात् । स्त्रीपुत्रभृत्यात्मसहोदराणां शत्रुत्वमाप्नोति नृपाग्निपीड़ाम् । नीचग्रहेणापि समन्वितस्य धरासुतस्यातिमनोविकारम् । प्रेष्यत्ववृत्तिं परकीयमन्नं स्त्रीपुत्रनाशं नृपवह्निचोरैः । किञ्चित् सुखं भोजनवस्त्रपानं कृच्छ्रेण वृत्तिं नृपपूजनञ्च । उच्चान्वितेनापि समन्वितस्य भौमस्य दाये सुतदारपीड़ाम् । पापान्वितस्यापि कुजस्य दाये पापानि कर्माणि करोति नित्यम् । देवद्विजानां पशुदेवतानां सहोदराणाञ्च कुमार्गवृत्त्या । शुभान्वितस्यापि कुजस्य दाये कैचित् सुखं देहकृशाङ्गरोगम् । भूपैर्विवादं समरे जयं च विद्याविवादं परदेशवासम् । शुभेक्षितधरासूनोर्दाये भूस्वर्णनाशनम् । तस्मिन् गोचरसंयुक्ते त्वत्यन्तं शोभनं भवेत् । आरस्य पापग्रहवीक्षितस्य प्राप्तौ दशायां बहुदुःखकष्टम् । जनैः परित्यक्तकलत्रमित्रो देशान्तरस्थः चितिपालकोपात् । केन्द्रगतभौमदाये चोरविषाग्न्यामुपैति दुःखानि । कलहो वासविरोधं लभते देशान्तरं याति । चतुर्थराशिस्थितभौमदाये स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च । चोराग्निपीड़ां नृपतेः सकाशात् भीतिं परे दुर्गपदे प्रयाति । कलत्रयुक्तस्य कुजस्य दाये कलत्रहानिर्गुदमूत्रकृच्छ्रम् । अगोचरस्थस्य च तादृशं फलं तदन्यथा चेत् फलमन्यथैव । कर्मस्थितस्यापि कुजस्य पाके कर्मादिवैकल्यमुपैति दुःखम् । उद्योगभङ्गं त्वपकीर्त्तिमेति विद्यासुतस्त्रीधनमानहानिः । अर्कगभौमदशायां दधाति शोकं स्त्रिया विरोधं च । राज्याच्युतिं विपत्त्याद्देशाद्देशान्तरं याति । वित्तगभौमदशायां संप्राप्तौ तस्य वृद्धिमुपयाति । स्वकुलाढ्यत्वं लभते नृपहृतवित्तं मुखाक्षिरोगञ्च । भ्रातृस्थानगतस्य सौख्यफलदो भूनन्दनोऽरातिहा धैर्यं वित्तसुतार्थदारसहजैः सङ्गं नृपात् पूज्यताम् । पुत्रस्थानगतस्य पुत्रमरणं बुद्धिभ्रमं जाड्यतां शत्रुक्षेत्रगतस्य भूमिसहजैर्दुःखं महारोगभाक् । पञ्चमस्थधरासूनोर्दाये कीर्त्तिं विवेकिताम् । नेत्ररोगं त्वर्थनाशं दद्यात् कलहमेव वा । मरणपदस्थो भौमः करोति दुःखं महद्भयं पाके । स्फोटकमन्यविरोधं स्थानविनाशं विदेशयानञ्च । नवमस्थधरासूनोर्दशापाके पदच्युतिम् । गुरूणां च तथा कष्टं तपोविघ्नं महद्भयम् । आयस्थभौमदाये करोति राज्यार्थभूपसम्मानम् । समरे जयप्रतापं वागुपकारं मनोज्ञं कीर्त्तिम् । व्ययगतभौमदशायां प्राप्तौ धनहृतिं नृपाद्भीतिम् । स्थानसुतदारनाशं भ्रातृणां विदेशवासञ्च । उच्चांशसंयुक्तधराजकाले मनोभिलाषं विजयं सुखञ्च । प्रचण्डदासीगमनं नृपस्य प्रधानतां याति सुगन्धपद्मम् । नीचांशभौमदाये नीचयुतेऽत्यन्तकर्म्मवैकल्यम् । धनहानिर्भूपदण्डः शिश्नोदरपरायणोऽशीलः । भौमदशायामादौ लभते विविधार्थमानहानिं च । मध्येऽग्निभूपचौरैर्भीतं तत्र विनिर्दिशेन्मतिमान् । अन्ते भ्रातृवियोगं सुतधनदाराग्निगुल्ममूत्रादिम् । भौमेऽप्येवं न भवेद्गोचरयुक्ते विशेषतः कथयेत् । भौमस्य संस्थानबलान्वितस्य दशाविपाकेऽर्थकलत्रसौख्यम् । स्थानादिलाभं सुखकीर्त्तिशौर्यमुद्योगसिद्धिं त्वनयादुपैति । स्थानवीर्यविहीनस्तु कुरुते स्वपदच्युतिम् । कुजः कुसीदवृत्त्या च जीवनं भवति ध्रुवम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये नृपात् सुखख्यार्थरणप्रतापम् । गोभूमिकृष्यम्बरयानलाभं दिगन्तरा

कान्तयशःप्रतापम् । कालवीर्ययुतभौमदशायां काम्यकर्म्मभिरिति सौख्यमुपैति । पट्टवस्त्रमणिमौक्तिकलाभं चित्रवस्त्रभूषणगोगजलाभम् । निसर्गवीर्यान्वितभौमदाये कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्तभाग्यात्मजमित्रबन्धुगोभूमिभूषाम्बरदेहसौख्यम् । निसर्गतः स्थानधनादिनाशं पित्ताधिकं कुत्सितभोजनञ्च । कुजस्य दाये कुनखी पितृघ्नः सहोदराणामपि देहपीड़ा । वक्रान्वितस्य भौमस्य दशाकाले महद्भयम् । चौराग्निसर्पपीड़ां च वनवासं पदच्युतिम् । दृग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्तभाग्यात्मजमित्रबन्धुगोभूमिभूषाम्बरदेहसौख्यम् । क्रूरषष्ठांशसंयुक्तभौमदायेऽतिपीड़नम् । कारागृहप्रवेशश्च समस्तविभवक्षयम् । सौम्यषष्ठांशसंयुक्तभौमदाये शुभं भवेत् । विवाहदीक्षायज्ञं च सर्व्वेषामुपकारकम् । पारावतादिसंयुक्तभौमदाये महत् सुखम् । भूम्यर्थदारसम्पत्तिधनवाहनभोजनम् । क्रूरद्रेक्काणसंयुक्तकुजदाये मनोव्यथा । निगड़ं विषभीतिं च पाशबन्धनमेव च । उच्चस्थोऽपि धरासूनुर्नीचांशकसमन्वितः । तत्पाके भ्रातृमरणं नृपवह्निविषाद्भयम् । भूमिपुत्रोऽपि नीचस्थः स्वोच्चभागसमन्वितः । तत्पाके भूमिदारार्थपुत्रमित्रविवर्द्धनम्” कुजदशा ।

अथ बुधदशा । “स्वत्युच्चसोमात्मजदायकाले धनान्वितः ख्यातिमुपैति सौख्यम् । ज्ञानञ्च कीर्त्तिं जननायकत्वं स्त्रीपुत्रभूम्यर्थमहोत्सवञ्च । उच्चस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशा महत्त्वं कुरुतेऽर्थसौख्यम् । देहस्य पुष्टिर्धनधान्यपुत्रगोवाजिमत्तेभमृदङ्गनादम् । आरोहिणी सौम्यदशा प्रपन्ना यशोत्सवं गजवाजिसङ्घम् । सद्वस्त्रभूषाम्बरयानलाभं वाणिज्यभूम्यर्थपरोपकारम् । शशाङ्कसूनोरवरोहिणी या दशा महत्कष्टतरञ्च दुःखम् । विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपाग्निचोरैर्भयमत्र कष्टम् । नीचस्य चन्द्रात्मजदायकाले ज्ञानेन हीनं स्वजनैर्वियुक्तम् । पदच्युतिं बन्धुविरोधितां च विदेशयानं वनवासदुःखम् । मूलत्रिकोणान्वितसौम्यदाये राज्यं महत्सौख्यकरं च कीर्त्तिम् । विद्याविलासं निगमार्थशीलं पुराणधर्म्मश्रवणादिपूतः । स्वक्षेत्रगस्यापि शशाङ्कसूनोः प्राप्तौ दशायां धनधान्यसम्पत् । वाणिज्यगोभूमिसुतार्थदारसद्दन्नपानाम्बरभूषणाप्तिः । शशाङ्कसूनोररिराशिगस्य शत्रोर्भयं भूपतिकोपजातम् । विद्याविहीनं कुलहीनसेवां कुभोजनं दारसुतार्थनाशनम् । शशाङ्कसूनोरतिशत्रुराशिं गतस्य पाके विपदं च दुःखम् । उद्योगभङ्गं स्वजनैर्विरोधं यज्ञादिविघ्नं शुभकर्म्मनाशम् । मित्रक्षेत्रदशायां शशाङ्कसूनोर्धनायतिः सौख्यम् । नामद्वयसंप्राप्तिः स्वनामाङ्कितगद्यपद्यानि । अतिमित्रराशिगस्य दशा प्रपन्ना महत्वतां याति । भूपतिमैत्रं सौख्यं धनसुतदाराश्च बन्धुसम्मानम् । समर्क्षगस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशा सुखं धान्यसुताम्बराणि । करोति राज्यच्युतिमर्थविघ्नं विज्ञानहीनं पिटकादिरोगम् । नीचखेचरसंयुक्तसौम्यदायेऽतिकष्टताम् । पदभ्रंशं बन्धुनाशं कर्म्मनाशं मनोरुजम् । उच्चखेचरसंयुक्तसौम्यदाये महत् सुखम् । भाग्योत्तरं सुविद्यां च वाणिज्यं गोकृषिक्रियाः । विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च । क्षेत्रार्थदारपुत्रादिकृषिगोभूमिनाशनम् । विदः सौम्ययुतस्यापि परिपाके महत् सुखम् । राज्ययोगं सुखं कीर्त्तिं दारपुत्रनृपात् सुखम् । सौम्येक्षितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशाविपाके महतीं च कीर्त्तिम् । विद्याविलासोद्भवराजपूजां कान्तिप्रतापं यशसा समेतम् । पापेक्षितस्यापि शशाङ्कसूनोर्धान्यक्षयं बन्धुजनैर्वियुक्तम् । विदेशयानं स्वपदच्युतिं च प्रेष्यानुवृत्त्या कलहोऽतिकष्टम् । केन्द्रोपगस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमित्रधनधान्यकलत्रपुत्रान् । यज्ञादि कर्म्म नृपमानयशःप्रलब्धिं सद्दन्नपानशयनाम्बरभूषणानि । लग्नं गतस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमानं कृषिलब्धभाग्यम् । भेरीरवादि परिघोषितयानमार्गं तीर्थाभिषेकमथवा जगति प्रसिद्धम् । वित्तगसौम्यदशायां विद्याप्राप्तिं महत्त्वकीर्त्तिञ्च । भूपतिभाग्यसमानो राज्यस्थाने प्रधनतां याति । तृतीयराशिस्थितचन्द्रसूनोर्दशाविपाके जड़तां समेति । उद्गानमाजीवनगुल्मरोगमन्नार्त्तियोगे नृपमानञ्च । शशाङ्कसूनोर्हिबुकस्थितस्य दशा प्रपन्ना गृहधान्यनाशम् । सौख्यादिहीनं हिबुकेशमृत्युमुद्योगभङ्गं च पदच्युतिं वा । पञ्चमस्थशशिनन्दनस्य या क्रूरबुद्धिरतिकष्टता भवेत् । हीनवृत्तिरपि राजसेवया कृच्छ्रलब्धधनमेति सम्पदम् । षष्ठाष्टमान्त्यस्थितसौम्यदाये त्वग्दोषजातं बहुरोगमेति । विचर्च्चिका पैत्तिकपाण्डुरोगं नृपाग्निचौरैर्मरणं कृशत्वम् । देहाङ्गवैकल्यकलत्रबन्धुविद्वेषणं भूपतिदत्तकोपम् । स्वाक-

त्रिकं मृत्युभयं प्रमादं रिपुस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोः । दारस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशा विपाके सुतदारवित्तम् । विद्याविनोदं विमलाम्बरं च नामद्वयं भूपतिमित्रताञ्च । भाग्यस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्भाग्योत्तरं दारसुतार्थलाभम् । तीर्थाभिषेकं जपहोमदानं यज्ञादिकर्माणि लभेन्मनुष्यः । कर्मस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशाविपाके नृपतौल्यमेति । सौख्यं स्वनामाङ्कितगद्यपद्यं नामद्वयं दारसुतार्थलाभम् । प्रपूजनं देवमहीरुहाणां साम्राज्यलाभं जननायकत्वम् । कवित्वमार्गं समुपैति काले यज्ञादिदीक्षां स्वजनैर्विशेषात् । उपान्त्यराशिस्थितसौम्यदाये त्वनेकधा वित्तमुपैति काले । दानेन वा भूपतिमाननाद्वा कृषेश्च वाणिज्यविचारतो वा । उच्चांशसंयुक्तशशाङ्कसूनोर्दशाविपाके सुतभूषणाप्तिः । मनोविलासं नयनाभिरामक्रुत्साहधैर्यं च जलाभिषेकम् । नीचांशकयुतः सौम्यो नीचवृत्त्यानुजीवनम् । प्रेष्यत्वं परिहारं च दशायाञ्च करोति तत् ; सौम्यदशायामादौ लभते धनधान्यसम्पदं पुरुषः । अन्त्ये स्वजनविरोधं मध्ये दाये नरेशसम्मानम् । अर्कगसौम्यदशायां लभते विविधापदं मनोदुःखम् । स्वकुलजनृपविरोधं निन्दाभयं वाक्षिकर्णरोगञ्च । स्थानवीर्ययुते सौम्ये तत्पाके कीर्त्तिराज्यदम् । मनोधैर्यं मनोत्साहं यज्ञदीक्षाशुभप्रदम् । तद्विहीनबुधे स्थानदारपुत्रमहद्भयम् । विदेशवासं दुःखं च नानापरिभवक्रियाः । दिग्वीर्यसहिते सौम्ये दिगन्ताद्धनिकः सुधीः । सामन्तराजमित्रत्वं गन्धमाल्यस्य लेपनम् । कालवीर्ययुतसौम्यदशायां देहसौख्यकलहादिवियोगम् । दारपुत्रनृपमाननमेति गाङ्गतोयपरिपूततनुः स्यात् । निसर्गवीर्यान्वितसौम्यदाये निसर्गतश्चापि शुभादि कर्म । विद्याविवादं स्वजनैर्विरोधं मातुर्वियोगं त्वथवा तदीयम् । वक्रचेष्टान्विते सौम्ये भाग्यदारसुतार्थभाक् । तथा पुराणदानादिसमुद्रस्नानमाचरेत् । दृग्बलेन युते सौम्ये सर्वभूतेषु सौम्यताम् । करोति रतिकेलिञ्च राजभाग्यसमन्वितम् । क्रूरषष्ठांशसौम्यस्य दशापाके महद्भयम् । चोराग्निभूपैर्भीतिः स्याच्छुभदृग्योगवर्जिते । सुहृदंशादियुते सौम्ये राज्यलाभं महत्सुखम् । मार्दवं सर्वभूतेषु कृषिपुत्रार्थसम्पदम् । सौम्ये वैशेषिकांशस्थे विशेषाद्राजपूज्यताम् । सुगन्धाम्बरमाल्यं च विद्यागोष्ठीरहस्यताम् । क्रूरद्रेक्काणसंयुक्तश्चन्द्रसूनुर्यदा तदा । चोराग्निभूपतिभयं स्थाननाशं कलहभयम् । उच्चराशिगतः सौम्यो नीचभागगतो यदि । राज्यं सुखं महत्कीर्त्तिं विनाशयति तत्क्षणात् । चन्द्रात्मजोऽपि नीचस्थः स्वोच्चभागसमन्वितः । अशुभं फलमादौ तु शुभमन्ते प्रयच्छति" ।

अथ गुरुदशा "गुरोर्दशायां परमोच्चगस्य राज्यं महत्सौख्यमुपैति कीर्त्तिम् । मनोविलासं गजवाजिसङ्घं नृपाभिषेकं स्वकुलाधिपत्यम् । कुलीरगस्यापि गुरोर्दशायां भाग्योत्तरं भूपतिमाननाद्वा । विदेशयानं महदाधिपत्यं दुःखैः परिक्लिन्नतनुर्मनुष्यः । आरोहिणी देवगुरोर्महत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिम् । गानक्रिया स्त्रीसुतराजपूजां स्ववीर्यतः प्राप्तयशःप्रतापम् । जीवदशायामारोहिण्यामीशो मण्डलादिनाथो वा । द्विजभूपाललब्धधनो मेधावी कान्तिमान् विजीतज्ञः । देवेन्द्रपूज्यस्य दशावरोहा करोति सौख्यं सकृदेव नाशः । सकृद्यशः कान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सकृदेव याति । अतिनीचभागभाजो गुरोर्दशायां प्रभग्नगेहपुञ्जः । अन्योन्यहृदयवैरं कृषिनाशं याति परस्त्रियः । मूलत्रिकोणनिलयस्य गुरोर्दशायां राज्यार्थभूमिसुतदारविशेषसौख्यम् । यानाधिरोहणमपि स्वबलाप्तवित्तं यज्ञादिकर्मजनपूजितपादपीठम् । गुरोर्दशायां स्वगृहं गतस्य राज्ञोऽर्थभूधान्यसुखाम्बरञ्च । मिष्टान्नगोवाजिमनोविलासं काव्यादिपुण्यागमवेदशास्त्रम् । गुरोर्दशायामतिशत्रुराशिं गतस्य दुःखं समुपैति शोकम् । विषादभूस्वर्थकलत्रनाशं नृपाग्निचोरैर्बहुदुःखपीडाम् । गुरोर्दशायामरिराशिगस्य क्षेत्रादिवित्तं शयनाम्बरञ्च । नरेशसम्मानमुपैति नित्यं स्त्रीपुत्रभृत्यात्मसहोदरार्त्तिम् । प्राप्तौ दशायामतिमित्रराशिं गतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम् । मृदङ्गभेरीरवयानघोषं दिगन्तराक्रान्तसमस्तभाग्यम् । मित्रर्क्षगस्यापि गुरोर्दशायां नरेशमैत्रीं समुपैति कीर्त्तिम् । विद्याविवादे जयमन्नसौख्यं सुगन्धवस्त्रद्वस्त्रपरोपकारम् । समर्क्षगस्यापि गुरोर्दशायां सामान्यतो भूपतिदत्तभाग्यम् । कृष्यर्थगोभूमिमनोविलासं सिताम्बरालङ्कृतिभूषणाप्तिम् । नीचखेचरसंयुक्तजीवदाये मनोरुजम् । परप्रेष्यापवादञ्च पुत्राणाञ्च विरोधिताम् । उच्चखेचरसंयुक्तगुरुदाये महत्सुखम् । अनेकगोपुरादीनां निर्माणं नृपपूज्यताम् । पापान्वितस्यापि गुरोर्दशायां करोति पापं हृदयान्तरस्थम् । गूढं बहिः प्रकटफलं विशेषात् भूस्वर्णदारात्मजसौख्यमेति । शुभान्वितस्यापि गुरोर्दशायां नरेशमानं

मृदुलाम्बरं च। दानेन वित्तं नृपमाननाद्वा यज्ञादिसंसर्गैर्विशेषलाभम्। पापेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां प्राप्तं सुखं किञ्चिदुपैति धैर्य्यम्। क्वचिद्‌ यशः कुत्रचिदाप्तसौख्यं क्वचिद्धनं नाशमुपैति चान्ते। शुभेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां देशान्तरे वित्तमुपैति भूपात्। देवार्चनं भूसुरतर्पणञ्च तीर्थाभिषेकं गुरुपूज्यताञ्च। केन्द्रगतजीवदाये राज्यं भूदाररराजसम्मानम्। विविधसुखानन्दकरं बहुजनरक्षां प्रधानतां याति। लग्नङ्गतस्य हि दशा पुरुषं करोति जीवस्य सौख्यममलाम्बरभूषणाप्तिम्। यानाधिरोहणमदङ्गणवारणैश्च मत्तेभवाजिभटसङ्कुयुतं करोति। चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानत्रयं भूपतिमित्रभावम्। भूपालयोगो यदि भूपतित्वं नो चेत्तदा तत्सदृशं करोति। कलत्रराशिस्थितजीवदाये दारार्थपुत्रार्थसुखं प्रयाति। विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं परब्रह्मणि पुण्यकर्म। कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याप्तिमाहुर्मुनयस्तदानीम्। भूपालयोगे त्वथ वार्थपुत्रकलत्रसत्कर्मसु राजयोगम्। पञ्चमस्थगुरोर्दाये मन्त्रोपास्तिर्महत्सुखम्। सुताप्तिं राजपूजाञ्च वेदान्तश्रवणादिकम्। त्रिकोणसंस्थस्य गुरोर्दशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्थविवेकबुद्धिम्। नृदत्तपानाम्बरपट्टवस्त्रयानादिलाभं नवमे तु सौख्यम्। उच्चांशसंयुक्तगुरोर्दशायां भाग्योत्तरं राजसमानमेति। प्रवालमुक्तामणिरत्नलाभं सर्व्वेषु सख्यं समुपैति सौख्यम्। नीचांशसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाद्भयं गुल्मविचर्च्चिकादीन्। स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च नृपाग्निचौरैः स्वकुलोद्भवैश्च। अर्कगजीवदशायां सहसा ज्वरपीड़ितो भवेत् क्षीणः। अङ्गाङ्गरोगतप्तो दुःशीलत्वप्रभग्नसंसारः। आदौ गुरुदशाकाले नृपपूजां महत्सुखम्। मध्ये स्त्रीपुत्रलाभादि चान्ते कष्टं विनिर्दिशेत्। धनस्थितस्यापि गुरोर्विपाके धनायतिं भूपतिमाननञ्च। विद्याविवादाङ्कितराजगोष्ठीं सर्व्वोपकारं विजयं सुखञ्च। नृपकृतबहुमानं भ्रातृभिर्भूमिलाभं परयुतविजनैर्वा दत्तगोभूमिवित्तम्। अशनवसनभूषागन्धमाल्याम्बराणि परकृतमुपकारं शुद्धतामेति शौर्य्यम्। तृतीयस्थगुरोर्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम्। नृपदत्तं धनं सौख्यं गन्धमाल्याम्बरादिकम्। नीरोगतां पुत्रकलत्रलाभं लग्नाद्रिपुस्थस्य गुरोर्दशायाम्। आदौ भवेदेवमथान्त्यपाके दारार्थचौरादिभयं सरोगम्। जीवोमरणपदस्थः करोति सौख्यं स्वबन्धुजनहानिम्। स्थानच्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम्। लाभगजीवदशायां संप्राप्तौ राज्यलाभमुपयाति। बह्वर्थदारपुत्राद्भूपविरोधं स्वबन्धुविद्वेषम्। व्ययगतजीवदशायां प्राप्तौ वाहनादि समुपयाति। लभते विदेशयानं नानाक्लेशैश्च परिभूतः। पाके स्थानबलान्वितस्य च गुरोः क्षेत्रार्थदारात्मजान् संप्राप्नोति गजाश्ववस्त्रकनकं चित्राम्बरं भूषणम्। दिग्वीर्य्यान्वितदेवनायकगुरौ लोके प्रसिद्धं तथा जीवे कालबलाधिके नृपवधूसम्मानितां याति सः। निसर्गवीर्य्यान्वितजीवदाये निसर्गतःशान्तिसुखं महत्त्वम्। विद्याविलासं रतिकेलिसौख्यं भागीरथीतोयकृताभिषेकम्। वक्रं गतस्यापि गुरोर्दशायां महार्थतां याति सुतार्थदारान्। युद्धे जयं भूपतिमित्रतां च सुगन्धजाताम्बरवाग्विलासम्। दिग्वीर्य्ययुक्तस्य गुरोर्विपाके कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम्। समस्तभाग्यं समुपैति नित्यं देशान्तरे भ्राम्यति किञ्चिदेव। क्रूरषष्ठांशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम्। राजकोपावमानादीन् लभते नात्र संशयः। सौम्यषष्ट्यंशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिसौख्यताम्। वाहनं बन्धुसम्मानं यज्ञवैवाहिकं शुभम्। पारावतांशयुक्तस्य गुरोः पाके महत् सुखम्। नृदत्तपट्टवस्त्रञ्च हेमविक्रियभूषणम्। पापदृक्काणयुक्तस्य गुरोर्दाये च बन्धनम्। कारागृहप्रवेशञ्च निगड़ं दारविग्रहम्। उच्चस्थोऽपि गुरुर्नीचराश्यंशकसमन्वितः। महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्क्षणादेव नश्यति। नीचस्थो देवपूज्योऽपि स्वोच्चांशकसमन्वितः। भाग्यक्षये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः”।

अथ शुक्रदशा। “अत्युच्चभृगुदशायां मत्तविलासप्रियार्थभोगी स्यात्। माल्याच्छादनभोजनशयनस्त्रीपुत्रधनयुक्तः। स्वोच्चस्थितस्यापि भृगोर्दशायां स्त्रीसङ्गनष्टार्थविरुद्धधर्म्मम्। पित्रोर्विनाशं समुपैति दुःखं शिरोरुजं भूपतिमाननञ्च। आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना धान्यं वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम्। प्रवृत्तिसिद्धिं स्वजनैर्विरोधं मात्रादिनाशं परदारसङ्गम्। भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्रबन्धूर्त्तिमनोविकारं हृच्छूलरोगं मदनार्त्तिमेति। उद्वेगरोगतप्तः कर्म्मसु विफलेषु सर्व्वदाभिरतः। अतिनीचगतस्य दाये शुक्रस्यात्मार्थदारपुत्रार्त्तिम्। मूलत्रिकोणभाजो भृगोर्दशायां महाधिपत्यं स्यात्। क्रयविक्रयकृषिधनवान् कीर्त्त्यन्वितो विशिष्टश्च। स्वर्क्षगशुक्रदशायां

लभते स्त्रीपुत्रमित्रधनशौर्य्यम्। नित्योत्साहं द्वेषं परोपकारं महत्त्वञ्च। भृगोर्दशायामतिशत्रुराशिं गतस्य पुत्रार्थकलत्रहानिम्। प्रभग्नसंसारविशीर्णदेहं गुल्माग्निरोगं ग्रहणीप्रकोपम्। शत्रुक्षेत्रदशायां भृगोरपत्यार्थदारहानिः स्यात्। भूपतिरोषं कुरुते सत्त्वविनाशार्थपापकर्माणि। मित्रक्षेत्र दशायां परोपकारी कलाविधिज्ञश्च। पूगारामकृषिः स्याद्देवमनुष्येश्वरोद्भृतार्थश्च ख्यातिर्मित्रशुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च। गोधनवाजिसमेतं गजवरसङ्घैः निरस्तदोषैश्च। समर्क्षगस्यापि भृगोर्विपाके प्रमेहगुल्माग्निगुदप्ररोगः। किञ्चित् सुखं भूपतिवह्निचोरैः भयं स्वनामाङ्कितगद्यपद्यम्। नीचखेचरसंयुक्तभृगोर्दाये महद्भयम्। अपवादकृतं दोषं लभते पापकर्मभिः। स्वोच्चस्थितेन सहितस्य भृगोर्विपाके राज्यं महत्त्वममराधिपतित्वमेव। हेमाम्बरादिमणिभूषणयानलाभं भेरीमृदङ्गपणवानकवाद्यघोषैः। पापान्वितस्यापि भृगोर्दशायां स्थानच्युतिं बन्धुजनैर्विरोधम् आचारहीनं कलहप्रियत्वं क्षयार्थभूस्यात्मजदारनाशम् शुभान्वितस्यापि भृगोर्दशायां सौभाग्यमित्रात्मजधान्यलाभम्। नरेशपूजां गजवाजिसङ्घं प्रवालमुक्तामणियानलाभम्। पापेक्षितस्यापि भृगोर्दशायां मानार्थहानिं समुपैति दुःखम्। स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च विदेशवासं निजकर्महीनम्। शुभेक्षितस्यापि भृगोर्विपाके धनाम्बरं भूपतिपूजनञ्च। जनाधिपत्यं स्वशरीरकान्तिं कलत्रमित्रात्मजसौख्यमेति। केन्द्रं गतस्य हि दशा भृगुनन्दनस्य यानाम्बरादिमणिभूषितदेहकान्तिम्। राज्यार्थभूमिकृषिवाहनवस्त्रशस्त्रदुर्गादियानवनवासजलाभिषेकम्। लग्नगशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमाननं लभते मणिगोधनकृषिलाभं परापवादं महोत्साहम्। चतुर्थराशिस्थितशुक्रदाये राज्यं महत्सौख्यमुपैति यानम्। कृषिक्रियावित्तपशुप्रजानां वृद्धिं प्रतापान्वितकीर्त्तिजालम्। कलत्रराशिस्थितशुक्रदाये कलत्रनाशं त्वथवा विदेशम्। प्रमेहगुल्मादिशरीररोगं प्रभग्नवित्तात्मजबन्धुराज्यम्। कर्मस्थशुक्रस्य दशाविपाके विद्याधनप्राप्तिनरेशपूजे। भाग्योत्तरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तयशः प्रतापम्। त्रिकोणसंयुक्तभृगोर्विपाके विद्याधनप्राप्तिनरेशपूजाम्। प्रवालमुक्तामणिशङ्खशुक्तिगोभूमियानाम्बवस्त्रलाभम्। पञ्चमस्थभृगोर्दाये पुत्रावाप्तिं विनिर्दिशेत्। कीर्त्तिञ्च राजपूजाञ्च सर्वेषामुपकारकम्। त्रिकोणस्थगतः शुक्रः करोति नृपपूज्यताम्। यज्ञकर्मादिलाभञ्च गुरुपित्रोः सुखं यशः। वित्तगशुक्रदशायां धनहानिमाप्नुर्धनायतिं चापि। अन्नसुखं वाग्विलासं परोपकारं नरेशसम्मानम्। तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्यं महोत्साहमदीनसत्त्वम्। चित्राम्बरालङ्कृतिवाहनाप्तिं सहोदराणां बहुभाग्यलाभम्। भृगोर्विपाकेऽरिगतस्य नाशं धान्यार्थवह्न्यात्मजसोदराणाम्। रोगं महाकार्यविनाशनं च शत्रोर्भयं भूपतिवह्निचौरैः। रन्ध्रस्थितस्यापि भृगोर्विपाके शस्त्राग्निचोरक्षतमित्रविघ्नम्। क्वचित् सुखं किञ्चिदुपैति वित्तं क्वचिन्नरेशाप्तयशःप्रतापम्। लाभस्थितस्यापि भृगोर्विपाके सुगन्धमाल्याम्बरराज्यपूजाम्। पुत्रार्थसौख्यं कृषिविक्रयञ्च दानं स्वनामाङ्कितपद्यजालम्। व्ययगतशुक्रदशायां लभते धान्यार्थराजसम्मानम्। स्थानच्युतिं प्रवासं मातृवियोगं मनोविलासञ्च। जीवर्क्षगतस्य भृगोः स्त्रीपुत्रमहीनाशनं कुरुते। कर्मसु नित्यो विघ्नो जननीक्लेशान्वितो मनोदुःखी। अर्कगशुक्रदशायां जीर्णगृहवासः शुभावरोधश्च। लभते दारविनाशं भ्रातृवियोगञ्च कलहञ्च। सिंहगशुक्रदशायां लभते विविधापदं मनोदुःखम्। उद्योगरोभतप्तः कर्मसु विफले तु सर्वदाभिरितः। शुक्रे स्थानबलाधिके नरपतेः सम्माननं भूषणं विद्यावादविवादगोष्ठिरसिकं नामद्वयं संभ्रमम्। तस्मिन् दिक्प्रबलान्विते बहुयशःपुत्रार्थदाराम्बरं शुक्रे कालबलान्विते सुखधनं कीर्त्तिः स्वनामाङ्किता। निसर्गवीर्य्ययुक्तस्य भृगोर्दाये महत् सुखम्। कृषिगोभूमिवित्तादि भ्रातृमातृसुखं भवेत्। वक्रं गतस्यापि भृगोः सुतस्य दशाविपाके त्वतिराजपूजाम्। मृदङ्गभेरीरवयुक्तयानं विचित्रवस्त्राभरणानि राज्यम्। दिग्वीर्य्ययुक्तस्य भृगोर्विपाके यज्ञादिकर्माणि करोति काले। विद्याविलासं शयनाम्बरञ्च नृपाभिषेकं कलहं विरोधम्। क्रूरषष्ठांशयुक्तस्य भृगोर्दाये विपद्भयम्। चोराग्निराजभीतिः स्यात् कृषिगोभूमिनाशनम्। सौम्यषष्ठांशयुक्तस्य भृगोर्दाये महत् सुखम्। कूपारामतटागानां निर्माणं देवपूजनम्। वैशेषिकांशसंयुक्तभृगोर्दाये महत् सुखम्। वाहनं भूपसम्मानं भ्रातृस्त्रीधनसम्पदः। क्रूरद्रेक्काणसंयुक्तभृगोर्दायेऽरिभीतिदम्। कारागृहमहत्कष्टमनलं चोरपीड़नम्। उच्चक्षेत्रेऽपि नीचांशयुक्तः शुक्रोऽतिकष्टदः। करोति राज्यनाशञ्च स्थाननाशमथापि वा। उच्चांशयुक्तशुक्रोऽपि नीचराशिसमन्वितः। कृषिगोभूमि-

वाणिज्यं धनधान्यविवर्द्धनम्'' शुक्रमहादशाफलम् ।

अथ शनिदशा । ''मन्दात्युच्चदशायां ग्रामसभामण्डलाधिपत्यं स्यात् । लभते विनोदशीलं पितृनाशं बन्धुकलहं च । स्वोच्चदशायां कुरुते देशभ्रंशं मनोरुजं दुःखम् । वाणिज्यहानिमत्वं कृषिहानिं नृपविरोधञ्च । आरोहिणी वासरनाथसूनोर्दशा विपाके नृपलब्धभाग्यम् । वाणिज्यलाभं कृषिभूमिलाभं गोवाजियानं सुतदारलाभम् । दिनेशसूनोरवरोहकाले राजच्युतिं दारसुतार्थनाशम् । भाग्यक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशसूनोर्दाये कलत्रात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां कृषिं च नीचानुवृत्त्या समुपैति वृत्तिम् । मूलत्रिकोणनिलयस्य शनेर्दशायां देशान्तरादिवनवाससमुपैति काले । नामद्वयं यदि समानगराधिपत्यं विद्वेषणं सुतकलत्रजनादिभिर्वा । स्वक्षेत्रगस्य च दशा दिवसेशसूनोर्द्वेषं करोति बलपौरुषकीर्त्तिजालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमिलाभं धैर्यं स्वनामसदृशानुगुणं च सौख्यम् । शनेर्दशायामतिशत्रुगस्य स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च । चोरादिभूपैर्भयमत्र विघ्नं भृत्यार्थदारात्मजकोपमेति । दिनेशसूनोररिराशिगस्य वैश्याङ्गनं प्राप्य तु भूमिनाशम् । कृषेर्विनाशं स्वपदच्युतिञ्च वैरं समायाति शरीरकृच्छ्रम् । मित्रक्षेत्रदशायां मन्दस्य तु शिल्पकर्मवेत्ता । ज्ञानबलं प्रतापं ददाति दुःखं महत्त्वञ्च । अधिमित्रमन्ददाये ददाति सौख्यं नरेशसम्मानम् । सुतधनदारविशेषात् पशुकृषिमहिषादिवाणिज्यम् । समक्षेगस्यापि शनेर्दशायां समानबुद्धिः सुतदारमित्रे । भृत्यापदं बन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं क्षयवातपित्तैः । नीचखेचरसंयुक्तशनेर्दाये महद्भयम् । विप्रलम्भोपवासश्च नीचवृत्त्यानुजीवनम् । स्वोच्चखेचरसंयुक्तशनेर्दाये महत् सुखम् । किञ्चिद्राज्यं कृषेर्लाभं भृत्यवर्गार्थनाशनम् । पापान्वितस्यापि शनेर्दशायां पापानि गूढानि करोति काले । नीचस्त्रिया सङ्गमनं विशेषाच्चोरादिनीचैः कलहं विदारम् । शुभान्वितस्यापि शनेर्दशायां विशेषतो ज्ञानमुपैति काले । परोपकारं नृपलब्धभाग्यं कृष्याणि धान्यान्ययसाञ्च लाभम् । पापेक्षितस्यापि शनेर्दशायां भृत्यार्थदारात्मजसोदराणाम् । नाशं समायाति परापवादं कुभोजनं कुत्सितगन्धमाल्यम् । शुभेक्षितस्यापि शनेर्दशायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमुपैति काले । पश्चादुपैत्यत्र महत्वकष्टं गोभूमिवाणिज्यकृषेर्विनाशम् । केन्द्रान्वितशनेर्दाये कलङ्कायासपीड़नम् । पुत्रमित्रार्थदारादिबन्धूनां मरणं ध्रुवम् । लग्नगतशनेर्दाये देहकृच्छ्रमुपैति च । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च राजकोपं शिरोरुजम् । चतुर्थस्थशनेर्दाये मातृतद्वर्गनाशनम् । गृहदाहं पदभ्रंशं चोरार्त्तिं नृपपीड़नम् । दारराशिगतस्यापि शनेर्दायेऽरिपीड़नम् । मूत्रकृच्छ्रं महाद्वेषं स्त्रीहेतोर्मरणन्तु वा । दशमस्थशनेर्दाये कर्म्मनाशमुपैति च । देशान्तरं पदभ्रंशं निगड़ं राजपीड़नम् । द्वितीयस्थशनेर्दाये वित्तनाशमथाक्षिरुक् । राजकोपं मनस्तापमन्नशेषं मनोरुजम् । तृतीयस्थशनेर्दाये कृषिगोधनसम्पदः । मनोजाड्यमनुत्साहं भ्रातृतद्वर्गनाशनम् । पञ्चमस्थशनेर्दाये पुत्रनाशं मनोरुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं बन्धुस्त्रीवित्तविभ्रमम् । षष्ठस्थरविसूनोस्तु दशाकालेऽरिपीड़नम् । व्याधिचोरविषैर्बाधां गृहक्षेत्रविनाशनम् । मरणपदस्थो मन्दः करोति नित्यं सुतार्थदाराणाम् । नाशं भृत्यजनानां गोमहिषभूमिदारनाशं च । नवमगतमन्ददाये पित्रोर्नाशं गुरोस्तथैवापि । लभते विदेशयानं स्वकुलजातैर्विनाशमुपयाति । लाभगमन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्यसम्मानम् । सुतदारभृत्यसौख्यं मनोविलासं कृषेश्च लब्धधनम् । व्ययगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूपसङ्घैश्च । विविधापदं च दुःखं विदेशयानं स्वबन्धुनाशञ्च । अर्कगमन्ददशायां स्वजनद्वेषं परस्त्रियं लभते । भृत्यापत्यविरोधं महोद्योगं दोषपरिभूतम् । नीचांशमन्ददाये नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेष्यत्वं धनसुतदारैश्च विग्रहं दुःखम् । उच्चांशमन्ददाये विविधसुखानन्दभोगभाग्यादीन् । कुरुते विदेशयानं ग्रामसभामण्डलाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायामतिदुःखं मातृनाशनं कुरुते । मध्ये विदेशयानं परगृहवासं परान्नभुक् चान्ते । स्थानवीर्य्ययुतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्त्तिमुपैति । चोरशत्रुनृपवह्निभयं वा बन्धुनाशमथवाक्षिगुदार्त्तिम् । मन्दस्य दिग्वीर्य्ययुतस्य दाये दिगन्तरादाप्तसुखार्थकीर्तिम् । भूम्यर्थदारात्मजसोदराणां विनाशनं बन्धुजनैर्विरोधम् । कालवीर्य्ययुतमन्ददशायां कालकूटविषभीतिमुपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिकृषिवाहनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विफलां क्रियाम् । उद्योगभङ्गदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् । क्रूरषष्ठांशसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । नृपकोपं

पदभ्रंशं कारागृहनिवेशनम् । सौम्यषष्ठांशसंयुक्तशनिदाये महत्सुखम् । दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते बन्धुविग्रहम् । वैशेषिकांशसंयुक्तः शनिः सौख्यं करोति च । विशेषाद्राजसम्मानं विचित्राम्बरभूषणम् । क्रूरद्रेक्काणसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । उद्बन्धनं विषाद्भीतिं नृपचोराग्निजन्मयम् । नीचराशिगतो मन्दः स्वोच्चांशकसमन्वितः । दशादौ दुःखमापाद्य दशान्ते कष्टदो भवेत् । उच्चराशिगतो मन्दो नीचांशकसमन्वितः । दशादौ सुखमापाद्य दशान्ते कष्टदो भवेत् ।”

अथ राहुदशा । “राहोर्द्दोषोऽत्र केतोस्तु वृश्चिकस्तुङ्गसंज्ञितः । मूलत्रिकोणं कन्या च क्रियो मित्रभमुच्यते । एतत्स्वमराशिन्तु केतोर्मूलत्रिकोणभम् । षष्ठाष्टरिप्फगो राहुस्तद्दाये कष्टदो भवेत् । उच्चस्थः सैंहिकेयस्तु तत्पाके सुखदो भवेत् । राज्यं करोति मित्राप्तिं धनधान्याभिवर्धनम् । राहुर्नीचस्थितोदाये चोराग्निनृपभीतिदः । उद्बन्धनं विषाद्भीतिं कुरुते सिंहिकासुतः । राहोर्दशायाः संप्राप्तौ नृपचोराग्निपीड़नम् । विदेशयानं दुःखार्तिं वनवासाद्भयं ध्रुवम् । लग्नगतराहुदाये बुद्धिविहीनं विषाग्निशस्त्राद्यैः । बन्धुविनाशं लभते दुःखार्तिञ्च पराजयं समरे । राहोर्दशायां धनराशिगस्य राज्यञ्च चित्तं हरते विशेषात् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोविकारं त्वन्तं प्रकोपम् । तृतीयराशिस्थितराहुकाले पुत्रार्थदारात्मजसोदराणाम् । सुखं कृषेर्बन्धनमाधिपत्यं विदेशयानं नरपालपूजाम् । चतुर्थराशिस्थितराहुकाले मातुर्विनाशन्त्वथवा तदीयम् । क्षेत्रार्थनाशं नृपतेः प्रकोपं भार्यादिपातित्यमनेकदुःखम् । चोराग्निबन्धार्ति मनोविकारं दारात्मजानामपि रोगपीड़ा । चतुर्थराशिस्थितराहुकाले प्रभग्नसंसारकलत्रपुत्रम् । बुद्धिभ्रमं भोजनसौख्यनाशं विद्याविवादं कलहञ्च दुःखम् । कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्थस्य दशाविपाके । दशाविपाके त्वरिराशिगस्य चोराग्निभूपैर्भयमाप्तनाशम् । प्रमेहगुल्मक्षयपित्तरोगं त्वग्दोषरोगं त्वथवा मृतिञ्च । कलत्रराशिस्थितराहुदाये कलत्रनाशं समुपैति शीघ्रम् । विदेशयानं कृषिभागयहानिं सर्पाद्भयं मृत्युसुतार्थनाशम् । राहोर्दशायां निधनस्थितस्य यमालयं याति सुतार्थनाशम् । चोराग्निभूपैः स्वकुलोद्भवैश्च भयं मृगैर्वा वनवासदुःखम् । राहोर्दशायां नवमस्थितस्य पित्रोर्विनाशं लभते मनुष्यः । विदेशयानं गुरुबन्धुनाशं स्नानं समुद्रस्य सुतार्थनाशम् । मानस्थितस्यापि दशाविपाके राहोः प्रवृत्तिं लभते मनुष्यः । पुराणधर्मश्रवणादिभिश्च गाङ्गेयतोयैरपि शुद्धदेहः । सौम्यर्क्षगश्चेत्फलमेवमेव पापर्क्षगश्चेन्न तथा भवेद्धि । प्रोक्तं फलं यत्सकलं तदेव सौम्यर्क्षगश्चेत्फलमन्यथान्यत् । पापक्षेत्रगतो राहुः कर्मस्थः पापसंयुतः । अभिशस्तस्तदाकाले पुत्रदाराग्निपीड़नम् । आयराशिगतो राहुस्तत्पाके नृपमाननम् । धनाप्तिः दारलाभञ्च गृहक्षेत्रादिसम्पदः । व्ययगतराहुदशायां देशभ्रंशं मनोरुजं कुरुते । विच्छिन्नदारपुत्रं कृषिपशुधनं धान्यसम्पदां नाशम् । कुलीरगोमेषयुतस्य राहोर्दशाविपाके धनलाभमेति । विद्याविनोदं नृपमाननञ्च कलत्रमृत्यात्मसुखं प्रयाति । पाथोजमीनाश्वयुतस्य राहोर्दशाविपाके सुतदारलाभम् । देशाधिपत्यं नरवाहनञ्च दशावसाने सकलं विनाशम् । पापर्क्षसंयुक्तफणीन्द्रदाये देहस्य कार्श्यं स्वकुलस्य नाशम् । भूपाद्भयं वञ्चनतोऽरिभीतिः प्रमेहकासक्षयमूत्रकृच्छ्रम् । शुभदृष्टियुतो राहुः करोति सफलक्रियाम् । राजमाननमर्थाप्तिं बन्धूनां मरणं ध्रुवम् । पापदृष्टियुतो राहुः कर्मनाशं करोति च । उद्योगभङ्गं देहार्तिं चोराग्निनृपपीड़नम् । उच्चगेहयुतो राहु राज्यलाभं करोति च । स्त्रीपुत्रधनसम्पत्तिं वस्त्राभरणलेपनम् । नीचग्रहयुतो राहुर्नीचवृत्त्यानुजीवनम् । कुभोजनं कुदारञ्च कुपुत्रं लभते तदा । दशादौ दुःखमाप्नोति दशामध्ये सुखं यशः । दशान्ते स्थाननाशञ्च गुरुपुत्रादिनाशनम् ।”

अथ केतुदशाफलम् । “भार्यापुत्रविनाशनं नरपतेर्भ्रान्तिर्महाकष्टतां विद्याबन्धुधनाप्तिमित्ररहितं रोगाग्निमित्रैर्भयम् । यानारोहणपातनं विषजलैः शस्त्रादिभिर्वा भयं देशाद्देशविवासनं क्वचिद्रुचिं वक्रादिभिर्वा भयम् । केतोर्दशायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम् । राजकोपं मनस्तापं चोराग्निकृषिनाशनम् । केन्द्रस्थस्य दशा केतोः करोति विफलक्रियाम् । राजार्थसुतदाराणां नाशनं विपदं तथा । लग्नकेन्द्रगतस्यापि केतोर्दाये महद्भयम् । ज्वरातिसारमेहञ्च श्वासकादि विषूचिकाः । धनराशिगतस्यापि केतोर्दाये धनक्षयम् । वाक्पारुष्यं मनोदुःखं कुत्सितान्नं मनोरुजम् । तृतीयराशिगस्यापि केतोर्दाये महत्सुखम् । मनोवैकल्य-

छायाति भ्रातृभिर्द्वेषणं परम् । चतुर्थराशिगस्यापि केतोर्दाये सुखक्षयम् । प्रभग्नदारपुत्रादिर्गृहे धान्य प्रहर्षितः । पञ्चमस्थस्य केतोस्तु दशाकाले सुतक्षयम् । बुद्धिभ्रमं विशेषेण राजकोपं धनक्षयम् । केतोस्तरि-गतस्यापि दशाकाले महद्भयम् । चौराग्निविषभीतिः स्याद्देशाप्तिं समुपैति च । कलत्रराशिसंयुक्तकेतोर्दाये महद्भयम् । दारपुत्रार्थनाशश्च मूत्रकृच्छ्रं मनोरुजम् । केतोरष्टमयुक्तस्य दशाकाले महद्भयम् । पितृमृत्युश्वास-कासग्रहणयादिक्षयान्वितः । नवमस्थस्य केतोस्तु दशा-पाके पितुर्विपत् । गुरोर्वा विपदं दुःखं शुभकर्म्म-विनाशनम् । कर्म्मस्थ केतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति च । मानहानिं मनोजाड्यमपकीर्त्तिं मनोरुजम् । लाभस्थकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च । भ्रातृ-वर्गादिसौख्यञ्च यत्नदारादिवर्धनम् । रिःफस्थकेतोः संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत् । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च राजपीड़ाञ्चिनाशनम् । दशादौ सुखमाप्नोति दशामध्ये महद्भयम् । दशान्ते राजभीतिञ्च देहजाड्यमथापि वा । शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च । राजप्रार्थं गृहशान्तिञ्च राजपूजां महत्तराम् । पापे-क्षितयुतो वापि केतुर्दुःखं करोति च । ज्वरातिसारमे-हांश्च त्वग्दोषं राजपीड़नम् ।” इयं हरगौरीदशेत्युच्यते ।

अष्टोत्तरीयदशा ज्यो॰त॰ उक्ता यथा ।

“षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च । अष्टाङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगो-रथ्येकविंशतिः । दिन त्रयं त्रयं ज्ञेयं विदित्वा च चतुष्टयम् । कृत्तिकादि प्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा । कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये । अनुराधात्रये सौरिर्गुरुः पूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकी-र्त्तितः । सूर्य्योपप्लवभौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुज्ञचन्द्रशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा” । वराहः “स्वशाकहीनशाकाब्दात् प्रत्यब्दं पञ्च वासरान् । तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ व्यागुणौ च कृताश्विनौ । दण्ड-पलविपलान्यनुपलानि च सावने । वर्द्धयित्वा कृतशेष-भोगप्राप्त गणनक्रमात्” । अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्व-दशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता । अङ्कैर्हृत्वा दिनं लभ्यं तच्छेषे षष्टिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तदन्तरे । रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः। चन्द्रस्य दश मासाश्च दिक्दिनं पञ्च मासकाः। कुजस्य, ज्ञस्य रुद्रास्तु मासा दिक्दिवसाः शनेः । ऋतु-मासाद्युविंशश्च गुरोर्वर्षा द्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासकौ । एवं ग्रहाणामन्येषामूह्या-श्चैवान्तरोदयाः । यद्ग्रहस्यान्तरे यस्तु यत्संख्यं काल-माप्नवान् । तत्संख्यं स्वान्तरे तस्मै स दद्यादिति निश्चयाः । स्वान्तरग्रहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा” । दशाफलन्तु । “उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेश-प्रवासगदपीड़ितपक्षघातैः । संक्षोभितस्वजनबन्धुवि-योगदुःखैर्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्” । र । “सौख्यं विभर्त्ति वरवाहनयानरत्नकीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्य-शुभान्वितञ्च । मिष्टान्नपानशयनासनभाजनानि चान्द्री ददाति धनकाञ्चनभूमिशस्यम्” । च । “शस्त्राभिघात-बधबन्धनरेन्द्रपीड़ाचिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति । चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्त्तिप्रतापधनहा च दशा कुजस्य” । म । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभवा-गमकोषवृद्धिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः” । बु । “मिथ्यापवादबधबन्धनकार्य्यहानिर्मातुर्मृत्युयुक् प्रियसुखद्रविणैर्विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य” । श । “रम्यं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यवि-भूतियोगम् । धर्म्मार्थकामसुखभोगबहूपयुक्तं यावत् वृहस्पतिदशा पुरुषोहि तावत्” । ह । “बुद्धा वि-हीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविषार्त्ति-रोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतिं करोति राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय” । रा । “मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रम-दाविलासः श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्व-लाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्रो दशा भवति निश्चल-राजलक्ष्मीः” । शु । अन्तर्दशाफलं तु विस्तरभयान्नोक्तम् । “सत्ये लग्नदशा प्रोक्ता त्रेतायां योगिनी मता । द्वापरे हरगौरी तु कलौ नाक्षत्रिकी दशा” अग्निपुराण-नाम्ना पठित्वा गौड़ा अष्टोत्तरीयदशामेव नाक्षत्रिकी दशेत्याहुः। वराहेण तु नाक्षत्रिकीं दशामनादृत्यैव वृह-ज्जातके बलिष्ठलग्नकेन्द्रस्थादिदशा प्रतिपादिता यथा

“उदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः प्रथमवयसि

मध्ये ऽन्त्ये च दद्युः फलानि । न हि न फलविपाकः केन्द्रसंस्थाद्यभावे भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्लिमे-ऽपि१ । आयुः क्षतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा प्रबलस्य पूर्वम् । साम्ये बहूनां बहुवर्षदस्य तेषां च साम्ये प्रथमोदितस्य२ । एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु खन्त्यंशं त्रिकोणगटहगः स्मरगः स्मरांशम् । पादं फलस्य चतुरस्रमतः स होरास्त्वेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति३। स्थानान्यथैतानि सवर्णयित्वा सर्वाण्यधश्छेदविवर्जितानि । दशाब्दपिण्डे गुणका यथांशं छेदस्तदैक्येन दशाप्रभेदः" ४ सू० ।

"उदयो लग्नं रविरात्मा शशाङ्कश्चन्द्रो मनः एषामुदयरविशशाङ्कानां मध्याद् यः प्राणी बलवान् तद्बलवशात्तस्य सम्बन्धिनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् । तथा च यवनेश्वरः "निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः। बिभर्ति तस्यादिदशेष्यते सा शेषास्ततः शेषबलक्रमेणेति" उदयश्च रविश्च शशाङ्कश्चोदयरविशशाङ्काः उदयरविशशाङ्कानां प्राणी उदयरविशशाङ्कप्राणी च केन्द्रादिसंस्थाश्चोदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः एवमेषां मध्याद्येन प्रथमा दशा दत्ता तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्लिमेषु स्थिता ग्रहाः वीर्योपचयक्रमेण दशां दद्युः एवं लग्नार्कशशाङ्कानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या ततस्तस्य ये केन्द्रस्थाः तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्थैः प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव ये पणफरस्थास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्लिमस्थानां दशाः परिकल्प्याः तैरन्त्ये वयसि फलं दत्तं भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि तथा च यवनेश्वरः "पूर्वं तु केन्द्रोपगताः फलन्ति मध्ये वयः पाणफरे निविष्टाः । आपोक्लिमस्थाः फलदावयोऽन्त्ये यथाबलं स्वं समुपैति पूर्वम्" । अथ यदि केन्द्रस्थाः ग्रहाः न भवन्ति तदा कः प्रथमे वयसि फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि केन्द्रस्थाद्यभावे केन्द्रस्थानां ग्रहाणामभावे असम्भवे सति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्थानामप्यभावे मध्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति यदा केन्द्रस्था ग्रहा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्वं फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्लिमस्थाः अथ केन्द्रस्थाश्च भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति । तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि आपोक्लिमस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । यत उक्तं भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्लिमेऽपि इति एवमापोक्लिमस्थानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ततः पणफरस्थाः। आपोक्लिमस्था न भवन्ति न च पणफरस्थास्तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांस्तस्य प्रथमां दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां कल्पनीया तेषां परिकल्प्य पणफरस्थानां ततः परिकल्पनीयास्ततः परमापोक्लिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे प्रथमं दशापतेरनन्तरं पणफरस्थानां कल्पनीयास्ततः आपोक्लिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे पणफरस्थानामप्यभावे आपोक्लिमस्थानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्थाः पणफरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्लिमस्था न भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां परिकल्प्य पणफरस्थानामेव परिकल्पनीयाः अथ केन्द्रस्था भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्लिमस्थाश्च भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्लिमगानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा तेषामेव कल्पनीयाः । अथ पणफरगा एव भवन्ति तदा पणफरगानामेव कल्पनीयाः। अथाऽपोक्लिमगा एव भवन्ति तदा तेषामेव कल्पनीयाः। तथा च स्वल्पजातके उक्तम् । लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांस्तद्दशा भवेत् प्रथमा । तत्केन्द्रपणफरापोक्लिमोपगानां बलाच्छेषाः" १ ।

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रगानामपि दशाक्रमस्थानमिन्द्रवज्रयाह "आयुः क्षतमिति शोध्यक्षेपविशुद्धमायुर्योदृष्प्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी दशा कल्प्या परिकल्पनीया तत्र "लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवान् तद्दशा भवेत्प्रथमेति न्यायेन तद्दशां प्रथमं कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया यत्तेषां च केन्द्रगानां मध्यात् सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्वं प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तस्मादूनबलस्य एवं क्रमेण यथा यथा ऊनबला भवन्ति तथा तथा पश्चात्तदीयदशाः कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्य ततः पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपोक्लिमगानाम् अनेनैव क्रमेणेति । साम्ये बहूनामिति केन्द्रगानां बहूनां ग्रहाणां बलसाम्ये सति बहुवर्षदस्य बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्प्या । नन्वत्र कथं ग्रहाणां बलसाम्यं भवति यदि द्वावपि स्वसुहृत्त्रिकोणोच्चगतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक्चेष्टाकालबलग्रहदर्शनादिबलानि यावद्गणितविधिनैकी क्रियन्ते तावद्बलसाम्यं भवति ग्रहाणां यथा सामान्येनोदाहरणम् । यदि शनैश्चरो बलत्रयेण संयुक्तो भवति भौमो बलद्वयेन तदा तत्र भौमस्य निसर्गबलबत्वाद्बलसाम्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च साम्ये प्रथमोदितस्येति तेषां वर्षाणां साम्येऽपि वर्षतुल्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या प्रथममादावर्कमण्डलाद्य उदित उद्गतस्तस्य । यदा बलसाम्यं न भवति तदा बहुवर्षदेऽपि ग्रहे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसाम्ये प्रथमोदितस्येत्यत्र द्विविध उदयः प्रत्यहं चक्रभ्रमवशादेकः, आदित्यविप्रकर्षेणापरः । तत्रेहादित्यविप्रकर्षेण उदयो गणितस्कन्धोक्तकालांशकवशाज्ज्ञेयः अत्र च भगवान् गार्गिः "बली लग्नेन्दुसूर्य्याणां दशामाद्यां प्रयच्छति । तस्माच्चतः प्रयच्छन्ति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु । तत्रापि बलिनः पूर्वं तत्साम्ये बहुदायकाः । तत्साम्येऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविविच्युताः" २ भट्टो० ।

"एवं दशाव्यवस्थायां जातायामन्तर्दशायाञ्च ग्रहस्थानं वसन्ततिलकेनाह एकर्क्षगोऽर्द्धमिति दशापतिना सहैकर्क्षगो ग्रहः एकस्मिन् राशौ गतः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालस्य यदर्द्धं तदर्द्धमपहृत्य स्वैरात्मीयैः दशागुणैः परिपाचयति । त्र्यंशं त्रिकोणगृहगः दशापतेस्त्रिकोणगृहगो नवपञ्चमे स्थाने स्थितो दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात् त्र्यंशं तृतीयभागमपहृत्य स्वैरात्मीयैः दशागुणैः परिपाचयति । स्मरगः स्मरांशमिति दशापतेः स्मरगः सप्तमस्थानगः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात् स्मरांशं सप्तमभागमपहृत्य स्वैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्थो दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य स्वैर्दशागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तया सहिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः स्वैः स्वैः गुणैः परिपाचयति । एतदुक्तं भवति । यथा दशापतेः सकाशादेकर्क्षादिगो ग्रहो यथास्वं पठितमंशं परिपाचयति तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिकल्पनं कृत्वा पश्चादेकर्क्षादिगतानां कर्त्तव्याः यस्माद्दशापतेर्यो भाग आगच्छति तदनुसारेणार्द्धादयो भागाः। परिशेषाख्या भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा बहवो ग्रहा भवन्ति तदा तेषां मध्याद् यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति नान्ये । कथमेतद्गम्यते उच्यते । एकवचननिर्द्देशात् एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमित्याद्येकवचनात् न केवलं मिहिराचार्य्येणैकवचननिर्द्देशः कृतो यावत् स्वल्पजातकेऽपि तथा चोक्तम् "एकर्क्षेऽर्द्धं त्र्यंशं त्रिकोणयोः सप्तमे तु सप्तांशं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति गतो ग्रहः स्वगुणैरिति" गर्गादीनामप्येकवचननिर्द्देशोऽस्ति तथा च भगवान् गर्गः "एकर्क्षे संगतश्चार्द्धं त्रिभागन्तु त्रिकोणगः सप्तमस्थः स्मरांशन्तु पादन्तु चतुरस्रगः । लग्नेन सहिताः सर्व्वे ह्यन्योन्यं फलदायकाः" यवनेश्वरस्याप्येवम् "कालोऽर्द्धभागैकग्रहाश्रितस्य तदर्द्धभागं लभते चतुर्थे । त्रिभागभागी च त्रिकोणसंस्थास्तदर्द्धभाक् स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्तमे सप्तमभागभागी स्थितो ग्रहश्चारवशात् ग्रहस्य"। एवं सर्व्वत्रैकवचननिर्द्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांशहारो भवति न सर्व्वे इति तथा च मयः "अर्द्धं तृतीयमर्द्धं तथार्द्धं स्वोच्चसप्तमं भागम् । एकर्क्षे नवपञ्चमचतुर्थनिधनास्तसंस्थानम् । दद्युर्ग्रहा ग्रहाणां स्वदशास्वन्तर्दशाख्यानाम् । फलकालान्मितविधिक्रमेण भेदाश्च तेऽप्येवम् । एकर्क्षगेषु बलवान् भागहारो मित्रतो रिपोर्वापि मित्रस्य"। पुष्कलफलं तस्मिन् काले रिपोर्नैवं तथा च मयः "एकर्क्षोपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण । एकः स एव हर्त्ता नान्ये तत्र स्थिता विहगाः" । इति लग्नेऽपि यत्रांशापहारित्वं प्राप्तस्तत्र च लग्ने यदा ग्रहः स्थितो भवति तदा लग्नग्रहयोर्यो बलवान् स एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्व्वेषामेकादिराशिगानामन्तर्दशाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं गृहीत्वा तं भागमेकर्क्षगानां भागीकृत्य तद्भागांशमिच्छन्ति" ३ भट्टो० ।

"अथ दशांशपरिकल्पनाद्यानमिन्द्रवज्रयाह स्थानानीति अर्द्धादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते तेषां चार्द्धादिकानां भागानां सवर्णना कार्य्या सवर्णना सदृशच्छेदता ततः सवर्णयित्वा छेदसादृश्यमुत्पाद्य ततस्तानि सर्व्वाणि स्थानानि अधः स्वैः छेदैः विवर्जितानि कार्य्याणि छेदा अपास्या इत्यर्थः । उपरिगताराशयो यथांशं प्रत्यंशं गुणना कार्य्या भवन्ति छेदः तदैक्येन संक्षेपेण

छेदो भागहारो भवति। कश्चित् गुणको को भागहार इत्याह दशाव्दपिण्डे दशावर्षसमूहे। तेनैतदुक्तं भवति दशाव्दान् पृथक् पृथक् संगुणकारैः संगुण्य छेदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यमन्तर्दशा भवन्ति” ४ भट्टो०।

“सम्यग्बलिनः स्वतुङ्गभागे संपूर्णा बलवर्जितस्य रिक्ता। नीचांशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतौ” ५ मू०।

“एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतन्न ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैतालीयेनाह सम्यग्बलिन इति प्रसूतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो ग्रहः सम्यग्बलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः सर्वैः युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णनाम्नी दशा भवति न केवलं यावत् स्वतुङ्गभागेऽवस्थितस्य परमोच्चभागगतस्यैव संपूर्णा नाम्नी भवति सम्यग्बलिन इत्युक्त्वा पुनः स्वतुङ्गभाग इत्यनेनैतज्ज्ञापयति यदि परमोच्चगतो ग्रहोऽन्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णायां दशायामन्तर्दशायाञ्च काले शरीरारोग्यधनवृद्धिभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते। अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिदूनबलस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यस्य शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या। अथानिष्टफलदशान्तर्दशाकाले धनहानिमनारोग्यञ्च प्राप्नोति अत्र च भगवान् गार्गिः “सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोच्चगतस्य च। संपूर्णाख्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्द्धिनी। सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीचराशिगतस्य वा। रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यविनाशिनी। स्वोच्चराशिगतस्याथ किञ्चिद्बलगतस्य च। पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनवृद्धिकरी शुभा। यः स्यात् परमनीचस्थस्तथाचारिनवांशके। तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्थविवर्द्धिनी” ५ भट्टो०।

“भ्रष्टस्य तुङ्गादवरोहिसंज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभागे। आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेष्वधमा भवेत् सा” ६ मू०।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह भ्रष्टस्येति तुङ्गात्परमोच्चाद्भ्रष्टस्य च्युतस्यावरोहिसंज्ञा दशा परमोच्चभागान्तादारभ्य यावत् परमनीचभागादि तत्रान्तरे यद्राशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सावरोहिणीसंज्ञा भवति यस्मात्परमोच्चाद्भ्रष्टः प्रत्यहमधोऽवतरतीति ग्रहः कल्प्यते यावत्परमनीचमिति अवरोहिसंज्ञा दशाऽधमफला भवति। यस्माद्वक्ष्यति “संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषामिति”। मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ व्यवस्थितेन सुहृद्भागेन मित्रांशकस्थेन दत्ता दशा मध्यानाम्न्येव भवति एवं यत्र तत्र राशौ अर्थादेव स्वांशकस्थेन दशा मध्यैव। एवं यत्र तत्र राशौ स्वोच्चनवांशकस्थेन दशा मध्यैव। आरोहिणीति; निम्नान्नीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहस्यारोहिणीनाम्नी दशा भवति परमनीचान्तभागादारभ्य यावत् परमोच्चभागादि तत्रान्तरे यद्राशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीनाम्नी दशा भवति यस्मात् परमनीचाद्भ्रष्टः प्रत्यहं तावदारोहतीति ग्रहः परिकल्प्यते यावत् परमोच्चमिति। आरोहिणी च श्रेष्ठफला भवति। नीचारिभांश इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ स्वनीचराश्यंशोपगतेन दत्ताऽधमानाम्नी दशा भवति एवं यत्र तत्र राशावरिभांशकस्थेन शत्रुनवांशकगेन दत्ताऽधमैव दशा भवति। पूर्वं शत्रुनवांशकगेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति तत् किमेतदित्यत्रोच्यते अवरोहिणीशत्रुनवांशकस्थेन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यधमा अनयोः कः फलभेदः अत्रोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अधमाशुभमेवाल्पमिति एवमवरोहिणीसंज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफलसंज्ञां लभते आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्णेति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् गार्गिः “उच्चनीचान्तरस्थस्य दशा स्यादवरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः। मित्रोच्चस्वांशकस्थस्य मध्या मध्यफला तु सा। नीचोच्चमध्यगस्योक्ता श्रेष्ठा चारोहिणी दशा। सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यंशगस्य तु। अवरोहिणी चेदधमा भवेत् कष्टफला तदा। आरोहिणी मध्यफला संपूर्णा परिकीर्त्तितेति” ६ भट्टो०।

“नीचारिभांशे समवस्थितस्य शस्ते गृहे मिश्रफला प्रदिष्टा। संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्” ७ मू०।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकयाह नीचारीति शस्तानि गृहाणि स्वोच्चमूलत्रिकोणात्मक्षेत्रमित्रक्षेत्राणि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यंशकेऽरिभांशे शत्रु-

नवांशके समवस्थितेन या ग्रहेण दत्ता या दशान्तर्दशा वा- सा मिश्रफलानाम्न्येव मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रयच्छति व्याधिसमेतमर्थागममेवमादिशेत् अर्थादेवाशस्त- राशिगतेन, अशस्ताः शत्रुनीचराशयः तद्गेन स्वोच्च- मित्रमूलत्रिकोणात्मवर्गोत्तमनवांशकगेनापि दत्ता मिश्र- फलैव भवति संज्ञानुरूपाणि नामसदृशानि फलानि दशास्वन्तर्दशासु च ज्ञेयानि । तद्यथा संपूर्णाऽत्यन्त- श्रेष्ठफलप्रदा । पूर्णा श्रेष्ठफला । अधमाऽशुभफलदा अल्पफलदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्त- मशुभफलकारी । मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय- च्छति । अथैषां दशास्विति अथशब्दः आनन्तर्य्ये एषामादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशासु यथोपयोगम् उत्तरत्र वक्ष्यामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा तत्कथयिष्यामि कस्यान्तर्दशायां किं फलमुपयुज्यत" ७भट्टो०

"उभयेऽधममध्यमपूजिता द्रेष्काणैश्चरभेषु चोत्- क्रमात् । अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमाद्धोरायाः परिकल्पिता दशा" ८मू० ।

"अथ लग्नदशायां शुभाशुभज्ञानं वैतालीयेनाह उभये इति । उभये द्विस्वभावे राशौ लग्नगते द्रेष्काणक्रमे- णाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्रेष्काणे जात- स्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्रेष्काणे मध्यमा- मिश्रफला तृतीये द्रेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला । चरभेषु चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेष्काणे जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमादिति स्थिरे स्थिरराशौ प्रथम- द्रेष्काणेऽशुभा द्वितीये द्रेष्काणे इष्टा श्रेष्ठा तृतीये द्रेष्काणे समा मध्यफला एवं होरायाः लग्नस्य दशाः परिकल्पिता उक्ता इति" ८भट्टो० ।

"एकं द्वौ नवविंशतिर्धृतिकृती पञ्चाशदेषां क्रमाच्च- न्द्रारेन्दुजशुक्रजीवदिनकृद्दैवाकरणीणां समाः । स्वैः स्वैः पुष्टफला निसर्गजनितैः पक्तिर्दशायाः क्रमादन्ते लग्नदशा शुभेति यवना नेच्छन्ति केचित्तथा" ९मू० ।

"अथ नैसर्गिकदशाकालं ग्रहाणां शार्दूलविक्री- डितेनाह एकमिति । एकाद्याः समाः एकादीनि वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा जन्मसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकश्चन्द्रस्य ततः परं द्वावारस्याङ्गारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य बुधस्य एवं द्वादश । ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं द्वा- त्रिंशत् । ततः परं धृतयः अष्टादश जीवस्य गुरोः एवं पञ्चाशत् ततः परं कृतिसंख्या विंशतिः दिनकृतः सूर्य्यस्य एवं सप्ततिः । ततः परं पञ्चाशत् दैवाकरेः सौरेः, एवं विंशत्यधिकं वर्षशतम् १२० । एतेषु निसर्गदशाधिपेषु ग्रहेषु बलवत्सूपचयशब्दितेषु च तद्दशासु शोभनानि दशा- फलानि भवन्ति हीनबलेष्वनुपचयस्थेष्वशोभनानि । एतच्च सर्वथा चिन्त्यम् । यतो निसर्गदशास्वविसंवाद इति तथा च यवनेश्वरः "स्तनोपभोगः शशिनो वयः स्वम् भौमस्य विद्याग्रहणानुजन्म । बौधन्तु शिक्षापदकालमाहुरमैथुनेच्छा- ललितप्रवृत्तिम् । शौक्रं युवत्वं विधुपूर्वदृष्टमामध्यमाद्देव- गुरोर्वदन्ति । रवेर्वयोऽङ्गोत्परमन्यमस्मात् सौरेर्जरा दुर्भग- कालमाहुरिति" नैसर्गिकस्यदशाकालस्य प्रयोजनमाह स्वैः स्वैरिति तत्र यस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी पूर्वविधिना कृता दशान्तर्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्ग- कथितवर्षैः स्वैः स्वैः आत्मीयैः युज्यते स्वदशा- कालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशाद्वय- स्यैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशान्तर्दशा वा यदि भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णा फलपक्तिः पाको भवति क्रमात् प्रतिपद्य यावद्वर्त्तते तावच्छुभफलेत्यर्थः । अत्र केचिद्वदन्ति "यथा पूर्वविधिना ज्ञाता शुभा तदा शुभ- फलमत्यर्थं प्रयच्छत्यथाशुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति" एत- च्चायुक्तम् यस्माद्यवनेश्वरः "स्वेष्टा दशा स्वे वयसि ग्रहस्येति" तथा च सत्यः "एकाब्दिकः शशी त्र्यब्दिकः कुजो द्वादशाब्दिकः सौम्यः द्वात्रिंशद्भृगुपुत्रो गुरुस्तु कथितः शतस्यार्द्धं ५० । सप्तत्यब्दः सूर्य्यो विंशत्यधिकः शनैश्चरोऽब्दशतः । वयसोऽन्तराणि चैषां स्वदशा नैसर्गिकः कालः । स्वं वयसः सदृशं ग्रहाः समासाद्य देहिनां कालम् । भक्षणपोषणचेष्टास्वभावदाः स्युर्यथासंख्यम्" । अथ लग्न- दशानैसर्गिककालं पुराणयवनमतेनाह अन्ते लग्नदशा इति विंशत्यधिकाद्वर्षशतादूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिकी दशा । कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां मतेन लग्नदशा शोभना भवति । विंशत्यधिकाद्वर्षशतादूर्ध्व- मित्येतत् कुतोऽवगम्यते उच्यते तदर्वाक्कालस्यान्यग्रहपरि- गृहीतत्वात् लग्नस्यानवकाशादेव । अथ वान्यः कश्चिदाह यथा ननु विंशत्यधिकात् शतादधिकं यस्यायुर्नास्ति किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशाकालो नास्ति । उच्यते नास्त्येव न केवलं यावद्वर्षसप्ततेरप्यधिकं नास्ति यस्यायु-

नास्ति तस्य शनैश्चरसम्बन्धः नैसर्गिको दशाकालो नास्ति यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति एवमन्येषामपि योज्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुरत ऊर्ध्वं जीवितामावात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुः त्रैराशिकार्थमस्मादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा मीनलग्ने बलवति मीनांशकान्ते च कश्चिज्जातो भवति सर्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च वक्रितास्तदा मीनलग्नो द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलयुतस्तदान्यानि द्वादशवर्षाणि ग्रहस्यैको मीनांशकान्तं गत्वा द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च वक्रोच्चगतत्वात् त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्भवन्ति आदित्यवर्जम् आदित्यस्य मेषे षण्णंशके गतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां षण्णां शतद्वयं षोडशाधिकं भवति आदित्यस्य सप्तविंशतिः लग्नस्य चतुर्विंशतिः। एवमेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ट्यधिकं भवति। नन्वेतावत्, प्रमाणं कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्यातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जन्मादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लग्नदशामन्ते केचिदाचार्याः स्रुतिकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति नो वाञ्छन्तीत्यर्थः यस्माद्बलत्वे लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा। आचार्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशाच्चोक्तं द्रेष्काणवशादुक्तम् उभयेऽधममध्यपूजिता इति यस्माद्बलहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशाद्रेष्काणवशाच्छुभा भवति तस्माद्ये आचार्या अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति। ननु किमागमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्याः अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवागमान् त्यक्त्वा यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च स्रुतिकीर्त्तिः "अन्ते लग्नदशा शुभेति" यवनानैतद्बहूनां मतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्यसमये साम्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतकीर्त्तिना कारणमुपन्यस्तं तच्च दुष्टमतो नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽन्तर्दशा शुभेत्यवगन्तव्यम्" भट्टो०।

"पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गस्थसौम्येऽपि वा प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्लाभेषु वा पाककृत्। मित्रोच्चोपचयत्रिकोणमदने पाकेश्वरस्य स्थितश्चन्द्रः सत्फलबोधनानि कुरुते पापानि चातोऽन्यथा" ॥ मु०।

"अथ दशान्तर्दशायुभाशुभज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह पाकस्वामिनीति। सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि चत्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविभगणभोगः। यावता कालेनार्कोंऽशमेकं भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता कालेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरंवर्षं तच्च पञ्चषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां घटिकापञ्चदशकेन सार्द्धेन भवति। सावनमुदयादुदयः। अर्कोदयात् पुनरेवार्कोदयः सावनमहोरात्रं तच्च षष्टिघटिकमहोरात्रं अहोरात्रत्रिंशन्मासः मासा द्वादश वर्षम्। एवं षष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम्। चान्द्रं तिथिभोगः तच्च स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति सावनेनेदं मानं शतत्रयं चतुःपञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति। एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वस्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति। नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतत्रयेण चतुर्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षमुक्तञ्च "रव्यंशगोऽहोरात्रः सौरश्चान्द्रमसस्तिथिः। चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रः परिकीर्त्तितः। स सावनो ग्रहाणामुदयादुदयावधि। नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः। शेषमानेषु निर्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः" इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्या यस्माच्छोध्यक्षेपविशुद्धमायुः कर्त्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन संक्रान्त्यवधिको मासः सावनस्त्रिंशद्रात्रः चान्द्रोऽमावास्यान्तिकः, नाक्षत्रो रेवत्यन्तिकः। सौरमधिमासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमवमरात्रोनं सावनं भवति चान्द्रं सावदनाक्षत्रम् उक्तञ्च "युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिमासकं चान्द्रम्। अवमविहीनं सावनमैन्दवमवदान्वितं वर्षमिति। एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः तथा च मयूरचित्रके भगवान् गार्गिः "आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा। सावनेनैव कर्त्तव्या सत्राणामप्युपासनम्"। नन्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयावधिं यावदहोरात्रं तत् पुलिशतन्त्रे सौरमहोरात्रं पठ्यते। "अष्टाचित्वसुसप्तसप्तनवसुनिनगतिथयः शतगुणास्तु सौरेणेति" एतच्च पुलिश एव जानाति यस्मात् पुलिशतन्त्रं वर्ज्जयित्वा सर्वसिद्धान्तेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविभगणभोगः सौरमानमधिमासयुक्तं चान्द्रमवमरात्रोनं सावनं भवति एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं चान्द्रं भवति। सावनमानं सर्वसंहितासु

चार्कोदयादारभ्यार्कोदयं यावदहोरात्रं तत्सावनमहोरात्रमिति संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः गार्गिश्च "सावनेन स्मृतो मासस्त्रिंशदुष्णकरोदयः" तथा श्रीभट्टब्रह्मगुप्तः "सावनमुदयादुदयमिति" एवं पुरुषस्य जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रपरिच्छेदस्तात्कालिकाग्रहाः सलग्ना यथा कृतास्तथा दशान्तर्दशावसाने कर्त्तव्याः तत आगामिदशाफलं वक्तव्यम्। कथमुच्यते। प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्कालिकं कृत्वा ततस्तत्रान्तर्दशाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य योजयेद्वर्षाणि द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान् संयोज्य त्रिंशता पुनः संगुण्य तेषु दिनानि क्षिपेत्। एवं कृते दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्माहर्गणे सविकले सविकलं संयोज्याहर्गणो भवति तत्राद्यो यद्घटिकादिः कालो भवति तस्यातीताद्धोरात्रात्परतो गणना कार्य्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्य्यसूर्य्येण द्युगणोऽधोभवगुणितो द्विनवरसाप्तावधिकस्त्वान्द्रः चान्द्रोऽधरतुवेदानागाप्तः अधिमासदिनैर्हीनः इति अथ वसुगुणत्रिरात् मुनिगुणितः द्विनवखरसाप्तः पृथग्रसखदिग्भिः लब्धं खरामगुणितं शुद्धाप्तात् सैककोरविद्युगणः एतत् खण्डनाद्यकरणेनैव भवति। कोऽसौ रविद्युगण इत्याह शाकोऽगवसुशरोनोऽर्कगुण चैत्रादिमासयुक्तः त्रिंशद्गुणस्तिथियुत इति। अ- वष्ट्रधिकेन शतत्रयेण भागमपहृत्यावाप्तं करणाब्दाः शेषास्त्रिंशद्भक्तास्चैत्रसितादा मासाः शेषा वर्त्तमानमासे सितादास्तिथयः करणाब्देष्वगवसुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन् शाके तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्दशाकालं दिनीकृत्य तस्मिन् योजयेत् एवं यावत्योऽन्तर्दशा भवन्ति तावत्योऽनेनैव प्रकारेण योजनीयाः। एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च गणयेत् अथ वानेन प्रकारेण कालानयनम् "आदित्ये क्रियमाणे यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य गताब्दाः। तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशककालो भवति वर्त्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटार्का भवन्ति तावन्तो मासाः सूर्य्यभगणानीतात् शुक्लपक्षं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्रार्काभ्यां ज्ञायते एव। पाकस्वामिनीत्यादि यस्य ग्रहस्यान्तर्दशाप्रवेशः स पाकस्वामी तावच्चासौ पाकस्वामी यावत् तस्यान्तर्दशामेव। स च पाकस्वाम्यन्तर्दशाप्रवेशे लग्नगो यदि भवति तदा तस्य सम्बन्धिन्यन्तर्दशा प्रारब्धा शुभदा शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्वामिनो यत् सुहृन्मित्रं तस्मिन्नपि दशा प्रवेशकाले लग्नगे शोभना दशा वक्तव्या। अथ वास्य दशापतेः पूर्वव्याख्यातो यो वर्गः तस्मिन्नपि लग्नगे शोभना। अथवान्यस्मिन् सौम्ये शुभग्रहे तत्काललग्नगे दशा प्रारब्धा शोभनैव। अथवा पाकपे दशाधिपतौ ग्रहे तात्कालिकलग्नात्त्रिदशषड्लाभेषु तृतीयषट्दशमैकादशस्थानानामन्यतमस्थे शोभनैव दशा वक्तव्या। यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा शुभदा दशा तथापि "अधिशत्रुदशां शत्रोः प्राप्तोऽनिष्टफलप्रदः। अधिमित्रोऽपि मित्रस्य दशां प्राप्तोऽतिशोभनः। समः समदशामेत्य यथोक्तफलदो हि सः"। एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफलान्तर्दशा भवति तदा शुभैव अन्यथाऽशुभैव। अथ शुभफलायामन्तर्दशायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभफलावाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्दिवसे एवमशुभायामन्तर्दशायामशुभफलावाप्तिरित्युभयत्र सन्देहव्युदासार्थमाह मित्रोच्चोपचयेत्यादि पाकेश्वरस्य दशापतेः यतिराशौ सञ्चरतः तत्काले यो ग्रहो मित्रं तदुच्चे वस्थितश्चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिषड्दशैकादशस्थानानामन्यतमस्थानस्थस्त्रिकोणगोऽपि नवपञ्चमस्थानगतोऽपि तथा मदनस्थः सप्तमे च स्थितः एतेषु निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानगश्चन्द्रमाः शुभफलायां दशायां सत्फलबोधनानि कुरुते। ज्ञायते तेषां फलानामित्यत्रोच्चोपचयत्रिकोणमदने यस्मिन् स्थाने पाकेश्वरस्य चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि योभाव आसीत्तदुद्भूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठितमिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रुगृहे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ द्वितीयचतुर्थाष्टमद्वादशस्थानानामन्यतमस्थानस्थो भवति तदा शुभफलायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति स च राशिर्यो भाव आसीत्तदुद्भूतं फलं बोधयति विशेषेण दशापठितमपि अनिष्टमप्यष्टकवर्गोद्भूतं च मित्रदशायां मित्रोच्चोपचयादिषु सत्फलबोधनानि कुरुते शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान् गार्गिः "यद्राशिसंस्थः शीतांशुः शुभकृत् परिकीर्त्तितः। स राशिर्जन्मकाले तु यो भावस्तत् कृतञ्च तत्"। शरीरादि-

क्तं सौख्यं वक्तव्यं बलयोगतः अनिष्टराशिसंस्थं तु तद्भावानामशोभन इति" १० भट्टो० ।

"दशासु शस्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसंज्ञास्वशुभानि चैवम् । मिश्रासु मिश्राणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेः समानम्" १९ मू० ।

"अथैकस्मिन् वृत्ते दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह दशासु इति शुभाशुभं व्यामिश्रत्वं दशासु पूर्वमेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिर्मलमूर्त्तयः स्वष्टगतयश्च ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोपचयस्था हता रूक्षाः स्वल्पमूर्त्तयस्तेषामपि दशा अशुभाः तथा च यवनेश्वरः "निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः । बिभर्त्ति तस्यादिदशेष्यते सा शेषास्ततः शेषबलक्रमेण । वयोऽधिको यः प्रथमाङ्गतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः । बलाधिकत्वेऽपि केन्द्रसंस्थः पूर्वं स शेषासु यथा प्रदिष्टः । श्रेष्ठा दशा स्वे वयसि ग्रहस्य स्वोच्चश्रिताात्कालबलाश्रिताच्चेत् । मूलत्रिकोणात् स्वगृहाच्च मध्या मित्राश्रिताज्जन्मगृहाश्रिताद्वा । नीचारिभांशोपगताज्जिताद्वा गृहात् परिध्वस्तविवर्णरूक्षा । जन्मेशशत्रोर्निधनारिभेशाद् या बाध्यते सा बहुदोषदा स्यात्" । एवं शस्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति दशाफलवृत्ते यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति नेतराणि, अनिष्टसंज्ञास्वशुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति मिश्रासु दशासु मिश्राण्येव दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिसूत्रमस्माभिश्च व्याख्यातं तथा च सत्यः "जन्मन्युपचयभवनेषु संस्थिताः सव्यगाः सुमूर्त्तिधराः, श्रेष्ठं फलं विदध्युर्ग्रहाः क्रमात् स्वां दशां प्राप्य अन्यैर्निहता रूक्षाल्पमूर्त्तयो ह्युपचयर्क्षसंस्थाश्च स्वदशाभिहतं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति" होरायाः लग्नस्यान्तर्दशाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं तुल्यम् वक्तव्यं यथा मेषलग्नजातस्य भौमदशाफलं वृषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं किन्तु द्रेष्काणवशाच्छुभायां लग्नदशायां शुभफलमशुभायामशुभम् मिश्रायामुभयमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम् "प्रवेशे बलवान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः । सौम्याधिमित्रवर्गस्थो स्वल्पक्रूत् न भवेत् तदा । अन्तर्दशाधिनाथस्य विबलस्य दशा यदा । बलिनः स्यात् तदा भङ्गो न बाध्या तस्य च ध्रुवम् । युद्धे च विजयी तस्मिन् ग्रहयोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत् कष्टं स्वोच्चादिषु च संस्थिते इति" १९भट्टो०।

"संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यमुक्तं कर्माजीवो यश्च यस्योपदिष्टः । भावस्थानालोकयोगोद्भवञ्च तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम्" २०मू० ।

"अथान्येषामपि फलानां दशास्वतिदेशं मालिन्याह संज्ञाध्याये इति । यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यद्द्रव्यम् "ताम्रं स्यान्मणिहेमेत्यादिना, ग्रन्थेनोक्तं कथितं तस्य तद्द्रव्यस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः। यश्च कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकेऽभिहितः"अर्थाप्तिः पितृपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तद्ग्रहदशायामेवाप्तिर्भविष्यति । भावफलं वक्ष्यति "मूर्त्तस्त्वं" इत्यादि स्थानफलं राशिफलं "प्रथितश्चतुरोऽटन"इत्यादि तथा "मेषे सस्वस्तिमिरनयन" इत्यादि । आलोकनफलं दृष्टिफलम् "चन्द्रे भूपबुधौ" इत्यादि योगोद्भवं नाभसयोगानुक्ता "सर्वयोगेषु योगकर्तृभ्यो ग्रहेभ्यो मध्याद् यो बलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति" नाभसयोगाः सकलदशास्वपि फलप्रदाः वक्ष्यति च "इति निगदिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसाः नियतफलदाश्चिन्त्या ह्येते समस्तदशास्वपीति" । एवमादि यद् यदुक्तं तत्सर्वं निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति" २०भट्टो० ।

"छायां महाभूतकृताञ्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य । क्ष्म्बग्निवाय्वम्बरजान् गुणांश्च नासास्यदृक्त्वक्श्रवणानुमेयान्" २१ मू० ।

"अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरच्छायां दृष्ट्वा ग्रहदशाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह छायां महाभूतकृतामिति पूर्वमुक्तम् "शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिसुतादयः क्रमेणेति" तत्रादित्यचन्द्रौ वह्न्यम्बुप्रसिद्धावेव यः कश्चिद्ग्रहः स्वदशामात्मीयदशामवाप्य महाभूतकृतां छायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति छायाशब्देन शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा च सच्छायोऽयं विच्छायोऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते एवमात्मीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरच्छायां व्यञ्जयति प्रकटीकरोति सा च क्ष्म्बग्निवाय्वम्बरजान् गुणान् क्ष्मः पृथिवी अम्बु वरुणः अग्निः हुताशनः

वायुः अनिलः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्पन्ना सा छाया तद्गुणान् करोति तांश्च यथासंख्यं नासास्य दृक्त्वक्श्रवणानुमेयान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभिव्यञ्जयति नासानुमेयं घ्राणेनोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं रसमभिव्यञ्जयति तच्चास्यानुमेयम् आस्यशब्देनेह जिह्वा ज्ञेया तया रसस्योपलब्धेः आस्यग्रहणं चात्र वृत्तानुरोधात् कृतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति दृष्ट्यनुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्वगनुमेयं स्पर्शेनोपलभ्यते नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभिव्यञ्जयति श्रवणानुमेयं कर्णोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवीच्छाया ज्ञेया । यदा मिष्टरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रशुक्रकृताप्या छाया ज्ञेया । यदातीवरूपवान् सुकान्तः पुरुषो भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी छाया ज्ञेया । यदा स्पर्शेन मृदुर्भवति तदा शनैश्चरकृता वायवी छाया ज्ञेया । यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता नाभसी छाया ज्ञेया । छायाविशेषलक्षणमाचार्य्येण संहितायामभिहितम् तथा च “छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः । तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशा छाया सुगन्धा च महीसमुत्था । तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नयनाभिरामा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति । सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या छायाफलं तनुभृतां शुभमादधाति । चण्डा धृष्या पद्महेमाग्निवर्णा युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था जनयति बधबन्धं व्याध्यनर्थार्थनाशम् । स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा” २१भट्टो० ।

“शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मा(ख्या) बहु जनयति पुंसां सौख्यमर्थागमं च । कथितफलविपाकैस्तर्कयेद्वर्त्तमानां परिणमति फलाप्तिः स्वप्नचिन्तास्ववीर्य्यैः ।” २२मू०

“अत्र च वायवीं छायां वर्जयित्वा सर्वास्वेव छायासु अशुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलेयमशुभफलेयमिति नदृशा ज्ञायते तत्संज्ञानमन्तरात्मनः स्वरूपं मालिन्याह शुभफलदेति शुभं फलं ददाति यः स शुभफलदः शुभफलदस्य ग्रहस्य या दशा तस्याम् अन्तरात्मा स्वदेहस्थः परमात्मा चित्स्वरूपः तादृगेव शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य छायादर्शितग्रहदशाकाले बहुविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरात्माप्यशुभो भवति तत्र दर्शितग्रहच्छाया सूचिता तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थागमञ्च बहुप्रकारं जनयति मिश्रायां मिश्रा च । यात्रायाञ्च वक्ष्यति “निमित्तानुचरं सूक्ष्मं देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्थं त्रिकालफलवन्नृणाम् । प्रीतये न मनो नार्थेनासिद्धावभिनन्दति । तस्मात् सर्वात्मना यातुरनुमेयं यथा मनः । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतश्च मनःशुद्धिस्तद्विशुद्धिर्जयावहा” इति कथितफलविपाकैरिति ग्रहाणां दशासु यानि फलानि शुभान्यशुभानि कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य तद्ग्रहदशा वर्त्तते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तच्च यस्य ग्रहस्य दशायां पठितं सा तस्य दशा नरस्य वर्त्तत इति ज्ञेयम् । एवं वर्त्तमानां दशान्तर्कयेल्लक्षयेदित्यर्थः । एवं छायावशेनान्तरात्मवशेन फलपङ्क्तिवशेन वा गणितस्य ज्ञातकस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायामशुभायां व्यङ्गत्वमुक्तं न च शुभायामथ नैकध्यं व्यङ्गत्वं दृष्टम् । शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा । तदर्थमाह परिणमति फलाप्तिरिति अवीर्य्यैः बलहीनैः ग्रहैः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्फलाप्तिः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिणमत्यनुभूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु “शुभफलददशायां तादृगेवान्तराख्येति पठित्वैवं व्याचक्षते यथा शुभायां दशायामन्तराख्यान्तर्दशा शुभापि भवति तदा पुंसां बहु जनयति सौख्यमर्थागममिति अर्थादेवाशुभायां दशायामशुभान्तर्दशा असौख्यमनर्थागमञ्च बहु जनयतीति” अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायाञ्च शुभाशुभानि भवन्ति मिश्रफलं प्रयच्छन्ति । न चैतदिष्यते यस्मादुक्तम् “एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमिति” अत्र दशापतेः फलमपहृत्यान्तर्दशापतिरेव स्वं फलं ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्येति निरर्थकं स्यादिति तस्मात् पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः । प्रमादपाठेन विना छायां दृष्टाया दशायाः शुभाशुभत्वमानेतुं

न शक्यत इति” २२भट्टोत्पलकृतं तद्व्याख्यानम्।

“एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेद् यदधिकं परिपच्यते तत्। नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति स्वां स्वां दशामुपगताः स्वफलप्रदाः स्युः” २२मू०।

“कथैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहूनामपि पक्तिरेव भवतीत्येतद्वस्त्वन्तिलक्षेनाह एकग्रहस्येति सर्वाण्येव फलानि नाभसवर्जं स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन ग्रहेण यदा सदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सदृशे तुल्ये द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य वदेद्ब्रूयात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्यत्रोच्यते यथा कश्चिद्ग्रहः कयापि युक्त्या दशाफलादिना सुवर्णदो भवति स एवान्यया युक्त्या अष्टवर्गफलयोगफलदृष्टिफलभावफलानामन्यतमेन सुवर्णापहारी भवति तदा फलद्वयेऽपि सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानापहारेणेति विरोधः। एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशे फलयोः विरोधे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापहानिरिति यदधिकं परिपच्यते तत एकेनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्यरूपं तयोः मध्याद्यदधिकं तत्परिपच्यते। यथा कश्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन सुवर्णापहारी तदा द्वयोरधिकत्वात्तद्दानस्य सुवर्णं ददात्येव नापहरति। अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णापहारी-प्रकारेणैकेन सुवर्णदस्तदापहरणस्याधिकत्वादपहरत्येव। अथवा सुवर्णापहारी रूप्यदश्च तथापि द्वे असदृशे असदृशत्वादधिकं परिपच्यते सुवर्णापहारी रूप्यदश्च भवति इति कश्चित् नान्यो ग्रह इति अन्येन ग्रहेण दत्तं सदृशं विरोध्यपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनस्त्यपहरति यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यश्च सुवर्णापहारी तदा तत्र सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां सुवर्णापहारी चापहरति अनेनैतदुक्तं भवति। यथैकग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समग्रजन्मान्तरेऽपि फलनाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत् यतः सुवर्णदो ग्रहः स्वामात्मीयां दशामुपगतः प्राप्तः सुवर्णलाभं करोति सुवर्णापहारी स्वदशामुपगतः प्राप्तः सुवर्णमपहरति एतदष्टकवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो भविष्यति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः इति” २२भट्टो०

ताजकोक्तवर्षदशा हीनांशदशाख्या तु नील०उक्ता यथा

अथ दशाक्रमः “स्पष्टान् सलग्नान् खचरान् विधाय राशीन् विनाऽत्यल्पलवं तु पूर्वम्। निवेश्य तस्मादधिकाधिकांशं क्रमादयं स्यात् तु दशाक्रमोऽब्दे। ऊनं विशोध्याधिकतः क्रमेणांशाद्यं विशुद्धांशकशेषकैक्यम्। सर्वाधिकांशोन्मितमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितिस्तु भाज्या। शुद्धांशकांस्तान् गुणयेदनेन लब्धं ध्रुवाङ्केन भवेद्दशायाः। मानं दिनाद्यं खलु तद्ग्रहस्य फलान्यथैषां निगदेत्तु शास्त्रात्। शुद्धांशसाम्ये बलिनो दशाद्या बलस्य साम्येऽल्पगतेऽस्तु पूर्वा। साम्ये विलग्नस्य बलेन चिन्त्यं बलादिकं लग्नपतेर्विचिन्त्यम्”।

तत्फलादिकं ‘दशा रवेः पूर्णबलस्य दत्ते’ इत्यादिना तत्रोक्तं दृश्यम्। पाश्चात्त्यैः वर्षकाले मुद्दा दशा व्यवह्रियते सा तु “वर्षोन्मितिर्जन्मभसंयुताङ्कहृता क्रमेण रवितो दिनानि। विंशोत्तरीयानुसृतेस्तु वर्षाः वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः” यथा रवेः षड्वर्षाः त्रिगुणिताः १८ दिनानि। एवं विष्णोः १०वर्षा वर्षे ३० दिनानि। कुजस्य ७वर्षा वर्षे २१ दिनानि। राहोः १८ वर्षा वर्षे ५४ दिनानि। गुरोः १६ वर्षा वर्षे ४८ दिनानि। शनेः १९वर्षा वर्षे ५७दिनानि। बुधस्य १७वर्षा वर्षे ५१ दिनानि। केतोः ७ वर्षा वर्षे २१ दिनानि। शुक्रस्य २० वर्षा वर्षे ६० दिनानि। एवं ३६० दिनानीति बोध्यम्। जातकरत्ने तु दशविधा दशा उक्ता १योगिनी २वार्षिकी ३नाक्षत्रिकी ४साग्निकी ५मुद्दा ६विंशोत्तरा ७त्रिंशोत्तरा ८पताकी ९हरगौरी १०दैनिकीति। तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरभयादिह तदानयनादिकं नोक्तम्।

“सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका। द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा” इति समयाक्तम् वराहस्तु बृहज्जातके एतदनादृत्यैव कलौ लाग्निकी दशा दर्शितेति बोध्यम्। अन्तर्दशाशब्दे विंशोत्तरीयदशान्तर्दशानयने “स्वदशाभिर्दशां हत्वा दशभिर्भागमाहरेदित्येव पाठः। तत्र वसुभिरित्यप पाठो बोध्यः।

विंशोत्तरीयान्तर्दशाचक्रम्।

महादशावर्षाः	र६	च७	म१०
	ख०।३।१८	ख०।१।०	ख०।४।२७
	च०।६।	म०।७।०	रा१।०।१८
	म०।४।६	रा१।६।०	जी०।११।६
	रा०।१०।२४	जी१।४।०	श१।१।९
	जी०।९।१८	श१।७।०	बु०।११।२७
	श०।११।१२	बु१।५।०	के४।२७
	बु०।१०।६	के०।७।०	शु१।२
	के०।४।६	शु१।८।०	र०।४।६
	शु१।०।०	र०।६।०	च०।७।
समष्टिवर्षाः	६	१०	७
महादशावर्षाः	रा १८	जी १६	श १९
	ख२।८।१२	ख२।१।१८	ख३।०।३
	जी२।४।२४	श२।६।१२	बु२।८।९
	श२।१०।६	बु२।३।६	के१।१।९
	बु२।६।१८	के०।११।६	शु३।२।०
	के१।०।१८	शु२।८।	र०।११।१२
	शु३।०।०	र०।९।१८	च१।७।०
	र०।१०।०	च१।४।	म१।१।९
	च१।६।०	म०।११।६	रा२।१०।६
	म१।०।१८	रा२।४।२४	जी२।६।१२
समष्टिवर्षाः	१८	१६	१९
महादशावर्षाः	बु १७	के ७	शु २०
	ख०।२।४।२७	ख०।४।२७	ख३।४।
	के०।११।२७	शु१।२।	र१।०।०
	शु२।१०।०	र०।४।६	च१।८।
	र०।१०।६	च१।५।०	म१।२।
	च१।५।०	म०।४।२७	रा३।०।०
	म०।११।२७	रा१।०।१८	जी२।८।०
	रा२।६।१८	जी०।११।६	श३।२।
	जी२।३।६	श१।१९।९	बु२।१०।०
	श२।८।९	बु०।११।२७	के१।२
समष्टिवर्षाः	१७	७	२०

अष्टोत्तरीयान्तर्दशामानं ज्योतिस्तत्त्वेऽस्तीति नात्र प्रदर्शितम्।

पूर्वमनुक्तत्वात् योगिन्यामन्तर्दशाचक्रमत्र प्रदर्श्यते

योगिन्यन्तर्दशाचक्रम्।

महादशावर्षाः	म१।	पि२।	ध३।	भ्रा४।	भ५।	उ६।	सि७।	स८।
अन्तर्दशामानम्।	म१०	पि१।१०	ध३।	भ्रा५।१०	भ८।१०	उ१।३	सि१।४।१०	स१।९।१०
	पि२०	ध२।०	भ्रा४।	भ६।२०	उ१०।	सि१।२	स१।६।२०	मा२।२०
	ध१।०	भ्रा२।२०	भ५	उ८।	सि१।१।२०	स१।४	म०२।१०	पि।५।१०
	भ्रा१।१०	भ३।१०	उ६	सि९।१०	स१।१।१०	मा।२।	पि०४।२०	ध।८।०
	भ१।२०	उ४।	सि७	स१०।२०	मा।१।२०	पि।४।	ध।७।	भ्रा।१०।२०
	उ२।	सि४।२०	स८	म१।१०	पि।३।१०	ध।६।	भ्रा।९।१०	भ१।१।१०
	सि२।१०	स५।१०	म१।	पि२।२०	ध।५।	भ्रा।८।	भ१।१।२०	उ१।४
	स२।२०	मा।२०	पि२।	ध४	भ्रा।६।२	भ।१०।	उ१।२।	सि१।६।२०
समष्टिवर्षाः	१।	२।	३।	४।	५।	६।	७।	८।

दशाकर्ष पु० दशया तैलादिकमाकर्षति आ+कृष–अण्। १प्रदीपे २वस्त्राञ्चले पु०स्त्री० पुंस्त्वे व०व०। हारा०। स्त्रियां ङीप्। विनि दशाकर्षिन् प्रदीपे हारा०।

दशाक्षर न० दश अक्षराणि पादेऽत्र। १पङ्क्तिनामके छन्दोभेदे। "वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्" यजु० ९।३६। २दशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे त्रि०। स्त्रियां टाप्। "दशाक्षरा वै विराट्" श० ब्रा० ११।१।१।२२। ३तन्त्रोक्ते स्त्रीदेवतामन्त्रे स्त्री तत्र अर्घ आद्याचि गौरा०ङीष्। "एषा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्मतप्रदायिनी" तन्त्रसा०।

दशाङ्गधूप पु० त्रिदोषघ्ने अवग्रहपिशाचादिनाशके धूपविशेषे यथा "वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम्। नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रहपिशाचकाः। पञ्चांशा गन्धपाषाणात् तावन्माहिषगुग्गुलुः। चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती। त्रिभागः सर्जकः सारस्ताव- देव हि रालकम्। उशीरन्तु द्विभागं स्यात् इते भ्रष्टं नखं समम्। कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ।

एष दशाङ्गधूपस्तु हृद्रस्यापि मनोहरेदिति” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्। पुष्पदानोत्तरं देवाय दीयमाने २धूपविशेषे यथा “मधुयुक्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरुशैलजम्। सरलं सिह्ल-सिद्धार्थं दशाङ्गधूप उच्यते इति”। अन्यच्च। कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम्। केशरं वालकं पत्रं त्वक् जातीकोषमुत्तमम्। सर्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गधूप ईरित” इति।

दशाङ्गुल न०दश अङ्गुलय इव फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच्। १खर्बुजे फलभेदे भावप्र०तस्य फलोपरि अङ्गुलाकारदश-सिरासत्त्वात् तथात्वम्। तद्गुणाः खर्बुजशब्दे २४६८ पृ० उक्ताः। दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्विगोः ठञ् तस्य लुक् अच्समा०। २दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते त्रि०। “निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः” मनुः। सहस्रशीर्षेत्यादि “अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्” ऋ० १०।९०।१ “दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः” भा०।

दशाधिपति पु० ६त० ज्योतिषोक्ते १दशापतौ रव्यादिग्रहे दशानां पदातीनामधिपतिः। दशपदात्यधयक्षे राजनियुक्ते २सैन्यभेदे च (जमादार) “समानाशनपानास्ते कार्य्या द्विगुणवेतनाः। दशाधिपतयः कार्य्याः शताधिपतयस्तथा। ततः सहस्राधिपतिं कुर्य्याच्छूरमतन्द्रितम्” भा०शा०१००अ०।

दशानन पु० दश आननान्यस्य। रावणे शब्दर०। “दशानन किरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः” रघुः। “ध्वंसितोद्धत दशाननाम्” (लङ्काम्) माघः। दशास्यादयोऽप्यत्र।

दशानिक पु० आने जीवने हितः आनिकः दशाभेदे आनिकः। दन्तीवृक्षे शब्दच०

दशान्त पु० ६त०। १वार्द्धके २वर्त्तिकान्ते च। “निर्विष्ट-विषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान्। आसीदासन्ननि-र्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि” रघुः।

दशामय पु० दशामया यस्मात्। रुद्रे हेमच०।

दशापवित्र न० दशा वस्त्राञ्चलं पवित्रमिव। श्राद्धादिदेये वासःखण्डे। “दशापवित्रनामको यो वस्त्रखण्डस्तेनो-द्धृतो द्रोणकलशमूलमध्ये विलभागान् मन्त्रगतैस्त्रिभिः शोधयेत्” “दशापवित्रस्य मध्ये शुक्लां पूर्णां स्रुवं सोम धारास्रावणार्थं यजमान आबध्नाति,सा नाभिरित्युच्यते। उदीचीनदशमवाचीननाभि च दशापवित्रं कृत्वा द्रोणकलशस्योपरिष्टादुद्गात्रादयस्ततो वितनुयुः। वितत्य च दशापवित्रस्य कोणान् धारयेयुः” ता० ब्रा०१।२ भा०। “अथ दशापवित्रमुपस्पृश्य हिङ्करोति” शत० ब्रा० ४।२।२।११

दशारुहा स्त्री दशसु दिक्षु आरोहति आ+रुह-क। कैवर्त्तीमुस्तके राजनि०।

दशार्ण पु० दश ऋणानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा यत्र “प्रवत्सेत्यादिना” पा०वृद्धिः। १देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्म्मविभागे १४ अ० आग्नेय्यामुक्तो यथा “आग्नेय्यां दिशि कोसलाः” इत्युपक्रमे “निषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः”। स्वार्थे अण्। “तुलाधरेऽवन्त्यपरान्त्य साधून् वणिग्दशार्णान् भरुकच्छपांश्च” ५ अ०। “सप्त-व्याधा दशार्णेषु” श्राद्धे पाठ्यपितृगाथा। तद्वाचकशब्दो यत्रानुवाकेऽध्याये अस्ति विमुक्ता०अण्। दाशार्ण दशार्ण-शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। दाशार्ण पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च “तत्र दाशार्णको राजा सुधर्म्मा लोमहर्षणम्। कृतवान् भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम्” भा०स०२८ अ०। भीमप्राचीजये। अत्र स्वार्थे क। बहुषु अणो लुक्। “पूर्वमागस्कृतो जित्वा दशार्णाः समरे जिताः” भा०आ० ११२अ०। “विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानजयत् प्रभुः। प्रतीचोस्थोऽपि तन्नामा देशोऽस्ति “तान् दशार्णान् स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः” भा० स० ३१ अ०। नकुलप्रतीचीजये। अतएव भा०भी० ९अ० “अतऊर्द्धं जनपदान्निबोध गदतोमम” इत्युपक्रमे “उत्तमाश्च दशा-र्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह” इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्वं पूर्वदक्षिणस्याम् दशार्णानुक्त्वा “जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत!। पुनरन्यो निर्विशेषणो दशार्णदेश उक्तः। परस्ताच्च “वातायना दशार्णाश्च रोमाणः कुशवि-न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषणात् तादृशोऽपि देशभे-दोऽस्तीति गम्यते। “सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायि हंसा दशार्णाः” मेघ०।

दशार्णेयु पु० पौरवरौद्राश्वस्य पुत्रभेदे “दशार्णेयुर्जले-युश्च स्थलेयुश्च महावलः” हरिवं०३१अ०।

दशार्द्ध न० दशानामर्द्धम्। १पञ्चसंख्यायां २तत्संख्येये च “अवत्रोमात्रा विनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृताः” मनुः। “छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्द्धैः” भा०आ० १८५ अ०। दश बलानि ऋध्नोति ऋध–अण्। २दशबले बुद्धे त्रिका० दशबलशब्दे दृश्यम्।

दशार्ह पु०क्रोष्टृवंश्यधृष्टस्य पुत्रभेदे “धृष्टस्य जज्ञिरे पुत्रास्त्रयः

परमधार्म्मिकाः। आवन्त्यश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः” हरिवं० ३७ अ०क्रोष्टुवंश्योक्तौ। भाग० ६।२४।२ उक्ते २वृष्णिनृपपौत्रे च। “क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् वृष्णि स्तस्याथ निर्वृतिः। ततो दशार्हो नाम्नाभूत् तस्य व्योमः सुतस्ततः”। उपचारात् ३तद्वंश्ये नृपे ४तदधिकृतदेशे च “पौत्यञ्च भीमश्च युधिष्ठिरञ्च यमौ च कृष्णाञ्च दशार्हसिंहः। उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः। प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्त्ता सहितः सुहृद्भिः” भा०व०१८२अ०। ५विष्णौ पु० “विजयोजयः सत्यसन्धो दशार्हः सात्वतां पतिः” विष्णु०स०। शङ्करभाष्ये तु दाशार्ह इति पठित्वा दाशोदानं तमर्हति दाशार्हः दशार्हस्य कुले उत्पन्नत्वाद्वा” व्याख्यातम्। दशार्हस्य गोत्रापत्यम् शिवा०अण्। दाशार्ह यदुवंश्यमात्रे कृष्णादौ त्रि०स्त्रियां ङीप्। दशार्हस्तद्वाचकशब्दोऽस्त्यत्र अध्याये अनुवाके वा विमुक्ता० अण्। दाशार्ह दशार्हशब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च। ६आयुधजीविसंघभेदे च। ततः स्वार्थे पर्श्वा० अण्। दाशार्ह आयुधजीविसंघभेदे। प्रज्ञा०स्वार्थे अण्। दाशार्ह यदुवंश्ये नृपमात्रे च।

दशावतार पु०दश अवतारा अस्य। विष्णौ दश अवताराश्च अवतारशब्दे दृश्या अन्येऽपि दशावताराः मत्स्यपु०उक्ता यथा “धर्मान्नारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे। यज्ञञ्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे। प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः। युगाख्यायाञ्चतुर्थ्यान्तु आपन्नेषु सुरेषु वै। संभूतः स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्बधे। द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः। बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति। तृतीये वामनस्यार्थे धर्मेण तु पुरोधसा। एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजाः। मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजास्तान्निबोधत। त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह। नष्टे धर्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः। पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्बभूव ह। मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्यौतथ्यपुरःसरः। एकोनविंश्यां त्रेतायां सर्वक्षत्रान्तकृद्विभुः। जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः। चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा। सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः। अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात्। वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः। कर्त्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम्। त्रिषेत्र नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः। देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः। तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्यांशिष्टे भविष्यति। कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुरःसरः। दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः।”

दशाश्व पु० दश अश्वा रथेऽस्य। चन्द्रे शब्दर०। “रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः। वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ। वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना। ह्रासवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा। अर्कस्येव स्थितस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहन्ति ते। कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ! वारिगर्भसमुद्भवाः” पुराणसर्वस्वे विष्णु० पु०।

दशाश्वमेध (धिक) न०काशीस्थतीर्थभेदे तन्माहात्म्यादिकथा काशी०ख० ५२अ० उक्ता यथा

“साहाय्यं प्राप्य राजर्षेर्दिवोदासस्य पद्मभूः। इयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महामखैः। अद्यापि होमधूमौघैर्य्यद्व्याप्तं गगनान्तरम्। तदा प्रभृति नैवेह नीलिमानं जहात्यदः। तीर्थं दशाश्वमेधाख्यं प्रथितं जगतीतले। तदा प्रभृति तत्रासीद्वाराणस्यां शुभप्रदम्। पुरा रुद्रसरो नाम तत्तीर्थं कलसोद्भव!। दशाश्वमेधिकं पश्चाज्जातं विधिपरिग्रहात्। स्वर्धुन्यथ ततः प्राप्ता भगीरथसमागमात्। अतीव पुण्यवज्जातमतस्तीर्थमनुत्तमम्। विधिर्दशाश्वमेधेशं लिङ्गं संस्थाप्य तत्र वै। स्थितवान् न गतोऽद्यापि क्वापि काशीं विहाय तु। राज्ञो धर्मरतेस्तस्य छिद्रं नाप च किञ्चन। अतः पुरारेः पुरतो विदित्वा किं वदेद्विधिः। क्षेत्रप्रभावं विज्ञाय ध्यायन् विश्वेश्वरं विभुम्। ब्रह्मेश्वरं च संस्थाप्य विधिस्तत्रैव संस्थितः। परा तनुरियं काशी विश्वेशस्येति निश्चितम्। अस्याः संसेवनाच्छम्भुर्न कुप्यति पुरा मयि। कः प्राप्य काशीं दुर्मेधाः पुनस्त्यक्तुमिहेहते। अनेकजन्मजनितकर्म्मनिर्मूलनक्षणाम्। विश्वसन्तापसंहर्त्तुः स्थाने विश्वपतेस्तनुः। सन्ताप्यते परं काश्याविश्लेषजमहाग्निना। प्राप्य काशीं त्यजेद्यस्तु समस्ताघौघनाशनीम्। नृपशुः स परिज्ञेयो महासौख्यपराङ्मुखः। निर्वाणलक्ष्मीं यः काङ्क्षेद्भञ्जन् संसारदुर्गतिम्। तेन काशी न सन्त्याज्या यद्यापीशादनुग्रहात्। यः काशीं संपरित्यज्य गच्छेदन्यत्र दुर्मतिः। तस्य हस्ततलाद्गच्छेच्चतुर्वर्गफलोदयः। निर्वर्हणीमघौघस्य सुपुण्यपरिवृंहि-

णीम्। कः प्राप्य काशीं दुर्मेधाश्चजेन्मोक्षसुखप्रदाम्। सत्यलोके कृतं सौख्यं क्व सौख्यं वैष्णवे पदे। यत् सौख्यं लभ्यते काश्यां निमेषार्द्धनिषेवणात्। वाराणसीगुणगणान्निर्णीय ढुण्ढिर्णाश्चति। व्यावृत्य मन्दरगिरिं न पुनः प्रययगान्मुने!। स्कन्द उवाच। मित्रावरुणयोः पुत्र। महिमानं ब्रवीमि ते। काश्यां दशाश्वमेधस्य सर्वतीर्थशिरोमणेः। दशाश्वमेधिकं प्राप्य सर्वतोर्थोत्तमोत्तमम्। यत् किञ्चित् क्रियते कर्म तदक्षयमिहेरितम्। स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्। सन्ध्योपास्तिस्तर्पणञ्च श्राद्धं पितृसमर्च्चनम्। दशाश्वमेधिके तीर्थे सकृत् स्नात्वा नरोत्तमः। दृष्ट्वा दशाश्वमेधेशं सर्वपापैः प्रमुच्यते। ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम्। दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकात्। ज्यैष्ठशुक्लद्वितीयायां स्नात्वा रुद्रसरोवरे। जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति। एवं सर्वासु तिथिषु क्रमात् स्नायान्नरोत्तमः। आ शुक्लदशमीं यावद्दशजन्माघकृत्तजेत्। तिथिं दशहरां प्राप्य दशजन्माघहारिणीम्। दशाश्वमेधिके स्नातोयामीं पश्येन्न यातनाम्। लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ। दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः। स्नातो दशहारायां यः पूजयेल्लिङ्गमुत्तमम्। भक्त्या दशाश्वमेधेशं न तं गर्भदशा स्पृशेत्। ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे पक्षं रुद्रसरे नरः। कुर्वन्नै वार्षिकीं यात्रां न विघ्नैरभिभूयते। दशाश्वमेधावभृथैर्यत् फलं सम्यगाप्यते। दशाश्वमेधे तद्नूनं स्नात्वा दशहरातिथौ। स्वर्द्धुन्याः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेश्वरम्। न दुर्द्दशामवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः क्वचित्। यत् काश्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गेहस्य कीर्त्यते। तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा ब्रह्मलोके महीयते। इति ब्राह्मणवेशेन वाराणस्यां महाधिया। ढुण्ढिणेन स्थितं तावद्यावद्विश्वेरागमः। दिवोदासोऽपि राजेन्द्रो दृढब्राह्मणरूपिणे। ब्रह्मणे कृतयज्ञाय ब्रह्मशालामकारयत्। ब्रह्मेश्वर समीपे तु ब्रह्मशाला मनोहरा। ब्रह्मा तत्रावसद्व्योम ब्रह्मघोषैर्निनादयन्।"

दशाह पु० दशानामह्नां समाहारः टच् समा० समाहारत्वात् नाह्नादेशः "अह्नान्ताः पुंसि" पा०पुंस्त्वम्। दशदिनसमुदाये। "दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते" "व्यतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्र- मशुचिर्भवेत्" मनुः।

दशिन् त्रि० ब० व० दश संख्याः सन्ति येषाम् डिनि। १दशसंख्यायुक्ते। दशसंख्या ग्रामाः अधिकृतत्वेन सन्त्यस्य डिनि। २राज्ञा नियुक्ते दशग्रामाधिकृते च "दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च" मनुः। दश संख्याः प्रमाणं येषाम् डिनि। ३दशसंख्याप्रमाणके त्रि०। "तां दशिभिः प्रायुङ्क्त" शत० ब्रा० १३।१४।२। दशा वर्त्तिका वस्त्राञ्चलं वा अस्त्यस्य इनि। ४दशायुक्ते दीपे ५सदशे वस्त्रे च त्रि०

दशीविदर्भ पु० दक्षिणस्थे देशभेदे "अथापरे जनपदा इत्युपक्रमे "दशीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गनाः परतङ्गनाः" भा० भी०९ अ०।

दशेन्धन पु० दशा वर्त्तिकैव इन्धनं यस्य। प्रदीपे त्रिका०।

दशेर त्रि० दंश–एरक्। हिंस्रे त्रिका०।

दशेरक पु० दशेर+संज्ञायां कन्। १मध्यदेशे सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। दाशेरक पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च। बहुषु अणो लुक्। २दशेरक तत्रार्थे ब०व०। हेमचन्द्रे दशेरुक इति पाठान्तरम्।

दशेश पु० दशानामीशः। दशापतौ १रव्यादिग्रहे। दशानां ग्रामाणामीशः। २राज्ञा नियुक्ते दशग्रामाधिकृते च। "ग्रामदोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम्। शंसेद्ग्रामो दशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्" मनुः।

दशैकादशिक त्रि० एकादशार्थत्वादेकादश वस्तुतो दश ये दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपातनात् समासान्तोऽकारः। "प्रयच्छति गर्ह्यम्" पा० दशैकादशान् प्रयच्छतीत्यर्थे "कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचा विति पा०ष्ठच्। शतं प्रति दशकरूपां वृद्धिं गृह्णीतरि वार्द्धुषिकभेदे स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्।

दशोणि पु० दश बहवः ऊणयोऽस्य। बहुब्रीहिभेदे "दशोणये कवये तर्कसातौ"ऋ०६।२०।४"दशोणये बहुहविष्कात् कवये मेधाविनः पञ्चम्यर्थे चतुर्थी" भा०।

दशौषधकाल पु० दशविध औषधकालः शा० क०। दशविधे औषधकाले स च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे उक्तो यथा "अत ऊर्द्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः। तत्र "निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः। तत्र निर्भक्तं १केवलमेवौषधमुपयुज्यते१। वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव। तद्बालवृद्धयुवतीमृदवोऽथ पीत्वा ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयञ्च। प्राग्भक्तं २नाम यत् प्राग्भक्त-

ध्योपयुज्यते। शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या दन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति। प्राग्भक्तसेवनमथो बलमादधाति दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः। अधो भक्तं २नाम यद्भुक्तान्ते पीयते। पीतं यदन्नमुपयुज्य तदूर्द्धकाले हन्याद्गदान् बहुविधांश्च बलं दधाति। मध्येभक्तं ३नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते। मध्ये तु पीतमपहन्त्यविसारिभावाद्ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः। अन्तराभक्तं ४नाम यदन्तरा पीयते पूर्वापरयोर्भक्तयोः। हृद्यं मनोबलकरन्त्वथ दीपनीयं पथ्यञ्च सम्भवति चान्तरभक्तमेतत्। सभक्तं ५नामौषधेषु यत् साध्यते भक्तम्। पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यं तद्द्वेषिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च। सामुद्गं ६नाम यद्भक्ताद्यादावन्ते च पीयते। दोषे द्विधा प्रसृते तु सामुद्गं संज्ञमाद्यन्तयोर्यदशनस्य निषेव्यते तु। मुहुर्मुहुर्नामिद सभक्तमभक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते। श्वासे मुहुर्मुहुरतिप्रसृते च कासे हिक्कावमीषु च वदन्त्युपयोज्यमेतत्। ग्रासं ८नामकवलनम् (फलमस्य मुद्रितपुस्तके पतितम्) ग्रासान्तरं १०नाम यत्पिण्डव्यामिश्रम्। ग्रासान्तरेषु वितरेद्वमनीयधूमान् श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणांश्च लेहान्। एवमेते दशौषधकालाः"।

दस उत्क्षेपे उपक्षपे च अपक्षये अक० दि० पर०सक०सेट्। दस्यति। इरित् अदसत् अदासीत्-अदसीत्। उदित्। दसित्वा-दस्त्वा। "तेषां द्विषोऽदस्यन्" तै० स० १।६।११।२ "त्वां म्नारी दसमानो भगमीट्टे तक्ववीये" ऋ०१।१३४।५। आर्षस्तङ् गणव्यत्ययश्च "मा ते प्राणा उपदसन्" अथ०५।३०।१५ "अब्रह्मताविदसाम" यजु० १०।२२

दस दर्शने दंशने च चु० आ० अक० सेट्। इदित्। दंसयते अददंसत दंसशब्दे दृश्यम्।

दस पु० दस उपक्षपे वेदे भावे अच्। उपक्षेपे "मनुं चक्रुरपरं दसाय" ऋ० ६।२१।२१। दसाय शत्रूणामुपक्षेपाय" भा० लोके तु घञ् दास इत्येव तत्रार्थे उत्क्षेपे च।

दसेरक पु० दशेरकशब्दार्थे मरुदेशे "दसेरकाः केकयाः सकैकेयाः हृ० स० ४अ०। सोऽभिजनोऽस्यास्य तस्य राजा वा अण्। दासेरक पित्रादिक्रमेण तत्र वासिनि तन्नृपे च बहुषु अणो लुक्। तत्रार्थे "आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयान् दसेरकान्" भा०द्रो०११अ०। दासेरक पृषो०।२गर्दभे पुंस्त्री०।"यास्त्विष्टन्त्यः प्रमेहन्ति यथैवोष्ट्र दसेरकाः" भा०क०१०अ०। अयं तालव्यमध्यश्च त्रिका०।

दस्म त्रि०दस उपक्षेपे मक् १उपक्षेपके "पुरूणि दस्मो निरिणाति व्यजस्त्रैः ऋ०१।१४८।४। "दस्म उपक्षपयिता"भा० दस दर्शने कर्मणि मक्। २दर्शनीये "राजेव दस्म! निषदोऽधिवर्हिषि" ऋ०१०।४३।२। "हे दस्म! दर्शनीयेन्द्र!" भा०। "दस्मत् क्षणोध्यध्वरम्" १।७४।४। दस्मत् दसु दंशनदर्शनयोः इषियुधीन्धीत्यादिना मक्। "दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः" भा० "एतेनास्य तान्तत्वकल्पनम् प्रामादिकम्। "जुजोषदिन्द्रोदस्मवर्चाः ऋ० १।१७३।४ "दस्मवर्चाः दर्शनीयतेजाः" भा० ३यजमाने ४चौरे ५हुताशने च मेदि०। स्वार्थे यत् दस्म्य दर्शनीये त्रि०। "इच्छाय दस्म्यं वचः" ऋ० ८।२४।२०।

दस्यु पु० दस-युच् अनुनासिकत्वात् नानादेशः।१महासाहसिके (डाकाइत्) २खले च शब्दार्थचि० "अभिहतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः" मनुः। "मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः। म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः" मनूक्ते ब्राह्मणादिचतुर्वर्णभिन्ने ३जातिभेदे च। "प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम्। सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे"मनुः। ४कर्मवर्जिते च। "गर्द्धते दस्युजूताय स्तवान्" ऋ०।६।२४।८। "दस्युजूताय कर्म्मवर्ज्जितैः प्रेरिताय" भा० ५उपक्षपके त्रि०६असुरे पु० "चेतन्तो दस्युतर्हणा" ऋ०९।४७।२ "दस्यूनामसुराणां तर्हणा" भा० "स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः"ऋ०१।१००।१२दस्युहा "दस्यूनामुपक्षपयितृणामसुराणां वहन्ता" भा०।

दस्युसात् अव्य०दस्युनामधीनं भवति करोति सम्पद्यते वा याति। तस्कराधीने भूतादौ "अन्ताश्चाकाल एव स्युर्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत्। पतेयुर्नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत्" भा० शा० ६८ अ०।

दस्र पुंस्त्री० दस्यति पांसून् दस उत्क्षपे रक्। १गर्दभे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। दस्यति रोगान् क्षिपति दस उपक्षेपे। २अश्विनीकुमारयोर्द्वयोः द्वि० व०। तत्तुल्यसंख्यत्वात् ३द्वित्वसंख्यायां ४तत्संख्येये च तदधिष्ठातृकत्वात् ५अश्विनीनक्षत्रे च मेदि०। "अनुसस्रतुस्तमथ दस्रयोः सुतौ" माघः। तयोर्मध्ये विशेष वाचित्वे एकवचनान्तोऽयं "नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि। मार्त्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य महा-

त्मनः" भा०आ०२०८। "देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ। नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति" हरिवं० ९ अ०। नासत्यदस्रयोर्द्वन्द्वचारित्वात् द्विवचनान्तता ६हिंस्रे त्रि०। ७शिशिरे न० संक्षिप्तसारः।

दस्रदेवता स्त्री० दस्रौ देवता अस्य। अश्विनीतारायां हेम०। अश्वियमदहनेत्यादिवाक्ये तस्या दस्रदैवत्यमनुसन्धेयम्।

दस्रसू स्त्री० दस्रौ सूते सू-क्विप्। सूर्य्यपत्न्यां त्वष्टृकन्यायां संज्ञायाम् त्रिका० अश्विनीकुमारशब्दे दृश्यम्।

दह दीप्तौ अक० दाहे सक०चु०उभ० सेट् इदित्। दंहयति ते अददंहत् त।

दह दाहे भस्मीकरणे सक०भ्वा०प०अनिट्। दहति अधाक्षीत् ददाह देहतुः। दग्धा धक्ष्यति धक्ष्यति। दग्धः दग्धिः दग्ध्वा दग्धव्यः दहनीयः दाह्यः। दाहः दहनम्। दाहयति अदीदहत् दिधक्षति "उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्" हितो० "क्रुद्धं कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः"भट्टिः दृश्यानङ्गारकारीव मैनान् धाक्षीः समूलकान्" भा०स०। ६०अ० "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः"सा०द०"देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग० "दग्धव्योऽसौ कटाग्निना" मनुः। "कर्म्मणि दह्यते अदाहि देहे। "दह्यते च कुलं सर्वम्"चाणक्यः। "देहे लङ्का मतेश्वरा" भट्टिः दंदह्यते। "दंदह्यमाना शोकेन" भट्टिः।

दहदहा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे "ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमेति च" भा० श०४७अ०दह दहेति बक्ति मयूरव्यं० कर्त्तरि चाभिदधातीति कर्त्तरि अयं साधुः एवं धमधमेत्यत्रापि बोध्यम्।

दहन पु० दह-ल्यु। १अग्नौ, "दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य"सा०द०"दह दहन! तदैतत् पापमङ्गं मदीयम्" सीतोक्तिः। २चित्रकवृक्षे, ३भल्लातके, ४दुष्टचेतसि च। ५कपोते पुंस्त्री० राजनि०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६दाहकमात्रे त्रि०।लोकदहन! मनो दहन इत्यादि। ७रुद्रभेदे पु०।"एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परमतेजसः। मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः,। अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परन्तपः। दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः, स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः" भा० आ० ६६ अ०। उपचारात् ८कृत्तिकानक्षत्रे "दहनविधिशताख्यामैत्रभं सौम्यवारे"

ज्यो० त०। भावे ल्युट्। ९दाहे न०। "अपरो दहने स्वकर्म्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना" रघुः।

दहनकेतन पु०न० दहनस्य केतन इव। धूमे हेमच०।

दहनप्लुष्ट त्रि०दहनादिव प्लुष्टं शोषणं यस्मात्। वैद्यकप्रसिद्धे (वेलेस्तारा) पदार्थे अग्निप्लुष्टादयोऽप्यत्र। तत्प्रदाने हि देहे वह्नेरिव शोषणं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः।

दहनप्रिया स्त्री ६त०। स्वाहायामग्निभार्य्यायाम् त्रिका०

दहनर्क्ष न०६त०। कृत्तिकानक्षत्रे "यदा विशाखासु महेन्द्रमन्त्री सुतश्च भानोर्दहनर्क्षयातः" वृ० सं० १० अ०। दहनभादयोऽप्यत्र।

दहनसारथि पु०६त०। वायौ।"दक्षिणदहनसारथिरयाहृतचञ्चलचूतकलिके" दशकु०। दहनसहचरादयोऽप्यत्र।

दहनागुरु न०दहनस्य दाहाय अगुरु।दाहागुरुणि राजनि०

दहनाराति पु० ६त०। जले राजनि०। तस्य वह्निनाशकत्वात् तथात्वम् दहनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र।

दहनोपल पु० दहनाय वह्नये हितः उपलः (आतसी) सूर्य्यकान्तमणौ हेम०। सूर्य्यकिरणसम्पर्केण हि ततो वह्नेः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम्।

दहनोल्का ६०। विस्फुलिङ्गरूपायामुल्कायाम् त्रिका०

दहर पु० दह-अर। १मूषिकायां २स्वल्पे ३भ्रातरि ४बालके च मेदि०। ५अतिसूक्ष्मे ६दुर्वोधे च "अथ यदिदं दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" छा०उ०। तत्र स्वल्पे "नेष्टा पत्नीमानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति चण्डातकं दहरं वा" कात्या०श्रौ० १४। ५। २ "परिधापयतीति कारितत्वादध्येषणात् भवति चण्डातकं चलनक उच्यते एवं हृग्भियुक्तोपदेशः अर्द्धोरुकं विलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः" दहरं तु कौपीनम् दहरशब्दस्याल्पवाचकत्वात्" कर्कः। २नरके ३वरुणे च उणादि०।

दहराकाश पु० कर्म्म०। चिदाकाशे ईश्वरे।

दह्र पु०दह-रक्। १दावाग्नौ २जठरे च। "सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः" भाग०४।१।३० "दह्राग्निः जठराग्निः" श्रीधरःस्वल्पार्थस्यैवात्र कर्मधारयः जठरस्थस्याग्नेः स्वल्पत्वात् इत्यन्ये।

दा दाने भ्वा०पर० सक० सेट् य इत्। यच्छति प्रणियच्छति अदात्। ददौ ददतुः। देयात्। दास्यति। देयम् दानीयं दातव्यं दत्तः दातुम् दत्त्वा।

दा दाने जुहो० उभ०सक०सेट्। ददाति दत्ते प्रणिददाति। दद्यात् ददीत। ददातु ददतु देहि दत्ताम् दत्स्व। अददात् अदत्त। अदात् अदित। ददौ ददिथ–ददाथ ददिव। ददे ददिषे। दाता देयात् दासीष्ट। दास्यति। कर्मणि दीयते अदायि अदायिषाताम्–अदिषाताम्। दासीष्ट–दायिषीष्ट दास्यते–दायिष्यते। दापयति। दित्सति देदीयते। दातव्यः दानीयः देयम्। दाता। दानं दायः दत्तं प्रत्तम्। दातुं दत्तिः दत्त्वा प्रदाय। ददत् ददानः। ददिवान्। "यो ददाति स कुकुदः" अमरः। "मूर्ध्नि मूर्द्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः" रामा०अयो० २६स० "दद्याच्चैवासनं स्वकम्" "सोऽन्तर्दशाहात् तद्‌द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" मनुः। "देहि युद्धं नरपते! ममाद्य रणमूर्द्धनि" भा० उ०१८३अ० "ददौ स दश धर्माय" मनुः। "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघुः। "पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः। तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च" विदग्धमु०। "न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम्" भा० आ०३४अ० "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे" गीता "देयं दारसुतादृते" याज्ञ०। "दत्तभुक्तफलं धनम्" दायभागधृतभारतम् "दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः" मनुः "सुता ददे तस्य सुताय मैथिली" भट्टिः। "आददानः परक्षेत्रात्" न दण्डं दातुमर्हति" "स ज्ञेयः दत्त्रिमः सुतः" मनुः "तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्" स्मृतिः। "अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्" यजु०६।२४। "दायादानपि दापयेत्" मनुः। "तेषामशीतिं यानानि रत्नपूर्णानि दापय" रामा०अयो०३२ स०। "स दाप्यः प्रथमं दमम्" याज्ञ० "अस्मभ्यमिन्द्र दित्ससि" ऋ०१।१७०।३ "दित्सन्त्यो यजमानश्चिकेत" ऋ०२।१४।१०।

अति+अतिक्रम्य दाने अत्यन्तदाने च। "न जीवन्तमतिददाति" कात्या० ४।१।२७। "अतिदाने बलिर्बद्धः" चाण०

अनु+पश्चाद्दाने तुल्यरूपदाने प्रतिनिधित्वेन दाने च। "न दूढ्ये अनुददासि वामम्" ऋ०१।१६०।५। "सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम्" ७।४५।२ "यः शर्धते नानुददाति शृध्याम्" २।१२।२०

अभि+आभिमुख्येन दाने "तथैव चैनमुक्तो वामपार्ष्णिमभ्यदात्" भा० व० १६७अ० गद्यम्।

अव+अधोदाने अवत्तम् आदिकर्मणि तु वा नादेशः यथाह सि० कौ० "अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते" चशब्दाद्यथाप्राप्तम्।

आ+ग्रहणे "दद्याच्चैवाददीत वा"। "शुभां विद्यामाददीतावरादपि" मनुः। "खं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह" भा०आ०८४अ०। "शरीरमात्तं मृत्युना" छा० उ० "आददानः परक्षेत्रात्" मनुः।

अप+आ+अपेक्ष्य ग्रहणे। "मृत्पिण्डमपादाय महावीरं करोति" शत०ब्रा० १४।१।२।१७

उद्+आ+उदस्य ग्रहणे "उदादाय पृथिवीं जीवदानुम्" यजु०१।२८। [रघुः।

उप+आ+सामीप्येन ग्रहणे "उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी"

परि+आ+परिवर्त्त्य ग्रहणे "पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम्" भा०उ०४८अ० "तस्मिन्नधीनादधीतमन्त्रां पर्याददीत च" भा०शा० ८६अ०,

प्रति+आ+प्रतिग्रहणे दत्तस्य पुनर्ग्रहणे च। "शुभाशुभं कर्मकृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे" भा०शा० २०२ अ० "न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम्" भा०आ०३अ०

वि+आ+अङ्गादेः प्रसारणे आत्म०स्वाङ्गप्रसारणे तु पर०। "व्यादायास्यं महारक्षास्तौ दृष्ट्वाऽथ ह्यधावत" हरिवं० ३१७ अ०। "भक्षयत्येष मां रुद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः" भा०व०६४अ०। "नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्" गीता।

परि+उपरिस्थापने। "त्रिते दुःस्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये परिदद्मसि" ऋ० ८।४७।१५ "परिदद्मसि उपरि दद्मः वयं त्रिताः परित्यजामः इत्यर्थः। अथवा त्रिते मयि यद्दुःस्वप्न्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परिदद्मसि अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य तयोरुपरि स्थापयामः" भा०

प्र+विधानादिना प्रकर्षेण च दाने। "प्रदानं स्वाम्यकारणम्" मनुः। "प्रत्तं जलं द्रुग्रजलमन्तिकेऽपाम्" भट्टिः। "नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे स्थितम्। हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु" मनुः।

अनु+प्र+पश्चात् प्रदाने। "एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठम्" शिक्षा।

प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे गृहीतस्य पुनरर्पणे "राज्यं प्रतिप्रदास्यामि" भा० उ० ५५२५ श्लो०।

सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने। "तदर्हमासनं तस्मै सम्प्रदाय यथाविधि। गां चैव मधुपर्कं च सम्प्रदायार्घ्यमेव च" भा० स०५ अ०। "अहन्यहनि चाप्येवं याचतां सम्प्रदीयते" भा० व०८५ ३१ श्लो०। अविच्छेदेन शिष्टानामाचारे च, सम्प्रदायः।

प्रति+प्रतिरूपदाने प्रत्यर्पणे च। "सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्" याज्ञ०। "प्रतिदास्यामि भगवन्! पुंलिङ्गं तव सुव्रत!" भा० उ० १९२ अ०।
"शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य गुरुरागतः। अशपत् पततां देहो निमे! पण्डितमानिनः। निमिः प्रतिददौ शापं गुरवे धर्मवर्जिने। तवापि पततां देहो लोभाद्धर्ममजानतः" भाग० ९।१३।५

दा लवने अदा० प० सक० अनिट् पित् तेन न घुसंज्ञा। दाति अदासीत् दायात्। "अग्निर्हि दाति रोमा पृथिव्याः" ऋ०१०।६५।४ "दाति छिनत्ति दाप् लवने अदादित्वाच्छपो लुक्" भा०। "कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय" १०।१३१।२ "स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः" ५।७।७ "अहिंसन्तु ओषधीर्दान्तु पर्वन्" अथ० १२।३।३१ "वर्हिर्देवसदनं संदामि" कात्या०श्रौ० कर्कधृतश्रुतिः। [उज्ज्वलद०।

दाक पु० ददाति यज्ञे हविरादिकं दा–क न कित्। यजमाने

दाक्ष त्रि० दक्षस्येदम् अण्। दक्षसम्बन्धिनि मखादौ "भागीयसां भागमादातुमिच्छन् मखो दाक्षो येन कृतोऽव्ययावत्" हरिवं०१३१ अ०। दाक्षीणां सङ्घः अङ्को लक्षणं वा इञन्तात् अण्। २दाक्षिसमुदाये ३तदङ्के च पु० ४तल्लक्षणे न०। "परम्परासंबद्धोऽङ्कः साक्षात्तु लक्षणम्" सि०कौ०। दाक्षेः छात्राः "इञश्च" पा० अण्। ५दाक्षेः छात्रेषु ब० व०। दाक्षेरागतः अण्। ६दाक्षेरागते त्रि०। गोत्रचरणात् वुञि प्राप्ते "न दण्डमानवान्तेवासिषु" पा० पर्युदासात् अणेव। ७दाक्षेः दण्डप्रधानमानवेषु दक्षान्तेवासिषु च तेन तद्भिन्नेषु दाक्षकः। तेषु तु दाक्षा- दण्डमानवाः शिष्या वा" सि०कौ०।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोत्रचरणात् वुञ्। १दण्डमानवान्तेवासिभिन्ने तत्सम्बन्धिनि तेषु तु अणेव। दाक्षशब्दे दृश्यम्। दाक्षीणां विषयो देशः राजन्या० वुञ्। २दाक्षेर्विषये पु०।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इञ् "यञिञोश्च" पा० यूनि फक् "इञः प्राचामिति" पा० विशेषणात् न युवप्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति" सि०कौ० १दक्षस्य यूनि गोत्रापत्ये। दाक्षायणस्य विषयो देशः ऐषुकार्या०भक्तल्। दाक्षायणभक्त तदीये देशरूपे विषये पु०। दक्षस्येदम् दाक्षं तस्य तदयनञ्चेति। २सुवर्णादावलङ्कारे न०। "दाक्षायणं दक्षिणा" कात्या० श्रौ० ४।४।२८। "दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते" कर्कः। "यो विभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यम्" यजु० ३४।५१। "दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः" वेददी०उक्तेः ३भूषणे च। तत्र दक्षस्य यून्यपत्ये "यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यम्" यजु०३४।५२। स्त्रियां ङीप्। "भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे" भा० शा०१७०अ० "दाक्षायण्योऽश्विनीत्याद्याः" अमरः। दक्ष एव दाक्षः तस्यायनं तत्कर्त्ता यज्ञभेदः संज्ञात्वात् पूर्वपदात्त्वम्। ४दक्षकृते यज्ञभेदे स च यज्ञः शत०ब्रा० २।४।४।२ उक्तो यथा
"प्रजापतिर्ह वा एतेनाग्रे यज्ञेनेजे प्रजाकामो बहुः प्रजया पशुभिः स्यां श्रियं गच्छेयं यशस्व्येवमन्नादः स्यामिति। स वै दक्षो नाम। तद्यदनेन सोऽयजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम" तद्विधिर्यथा "दाक्षायणयज्ञः प्राजापत्यश्चयशस्कामस्य" कात्या०श्रौ० ४।४।१। इत्यादिषु ३०सूत्रेषूक्तः। "तत्रैवं प्रथमं पौर्णमास्यां आद्यान्वारम्भणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययागः पुनरुद्धृत्य सांनाय्यवदुपक्रमः। प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेनैन्द्रेण दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैमृधः। मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः। पुनरुद्धृत्य तस्मिन् प्रतिपद्दिने ऐन्द्राग्नयागः पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया उपक्रमः। प्रातर्द्वितीयायामाग्नेयेन मैत्रावरुण्या च यागो यथोक्त पक्षे आदित्यश्चरुः तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमीययागः। ततः पुनरुद्धरणादिदधियागोपक्रमः। प्रातस्तृतीयायामाग्नेयसांनाय्ययागः पक्षे वैमृधः। तदानीमेवोद्धृत्यैन्द्राग्नयागः। पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्या उपक्रमः तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवम्प्रकारेण संवत्सरं यावत् प्रत्यहं कर्त्तव्यम्" कर्कः। तत्पद्धतिस्तु तत्र भाष्ये दृश्या। "ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च" मनुः। सुवर्णे "दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः" याज्ञ० "दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति इनि। दाक्षायणी" मिता०।

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इञि फक् ङीष्। १अश्विन्यादितारासु २सत्यां दुर्गायाम् मेदि० "सापि दक्षाय सुश्रोणी गौरी दत्ताथ ब्रह्मणा। दुहितृत्वे पुरा या हि रुद्रेणोढा महात्मना। सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम!" वराह०पु०। ३रेवतीनक्षत्रे हेम०। ४दन्तीवृक्षे रत्नमा०।५अदित्यां कश्यपपत्न्याम् "दक्षञ्च तेषामारम्भ प्रजाः

सम्यग्विवर्द्धिताः। तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः-सवासवाः। वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्यामरुतस्तथा”।

दाक्षायणीपति पु० ६त०। १शिवे २चन्द्रे च त्रिका०।

दाक्षायण्य पु० दाक्षायण्यामदितौ भवः बा०यत्। आदित्ये “प्रक्षोभतस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः। दाक्षायण्य स्तथादित्यो मनुश्चादित्यतस्तथा” भा० अनु०१४७अ०

दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इञ्। दक्षस्यापत्ये घोषादिषु परेषु अस्य आद्युदात्तता दाक्षिघोषः दाक्षिकन्था दाक्षिह्रद इत्यादि। संज्ञात्वेऽपि एततपूर्वककन्थायास्तत्पुरुषे “तत् पुरुषे शालाया नपुंसके” “कन्था च” पा० क्लीवत्वप्राप्तावपि “संज्ञायां कन्थोशीनरेषु” पा०उशीनरत्वाभावात् न क्लीवता। उशीनरदेशकन्थायान्तु क्लीवत्वात् नाद्युदात्तता। “कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्” पा०एततपूर्वककन्थादिभ्यः भवादौ छ। दाक्षिकन्थीयं दाक्षिनगरीयमित्यादि। “कूलसूदस्थलकर्षाः” पा० आद्युदात्तात् अस्मात् परस्यकूलादीनामादिरुदात्तः। दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः। एतौ च ग्रामविशेषवाचिनौ। अस्य इद्धत्वात् प्रस्थशब्दे परे नाद्युदात्तता। दाक्षिप्रस्थः।

दाक्षिण त्रि० दक्षिणा प्रयोजनमस्य अण्। ऋतुग्रहाङ्गहोमभेदे स च “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिणानि जुहोति” शत०ब्रा०४।३।४।६ इत्युपक्रम्य दर्शितः “इडां भक्षयित्वा शालाद्वार्य्ये दाक्षिणहोमः” कात्या०श्रौ० १०।२।४ “ततः शालाद्वार्य्ये दाक्षिणहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिणहोम इति संज्ञा “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यं दाक्षिणानि जुहोतीति” श्रुतत्वात् दाक्षिणानि दक्षिणा प्रयोजनानि येषाम्” कर्कः।

दाक्षिणक पु० दक्षिणायां कर्मसमाप्तौ द्रव्यदानरूपायां क्रियायां प्रसृतः दक्षिणमार्गेण चन्द्रलोकं गच्छति वा वुञ्। १दक्षिणातत्परे इष्टापूर्त्तेन २चन्द्रलोकगामिनि च उपचारात् दक्षिणमार्गगामिनो ३बन्धे च। “विपर्य्ययादतत्त्वज्ञाना दिष्यते बन्धः स च त्रिविधः प्राकृतिकोवैकृतिको दाक्षिणकश्चेति इत्युपक्रमे “इष्टापूर्त्तेन-दाक्षिणकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमनाबध्यत इति” सां०कौ०। [लायां भवे।

दाक्षिणशाल त्रि० दक्षिणशालायां भवःञ। दाक्षिणशा-

दाक्षिणात्य त्रि० दक्षिणा भवः “दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्” पा० त्यक्। १दक्षिणाभवे २नारिकेले पु० राजनि०।

दाक्षिणापथक त्रि० दक्षिणापथे देशे भवः धूमा० वुञ्। दक्षिणापथदेशभवे।

दाक्षिण्य न० दक्षिणस्य अनुकूलस्य पटोर्वा भावः ष्यञ्। १आनुकूल्ये २पटुतायाम्। “नारदो मत्प्रियं कुर्वन् मुनिरक्लिष्टकर्मकृत्। दाक्षिण्यादनुरोधाच्च दक्षवाक्यात संशयः” हरिवं०१२६अ०। “तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा” रघुः। “दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम्” सा०द०उक्ते ३नाटकलक्षणभेदे च।

दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इञ्। “इतो मनुष्यजातेः” पा०ङीष्। १दक्षस्य स्त्र्यपत्ये २पाणिनिमुनेर्मातरि च

दाक्षीपुत्र पु० ६त०। पाणिनिमुनौ हेमच०।

दाक्षेय पु०दाक्ष्या अपत्यम्। पाणिनिमुनौ हेमच०।

दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ्। १कौशले सहसाप्रत्युत्पन्नकार्य्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्तौ “शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानाञ्च परिग्रहम्” मनुः। “दाक्ष्यं सद्यःफलदं यदग्रतः” माघः।

दाघ पु० दह–भावे घञ् न्यङ्क्वा० कुः। दाहे शब्दार्थचि०।

दाडक पु० दल–ण्वुल् लस्य डः। दन्ते शब्दार्थक०।

दाडिम त्रि०दल–विशरणे भावे घञ् दालेन निर्वृत्तः भावात् इमप् लस्य डः। स्वनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे मेदि० “तत् फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम्। तत्र स्वादु १त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम्। हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु। कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम्। स्वाद्वम्लं २दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु। अम्लन्तु ३पित्तजनकमुष्णं वातकफापहमिति” भाव०प्र०। २एलायां मेदि०। अस्य स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्। “वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ” नैष०“रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः” देवी०। एतत् स्थिता दुर्गा रक्तदन्ती। अमरे पुंस्त्वोक्तिः प्रायिकी उदाहरणं दृष्ट्वा मेदिनिकरेण त्रिलिङ्गत्वस्योक्तेः।

दाडिमपत्रक पु० दाडिमस्य पत्रमिव पत्रमस्य कप्। रोहितकवृक्षे २राजनि०

दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य। १रोहितकवृक्षे ६त०। २दाडिमस्य पुष्पे न०।

दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य। १शुकखगे २दाडिमप्रियमात्रे त्रि० शब्दरत्ना०

दाडिमभक्षण पु०दाडिमं भक्षयितुं शीलमस्य ल्यु। १शुकखगे शब्दच०। २दाडिमफलभक्षके त्रि०। भक्ष–भावे ल्युट् ६त०। ३दाडिमफलस्य भक्षणे न०

दाडिमादिचूर्ण न० दाडिमफलत्वगादिचूर्णविशेषे। “द्वे

पले दाडिमादष्टौ खण्डाद्व्योषं पलत्रयम् । त्रिसुगन्धिपलञ्चैव चूर्णमेकत्र कारयेत् । तच्चूर्णं मात्रया भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” वैद्य०

दाडिमाष्टक पु० दाडिमस्य तत्त्वचः अष्टकं पलाष्टकं यत्र । दाडिमफलत्वगादियुक्ते चूर्णभेदे “कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । यमानी धान्यका जाटी ग्रन्थिव्योषं पालांशकम् । पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः । गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः” चक्रद०। कपित्थाष्टकञ्च १६६०पृ० उक्तम् तद्वद्गुणयुतोऽयमिति बोध्यम् ।

दाडिमीरस पु० “दाडिमं घृतसन्तप्तं तत्र पात्रे विनिःक्षिपेत् । ततः पक्वः पटे पूत इति स्याद्दाडिमीरसः” इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमीसार पु० दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् । दाडिमवृक्षे राजनि०। [इष्टो शब्दार्थचि० ।

दाडिम्ब पु०दा–बा०ड़िम्ब डस्य नेत्त्वम् । (डालिम) । ख्याते

दाड़ी स्त्री दल्यते फलेऽसौ दल–कर्म्मणि घञ् गौरा० ङीष् लस्य डः । दाड़िमे पा० । तस्याः फलम् । अण् तस्य हरितक्या० लुपि “हरीतक्यादि चेति” प्रकृतिलिङ्गत्वात् २तत्फलेऽपि स्त्री ।

दाढ़ा स्त्री दैप् शोधे दा–दाने सम्पदा०भावे क्विप् दे शुद्धये दानाय वा ढौकते ढौक–बा०ड । १दन्तभेदे दंष्ट्रायाम् हेम० । दानाय प्रेरणे २प्रार्थनायां ३समूहे च” शब्दार्थकल्प० । स्वार्थे क क्वापि अत इत्त्वम् । दाढ़िका तत्रार्थे हेम० । दाढ़ायै केशसमूहाय प्रभवति ठक् । दाढिका (दाड़ि) श्मश्रुणि । “केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढ़िकायां च” मनुः । “दाढिकायां श्मश्रुणि” कुल्लू० ।

दाण्ड पु०स्त्री दण्डस्य इक्ष्वाकुपुत्रभेदस्यापत्यम् शिवा० अण् । १दण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । दण्डस्य भावः पृथ्वा० । वा अण् । २दण्डभावे न० । ३आयुधजीविसङ्घभेदे । दण्डानां समूहः अञ् । ४दण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्डि)कि त्रि० “आङ्कित्रिगर्त्तषष्ठांश्च कौण्डोपरथदाण्ड(ण्डि)की । क्रोष्टुकिजालमालिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः” सि० कौ०उक्ते त्रिगर्त्तषष्ठे आयुधजीविसङ्घभेदे ततः स्वार्थे छ । दाण्ड(ण्डि)कीय तत्रार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो यस्यां तिथौ “सास्यां क्रियायाम्” पा० सूत्रेण संज्ञायां ञः । दण्डमात्रस्यतिथिभेदे ।

दाण्डाजिनिक त्रि० दण्डाजिनेन तद्धारणेनार्थानन्विच्छति “अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम्” पा०ठञ् । मायाविनि कपटेनार्थलाभेच्छया दण्डाजिनधारिणि

दाण्डायन पु० दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्डगोत्रापत्ये तस्य स्थलं दाण्डिनायनस्थलम् । ग्रामभेदे “कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्थस्थलशब्द आद्युदात्तः” सि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्धारणेन जीवति वेतना० ठञ् । दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । दाण्डिक्य तद्भावे न० । [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु

दाण्डिन् पु० ब०व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।

दाण्डिनायन पुंस्त्री० दण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक् दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः । दण्डिनोगोत्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लवने कर्म्मणि क्त । १लूने, २छिन्ने । दैप्-शोधे कर्त्तरि क्त । ३शुद्धे च । दो–खण्डने इत्यस्य तु दितः दा–दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री०दैप् शोधे दाप् लवने भावे क्तिच् । १शुद्धौ २छेदने दा–दाने बा०ति । ३दाने ४दत्ते च “मरुतो दातिवारः” ऋ०१।१६७।८। “दातिवारः प्रदेयजलः दत्तवरणीयहविर्लक्षणधनो वा” भा०

दातु न०दा–भावे तुन् । १दाने “कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ” ऋ० १०।९९।१ “कद् दातु किं दानम्” भा० “सहस्रदातु पशुमद्धिरण्यवत्” ऋ०६।७२।६। २दातरि त्रि० ।

दातृ त्रि० दा–दाने तृच् ।१दानकर्त्तरि २दानशीले च “दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति” कुमा० “कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते” यजु०७।४८ स्त्रियां ङीप् । शीलार्थे तृचि तु न कर्म्मणि षष्ठी “स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः” ऋ० ५।७।७। दातृधर्मश्च दानशब्दे दृश्यः ।

दातूह पुंस्त्री० दाप्–लवने क्तिन् दातिमूहते ऊह–अण् दो–खण्डने क्तिन् दितिं वहति वह–क ऊठ् दित्यूहः ततः स्वार्थे अण् देविकाशिंशपेत्यादिना आत्त्वम् । १कालकण्ठके पक्षिभेदे अमरः । २जलकाके राजनि० । ३चातके मेदि०४मेघे पु०शब्दर० । जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां ङीष् । “सारसं रज्जुदालं च दात्यूहं शुकसारिके” मनुः “क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान्” याज्ञ० ।

दात्यौह पुंस्त्री दात्यूह+पृषो०। दात्यूहे खगे शब्दर०

दात्र न० दो–खण्डने दाप् लवने वा करणे ष्ट्रन्। छेदन साधने लवित्रे (दा) अस्त्रभेदे अमरः। "क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च दात्रैरञ्जलिकैस्तथा" हरिव०२३७ अ०"दात्रेण धान्यं लुनाति" व्या०। दा–दाने कर्मणि त्र। २दातव्ये। "दात्रं यत्नोपदस्यति" ऋ०८।४३।२२ "दात्रं दातव्यम्" कर्त्तरि त्र। ३दानकर्त्तरि "सोमस्य दात्रमसि" यजु०१०।६"दात्रं दानकर्त्तृ" वेददी०दा दाने भावे त्र। ४दाने "तद्वां दात्रं महि कीर्त्तेन्यम्" ऋ०१।११६।६ "दात्रं दानम्" भा०।

दात्व पु० दा–दाने त्वन्। १दातरि २यज्ञकर्मणि च उज्ज्वल०।

दाद पु०दद–भावे घञ्। दाने "दत्त्वा च विविधान् दादान् पूजयित्वा च वै द्विजान्" भा०श० ३७अ० "तत्र दत्त्वा बहून् दादान् विप्रान् संपूज्यमाधवः" ४०अ०।

दाधिक त्रि० दध्नि दध्ना वा संस्कृतः दध्ना चरति दध्ना संसृष्टं उपसिक्तं वा ठक्। १दध्नि संस्कृतद्रव्ये २दध्नाचारिणि ३दध्ना संसृष्टे ४दध्नोपसिक्ते च "बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधि चतुर्गुणम्। साधितं दाधिकं नाम गुल्मनुत् प्लीहशूलजित्" सुश्रुतोक्ते गुल्मादिनाशके ५औषधभेदे न०।

दाधित्थ न० दधित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् अञ्। दधित्थस्य कपित्थस्य विकारे। तस्य परिमाणम्। तत्प्रत्ययात् पुनरञ्। २दाधित्थपरिमाणे न०।

दाधृवि स्त्री धृवि–यङ् लुक् इन्। धरित्र्यां माधवः "युवा यांशो नु दाधृविभरध्यै"ऋ०६।६६।२। "दाधृविर्धरित्री" भा०।

दाधृषि त्रि० धृष–यङ्लुक्–इन्। अत्यन्तधर्षके "ब्रह्मणा यामि सवनेषु दाधृषिः" ऋ०२।७।७ "दाधृषिर्धर्षकः" भा०"सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रम्"ऋ०४।११६।८"दाधृषिमत्यन्तधर्षकम्" भा०।

दान आर्जवे ऋजूकरणे सक० उभ० भ्वा० स्वार्थे सन्। छेदने तु न सन्। दीदांसति ते अदीदांसीत् अदीदांसिष्ट छेदने तु दानति ते। अदानीत् अदानिष्ट दीदांसयति दानयति। दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः दानति काष्ठं छिनत्तीत्यर्थः।

दान न०दा–दाने दो–खण्डने दैप् शोधने वा भावादौ ल्युट्। १गजमदजले २दीयमाने त्रि० ३धने न० "दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे" माघः "सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभीरणश्रीः" नैष० "आसीदनाविष्कृतदानराजिः"रघुः। ४पालने ५छेदने ६शुद्धौ च स्वस्वत्वत्यागादुकूलव्यापारभेदे स्वत्वाभिसम्बानापूर्वकस्वत्वत्यागे दानपदार्थनिरूपणं तदङ्गादिकं च शुद्धि० त० यथा

देवलः "अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्। दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते" अर्थोद्रव्यम्। उदिते शास्त्रकथिते श्रद्धा देवलोक्ता यथा "सत्क्रतिश्चानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता"। अतएव भगवद्गीतासु "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्। असदित्युच्यते पार्थ! न च तत् प्रेत्य नेह च"। हरिवंशे बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् "अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम्। अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्यपुङ्गव!"। प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायत्तीकरणमिति यावत्। तेन शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो दानम्। ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातुः स्वत्वं निवर्तते इति रत्नाकरप्रभृतयः। वस्तुतस्तु "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" मनूक्तेर्दानमात्रात् सम्प्रदानस्य तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्वमुत्पद्यते पितुः स्वत्वोपरमात्तद्धने गर्भस्थस्येव। तेन शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागोदानम्। तथाच दत्तस्य प्रतिग्रहो न तु प्रतिग्रहघटितं दानमिति। व्यक्तमाह कात्यायनः "पिता दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्रामयति" आदाय प्रतिगृह्य ततोहस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः। "दत्त्वान्ते स्वस्तिवाचयेत्" इति वक्ष्यमाणवचनाच्चेति। अतएव मरीचिः "वत्सगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः। मनसा यस्य यद्दत्तं तद्धि तस्योपतिष्ठते"। नचैतत्तर्पणमात्रपरं वत्सगोष्विति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यदिति सामान्याभिधानेन छागाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन श्राद्धादावपि तथा। "एकत्र निर्णीतः" इति न्यायाच्च। अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरधनवत्तद्धनस्वामिकुले प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिधृतधौम्यः "परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत्। गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु"। दानकल्पतरौ नारदः "ब्राह्मणस्य च यद्दत्तं सान्वयस्य न चास्ति सः।

सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु । यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धिबान्धवाः । दद्यात् सजाति-शिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत्" अतएव आत्मीया-न्तस्य पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव "मनसा पात्र-मुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते" इति नारदीयोक्तम् । दाना-नन्तरमेव स्वीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत्र तु पात्रविशेषानुद्देश्यकदानं तत्र दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात् तदधीनसम्प्रदानविशेषनिरूपितस्वत्वं त्यागादेव जायते । तत्र प्रतिपादनमाह मत्स्यपुराणम् "न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधाः । तिष्ठद्भयापहं यस्मात् शोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम्"। "संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तमिति" हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे "तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे । प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् । अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्ब्रह्मस्वं दत्तं विनाशिनि" । तद्धेम ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसात्कृतम् यदि चौरा-दिनापह्रियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः । "द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् याजयेदध्यापयेत्" इति श्रुतौ याजनाध्यापनसाह-चर्य्यात् प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वादिति दायभागः । नतु प्रतिग्रहात् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधौम्य-नारदीयवचनविरोधात् । सम्प्रदानस्वीकारात् पूर्वं त्यक्तद्रव्यस्यान्येन ग्रहणे ब्रह्मस्वानपहारापत्तेश्च । एवञ्च दाने सम्प्रदानस्य कारणतोद्देश्यत्वात्, तत्त्वनु-मतिद्वारा मानाभावात् मनसा पात्रमनुद्दिश्येत्यत्र व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागाच्छिदत्तमपि दातुः स्वत्वं संप्रदानाग्रहणादसम्यक्त्वेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः स्वत्वमुत्पद्यते । तथाच नारदः "दत्त्वा दानमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्" असम्यक्त्वञ्च दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा अय-थार्थदानाद्वा सम्प्रदानभ्रान्त्यादिना वा पित्राद्यसम्मत्या-दिना वा दातुरेवाशुद्ध्या व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाच-स्पतिमिश्राः । तथाच देवलः । "दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्म्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्ये-तानि षड्विदुः" । धर्म्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरम् "देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं तथा । यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! तदनन्तं प्रकीर्त्तितम्" । प्रतिग्रहाभावे प्रतिग्रहीतृरूपाङ्गाभावादसम्यक्त्वम् । दत्ताप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तथेति विज्ञानेश्वरः । अतएव यज्ञाद्यर्थं याचकाय धनं दत्त-मपि तेन तदकरणे पुनस्तद्ग्रहणमाह मनुः "धर्म्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्याचते धनम् । पश्चाच्च न तथा यत् स्यान्न देयन्तस्य तद्भवेत्" । दत्तस्य गृहीतस्य भुक्त-स्यापि पुनरादानश्रुतेः सुतरां पात्रस्योपेक्षायां तथेति । उपेक्षया स्वत्वहानिमाह बृहस्पतिः "प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनम् । तस्य तत् सिद्धि-माप्नोति हानिश्चोपेक्षया तथा" । अतएव प्रतिग्रहीतु-स्त्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारीतः "प्रति-श्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य छेदनेन च । विविधान् नरकान् याति तिर्य्यग्योनौ च जायते । वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम् । तद्धनं ऋणसंयुक्तम् इह लोके परत्र च" । दत्तस्योच्छेदनं स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहीतृ-दौनविक्रयादिकं विना छेदं बलात् स्वीकरणं नतु तद्विक्रीतादेर्ग्रहणम् । तथा चाश्वमेधिके पर्व्वणि युधि-ष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं "दत्तैषा भवता मह्यं ताञ्च भूमिं ददाम्यहम् । अरण्यं दीयतां मेऽद्य आसीत् पूर्वन्तु ते यतः" इति कात्यायनः "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्म्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्-सुतो नात्र संशयः" । आर्त्तेन जन्मप्रभृति महारोगि-व्यतिरिक्तरोगिणेत्यर्थः । महारोगिणां दाने "तेषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु" इति प्रागुक्त-भविष्यपुराणीयनिषेधात् । एवञ्च मुमूर्षुदत्तस्य यद्दानो-पसर्गत्वाभिधानं तद्धर्म्मार्थेतरदानपरम् । स्मृतिः "स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्" । अत्र श्राद्ध-वल्लीपितदेशाभिधानात् "यज्ञोदानं तपोजप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-कोटिगुणं भवेत्" इति स्कान्दे गङ्गायामिति गङ्गा-तीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । पाद्मे "शिवस्य विष्णोरग्नेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम्" । लिङ्गपुराणे "शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् । तत्र दानञ्च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्" । यत्र भूर्लोके । भूर्लोकमाह विष्णुपुराणम् । "पादगम्यञ्च यत् किञ्चि-

इत्यस्ति पृथिवीमयम् । स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः" पृथिवीमयं पार्थिवम् । ततश्च शालग्रामस्य पात्राद्यवस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव कीकटभूमौ शालग्रामावस्थानं तीर्थाय मैथिलानां दुराचरणमेव । शङ्खलिखितौ "आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्ज्जयेत् । कर्म्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ" । स्मृतिः "गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्द्धकम्" । विष्णुधर्म्मोत्तरम् "सीदते द्विजमुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति । सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते" । यमः "आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । मात्स्ये "अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम् । केशेष्विव गृहीतस्तु मृत्युना धर्म्ममाचरेत्" । भारते "एकां गां दशगुर्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः" । व्यासः "ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति" । तथा "भुक्त्वा दानं न शस्यते" । अतएवाग्निपुराणम् "घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति" । देवलः "अपापरोगी धर्म्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः । अनिन्द्याजीवकर्म्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते" अनिन्द्याजीवकर्म्मा अगर्हितजीवनोपायः । तथा "अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्ज्जितं धनम् । अल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते" । अपराबाधं परपीड़ारहितम् अक्लेशं पात्रक्लेशाजनकम् । तथा "यत् यच्च दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः । दानार्हौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा" देवलः "इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत्" इष्टं यजनं अनुकीर्त्तनं कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजननशक्तिहीनं वृथा रक्षादिप्रयोजनं विना । देवलः "पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्म्मबुद्ध्या यत् धर्म्मदानं प्रचक्ष्यते" । प्रयोजनमिह लौकिकमभिहितम् । याज्ञवल्क्यः "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्ष्यते" । वृत्तमाचारः । विष्णुधर्म्मोत्तरे "पतनात् त्रायते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते" । महाभारते "पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे" । अत्र साक्षाच्छूद्रदत्तघृततण्डुलाद्यनुपयोगीति दानसागरः । शूद्रस्वत्वाश्रयान्नाभोजीति रत्नाकरः । वस्तुतस्तु इमूषुप्रकरणाभिहितशूद्रान्नानुपयोगीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः "दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः" । निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु । वृद्धमनुः "सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म्म श्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु" । विवादचिन्तामणौ वशिष्ठः "शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषामिति" । कात्यायनः "विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः" । एवं भरणासामर्थ्य एव परित्यागः । मनुः "सप्त वित्तागमा धर्म्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" । दायोऽन्वयागतः लाभो निध्यादेः । जयः संग्रामादेः । प्रयोगः कुशीदं, कर्म्मयोगः कृषिवाणिज्यपुत्रकन्यादि । वृहस्पतिः "कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते । मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्म्मोऽन्यथा भवेत्" । कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः । अस्यापवादमाह स एव "कुटुम्बं पीड़यित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता" । अतएव भविष्यपुराणे "स्वल्पे महति वा तुल्यं फलमाढ्यदरिद्रयोः" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्मै च तद्भवेत्" । हारीतः "तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म चेदाहुर्वृद्धिं विद्याच्च तामसीम्" । तामसी वृद्धिर्म्लेच्छाधिपत्यरूपा इति रत्नाकरः । "राजसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भी राजसैस्तथा । राजसं भावमास्थाय राजसो यज्ञ उच्यते । राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरयस्वर्गयोर्ज्जन्म क्रूरराज्यं श्रिया युतम् । सात्त्विकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिः सात्त्विकैस्तथा । सात्त्विकं भावमास्थाय सात्त्विको यज्ञ उच्यते । सात्त्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा

तथा। देवलोके ध्रुवं वासो देवसायुज्यमेव च"। मत्स्यपुराणञ्च "येषां पूर्वकृतं कर्म सात्विकं मनुजोत्तम!। पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम्। कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम्। कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम्" इत्याणामपि तत्तद्भेदमाह नारदः "पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यद्यत्तत् कृष्णं समुदाहृतम्। पार्श्विकः पालतया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः। आर्त्त्या परपीड़या, प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना,साहसेन समुद्रयानगिर्य्यारोहणादिना, व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना। कृष्णं तामसं इति रत्नाकरः। "कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशालानुवृत्तिभिः। कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्" अनुवृत्तिः सेवा। "श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम्। धनं सप्तविधं शुक्लं मुनिभिः समुदाहृतम्"। श्रुतेनाध्ययनेन शौर्य्येण जयादिना तपसा जपहोमदेवार्च्चनादिना कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धं शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना, याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम् अन्वयागतं दायादिभ्योलब्धं शुद्धं सात्विकम्। अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूपार्जनगणे चौर्य्यस्यापि निर्द्देशाच्चौर्य्योपात्तद्रव्येऽपि यथेष्टविनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वमस्तीति प्रतीयते भवदेवभट्टसम्मतोऽयं पक्षः। यत्तु "द्रव्यमस्वामिविक्रीतं पूर्वस्वामी समाप्नुयात्" इति याज्ञवल्कीयेन चौरविक्रीतस्यास्वामिविक्रीतत्वमुक्तं तत्रास्वामिपदमप्रशस्तस्वामिपरं "अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञार्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति प्रागुक्तत्वान्नतु स्वामित्वाभावपरं प्रागुक्तनारदवचनविरोधात्। "ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन। दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति" इत्यनेन चौरस्वत्वाभिधानाच्च अतएव याज्ञवल्क्यः बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्"। मनुरपि "तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः" इत्याभ्यां त्र्यहोपवासषडुपवासानन्तरं धान्यचौर्य्येण जीवनाभिधानात्तदस्य बलिवैश्वदेवार्हता प्रतीयत इति। (अहोरात्रे भोजनद्वयविधानात् त्रिरात्रोपवासे षड्भोजनस्य सम्बन्धेन वाक्ययोरेकवाक्यतया त्रिरात्रोपवास एव सिद्ध्यति। अतः षडुपवासस्य पाक्षिकत्वोक्तिश्चिन्त्यमूला)। व्यक्तं हरिवंशीयसप्तव्याधोपाख्याने "ते नियोगाद्गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समपालयन्। क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा। पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपभुञ्जीत भारत!। स्मृतिः प्रत्यवमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्"। अत्र गुरोर्गां हत्वा श्राद्धेन चौराणामपि जातिस्मरत्वदर्शनाच्चौर्य्येण स्वत्वं प्रतीयते। एतत्तु अत्यन्ताशक्तानां शक्तानां तु मत्स्यपुराणे "गामग्निं ब्राह्मणं शास्त्रं काञ्चनं सलिलं स्त्रियः। मातरं पितरञ्चैव ये निन्दन्ति नराधमाः। न तेषामूर्द्धगमनमेवमाह प्रजापतिः। परस्वं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति। न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः" इति सात्विकराजसिकवत् फलाभावपरम्। अन्यथा प्रागुक्तहारीतादिवचनविरोधापत्तेः। शातातपपराशरौ "सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्। भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्" वशिष्ठव्यासपराशराः "यस्य चैकगृहे मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः। बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः"। शातातपः "मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते। दातुर्निष्कृत्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति। न ददस्वेति यो ब्रूयात् देवाग्नौ ब्राह्मणेषु च। तिर्य्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते"। वशिष्ठः "परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम्। यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठते"। अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षमम्। यमः "सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति। न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते"। अत्रैव दृष्टफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादिफलमाप्नोतीत्यर्थः। महाभारते "पङ्ग्वन्धबधिरामूकाव्याधिनोपहताश्च ये। भर्त्तव्यास्ते महाराज! न तु देयः प्रतिग्रहः"। व्याधिना यक्ष्मादिना। व्यासः "मातापितृभ्यां यद्दत्तं यद्दत्तं भ्रातृबन्धुषु। आत्मजेषु च यद्दत्तं सोऽनन्तस्वर्गसंक्रमः। पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरेव च। अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्य्ये दत्तमक्षयम्"। विशेषयति नारदः "साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम्। योऽसद्भ्यः प्रतिगृह्यापि पुनः सद्भ्यः प्रयच्छति। आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते हि सः" धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरमिति। शेषाद्धे स्कान्दे विशेषः। गोतमः "अन्तर्जानु करं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम्। फलांशमभिसन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः"। उदकस्तुतिमभिप्रायाह हारीतः "तस्मादद्भिर-

वोक्ष्यैतद्दद्यादालभ्य एव च” इति अवोक्ष्य प्रोक्ष्येति रत्नाकरः। अत्र यद्यपि “उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्। न्युब्जेनाभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्” इति वर्द्धमानधृतेन विरुद्धम्। अतएव कुसुमाञ्जलौ प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि “यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि काञ्चनम्। तेषां दैवतमुच्चार्य्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने। उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना प्रतर्पयेत्” इति कालिकापुराणाद्व्याख्यानेऽपि न शास्त्रविरोधः। वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्पिकम्। आलभ्य पाणिना स्पृष्ट्वा। आपस्तम्बः “सर्व्वाण्युदकपूर्व्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” इति। अन्वाहार्य्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्य्यात् वीहारे यज्ञे नोदकपूर्वतानियमः इति कल्पतरुरत्नाकरौ। अन्वाहार्य्यममावस्याश्राद्धं एवञ्चापस्तम्बसूत्रैकवाक्यत्वात् यथाश्रुति वीहारः इति जैमिनिसूत्रेऽपि श्रुतिरुत्पत्तिवाक्यं शाब्दी व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तिव्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथाश्रुतः स एव विनियोगवाक्ये ग्राह्य इति सूत्रार्थः। ननु श्रुतैरेव शब्दैर्वाक्यरचना कार्य्येत्यर्थः मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेरदृष्टार्थतापत्तेश्च। ततश्च सङ्कल्पादिवाक्ये सङ्कल्पविषयीभूतस्यार्थस्याभिलप्यमानत्वादभिलापे तु तद्वाचकसर्वशब्दानां सामर्थ्यात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिलापो न स्यादश्रुतत्वात् तथा “कपिलाकोटिदानात्तु गङ्गास्नानं विशिष्यते इति ब्रह्माण्डपुराणात् ‘कपिलाकोटिदानजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टानुमताभिलापो न स्यात्। अतएव ग्रहादीनां नानामुनिभिर्नानानामान्युक्तानि तेषां यत् किञ्चिन्नाम्नैवोल्लेखाय। तथाच मत्स्यपुराणम् “सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः। राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहालोकहितावहाः”। याज्ञवल्क्यः “सूर्य्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रः बृहस्पतिः। शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः” यत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्य नानानामोपादनं तत्र ततएव तान्येवाभिलप्यानि न तु नामान्तराणि एवं यत्र बहुभिर्मुनिभिर्यन्नामाभिधीयते तत्र तदेव वक्तव्यं तथाभिधानेन श्रुतिस्तत्रैव तात्पर्य्यं प्रतीयते। एवञ्च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि विधिशब्दस्य विधिवाक्यस्यदेवताप्रतिपादकमात्रस्य मन्त्रसम्पादकत्वं बोध्यम्, योगियाज्ञवल्क्येन “मित्रोधाताभगस्त्वष्टा पूषार्य्यमांशुरेव च। पर्य्यायनामभिश्चैव एकएव निगद्यते” तथा। “वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्यएव प्रसीदति” इत्युक्तम्। अतएव मनुः “वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्। अन्रतस्यैनसस्तस्य कुर्व्वाणा निष्कृतिं पराम्”। अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात् वाग्दैवत्यचरुणा सरस्वतीयजनं संगच्छते। अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विरुद्धं स्यात्। तेऽसत्यवचने सम्भाव्यमाने शूद्रविट्क्षत्त्रियविप्रवधविषयान्टतादिसाक्षिणः। स्मृतिः “नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्राङ्मुखो देवकीर्त्तनात्। उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत्”। देवकीर्त्तनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी देवकीर्त्तनं कृत्वेत्यर्थः। ततश्च दातामुकदैवतं विष्णुदैवतं वा वक्तव्यमिति।

देयद्रव्यदेवा विष्णुध०उक्ता यथा “अभयं सर्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदेवता। कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः। प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगोयमदैवतः। तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम्। महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैरृतो भवेत्। रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते। मेषन्तु वारुणं विद्याद्वराहो वैष्णवः स्मृतः। आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः। जलाशयानि सर्व्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम्। कुम्भञ्च करकञ्चैव वारुणानि विनिर्दिशेत्। समुद्रजानि रत्नानि सामुद्राणि तथैव च। आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलौहानि चाप्यथ। प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वान्नमपि च द्विजाः!। ज्ञेयानि सर्वगन्धानि गान्धर्व्वाणि विचक्षणैः। बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च। पक्षिणश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः। विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च। सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि पण्डितैः। सर्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्म्मा तु दैवतम्। द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह। फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः। मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च। छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च। उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्ज्जितम्। कौत्तानाङ्गिरसं त्वेतत् प्रतिगृह्णीत मानवः। पार्य्यन्तञ्च तथोशीरं वर्म्मशस्त्रध्वजादिकम्। व्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदैवतम्। गृहन्तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः!। तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदैवतम्”। देवकीर्त्तनादित्यत्र

देयकीर्त्तनादिति षट्त्रिंशन्मते पाठः व्याख्यातश्च हेमाद्रिणा "देयकीर्त्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः।

विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्ददानीति ततो वदेत्। तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः"। व्यासः "नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः। परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे" इति। सम्प्रदानवाक्येऽहंप्रयोगमाह कात्यायनः "अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते" एवञ्च सम्प्रददे ददानीत्येतयोर्विकल्पः स च व्यवस्थितः आत्मगामिफले सम्प्रददे परगामिफले ददानीति उभयपदित्वात् दाधातोः फलवति कर्त्तर्य्यात्मने पदं दृश्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिस्वरसात्। अतएवात्मनेपदं परस्मैपदम् इत्येतयोरात्मने परस्मै इत्याभ्यां समाख्या सङ्गच्छते। ददानीत्यस्य दद इतिवत् वर्त्तमानार्थतेति। अतएव "सकृदाह ददानीति" मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते अनुमत्यर्थे तु सकृत्त्वाभिधानमप्रयोजकमिति। श्राद्धादौ फलभागिनां गोत्राद्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तथोल्लेखाचारः। हारीतः "अथासद्द्रव्यदानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते तच्च दानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रं परिक्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यस्मावितमल्पं यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्चादत्त्वा प्रकीर्त्त्यते स्मयदानं यच्चाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राक्षसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति अवतृक्तं पैशाचं यच्चावज्ञातं ददाति दत्त्वा वावजानीते सुमूर्षोस्तामसं यच्चाप्रकृतो ददाति एते दानोपसर्गायैरुपसृष्टं दानमप्रसिद्धमस्वर्ग्यमयशस्यमध्रुवफलं भवत्यफलं वेति"। तर्हि त्यागानन्तरकाले, हस्तार्पणसम्भवेऽप्यदानमसमर्पणम्। उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दत्तः। "मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे। दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्"। तन्मात्रं यथोक्तोपकरणरहितम्। सोपधं सच्छद्म अन्यस्मावितं लोकसम्भावनार्थं प्रकाशितम्। अनिष्टदानं शत्रवे दानं, स्मयोभानभेदः अप्रकृतोभयादिमान्। तथाच नारदः "अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकरुगन्वितैः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्। कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्"। "प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तस्योपाध्यसिद्धौ" इति विवादचिन्तामणिः। एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम्"।

हेमाद्रौ दान॰ख॰ दानाङ्गादिकं विस्तरेणोक्तं यथा "अथ दानाङ्गनिरूपणम्। तानि च प्रतिग्रहीतृ द्रव्यकालदेशश्रद्धासंज्ञकानि। तदुक्तं भविष्यपुराणे "प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशश्च पावनः। श्रद्धा च सात्त्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्"।

तत्र प्रतिग्रहीतृपात्रनिरूपणम्। स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनम् "श्रुतीनामाकरा ह्येते रत्नानामिव सागराः। विप्रा विप्राधिपमुखे! पूजनीयाः प्रयत्नतः"। विप्राधिपः चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा तथा देवीसम्बोधनमेतत्। "यत्र वेदविदो विप्रा न प्राश्नन्त्युत्तमं हविः। न तत्र देवा देवेशि! हविरश्नन्ति कर्हिचित्"। तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्व्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि"। "वियदित्युच्यते व्योम प्रकारः प्रापणे स्मृतः। दिवं सम्प्रापयन्त्येते दातॄन् विप्रास्ततः स्मृताः। अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी। तद्दानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः। येषां प्रसादात्सुलभ-मायु-र्धर्म्मः सुखं धनम्। श्री-र्यशः-स्वर्गवासश्च तान् विप्रानर्च्चयेद्बुधः"। विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवानुवाच "ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः। निर्भर्त्सितैश्च निर्भर्त्स्ये तैरहं सर्वकर्म्मसु। विप्राः परा गतिर्मह्यं यस्तान् पूजयते नृप!। तमहं स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर!। काणाः कुण्ठाश्च षण्डाश्च दरिद्रा व्याधितास्च ये। एवंरूपाश्च ये विप्राः पश्य रूपं ममैव ते"। एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुतिपरम्। याज्ञवल्क्यः "तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये। तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्म्मसंरक्षणाय च"। मत्स्यः "नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः। नास्ति विप्रात् परः शत्रुर्नास्ति विप्रात् परो विधिः"। वह्निपुराणम् "न जातिर्न कुलं राजन्! न स्वाध्यायः श्रुतं न च। कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम्। किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः। कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु। नैकमेकान्ततो ग्राह्यं पठनं हि विशाम्पते!। वृत्तमन्विच्छतां तात! रक्षोभिः किं न पठ्यते। बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः। तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति। कपालस्थं यथा तोयं स्वदृते च यथा पयः। दूष्यं स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम्। तस्माद्विद्धि महाराज! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम्। चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः

शूद्रादल्पतरः स्मृतः। सत्यं दम-स्तपोदानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः। दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र! स ब्राह्मण इति स्मृतः"। वशिष्ठः "यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः"। सन्, विशिष्टः असन्, तद्विपरीतः। अत्र चात्मोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्पर्य्यमिति। यमः "अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम्। स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते। श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा। असम्भिन्नार्य्यमर्य्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते। आशिषोऽर्थं पूजाश्च प्रसङ्गान्न करोति यः। निवृत्तो लोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः"। 'आशिषः' आशीर्वादान्, 'अर्थं' धनलाभाय। प्रसङ्गः अत्यासक्तिः। "सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दया घृणा। दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः"। शमशातातपौ "तपोधर्मौ दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा। विद्याविज्ञानमास्तिक्य-मेतद्ब्राह्मणलक्षणम्"। बौधायनः "विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणम्। विद्यातपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः"। वशिष्ठः "ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः। प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः"। यमः "विद्यावन्तश्च ये विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः। सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः। पुनन्ति दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः संगतिं गताः। तेषां दत्त्वा च संभोज्य प्राप्नुयुः परमां गतिम्। दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय दाता याति शुभां गतिम्। विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः"। कूर्मपुराणे "स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः। सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजोत्तमाः!। श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने। व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्व्वकम्"। संवर्त्तः "श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः। यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्"। श्रोत्रियस्तु, यमेनोक्तः "ओंकारपूर्व्विकास्तिस्रः सावित्रीर्य्यश्च विन्दति। चरितब्रह्मचर्य्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते" ओंकारपूर्व्विका महाव्याहृतीरिति शेषः"। याज्ञवल्क्यः "सर्व्वस्य प्रभवोविप्रा श्रुताध्ययनशालिनः। तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः"। पद्मपुराणे "यथाहि सर्व्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः। तथा ज्ञानी सदा पूज्यो निर्म्ममोनिष्परिग्रहः"। मत्स्यपुराणे "शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः। प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते"। भविष्यपुराणे "क्षान्ति-स्पृहा-दया-सत्यं-दानं शीलं तपः श्रुतम्। एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणम्"। वशिष्ठः "स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम्। स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं तादृशं पात्रमाहुः"। योनिमान् प्रशस्तकुलोद्भवः। वैतानस्थः अग्निहोत्रादिकर्म्मपरः। स्त्रीषु क्षान्तः स्त्रीविषये क्षान्तः। गोशरण्यः गोशुश्रूषारतः"। यमः "विद्यायुक्तो धर्म्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तोदान्तः सत्यवादी कृतज्ञः। वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः। स्वाध्यायवान् नियमवांस्तपस्वी ध्यानविच्च यः। क्षान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते" महाभारते "साङ्गांस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभः। षड्भ्योऽनिवृत्तः कर्म्मभ्यस्तं पात्रमृषयोविदुः"। 'पात्र' पात्रतममित्यर्थः। वशिष्ठः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे"। वृहस्पतिः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। आगमिष्यति यत् पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति। ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं वेदस्य पारगः। पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे"। व्यासः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति"। असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम्। याज्ञवल्क्यः "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम्"। देवलः "मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परः। अनूचानस्तथा भ्रूण-ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः। इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ। तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः। ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत्। अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते"। अनुपेतः उपनयनरहितः। "एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवानृजुः। स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्घृणी"। एकदेशातिक्रमः वेदस्य किञ्चिन्न्यूनस्याध्ययनम्। निभृतः

शान्तः। “एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा। षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित्। वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः। शेषं श्रोत्रियवत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः। अनूचानगुणोपेतो यज्ञ-स्वाध्यायमन्वितः। भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः। वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः। आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः”। लौकिकम् अर्थार्जनादिज्ञानम्। “ऊर्द्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी न संशयी। शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः। निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः। ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः। निवृत्तः निषिद्धकाम्यकर्म्मभ्यः। निष्क्रियः अर्थार्जनादिक्रियारहितः। “एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रिताः। त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु”। सवनादिषु यज्ञादिषु। “प्रतिग्रहसमर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि। निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा। समर्थोऽपि, समर्थएवेत्यर्थः। “न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा। अशक्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति। योक्तव्यो हव्यकव्येषु त्रिशुक्लो ब्राह्मणो द्विजैः। अभिभूतस्य पूर्व्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टञ्च नेष्यते”। अभिभूतः अपकृष्टः। पूर्व्वोक्तैः कुलविद्याचारैः। दोषैः उपपातकादिभिः। मनुः “पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च। अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम्”। दक्षः “समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम्। दाने फलविशेषः स्याद्धिंसायामेवमेव हि। शतमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। सहस्रगुणमाचार्य्ये अनन्तं वेदपारगे”। ‘अब्राह्मणः, राजभृतादिः। यदाह शातातपः। “अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत्। आद्योराजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी। तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः”। बह्वी याज्या यस्य स बहुयाज्यः। “पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा”। ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः। “अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः”। ‘ब्राह्मणब्रुवस्तु, परस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते”। आचार्य्यस्तु महाभारते “अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः। सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम!। तमाचार्य्यं महाबाहो! प्रवदन्ति मनीषिणः। एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते। निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति नृपोत्तम!। सम्भावयति चान्नेन स विप्रोगुरुरुच्यते। अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकं तथा। यः करोति वृतो नूनं स तु स्यादृत्विजो द्विजः”। यमः “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे। ‘प्राधीतः, पारब्धाध्ययनः। “उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्वेदपारगः”। वृहस्पतिः “शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम्। क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्। श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्य्ये द्विगुणं ततः। आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि”। विष्णुधर्म्मोत्तरे “अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलं तथा। द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा त्रैवर्णसङ्करे। शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं भवेत्। क्षत्रिये षोड़शगुणं ब्रह्मबन्धौ तदेव तु। द्वात्रिंशद्गुणं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे। शतघ्नं तद्विनिर्द्दिष्टं प्राधीते लक्षसम्मितम्। अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे”। एतेषु, केषाञ्चिदब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम्। “मन्त्रपूर्ब्बञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते। दातुर्निकृत्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति” शातातपवचनात्। “उपरुदन्ति दातारं गौरश्वः काञ्चनं क्षितिः। अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेरिति” वशिष्ठवचनाच्च मन्त्रपूर्व्वं गवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात्। शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अन्नदानविषयम्। “कृतान्नमितरेभ्यः” इतिगौतमवचनात् “अन्नं सर्व्वत्र दातव्यमिति” वक्ष्यमाणत्वाच्च। दक्षः “व्यसनापहरणार्थञ्च कुकुम्बार्थञ्च याचते। एवमन्विष्य दातव्यं सर्व्वदानेष्वयं विधिः”। व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः। ‘आपत् दुर्भिक्षादिपीड़ा। ‘आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः। मनुः “सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्व्ववेदसम्। गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः। नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्म्मभिक्षुकान्। ‘सान्तानिकः, सन्तानप्रयोजनविवाहार्थीत्यर्थः। ‘अध्वगः’ अत्र धर्म्मार्थं प्रचलितः। सार्व्ववेदसः सर्व्वस्वदक्षिणयज्ञकृत्। ‘उपतापी, व्याधिपीड़ितः “निःस्वेभ्योदेयमेतेभ्यो दानं

विद्याविशेषतः। एतेभ्यो हि द्विजाग्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्। इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नन्तु प्रदीयते"। विद्याविशेषत इति अल्पविद्याय अल्पं बहुविद्याय बह्वित्यर्थः। बौधायनः सुब्राह्मण-श्रोत्रिय-वेदपारगेभ्यो गुर्वर्थ-निवेशौषधार्थ-वृत्तिक्षीण-यक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोग वैश्वजितेषु द्रव्यविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेषु"। निवेशः, विवाहः। वैश्वजितः, सर्वस्वदक्षिणया कृतविश्वजिद्यागः। बहिर्वेदिग्रहणादेतेभ्यो वहिर्वेद्यपि धनमवश्यं देयम्। अन्येभ्यस्तु अन्तर्वेद्येव धनदाननियमः। बहिर्वेदि तु कृतान्नस्यैव। आपस्तम्बः "भिक्षमाणो निमित्त-माचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूर्षार्हतस्य नियमादिलोपः। तत्र, गुणान् समीक्ष्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रीत्यर्थस्य तु भिक्षमाणमनिमित्तं न तथाद्रियेत"। 'बुभूर्षा भरणेच्छा। अर्हतस्य नियमादिलोप इति, अधिकारिणआवश्यककर्मविधिलोपप्रसङ्गः। यमः "वेदेन्धनसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु। सन्तारयति दातारं महतः किल्बिषादपि"। पद्मपुराणे "एकं वेदान्तगं विप्रं भोजयेत् श्रद्धयान्वितः। तस्य भुक्त्वा स वै कोटिविप्राणां नात्र संशयः"। शातातपः "वेदपूर्णमुखं विप्रं सुभुक्तमपि भोजयेत्। न तु मूर्खं निराहारं षड्रात्रमुपवासिनम्"। व्यासः "यत् किञ्चित् वेदविद्भुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः शुचिः। दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम्। वेदविद्याव्रतस्नाते श्रोत्रिये गृहमागते। क्रीडन्त्यौषधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम्"। 'औषधयः, अन्नानि। महाभारते "तद्भक्तास्तद्गनाराजंस्तद्गृहास्तदुपाश्रयाः। अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्"। अत्र तच्छब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परामृश्यन्ते। अथवा तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा एवं तद्गनादिशब्दा अपि। "तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्त्ता युधिष्ठिर!। अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्लवे। अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। चारित्रनियता राजन्! ये कृशाः कृशवृत्तयः। अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। अव्रतक्रान्ताः स्वधर्मेषु पाषण्डसमयेषु च। कृशप्राणाः कृशाहारास्तेषु दत्तं महाफलम्। तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्ष्यचराश्च ये। अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्"।

आदित्यपुराणम् "अक्रोधना धर्मपराः शान्ता दमदमे रताः। तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम्। हृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाः प्रभविष्णुभिः। स्पृहयन्ति सुभुक्तानां तेषु दत्तं महाफलम्"। शातातपपराशरौ "सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्। भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्"। भविष्यपुराणे यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताद्दते। दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत्। तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्"। प्रातिवेशिकान् स्वगृहाददूरवर्त्तिगृहान्। "सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा। भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् धराधिप!। नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् सुमूर्खानपि गोपते!। अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्"। विट्पतिः जामाता। सुमूर्खानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदानविषयम्। हिरण्यादिदाने तु, सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे दोषाभावात् तदुक्तं व्यासवशिष्ठबौधायनशातातपपराशरैः "यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः। बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः। ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते। ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते"। महाभारते "यदि स्यादधिको विप्रो दूरे इत्यादिर्भियुतः। तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम्"। विष्णुः "पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रं स्वसृदुहितृपुत्रजामातरश्चेति"। 'यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि। व्यासः "मातापित्रोर्यद्दत्तं भ्रातृषु स्वसृतासु च। जायापत्योस्तु यद्दत्तं सोऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः। पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते। अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमक्षयम्"। विष्णुधर्म्मोत्तरम् "आत्मनस्तु भवेत् पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः। पुरोहिते तु स्वे दत्तं दानमक्षयमुच्यते। उपाध्यायर्त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः। वर्णापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति"। उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः तथा। "मातृष्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृष्वसा। मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च। दौहित्रोविट्पतिश्चैव तेषु दत्तञ्च अक्षयम्। श्रीमद्‌गृहे यत्तथा दत्तं तदप्यक्षयमुच्यते। मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि। दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता। अदत्त-

दानाजायन्ते परभाग्योपजीविनः"। उपकारिणि परोपकारपरे। विशिष्टाः गुणातिशयशालिनः। ब्रह्मपुराणे "यत् कन्यासु पिता कुर्य्याद्दानं पूजनमर्च्चनम्। यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम्। यद्दत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च"। कालिकापुराणम् "यद्दत्तं वेदविद्विप्रे यद्दत्तं ब्रह्मचारिणि। तपोनिधेषु यद्दत्तं कारुण्येन च यत् सदा। तत् सर्व्वमक्षयं दानं वै मानेन विधाय यत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षणमण्वपि। अन्नं सर्व्वत्र दातव्यं धर्म्मकामेण वै द्विज!। सदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽपि गुणावहम्। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु। विद्याध्ययनसक्तानामन्नदानं महाफलम्"। तथा "दत्त्वा नृपतिभीतानामुद्विग्नानाञ्च। तथा धनम्। तस्करेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयमुच्यते यियक्षतां तथा दत्तं व्यसनं तर्त्तुमिच्छताम्। दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्त्तितम्। विवाहमेखलाबन्धप्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु। आपन्नेषु तु यद्दत्तमक्षयं तदुदाहृतम्"। संवर्त्तः "दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्व्वशः। दीनान्धकृपणार्थिभ्यः श्रेयःकामेण धीमता"। पद्मपुराणे "दीनान्धकृपणानाथवाग्विहीनेषु यत्तथा। विकलेषु तथान्येषु जड़वामनपङ्गुषु। रोगार्त्तेषु च यद्दत्तं तत्स्यादक्षयफलं धनम्"।

अथ अपात्रनिरूपणम्। तत्र मनुः "गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्। ये व्यपेताः स्वकर्म्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः। द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत्। नाङ्गग्ब्राह्मणो भवति न वणिङ्न कुशीलवः। न शूद्रप्रेषणं कुर्व्वन् न स्तेनो न चिकित्सकः। अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः। तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः"। वसिष्ठः "उदक्योऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः। कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्म्मिणः"। अन्वासते कर्म्मकाले समीप एव तिष्ठन्ति। विष्णुः "न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणि। न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्म्मार्थमिति निश्चयः"। उपकारिणि आत्मोपकारपरे प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः। महाभारते "यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्धव्यकव्ययोः। न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः"। यमः "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम्। अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः। द्रविणं नैव दातव्यं सततं पापकर्म्मणः। न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः। शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः"। तथा "राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः। यथा हुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे"। वसिष्ठः "यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः। यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः। विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते। अप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम्"। व्यासशातातपौ "नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते। रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम्। शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः। हुतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न संशयः। ऊषरे वापितं वीजं यच्च भस्मनि हूयते। क्रियाहीनेषु यद्दत्तं त्रिषु नाशो विधीयते। प्रस्तरे पतितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनम्। भस्मन्यपि हुतं द्रव्यं तद्वद्दानमसाधुषु"। पूर्व्वत्र पात्रगुणकथने कृतेऽपि पुनर्दोषवचनमेवंविधदोषभाग्जनप्रतिषेधार्थम्। मनुः "पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम्। असत्सु विनियुञ्जीत तस्य देयं न किञ्चन। सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः। धर्म्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्च्चयेत्"। असत्सु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु। दक्षः "विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम्। न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति"। मनुः "अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते। अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानाद्धर्म्माच्च हीयते"। यमः "यस्तु लिङ्गार्च्चितां वृत्तिमलिङ्गिभ्यः प्रयच्छति। घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः"। भविष्यपुराणे "नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये। न ब्राह्मणब्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम्"। व्यासः "ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्र-संस्कारवर्जितः। जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु। गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च। न कर्म्मविन्नचाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः"। वराहपुराणे "अव्रतौ वैश्यराजन्यौ शूद्रश्चाब्राह्मणास्त्रयः। वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः"। यमः "यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम्। स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः"। कूर्म्मपुराणे "न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हैतुकेऽपि वा। न पाषण्डेषु सर्व्वेषु नावेदविदि धर्म्मवित्।

नास्तिकः, परलोकवासनाशून्यः। हैतुकः हेतुभिः परलोकं निराकरिष्णुः। मनुर्विष्णुश्च "न वार्य्यपि प्रयच्छेत वैडालव्रतिके द्विजे। न वकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्म्मवित्। त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनोपार्जितं धनम्। दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च"। अनर्थः प्रत्यवायः। "यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्। दातृप्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः"। यमः "यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते। पापं व्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम्। अर्थञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विवर्जयेत्। आश्रमान्तरितं रक्षेद्वैडालं नाम तद्व्रतम्। यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्थेत्तु यः पुनः। यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम्"। विष्णुः "धर्म्मध्वजी सदा लुब्धः शूद्रिको लोकदम्भकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः। यश्च धर्मध्वजी नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्। अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतचरो द्विजः। ये वकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः। ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा"। चतुर्विंशतिमतम् "रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम्। यच्छोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेः"। कात्यायनस्त्वन्यथाह "यः स्वाध्यायाग्निमालस्याद्वेवादीर्नैभिरिष्टवान्। निराकर्त्ताभरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति"। शातातपः "नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्द्धुषौ। यच्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह" दक्षः "धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम्"। स्कन्दपुराणे "देवपितृविहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते। दत्त्वा तु कीर्त्तितं यच्च देवाग्नित्यागिने तथा। अन्यायोपार्जितधनैर्दत्तमब्राह्मणे च यत्। गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च। कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे। याजकाय च सर्वस्य वृषल्याः पतये तथा। परिचाराय भृत्याय सर्वस्य पिशुनाय च। इत्येतानि च राजेन्द्र! वृथादानानि षोडश। गर्भस्थोऽज्ञानबालोऽपि भुङ्क्ते वृद्धो न यौवने। तद्वत्तस्येह नाप्नोति सर्वथा रिपुसूदन"। तदीयफलमिति शेषः। विष्णुधर्मात् "परस्थाने वृथा दानं सदोषं परिकीर्त्तितम्। आरूढपतिते चैव अन्यायात्तैर्धनैश्च यत्। व्यर्थं हि ब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा। गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके। वेदविक्रायके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे। स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च। ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ। परिचारके च यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश" महाभारते "पङ्ग्वन्धबधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च ये। भर्त्तव्यास्ते महाराज! न तु देयः प्रतिग्रहः" इति प्रतिग्रहीतृनिरूपणम्।

अथ द्रव्याख्यं दानाङ्गमुच्यते। तत्र देयनिरूपणम्। भविष्यपुराणे "यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्भवेत्। तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्"। वह्निपुराणे "शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः। अनन्तं फलमाप्नोति स्वल्पोऽपि यथा पुरा"। शुभोपात्तेन न्यायोपार्जितेन। लघुना स्वल्पेन द्रव्येणेति शेषः। देवीपुराणे "न्यायतो यानि प्राप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम!। तानि देयानि देव्यास्तु कन्यकायोषितां सदा। तद्भक्तेषु च वित्तेषु अपरेषु च नित्यशः" विष्णुपुराणे "यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता"। महाभारते "विशेषतो महाराज! तस्य न्यायार्जितस्य च। श्रद्धया विधिवत् पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते"। गौतमः "स्वामी रिक्थक्रय संविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति"। 'अप्रतिबन्धः' दायएव रिक्थम्। संविभागः सप्रतिबन्धो दायः। परिग्रहः, जलतृणकाष्ठादेरनन्यपूर्वस्य स्वीकारः। अधिगमः निध्यादेः प्राप्तिः। एषु निमित्तेषु स्वामी भवति। अधिकम् असाधारणम्। निर्विष्टम् कृष्यादिना द्विजशुश्रूषादिना च यल्लब्धम्। "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" स्मरणात्। मनुः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च"। प्रयोगः न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः। कर्मयोगः आर्त्विज्यम्। नारदः "धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः। रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात्। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च। कृष्णञ्च, तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः। एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः। "श्रुतशौर्य्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम् धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोऽप्यस्य तद्विधः"। आगतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। कन्यागतम् आर्षविवाहे

धराद्गृहीतं गोमिथुनादि । याज्यगतम् आर्त्विज्यादिलब्धम् । शिष्यागतम् । गुरुदक्षिणादि । अत्र च यथाधिकारं शुक्लत्वमवधेयम् । उदयः फलं तदप्यस्य शुक्लमित्यर्थः “कुसीदकृषिवाणिज्यशिल्पशुल्कानुवृत्तितः । कृतोपकारादाप्तञ्च शवलं समुदाहृतम्” । न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः कुसीदम् । शिल्पं कारुकादिकर्म । आकरादिभ्योद्रव्योदयः शुल्कम् । अनुवृत्तिः सेवा । “पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तत् सर्वेषां कृष्णमुच्यते” । पार्श्विकोपार्जितं उत्कोचादिलब्धम् । आर्त्त्युपार्जितं परपीडया लब्धम् । प्रतिरूपकं मणिसुवर्णादेः प्रतिरूपकरणम् । साहसं स्वप्राणात्ययाङ्गीकारेण पश्यतोहरत्वादिकम् । व्याजः दम्भेन तपःप्रभृति । “तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च । विविधाश्च प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च । यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः । तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च” । यथाविधेन शुक्लेन कृष्णेन शवलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति, शुक्लेन शुद्धं दुःखरहितम्, शवलेन, मिश्रम्, कृष्णेन असुखोदयम् । पद्मपुराणे “शुक्लेन वित्तेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत् । शवलं मध्यमफलं कृष्णं हीनधनं फलम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “शुक्लवित्तेन यो धर्मं प्रकुर्य्यात् श्रद्धयान्वितः । तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वं मत् समश्नुते । राजसेन च भावेन वित्तेन शवलेन च । दद्याद्दानमतिथिभ्योमानुषत्वे तदश्नुते । तमोवृत्तस्तु यो दद्यात् कृष्णवित्तेन मानवः । तिर्य्यक्त्वे तत्फलं प्रेत्य समश्नाति नराधमः” । नारदः “तत् पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम् । साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं स्मृतम्” । धनमिति शेषः । प्रतिवर्णाश्रयान्नवविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः । “क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्य्यया । अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । प्रतिग्रहेण संलब्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् । युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः” । कारः वल्यादिः । “वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् । कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात्” । एभ्यः ब्राह्मणादिभ्यः । “सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्म्यो धनागमः । विपर्य्ययादधर्म्यः स्यान्न चेदापद्गरीयसी” ।

एवं धर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च कियद्देयं किं देयमित्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः “स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते । नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्” । अन्वये सन्ताने । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् । कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो वृहस्पतिना “कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते । मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत्” । भक्तं अन्नम् । वसनं वस्त्रम् । (यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं संपद्यते तदतिरिक्तं देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः) । मनुः “शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि । मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः” । कात्यायनः “सर्वस्वं गृहवर्ज्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् । यद्द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा” । तथा “सप्तरात्राद्गृहस्थेनात् यद्यत् क्षेत्रं प्रचीयते । पित्रा वाथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्” । सप्तरात्रादिभ्यो यत्प्रचीयते, अधिकं भवति, तद्दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । शिवधर्म्मात् “तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयन्तु धर्म्मार्थमनित्यं जीवितं यतः” । अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं परिकल्प्य भागत्रयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्म्माय कल्पयेदित्यर्थः । महाभारते “एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः” । नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोशब्दयोरुपलक्षणार्थत्वेन देयमात्रपरत्वाद्विषमभागपरिकल्पनं विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेकां गां दद्यादितिवचनाद्दशावरगोधनिनोऽपि गोदानानधिकारः स्यात् दशधेनुयोग्यधनिपरत्वे तु उपलक्षणपक्षाङ्गीकाराद्विरोधतादवस्थ्यं तस्मान्न्यूनाधिककल्पयोः कृपणोदाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्थेति सुस्थम् । कुटम्बाविरोधेन देयमित्युक्तम् तस्यापवादमाह व्यासः “कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता” । यत्यतिथ्यादिविषयमेतत् । कात्यायनः “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम् । वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न विद्यते” । बन्धक आधिः तद्बन्धाचारेणाधिरूपेणैव देयम् । यद्विवाहलब्धं तत्तस्यां भार्य्यायां सत्यां सर्वमदेयम् । यच्च पितामहादिक्रमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम् । “सौदायिकं क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तञ्च यद्भवेत् । स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्” । सौदायिकं

विवाहलब्धं तद्भार्य्ययानुज्ञातम्। क्रमायातम् अविभक्त-धनैर्ज्ञातिभिरनुज्ञातम्। भृत्येन सता युद्धेन लब्धं स्वामिनानुज्ञातमित्यर्थः। याज्ञवल्क्यः "देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः" यमः "यच्च वाचा प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम्। तद्धनमृणसंयुक्तमिह लोके परत्र च" ऋणसंयुक्तम् ऋणासमर्पणजन्यदोषसंयुक्तमित्यर्थः। "सप्ताजातान्नरो हन्याद्दत्तमानांश्च सप्त च। अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम्। प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च। जन्मप्रभृति यत् पुण्यं तत्सर्वं संप्रणश्यति"। महाभारते "ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे क्षयवर्त्तिनम्। पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्तं विद्याद्ब्रह्मघातकम्" तथा "संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यस्य नेच्छति। उभावन्ततिकावेतौ स्मृतौ पापमवाप्नुतः" तथा "यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु। आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीवस्येव प्रजाफलम्। यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्वजातया। प्रदहेत हि तं राजन्! कक्षमक्षय्यभुग्यथा। तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर!"। नारदः "ब्राह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्तु न चास्ति सः। सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु। यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धि-बान्धवाः। दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निक्षिपेत्"। गौतमः "प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्"। कात्यायनः "प्राणसंशयमापन्नं यो मामुत्तारयेदितः। सर्वस्वं ते प्रदास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत्"

अथ फलातिशयप्रतिपादनार्थं पात्रविशेषेण देयविशेषाः। भविष्यपुराणे "गोभूतिलहिरण्यादि दद्याच्छिष्यमतन्द्रितः। तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः। आर्त्तानामन्नदानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम्। तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं प्रशस्यते। सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्याञ्चैवोर्द्ध्वरेतसाम्। कन्याञ्चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा"। विष्णुधर्मोत्तरात् "युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये द्विजपुङ्गवाः!। पण्योपयोगि तद्वैश्ये शूद्रे शिल्पोपयोगि च। यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्। येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता। तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता। दण्डं कृष्णाजिनञ्चैव तथा विप्राः! कमण्डलुम्। धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वैतान् ब्रह्मचारिणे। वस्त्रं शय्यासनं धान्यं वेश्म वेश्मपरिच्छदम्। गृहस्थाय तु तद्दत्तं ज्ञेयं बहुफलं सदा। नीवारं वल्कलं शाकं फलं मूलञ्च गोरसम्। वानप्रस्थाय यद्दत्तमनन्तं परिकीर्त्तितम्। भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं तथा हितम्। गन्धमाल्यताम्बूलरक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः। स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्त्तृहस्ते तु नान्यथा। प्रोक्तं संग्रहणं ह्येतद्गृहं भर्त्तुः प्रयच्छतः। अन्नं प्रतिश्रयञ्चैव पान्ये दत्तं महाफलम्। विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम्। यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्। आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं भवेत्। बाले क्रीडनकं दत्त्वा भृष्टमन्नं तथैव च। फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत्। भृष्टान्नं मानवो दत्त्वा भृष्टान्नानि तु कांक्षिणाम्। अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति। श्रीविहीने तथा दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम!। वस्त्रं शुभं वा धर्मज्ञः पुण्यं महदुपाश्नुते। कृपास्थानं परं विप्रा विच्युताः पुरुषाः श्रिया। तेभ्योऽनुकम्पा कर्तव्या सतां वर्त्मनि तिष्ठता। कार्य्ये सत्युद्यमं कृत्वा परेषां समुपस्थिते। अक्षयं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा। यवसानां प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु। लवणानाञ्च धर्मज्ञाः! फलमक्षयमश्नुते। प्रसवेषु तु यद्दत्तं व्यसनार्त्तिभयेषु च। तद्दानमक्षयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः। दत्त्वा ब्राह्मणशार्दूल! जलपात्रमथार्थिने। फलमक्षयमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा"। अङ्गिराः "देवतानां गुरूणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च। पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित्" नन्दिपुराणे "पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा। पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः। तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम्। पितृमातृगुरुब्रह्मवादिनां दीयते तु यत्। तल्लक्षगुणितं विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा" वह्निपुराणे "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ। दाताह्नस्य च दुर्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः"

अथ अदेयनिरूपणम्। देवलः "अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि। श्रद्धावर्जमपात्राय न काञ्चिद्भूतिमाप्नुयात्"। वह्निपुराणात् "अन्यायोपागतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः। धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते। धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा। ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम्। पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरंशकः। रागमोहान्वितस्वात्मः

कलुषां योनिमाप्नुयात् । अर्थसञ्चयबुद्धिर्हि लोभमोहवशंगतः । उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः । एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च । स पापकर्म्मणा तेन न विन्दति परां गतिम्” तथा । “एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र दैवतम्” । वृद्धशातातपः “द्रव्येणान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् । न स तत्फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्” स्कन्दपुराणे “देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं दानलङ्घनभक्षणात्” । यमः “अपहृत्य परस्यार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम्” तथा । “परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठते । परिभुक्तं गृहीतोपयोगं वस्त्रादि । अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षमं जरद्गवादि । शातातपः “वेदविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रीषु यच्चार्जितं धनम् । अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीवादुपागतम्” वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्र तत्तथा निर्विष्टमितिपाठे वेदविक्रयाल्लब्धमित्यर्थः । स्त्रीषु यच्चार्जितमिति स्त्रीव्यापारोपजीवनेन यल्लब्धम् । स्त्रीषु विक्रीतास्विति केचित्” दक्षः “सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” । सामान्यं अनेकस्वामिकम् । याचितं संव्यवहारार्थं याचित्वानीतं वस्त्रालङ्कारादि । गृहस्वामिने अदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृहजनहस्ते स्थापितं द्रव्यं न्यासः । आधिः प्रसिद्धः । दाराः कलत्रम् तद्धनं दारधनम् । तच्च व्याख्यातं मनुना “अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्” । अध्यग्नि अग्निसमक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् । अध्यावाहनिकं विवाहकाले पित्रादि दत्तम् । प्रीतिकर्म्मणि स्त्रीपुंसम्बन्धेन भर्त्रार्पितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रात्रादिभ्यः प्राप्तम् । याज्ञवल्क्योऽप्याह “भ्रातृमातृपितृपतिप्राप्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्” दारान्तरमिच्छता भर्त्रा यद्दत्तं तदाधिवेदनिकम् । एवंप्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितम् । गृहस्वामिसमक्षं स्थापितं द्रव्यं निक्षेपः । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः” । “आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वेति” स्वकीयदानविक्रयेच्छुदारादिविषयम् । यत्तु दाराणाम् “आपत्स्वपि न देयानीति” दक्षेणादेयत्वमुक्तं तत् स्वदानविक्रयानिच्छुदारादिविषयम् । वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः” । बृहस्पतिः “कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यद्भवेत् । पश्चाच्च न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत्” । धर्मं कर्त्तुं याचमानाय यद्दत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्य्यात्तदा तत्तस्मै न देयमित्यर्थः । अङ्गिराः “बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणा ह्येता दातारं तारयन्ति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन । दातुर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम्” । विक्रेतुरेवैतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातुरिति । औपकायनः “कन्याशय्यागृहञ्चैव देयं यच्चोस्त्रियाह्निकम् । तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन” व्यासः “न व्यङ्गां रोहिणीं बभ्रुं न कृशां मृतवत्सिकाम् । न वामनां वेहतञ्च दद्याद्विप्राय गां नरः । वेहत् गर्भोपघातिनी । देवलः “विवत्सां रोगिणीं कृशां स्थविरां दुष्टभीषणाम् । क्षीणक्षीरशरीराङ्गां दत्त्वा दोषमवाप्नुयात्” । कात्यायनः “न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात् कथञ्चन । न श्मशानपरीताञ्च न च पापनिषेविताम्” । पापाः हिंस्रप्राणिनो व्याघ्रादयः । विष्णुधर्मोत्तरे “सोशीरां तस्कराकीर्णां तथा व्यालवतीं भुवम् । न दद्यात्तु द्विजश्रेष्ठो या च सर्प्पिषु संस्थिता” । स्कन्दपुराणे “पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा । तस्मान्न दद्यान्मेधावी पातकं जातु कस्यचित्” । महाभारते “दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो मृत्युरोगजरादिभिः । भूयः को दुःखमपरं सघृणो दातुमर्हति । दुःखं ददाति योऽन्यस्य ध्रुवं दुःखं स विन्दति । तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखभीरुणा” ।

"अथ पात्रविशेषे अदेयमुच्यते। यमः "सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति। न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते"। परिवर्त्तः विपर्य्ययः एवशब्दः अप्यर्थः तेन तत्र तस्मिन् दातर्य्यपि परिवर्त्तते धर्म्मविपरीतं धर्मं जनयतीत्यर्थः। तथा चोक्तम् "यतये काञ्चनं दत्त्वा दाताऽपि नरकं व्रजेदिति"। देवलः "पक्वान्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः। इत्तिश्च भिक्षुवृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता"। इत्तिः भिक्षातिरिक्त वर्त्तनम्। तथा "न शूद्राय हविर्दद्यात् स्वस्ति क्षीरं तिलान् मधु। न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्यन्निवेदयेत्। गोरसं काञ्चनं क्षेत्रं गास्तिला मधुसर्पिषी। तथा सर्वान्नमांशापि चण्डालेभ्यो ददेत न"। स्वस्ति न दद्यादिति प्रणाममन्तरेण शूद्रस्य स्वस्तीति न ब्रूयादित्यर्थः। तेषामपि क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यत्द्रव्यं निवेदयेदित्यर्थः। शङ्खलिखितौ "कृशरं पायसं यावं दधिमधुकृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्याच्चोपाकृतं किञ्चित्"। विष्णुधर्मोत्तरात् "भवं धेनुस्तथाश्वश्च रत्नानि कनकन्तथा। तिलांश्च कुञ्जरं दद्याच्चाविज्ञातगुणागुणान्" अतःपरं याह्याग्राह्यद्रव्यं विस्तरेणोक्तं ते च ग्राह्याग्राह्यशब्दे प्रायेण दर्शिते।

दानाङ्गकालेषु तिथिकालः प्रथममुक्तस्तत्रैव। भविष्यपुराणे "तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता। प्रतिपादिता पदे पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते। स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिके या तिथिर्भवेत्"। स्कन्दपुराणे "आश्विने मासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लकृष्णगा। दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते"। पद्मपुराणे "वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षगा। अनन्तफलदा तातः स्नानदानादिकर्मसु"। भविष्यपुराणे "शिवा शान्ता सुखा राजंस्तुर्थी त्रिविधा स्मृता। मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता। तस्यां स्नानं तथा दानं उपवासो जपस्तथा। भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृप। माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते!। सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात्सदैव हि। स्नानदानादिकं सर्वमस्यामक्षयमुच्यते। यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत्। तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्त्तिता। स्नानदानादिकं सर्वमस्यामक्षयमुच्यते"। स्कन्दपुराणे "शुक्ला मार्गशिरे मासि श्रावणे या च पञ्चमी। स्नानदाने बहुफला नागलोकप्रदायिनी"। भविष्यपुराणे "येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ!। स्नानदानादिकं सर्वमस्यामक्षयमुच्यते" तथा "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो भवेद्यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम्। यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जया नामेति सप्तमी। स्नानदानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो!। पञ्चतारकमितिः रोहिण्यत्र स्तोमप्रायस्तस्य। "या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी। नन्दा सा कथिता वीर! सर्वानन्दकरी स्मृता। स्नानदानादिकं सर्वमस्यामक्षयमुच्यते"। आदिपुराणे "रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत्। तद्दानं शतसाहस्रमिति प्राह दिवाकरः। भविष्यपुराणे "पौषे मासि यदा देवि! शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत्। तदा तु सा महापुण्या महारुद्रेति कीर्त्तिता। तस्यां स्नानं महादानं तर्पणं विप्रभोजनम्। मत्प्रीतये कृतं देवि! शतसाहस्रिकं भवेत्"। महाभारते "अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तमुदाहृतम्"। आश्वलायनः "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका" इति। तथा शातपथश्रुतिः "द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्या" इति। द्वादशापि कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः। देवीपुराणे "आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षगा। जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप!"। गरुडपुराणे "ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता। तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः। "एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं यत्र सत्तम!। तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी। दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम्। होमो वा क्रियते तस्यामक्षयं कथितं फलम्। मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता। महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला। फलं दत्तहुतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत्"। विष्णुधर्मोत्तरात् "भाग्यर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला"। भाग्यर्क्षं पूर्वफल्गुनी। "हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्यैष्ठे तु स्वामिसंयुता। ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे" वैष्णवे श्रावणे मासि। "तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता। आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्यजर्क्षसंयुता"। अजर्क्षः पूर्वभाद्रपदा। "कार्त्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये त्वश्विकया तथा"। सौम्यः मार्गशीर्षः। "पौषे मृगशिरोपेता माघे चादित्यसंयुता"। आदित्यः पुनर्वसुः।

"फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनी परा। नक्षत्रयुक्तास्वेतासु स्नानं दानमुपोषितम्। सकृत्कृतं मनुष्याणामक्षय्यफलदायकम्"। स्कन्दपुराणे "यस्तु चैत्रत्रयोदश्यां स्नानं दानं समाचरेत्। फलं शतगुणं तस्य कर्मणो लभते नरः।" ज्योतिःशास्त्रे "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते। चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला श्रावणप्रोष्ठपादयोः। माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहुफला हि सा।" विष्णुधर्मोत्तरात् "वैशाखी कार्त्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला। पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसहितासु च। स्नानानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्। यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः। पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तम!। स्नानं दानं तथा जाप्यमक्षय्यं तत्तदा स्मृतम्। ब्रह्मपुराणे "आग्नेयन्तु यदा ऋक्षं कार्त्तिक्यां भवति क्वचित्। महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा।" आग्नेयऋक्षं कृत्तिका। "यदा याम्यन्तु भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित्"। तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्त्तिता"। याम्यमृक्षं भरणी। "प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप!। सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा।" प्राजापत्यम् ऋक्षं रोहिणी। व्यासः "अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम्। शङ्खोऽपि "अमावास्या तु सोमे तु सप्तमी भानुना सह। चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी। चतस्रस्तिथयस्त्वेतास्तुल्याः सूर्य्यग्रहणादिभिः। सर्वमक्षयमत्रोक्तं स्नानदानजपादिकम्। "महाभारते "अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत्। तत् पर्व पुष्करं नाम सूर्य्यपर्वशताधिकम्। शातातपः "अमावस्या सोमवारे सूर्य्यवारे च सप्तमी। अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी। तत्र यः कुरुते कर्म्म शुभं वा यदि वाऽशुभम्। षष्टिवर्षसहस्राणि कर्त्ता तत्फलमश्नुते"। विष्णुपुराणे "अमावस्या यदा मैत्र! विशाखा—ऋक्षयोगिनी। श्राद्धे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम्। अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ। द्वादशाब्दीन्तथा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्च्चिताः"। रौद्रर्क्षम् आर्द्रा। "वासवाजैकपादर्क्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छता। वारुणे वाऽऽप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा"। वासवः धनिष्ठा। अजैकपादः पूर्व्वभाद्रपदा। वारुणं शततारका। आप्यदैवत्यं पूर्व्वाषाढ़ा। "माघेऽसिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां नह्यल्पपुण्यैर्न्नृप! लभ्यतेऽसौ"। वारुणः शततारा।

अथ युगादिप्रभृतयः। तत्र स्कन्दपुराणे "नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम्। त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत। दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्। कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः। युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः।" ब्रह्मपुराणे "युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः। फलं दत्तहुतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम्।" तथा एताश्चतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतञ्चाक्षयमासु विन्द्यात्। युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत्।" तथा "सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च। तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च। ज्ञेयस्तु वृषक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संख्यया। तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च।" पद्मपुराणे "युगादिषु युगान्तेषु स्नानदानजपादिकम्। यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः।" आदित्यपुराणे "दिनर्क्षं रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु। युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम्। ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः। सप्तमी शुक्ला कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः।" मिहिरोपदिः सूर्य्यग्रहः। मनुः "सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु। कर्म श्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु।" मत्स्यपुराणे "अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकस्य तु। चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु। फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा। श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढ़स्य पूर्णिमा। आषाढ़स्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी। कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठे पञ्चदशी तथा। मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः। स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायपितृतर्पणम्। सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु। अत्रामावस्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव। पुराणान्तरेण तु श्रावणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी मन्वन्तरादिरिति प्रतिपादितम् तद्यथा "आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा। तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च। श्रावणस्याप्यमावस्या पौषस्यैकादशी तथा। आषाढ़स्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी।

श्रवणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढ़ी च पूर्णिमा । कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ।"

अथ व्यतीपातादिकालाः । याज्ञवल्क्यः "शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रन्तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्" । वराहपुराणे "दर्शे शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनक्षये । शतघ्नं तस्य संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे ततः । युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् । सोमग्रहे तच्छतघ्नं तच्छतघ्नं रविग्रहे । असंख्येयं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः । शतघ्नं शतगुणमित्यर्थः । तथा "उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाड़िकायान्तु । अर्बुदगुणितं पतने जपदानाद्यक्षयं पतिते ।" उत्पत्त्यादिमानमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे "विंशतिर्द्वियुतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते सप्त नाड़िकाः ।" व्यतीपातोऽत्र विष्कुम्भादियोगेषु सप्तदशो योगः । वृद्धमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः । "श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते । नागदैवतम् अश्लेषा । मस्तकं प्रथमचरणः । मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । शास्त्रान्तरेऽन्योऽपि व्यतीपात उक्तः । "पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः । अस्मिन् हि गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् । सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं मन्वाधिपत्यं लभते मनुष्यः" । पञ्चाननः सिंहः गुरुभूमिपुत्रौ बृहस्पत्यङ्गारकौ । पाशाभिधाना द्वादशी । करभम् हस्तनक्षत्रमिति । ज्योतिःशास्त्रे तु रविचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्ये सूक्ष्मौ वैधृतव्यतीपातौ दर्शितौ । तदाह गालवः "चन्द्रार्कयोर्लम्बनदोषजातमूर्त्तिः कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽतिरौद्रः । यस्योद्यतो भुवि पतंश्च निरीक्षमाणः कं घातयेऽहमिति च व्यतीपातयोगः ।" आह भृगुः "क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः । तत्र दत्तहुतजप्तपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः" । अयमर्थः सूर्य्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये पुण्यकालद्वयं सम्भवति । एकः व्यतीपाताख्यः अपरः वैधृताख्यः । तत्र क्रान्तिसाम्यलक्षणस्य व्यतीपातस्य गण्डोत्तरार्द्धादारभ्य क्रमशः सार्द्धेषु सप्तसु योगेषु सम्भवोऽस्ति वैधृतसंज्ञस्य तु शुक्लयोगादारभ्य सार्द्धेषु त्रिषु योगेषु सम्भवोऽस्ति "वैधृते व्यतीपाते दत्तमक्षयकृद्भवेत्" । भरद्वाजः "व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्यान्तो न विद्यते । व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्त्तितः ।" स्थूलप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति ।

अथोपरागकालः । पद्मपुराणे "चन्द्रस्य यदि वा भानो राहुणा सह सङ्गमः । उपराग इति ख्यातस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् । इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् । गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश" । रवेर्दशगुणमिति लक्षगुणाद्दशगुणमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि तथा । "रविवारे रवेर्ग्रासः सोमे सोमग्रहस्तथा । चूड़ामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ।" भरद्वाजः "चन्द्रसूर्य्योपरागे च यत्कर्त्तव्यं तदुच्यते । सर्वं हेममयं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे" । ऋष्यशृङ्गः "राहुग्रस्तो यदा सूर्य्यो यस्तु श्राद्धं समाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे" । शातातपः "अयनेषु सदा देयं विशिष्टं स्वगृहेषु यत् । षड़शीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रसूर्य्ययोः । विमोक्षे वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः "उपरागे तु तत्कालमिति" स्मरणात् ।

आह शातातपः "संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यो हि मानवः । सप्तजन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ।" वृद्धवशिष्ठः "अयने द्वे च विषुवे चतस्रः षड़शीतयः । चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः । झषकर्कटसंक्रान्त्यौ द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवे च तुलामेषे गोलमध्ये ततोऽपराः" । झषः मकरः । गोलः राशिचक्रम् । "कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । षड़शीतिमुखा प्रोक्ता षड़शीतिगुणा फलैः । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फले ।" गालवः "मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ । षड़शीतिमुखेऽतीते तथोदगयने भूरि फलम्" । एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थमुक्तम् । फलमाह भरद्वाजः "षड़शीत्यान्तु यद्दानं यद्दानं विषुवद्वये । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते ।" विष्णुपदादिसूक्ष्मतमं पुण्यकालमाह गालवः "स्थिरभे विष्णुपदं षड़शीतिमुखं द्वितनुभे तुला-

मेषे। विषुवन्तुभे दत्तायणं सौम्यकं स्मृते।" पूर्वश्लोकैर्व्याख्यातमेतत्। "अयनांशकतुल्येन कालेनैतत् स्फुटं भवेत्। सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा। मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति। तदा संक्रान्तिदाने स्युरुक्ता विष्णुपदादयः।" अयमर्थः राशिं प्रति त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्य्यस्य प्रतिदिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्य्यस्य भोग्यकालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रान्तेर्द्वादशभिर्दिनैरर्वाक् पुण्यकालो भवति यस्मिंश्च तत्संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्त्तव्यमिति। एवं न्यूनातिरिक्तेष्वपि बोद्धव्यम्। न केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये पुण्यकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो भवतीति। तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे "नक्षत्रराश्योरविसंक्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रसेन्दुनाड्यः। पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युता एकैव नाड़ी मुनिभिः शुभोक्ता। नाड्यस्ततस्सः सपलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रः पलविश्वयुक्ताः। सार्द्धास्त्रिनाड्यः पलसप्तयुक्ताः गुरोस्तु शुक्रे सपलाश्चतस्रः। द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ता शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः। आद्ये तु मध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम।" अस्यार्थः आदित्यस्य राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोड़श घटिकाः पुण्यकालः। तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका पलानि त्रयोदश अर्वाक् परतश्च पुण्यकालः। एवं मङ्गलस्य घटिकास्ततस्सः पलमेकञ्च पुण्यकालः। तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि पुण्यकालः। वृहस्पतेरपि सार्द्धास्तिस्रो घटिकाः सप्त पलानि पुण्यकालः। शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः। शनैश्चरस्यापि द्व्यशीतिर्घटिकाः सप्त पलानि पुण्यकाल इति।

अथ प्रकीर्णकालाः। आह विष्णुः "अमावस्या व्यतीपातो ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः। मन्वादयो युगादिश्च संक्रान्तिर्वैधृतिस्तथा। दिनक्षयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथा परम्। द्व्ययने विषुवद्युग्मं षड़शीतिमुखन्तथा। चतस्रो विष्णुपद्यश्च पुत्रजन्मादि चापरम्। आदित्यादिग्रहाणाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः। विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं ज्योतिर्विद्भिर्विचार्य्य च। तत्र दानादिकं कुर्य्यादात्मनः पुण्यवृद्धये।" अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि। दिनक्षय उक्तः पद्मपुराणे "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः।" वशिष्ठोऽप्याह "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्।" दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृगुः "तिथ्यर्द्धतिथियोगर्क्षच्छेदादौ शशिपर्वणः। सदृशौ दिवसच्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः। अयमर्थः तिथ्यर्द्धं करणं करणतिथियोगनक्षत्राणामन्ते आदौ च पर्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति। छेदकालमानमप्युक्तं तेनैव "छेदादिकालः कथितस्तिथिक्षर्योर्घटीद्वयम्। नागवह्निपलोपेतं तद्भे तत्त्वपलैर्युतम्। पलैः षोड़शभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतेः। छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः।" क्षतिः करणम्। नागः अष्टौ। वह्नयः त्रयः। भं नक्षत्रम्। तत्त्वं पञ्चविंशतिः। युतिः योगः। तदयमर्थः सिद्धो भवति। तिथिकरणयोराद्यन्ते घटिकाद्वयमष्टत्रिंशत् पलानि पुण्यकालः। नक्षत्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम्। योगस्यापि षोड़शभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति। अवमलक्षणमाह विष्णुः "तिथित्रयं स्पृशत्येको वारः स्यादवमं हि तत्। त्रिवारस्पृक् तिथिर्यत्र दिनस्पृक् च तदुच्यते।" अत्र दिनक्षयावमयोरियान् भेदः। यत्र तिथिद्वयावसाने वारावसानं स दिनक्षयः। यत्र तिथिद्वयावसानेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति। ब्रह्मप्रोक्ते "एकादश्यमावस्या पूर्णिमा पुत्रजन्म च। वैधृतिश्च व्यतीपातो भद्रा चावमवासरः। युगमन्वादयस्ते स्युरिन्दुपर्वसमानकाः। क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भगमस्तथा"। भगमः राशिनक्षत्रेषु गमनम्। देवीपुराणे "व्यतीपातो विष्णुपदं षड़शीतिमुखन्तथा। क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिश्च यः। संक्रान्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिवृद्धिर्दिनक्षयः। इत्यादिः पुण्यकालस्तु होमदानादिकर्मणः।" स्कन्दपुराणे "ग्रहणं चन्द्रसूर्य्याभ्यामुत्तरायणमुत्तमम्। विषुवं सव्यतीपातं षड़शीतिमुखन्तथा। दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्वैधृतं विष्णुपदं पुनः। इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्द्धनः। अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नानहोमतपांसि च। अनन्तफलदानि स्युः स्वर्गमोक्षप्रदान्यपि"। आह च्यवनः "अमावास्यासंक्रान्तिव्यतीपातविषुवायनषड़शीतिमुखविष्णुपदादिवैधृतिग्रहणान्तं स एव पुण्यकालः। "अयने षड़शीतौ च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। युगादौ वैधृतौ चैव दत्तं भवति चाक्षयम्"। आह

शातातपः "अयनेषु तु यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च । चन्द्रसूर्य्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्"। नारदः "विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः। स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः"।

अथ निषिद्धकालाः तत्र शङ्खलिखितौ "आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले तु वर्ज्जयेत्। कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ"। स्कान्दपुराणे "रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित्। हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम्। विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्म्मणे। अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम्। तथा "स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायन्तु न तर्पणम्। प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने"। आह ज्योतिःपराशरः "अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानाद्यभिग्रहान्। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्। वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ। दक्षिणाशामुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते। मलमासइवैतानि वर्जयेद्यत्नतः सदा"।

अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्वमभिधीयते। देवलः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च"। वृद्धवसिष्ठः "ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च। दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते"। विष्णुधर्मोत्तरे "पूजनन्त्वतिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनम्। तच्च रात्रौ तथा ज्ञेयं गवासुक्तञ्च पूजनम्"। महाभारते "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना त्वभयदक्षिणाम्। विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा! दीपमन्नं प्रतिश्रयम्"। श्रीमार्कण्डेयपुराणे "महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्। स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते"। विश्वामित्रः "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः। नैमित्तिकन्तथा कुर्य्यान्नित्यन्तु न मनागपि"।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः। विष्णुधर्म्मोत्तरे "कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतम्। अभयस्य प्रदाने तु नात्र कार्य्या विचारणा। तदैव दानकालस्तु यदा भयमुपस्थितम्"। तथा "न कालनियमो दृष्टो दीयमाने प्रतिश्रये। तदैव दानमस्योक्तं यदा पान्थसमागमः। न हि कालं प्रतीक्षेत जलं दातुं तृषान्विते। अन्नोदकं सदा देयमित्याह भगवान्मनुः"। स्कान्दपुराणे "अर्द्धप्रसूतां गां दद्यात् कालादीनविचारयन्। कालः स एव ग्रहणे यदा सा द्विमुखी तु गौः"। व्यासः "आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत्। तदभावे तु गौरेव नरकोद्धरणाय वै। तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीन्तु गाम्। शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च"। वराहपुराणे "व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः। पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः। तदा गोभूहिरण्यादि दत्तमक्षयतामियात्"। तथा "यावत् कालं सुते जाते न नाडी छिद्यते नृप!। चन्द्रसूर्य्योपरागेण तमाहुः समयं समम्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "अच्छिन्ननाड्यां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः!। संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्त्तितम्"। मत्स्यपुराणे "यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितम्। तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनित्यं हि जीवितम्"। इति कालनिरूपणम्।

अथ देशाख्यं दानाङ्गमुपवर्ण्यते। तत्र देवीपुराणे "सर्वे शिवाश्रमाः पुण्याः सर्वा नद्यः शुभप्रदाः। दानस्नानोपवासादिफलदाः सततं नृणाम्"। आह विष्णुः "चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते। स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्य्यदेशस्ततः परः"। भविष्यपुराणे "न हीयते यत्र धर्म्मश्चतुष्पात् सकलो द्विज!। स देशः परमो नित्यं सर्वपुण्यतमो मतः। विद्वद्भिः सेवितो यस्तु यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते। शास्त्रोक्तश्चापि विप्रेन्द्र! स देशः परमो मतः"। याज्ञवल्क्यः "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्म्मान्निबोधत"। श्रीमार्कण्डेयपुराणे "सह्यस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी। पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशोऽतिपावनः"। व्यासः "गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे। नगरे चाट्टहासे च गङ्गासागरसङ्गमे। कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वाऽमरकण्टके। एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात्। सर्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्"। स्कान्दपुराणे "वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च। गङ्गा समुद्रतीरञ्च नैमिषामरकण्टकम्। श्रीपर्वतमहाकालं गोकर्णं वेदपर्वतम्। इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः सुरसिद्धनिषेविताः। सर्वे शिलोच्चयाः पुण्याः सर्वा नद्यः ससागराः। गोसिद्धमुनिवासाश्च देशाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः। एषु तीर्थेषु यद्दत्तं फलस्यानन्त्यमश्नुते"। पद्मपुराणे "गङ्गा चोदङ्मुखी यत्र यत्र प्राची सर-

स्वती। तत्र क्रतुशतं पुण्यं स्नानदानेषु सुव्रत !। लिङ्गं वा प्रतिमा वापि दृश्यते यत्र कुत्रचित्। तत् सर्वं पुण्यतां याति दानेषु च महाफलम्”। ब्रह्मप्रोक्ते “नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि। दत्तं शतगुणं प्राहुर्लक्षमादित्यसन्निधौ। शिवस्य विष्णोर्वक्रेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम्”। तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे वेदघोषपवित्रिते। शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दीयते। तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवक्षेत्रानुभावतः”। मत्स्यपुराणे “शालग्रामसमुद्भूता शिला चक्राङ्कमण्डिता। यत्र तिष्ठति वसुधे। तत्क्षेत्रं योजनत्रयम्। द्वारवत्याः शिला देवि ! मुद्रिता मम मुद्रया। यत्रापि नीयते तत्र्या-तीर्थं द्वादशयोजनम्”। तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च। दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुण्य-वनेषु च”। आयतने शङ्करादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्य-पुराणे “क्रोशमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः। प्राणिनामत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम्। फलं दत्त-हुतानाञ्च अनन्तं परिकीर्त्तितम्। मनुजैः स्थापिते लिङ्गे क्षेत्रे मानमिदं स्मृतम्। स्वयम्भुवि सहस्रं स्यादार्षे चैव तदर्द्धकम्”।

अथ श्रद्धाख्यं दानाङ्गमुच्यते। स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात् प्रयत्नेन श्रद्धापूतमतन्द्रितः। श्रद्धाकृतं स्वल्पमपि दानमानन्त्यमश्नुते। अश्रद्धयापि यद्दत्तं सर्वस्वमपि सत्तम !। न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत्”। देवलः “प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमुद्यताम्। महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात्”। महाभारते “श्रद्धया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः। निष्कि-ञ्चनास्तु मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः। धर्मार्थकाम-मोक्षाणां श्रद्धा परमकारणम्। पुंसामश्रद्दधानानां न धर्मो नापि तत्फलम्”। वह्निपुराणात् “श्रद्धापूर्वाः सर्वधर्म्माः श्रद्धामध्यान्तसंस्थिताः। श्रद्धानिष्ठाप्रतिष्ठाश्च धर्म्माः श्रद्धैव कीर्त्तिताः। श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः। श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न वाक्येन न चक्षुषा। कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः। धर्मः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि। श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतन्तपः। श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत्। सर्वस्वं जीवितञ्चापि दद्यादश्रद्धया यदि। नाप्नुयात् स फलं किञ्चित् श्रद्दधा-नस्ततो भवेत्”। वेदव्यासः “श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्य्यस्य दुहिता नृप !। सवित्री प्रसवित्री च जीव-विश्वासिनी तथा। वाग्दुष्टं त्रायते श्रद्धा मनोदुष्टञ्च भारत”। महाभारते “क्रियावान् श्रद्दधानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः। धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्त-रम्”। स्कन्दपुराणे “श्रद्धा मातेव जननी ज्ञानस्य सुकृतस्य च। तस्माच्छ्रद्धां समुत्पाद्य ज्ञानं सुकृतमर्जयेत्” मनुः “श्रद्धयेष्टञ्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। श्रद्धा-कृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्द्धनैः”। याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः। याचि-तेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः”। बृहस्पतिः “मन्त्रा-ज्यदोषाद्धोमे तु तपसोन्द्रियदोषतः। न्यूनता स्यादन्न-दाने तु श्रद्धायुक्तो भवेत् क्वचित्”।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादावेव प्रपञ्चितम्। इह तु पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वाहार्थं दिङ्मात्रमेव प्रदर्शितम्। न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके निरूप्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादन-मिति शङ्कनीयं दानस्य दातृव्यतिरेकेणानुपपत्तेस्तेनैव तदाक्षेपात्। एवं तर्हि देशकालादेरप्यनुपादानं स्यात्। “अथ सामान्येनैव तदाक्षेपेऽपि ब्रह्मावर्त्तादिविशेषलाभार्थं तन्निरूपणमिति चेत् दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषला-भार्थं निरूपणीयः स्यात्। उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगता-ख्यातप्रत्ययोपात्तत्वादेव तदनिरूपणं नत्वाक्षेपात्, शुचि-त्वादिविशेषलाभस्तु वाक्यान्तरादिति कर्त्रनभिधानपक्षे तु प्रत्ययोपात्तभावनयैवासाधारण्येन तदाक्षेपान्न देशा-दिसाम्यम्। एवमादिक्लेशपर्य्यालोचनया षडङ्गं दान-मिति वदता देवलेन तु निरूप्यतएव तथा हि “दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक्। देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुरिति”। तल्लक्षणन्तु प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे। न तु श्रद्धा-दिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयैव यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाल उपायेन द्रव्यं श्रद्धास-मन्वितम्। पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम्”। इति उपायः इतिकर्त्तव्यता।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते। तत्र दातृधर्माः। भविष्य-पुराणे “सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण महावीर ! काम्यं कामान्वितेन च। आचार युक्तः श्रद्धावान् प्राज्ञोयोऽध्यात्मवित्तमः। कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनस्तु यः”। सम्यक् प्रथम

कल्पादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधिकारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्मवित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढ़प्रत्ययवान् । न्यायार्जितधनः सद्वृत्त्यर्जितधनः । आपस्तम्बः "प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागिनः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" । याज्ञवल्क्यः "विधिदिष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य यत्" । मनुः "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" । साम्परायिकं पारलौकिकम् । योगियाज्ञवल्क्यः "श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते । विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढ़स्य दुष्कृतात्मनः" । भविष्योत्तरे "काम्योदानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयावहः" । गारुड़पुराणे "प्रशस्तदेशकाले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मार्जितं पापं ददतस्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो मुक्तिमेष्यति" । देवीपुराणे "शुचिना भावपूतेन क्षान्तिसत्यव्रतादिना । अपि सर्षपमात्रोऽपि दातारं तारयेदिह" । दक्षः "दानञ्च विधिवद्देयं काले पात्रे गुणान्विते" । यमः "सर्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः" । गुणवत् उत्तमफलम् । तथा "दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्भ्यः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः सहाश्नुते । परस्मादुपहृत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः । सुखोदयं सुखोदर्कं प्रेत्य वै लभते धनम्" । अनुपहृत्य पीड़ामनुत्पाद्य, सुखोदर्कं सुखोत्तरफलम् । रामायणे "नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् । अवज्ञया हि यद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत्" । शातातपः "अभिगम्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् । विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते । प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहंकृतम् । तपांसि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम्" । ब्रह्मप्रोक्ते "गुप्ताधप्रायी गुप्तदाता गुप्तपूजाग्निसत्क्रियः । पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शतक्रतुः" । व्यासः "स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय दीयते । तत् सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति" ।

बृहस्पतिः "कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतायां दीयते गृहे । द्वापरे च प्रार्थयति कलौ चानुगमान्विते" । प्रतिग्रहीतृगृहं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति प्रतिग्रहीतारं स्वगृहमाहूय यद्दीयते तत् त्रेतायुगे दत्तं भवतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि । वह्निपुराणे "तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानन्तु तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव च । ईर्षामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः स बालत्वे तदश्नुते । देशे काले च पात्रे च योऽददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनं च सन्ध्योपासनवर्जितम् । यद्दानं दीयते तत्तु वृद्धकाले समश्नुते" । आह मनुः "न विस्मयेत तपसा, वदेदिष्ट्वां न चानृतम् । नार्त्तोऽपि विप्रवदेद्विप्रान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् । यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् । आयुर्विप्रापवादेन दानन्तु परिकीर्त्तनात्" । यमः "आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । हारीतः "दानं स्नानं तपस्त्यागो मन्त्रकर्म्म विधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः" । आह प्रचेताः "स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते" । वायुपुराणे "क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः" । शाट्यायनः "दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढ़पादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढ़पादस्तु जान्वोर्वा जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिकोयस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते" । वशिष्ठः "यच्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" । विष्णुपुराणे "होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके जपे" । द्विजवाचनके द्विजस्वस्तिवाचनादौ । शातातपः "सव्यादंसात् परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः । एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् दैवे पित्र्ये च वर्जयेत्" । लोकगोतमः "स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्मणि । बध्नीयान्नासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि । याज्ञवल्क्यः "परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् । धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कक्षेत्यर्थः" ।

मनुः "न कुर्य्यात् कस्यचित् पीड़ां कर्म्मणा मनसा गिरा । आचरन्नभिषेकन्तु कर्म्माण्यन्यथा चरन् । सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने । पितृकार्य्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः । गुरूणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः" । पराशरः "स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि । सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रौ करौ द्विजैः" । लघुहारीतः "जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अशून्यन्तु करं कुर्य्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः । दर्भहीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम् । असंख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्" । हारीतः "देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीशते मन्तारः सर्वकार्य्यसाधनानामार्त्तिभयोपसर्गेभ्योरक्षितारो भवन्ति मन्त्रा देवतास्तदा एवंसिद्धमन्त्रवत् करोति देववत्करोति यद्ददाति देवताभिरेव तद्ददाति यत् प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रतिगृह्णाति तस्मात्तामन्त्रवत् प्रतिगृह्णीयात् यच्चमन्त्रतः प्रतिपादिता हि देवतास्तुष्णीं प्रतिगृह्णीयुर्हि शठा भवन्ति तस्मान्मन्त्रवद्भिरवोक्ष्य दद्यादालभ्य वा"। अवोक्ष्य प्रोक्षणं कृत्वा । आलभ्य सोदकेन पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः "सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे"[2] वीहारे यज्ञे अन्वाहार्य्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव कुर्य्यान्नोदकपूर्वतादिनियम इत्यर्थः । वराहपुराणे "तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः । सकुशोदकहस्तश्च ददामीति तथा वदेत्" । गौतमः "अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम् । फलानि चाभिसन्धाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः" पात्रासन्निधाने तु नारदीयपुराणे विशेष उक्तः । "मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते" । धौम्यः "दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रस्यासन्निधौ जलम् । अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते" । षट्त्रिंशन्मतात् "पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् । देशे काले च संप्राप्ते देयमप्सु विनिःक्षिपेत्" । उभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तः "द्रव्यपात्रविकर्षश्चेत् परोक्षं दातुमुद्यतः । तत् ध्यायेद्दे भुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम्" । धौम्यः "परोक्षेऽपि तु यद्दत्तं तीर्थे स्नातेन सोदकम् । तद्दानं सोदकं प्राहुरनन्तफलदायकम् । परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु । परोक्षेऽपि च यद्दत्तं भावपूर्वेण चेतसा । गुरुमित्रद्विजातिभ्यस्तत्तु दानमनन्तकम् । परोक्षे खलु यद्दत्तं स्वस्यचरविवर्जितम् । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते" । आपस्तम्बः "तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्म्मारम्भेषु सर्वशः । तिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः । देवताध्यानकाले न प्लुतं कुर्य्यात् न संशयः ।" वृद्धवशिष्ठः "नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्य चात्मनः । सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम् । पुंस्त्रयमिति प्रपितामहादिपुरुषत्रयमित्यर्थः । तदुक्तं "नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्त्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । तथा दानहोमजपान् कुर्वन्नासीनः कुशसंस्तरे । एषां फलमनन्तन्तु लभते प्राङ्मुखोनरः" । स्मृत्यन्तरात् "नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्यक् श्रद्धान्वितो वदेत् । सङ्कीर्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति । न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्तयेत्" षट्त्रिंशन्मतात् "प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ जुहुयाद्व्याहृतित्रयम् । उदगग्रेषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत् । प्रागग्रेषु स्वयंस्थित्वा दाता च परमेश्वरम् । ध्यात्वा स्वपुण्यमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् । समस्ता व्याहृतीर्ज्जप्त्वा तत्रोपरि समापयेत् । ब्राह्मणं प्रणिपत्याथ ततः पात्रं विसर्जयेत् । अनेन विधिना दानं दातव्यं होमपूर्वकम् । तत् कर्म दक्षिणावर्ज्जं होमवर्ज्जञ्च नार्हति" । एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु होमानुवादपुरःसरमुपदर्शितं तत्कटगुणविधिपरम् । अन्यथा ह्यतथादृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादिदानेष्वपि प्रसङ्गः स्यात् । ततःपरं प्रतिग्रहीतृधर्म्मास्तत्रोक्तास्ते च प्रतिग्रहीतृशब्दे द्रष्टव्याः ।

दातृप्रतिग्रहीतृसमधर्म्मास्तत्रोक्ता यथा

गरुड़पुराणे "दैवं वा कर्म्म पित्र्यं वा नाशुचिः कर्त्तुमर्हसि । स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं स्मृतम् । अतः स्नातोऽर्हतामेति दाने चैव प्रतिग्रहे । कृतमस्नायिना कर्म राक्षसत्वाय कल्पते । प्रजापतिः कर्म्मगुप्त्यै पवित्रमसृजत्पुरा । रक्षोघ्नमेतत् परमं मुनिभिः कल्पितं सदा । तस्मात्तत्करयोर्द्धार्य्यं ददता प्रतिगृह्णता । स्नानहोमजपादीनि कुर्वता च विशेषतः । संत्यज्य

वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् । सकृत् प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते" । वायुपुराणे "दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्" । साङ्गुष्ठेन अङ्गुलीसङ्गताङ्गुष्ठेन । "एतान्येव च कार्य्याणि दानादीनि विशेषतः । अन्तर्जानु विधेयानि तद्वदाचमनं नृप !" । बौधायनः "भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्" । ब्रह्माण्डपुराणे "नाधिकारी मुक्तकच्छो मुक्तचूड़स्तथैव च । दाने प्रतिग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वस्त्रं हि तच्च पुंसामकल्पयन् । ततश्च वाससा हीनमसंपूर्णं प्रचक्षते । सोत्तरीयस्ततः कुर्य्यात् सर्वकर्माणि भावतः । अधौतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न वाससी । ददानः प्रतिगृह्णंश्च दध्यादहतमेव च" । वराहपुराणे "सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च पापषण्डस्पर्शवर्जितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता च शस्यते" तथा "प्रमीते गोत्रपुरुषे सूतके वा समागमे । दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्त्तुं दानप्रतिग्रहौ । पिण्डोदकादि मृतके दातुं प्रेताय युज्यते । अच्छिन्नायां तथा नाड्यां दानार्हौ मृतसूतके" । विष्णुधर्मोत्तरे "शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽशुचिना वापि ग्राह्या भय उपस्थिते" । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "कुशोपरिनिविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना । देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत्" । आह जातूकर्ण्यः "ओङ्कारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च" । स्कन्दपुराणे "प्रणवो जगतां वीजं वेदानामादिरेव च । एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् । तस्मात् प्रणवमुच्चार्य्य कार्य्यौ दानप्रतिग्रहौ" यमः "योऽर्च्चितं प्रतिगृह्णाति योऽर्च्चयित्वा प्रयच्छति । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं विपरीते विपर्य्ययः" । लिङ्गपुराणे "दद्याद्दानं यथा शक्त्या सदाभ्यर्च्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणश्चापि गृह्णीयाद्भक्त्या दत्तं प्रतिग्रहम्" । शातातपः "प्रश्नपूर्वन्तु यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्" । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एतमनुवाकं वा यदि त्वमस्खलितं पठसि तदा तएतावद्ददामीत्युक्त्वा तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् । व्यासः "अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् । तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम्" । शातातपः

"कार्य्यलोभेन योदद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् । दाताग्रे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "प्रतिग्रहोयोविधिना प्रदत्तः प्रतिग्रहो योविधिना गृहीतः । द्वयोः प्रयोगश्चरमन्तु कार्य्यः श्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र" ।

अथ मिश्रधर्म्माः । नन्दिपुराणे "दाने विधिमविज्ञाय नहि तद्दातुमर्हति । प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णन्निरयमश्नुते । सावज्ञं प्रतिगृह्णानो ग्रहीतापि पतत्यधः । किन्त्वं वेत्सीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः क्वचित् । सोऽपि पृष्टः स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्त्तयेत्" । यदि त्वमेतत् पठसि तदा तुभ्यमेतद्ददामीति साक्षात् परीक्षणमत्र निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परीक्षणं त्वनुमतमेव । तदुक्तं यमेन "शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते" । संकथनं शुद्धभावेन विद्याकथा । वराहपुराणे "अपि सर्षपमात्रं हि न देयं विचिकित्सता । मनसा ह्यननुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि । ददानः प्रतिगृह्णंश्च यतो लोभभयादिना । नाप्नोति श्रेयसा योगं निरयं चैव गच्छति ।" नारदीयपुराणे "देशकालविधानाद्यैर्हीनं दानं भयावहम् । दातुः प्रतिग्रहीतुश्च गृहीतमसतः सदा ।" षट्त्रिंशन्मतात् नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्राङ्मुखो देयकीर्त्तनात्" । उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्त्तनादिति देयकीर्त्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः । "प्राक्प्रत्यगास्या वोद्वाहे दातृग्राहकयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेष एव विधिः सदा" । यत्तु कीर्त्तयन्ति "प्राङ्मुखः प्रतिगृह्णीयाद्विवाहे तु विपर्य्यय" इति तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठानविकल्पः, तत्राप्युदङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यस्मृतेस्तदेवानुष्ठेयम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे "दद्यात् पूर्वमुखो दानं गृह्णीयादुत्तरामुखः । आयुर्विवर्द्धते दातुर्ग्रहीतुः क्षीयते तु तत्" ।

देयद्रव्याणां दानमन्त्राः हेमा०व्र० ख० दर्शिता यथा तत्र

कपिलायाः मात्स्ये "कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ! । सर्वतीर्थमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे"

शङ्खस्य "पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

वृषस्य "धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

हेम्नः “हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम वीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पीतवस्त्रस्य “पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदानात्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।

श्वेताश्वस्य “यस्माद्विष्णुस्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्कवाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

धेनोः “यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

लोहस्य “यस्मादायसकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

छागस्य “यस्मात्त्वं छाग ! यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः । यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

श्वेतवस्त्रस्य “शरण्यं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् । सुवेशधारि त्वं यस्माद्वासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

रक्तवस्त्रयुगस्य “रक्तवस्त्रयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा । प्रदानादस्य मे सूर्यो ह्यतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।

कृष्णवस्त्रस्य “धर्मराजेन विधृतं कृष्णवस्त्रं सुशोभनम् । सर्वक्लेशविनाशाय कृष्णवस्त्रं ददाम्यहम्” ।

अन्नस्य “अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः । अन्नं ब्रह्माखिलत्राणमस्तु मे जन्मजन्मनि” ।

सोपदंशदध्यन्नस्य “चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्राम्बुजसमप्रभम् । दध्यन्नं तस्य दानेन प्रीयतां वामनो मम । दध्यन्नं सोपदंशञ्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । प्रीयतां धर्मराजो हि तद्दानान्मम सर्वदा” ।

सपानीयदध्यन्नस्य “पानीयसहितञ्चैतत् सदध्योदनपात्रकम् । समर्चितं तत् सफलं सदक्षिणं गृहाण दध्योदनपात्रकं मम” ।

कृसरान्नस्य “सर्वात्मा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः । नारायणः प्रसन्नः स्यात् कृसरान्नप्रदानतः” ।

पायसान्नस्य “पायसं परमान्नञ्च सर्वदानोत्तमोत्तमम् । सर्वदैवतयोग्यञ्च श्रेयःपुष्टिं प्रयच्छतु” ।

अपूपान्नस्य “आदित्यतेजसा भक्तं जातिश्रैष्ठ्यकरं परम् । तदन्नं मम विप्र ! त्वं प्रतीच्छापूपमुत्तमम्” ।

सक्तूनाम् ‘प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तवो यज्ञकर्मणि । तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः” ।

रजतस्य “असुरेषु समुद्भूतं रजतं पितृवल्लभम् । तस्मादस्य प्रदानेन रुद्रः सम्प्रीयतां मम” ।

ताम्रपात्रस्य “परापवादपैशून्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात् । तत्प्रजातञ्च यत् पापं ताम्रपात्रं प्रशाम्यतु” ।

कांस्यपात्रस्य “यानि पापानि काम्यानि कामोत्थानि कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।

स्वर्णगर्भतिलपात्रस्य “देवदेव ! जगन्नाथ ! वाञ्छितार्थफलप्रद ! । तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गे संस्थितेरहम्” ।

दर्पणस्य “दर्शनेन त्वमादर्श ! नृणां मङ्गलदायकः । शौर्य्यसौभाग्यसत्कीर्त्तिनिर्मलज्ञानदो भव” ।

मुक्तानाम् “ताम्रपर्ण्यर्णवोत्पन्ना वर्णाद्याकल्पवर्णिताः । मुक्ताः शुक्त्युद्भवाः सन्तु भुक्तिमुक्तिप्रदा मम” ।

सुवर्णपद्मस्य “त्वदुद्भवो जगत्स्रष्टुर्वेधसो हेमपङ्कजः । पद्मावासहरेर्नाभिजातो मां पाहि सर्वदा” ।

सिंहस्य “कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । हिंसकास्तु न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः” ।

अङ्गुलीयकस्य “हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णमङ्गुलीयकम् । धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः” ।

वलयस्य “काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिसुखप्रदम् । विभूषणं प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा” ।

कुण्डलद्वयस्य “क्षीरोदमथने पूर्वमुद्भूतं कुण्डलद्वयम् । श्रिया सह यदुद्भूतं ददे श्रीः प्रीयतां मम” ।

तुलस्याः “मणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिमुक्तामयानि च । तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् । तुलसीपत्रदानाद्वा ब्रह्मणः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु सर्वे सन्तु मनोरथाः” ।

दुग्धस्य “अलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं सौभाग्यवर्द्धनम् । क्षीरं मङ्गलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

नवनीतस्य “कामधेनोः समुद्भूतं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नवनीतं प्रदास्यामि बलं पुष्टिञ्च देहि मे” ।

आज्यस्य “कामधेनुसमुद्भूतं देवानामुत्तमं हविः । आयुर्विवर्द्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्” ।

तैलस्य “तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । अमाङ्गल्यहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पादुकायाः “कण्टकोच्छिष्टपाषाणवृश्चिकादिनिवारणम् । पादुकां सम्प्रदास्यामि विप्र ! प्रीत्या प्रगृह्यताम्” ।

चामरस्य “शशाङ्ककरसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर । प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरवल्लभ !” ।

चन्दनखण्डस्य “चन्दनावासमन्दारसखे ! वृन्दारकार्च्चित ! । चन्दन ! त्वत्प्रसादान्मे सान्द्रानन्दप्रदो भव” ।

चन्दनाद्यनुलेपनस्य “श्रीखण्डकाण्डकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमा-

न्वितम् । विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम" ।
कस्तूर्य्याः "समस्तेभ्योऽपि वस्तुभ्यः संस्तुतासि सुरासुरैः । विन्यस्ताऽङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा मम" ।
कर्पूरस्य "कन्दर्पदर्पदो यस्मात् कर्पूर ! घ्राणतर्पण ! । अस्मात्भवस्तापस्त्वद्दानादपसर्पतु" ।
गोपीचन्दनस्य "यद्भूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविलेपनम् । जलक्रीडासु गोपीनां द्वारवत्यां जलार्पितम् । गोपीचन्दनमित्युक्तं मुनीन्द्रैः किल्विषापहम् । तस्मादस्य प्रदानेन विष्णुर्दिशतु वाञ्छितम्" ।
शिवप्रतिमायाः "त्वया सुराणाममृतं पिधाय हालाहलं संहृतमेव यस्मात् । तथाऽसुराणां, त्रिपुरञ्च दग्ध मेकेषुणा लोकहितार्थमीश ! । तव प्रदानादहमप्यदोषी दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये । तथा कुरु त्वं शरणं प्रपद्ये मयि प्रभो ! देववर ! प्रसीद" ।
उमामहेश्वरयोः "प्रसीदतु भवोनित्यं कृत्तिवासा महेश्वरः । पार्वत्या सहितोदेवोजगदुत्पत्तिकारकः" ।
शिवलिङ्गस्य "शिवशक्त्यात्मकं यस्मात् जगदेतच्चराचरम् । तस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम् । कैलासवासी गौरीशो भगवान् भगनेत्रभित् । चराचरात्मकोलिङ्गरूपी दिशतु वाञ्छितम्" ।
मारकतलिङ्गस्य "इदं मारकतं लिङ्गं रौप्यपीठसमन्वितम् । धान्यैर्द्वादशभिर्युक्तमेकादशफलान्वितम् । सम्प्रदद्यां विधानेन यथोक्तं फलमस्तु मे" ।
काश्मीरलिङ्गस्य "काश्मीरलिङ्गपक्षे तु इदं काश्मीरजं वदेत्" ।
सस्यभूमेः "सर्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता । अनन्तसस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
ऊर्णायाः "ऊर्णा मेषसमुत्पन्ना शीतवातभयापहा । यस्मात्तुपारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
ऊर्णापदस्य "और्णपदमनुध्येयं स्वर्णवीजं तव प्रभो ! । दत्तं गृहाण देवेश ! पापं संहर सत्वरम्" ।
धान्यस्य "धन्यं करोषि दातारमिह लोके परत्र च । तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
गोधूमानाम् "यस्मादन्नमयोजम्बूद्वीपे गोधूमसम्भवः । गान्धर्वसौख्यधनदः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
मुद्गानाम् "मुद्गवीजानि वै यस्मात् प्रियाणि परमेष्ठिनः । तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः सिद्ध्यतु मे सदा" ।
चणकस्य "पुरा गोवर्द्धनोद्धारसमये हरिभक्षिताः । चणकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी" ।
लवणस्य "रसानामग्रजं श्रेष्ठं लवणं बलवर्द्धनम् । ब्रह्मणा निर्मितं साक्षादतः शान्तिं प्रयच्छतु" ।
यवानाम् "धान्यराजाश्च माङ्गल्या द्विजप्रीतिकरा यवाः । तस्मादेषां प्रदानेन ममास्त्वभिमतं फलम्" ।
तिलानाम् "तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः । तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव !" ।
शर्करायाः "अमृतस्य कलोत्पन्नाः इक्षुधाराजशर्करा । सूर्य्यप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
खण्डस्य "मनोभवधनुर्मध्यादुद्भूतः शर्कराजनिः । तस्मादस्य प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः" ।
गुडस्य "प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसोमतः । मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुड ! सर्वदा" ।
मधुनः "यस्मात्पितृणां श्राद्धे त्वं प्रीतं मध्वमृतोद्भवम् । तस्मात्तव प्रदानेन रक्ष मां दुःखसागरात्" ।
उदकुम्भस्य "वारिपूर्णघटोपेतं देवत्रयमयं यतः । प्रीयतां-धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन पुण्यदः" ।
उपानहोः "उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे । सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छतम्" ।
व्यजनस्य "धुविता सर्वजन्तूनां शैत्यानन्दकरी शुभा । पितृणां तृप्तिदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
शालग्रामस्य "महाकोषनिवासेन चक्राद्यैरुपशोभितम् । अस्य देव ! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः" ।
शिवनाभस्य "महाकोषनिवासी ते महादेवो महेश्वरः । प्रीयतां तव दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
वैतरण्याः "यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी । तान्तर्तुकामोयच्छामि उत्तारय सुखेन माम्" ।
धेनोः "यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुर्वैष्णवसन्निभा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
उत्क्रान्तिधेनोः "मृत्युक्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखकान्तिविवृद्धये । तुभ्यं सम्प्रददे नाम्ना गां समुत्क्रान्तिसंज्ञिताम्" ।
मेष्याः "वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम् । तत् सर्वं विलयं यातु त्वद्दानेनोपसेविनाम्" ।
शूलस्य "भगवन् ! शूलहस्तेश ! दक्षाध्वरविनाशन ! । तवायुधप्रदानेन शूलं नश्यतु मे सदा" ।
लौहपात्रस्य "यानि पापान्यनेकानि मया कामकृतानि च । लौहपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा" ।
रौप्यपात्रस्य "अगम्यागमनं चैव परदाराभिमर्षणम् । रौप्य-

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा"।

सहिरण्यतिलानाम् "तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः। विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं ददत्वमी"।

सहिरण्यतिलपात्रस्य "तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्वकामकराः शुभाः। शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः। यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च। तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा"।

कुष्माण्डस्य "ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा। कुष्माण्ड! बहुबीजात्मन्नतः शान्तिं प्रयच्छ मे"

फलस्य "इदं फलं मया विप्र! प्रभूतं पुरतस्तव। तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि"।

मण्डकानाम् "आदित्यतेजसोत्पन्नाः सर्वमङ्गलकारकाः। मण्डकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी"।

स्वर्णपात्रस्य "जन्मान्तरसहस्रेषु यत् कृतं दुरितं मया। स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे"।

आरोग्यार्थाज्यस्य "या याऽलक्ष्मीर्यदङ्गेषु सर्वगात्रे व्यवस्थिता। तत् सर्वं शमयाज्य! त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्द्धय"।

पापक्षयार्थाज्यस्य "आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम्। आज्यं सुराणामाहार आज्ये देवाः प्रतिष्ठिताः"।

आयुधस्य "त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षणायायुधो ह्यसि। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शान्तिर्भवतु सर्वदा"।

भक्ष्याणाम् "केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भुब्रह्मार्कतुष्टिदाः। घृतखिण्डापूपकाद्याः यच्छन्तु बलमौरसम्"।

काष्ठानाम् "सोमोद्भवानि दारूणि जातवेदःप्रियाणि च। तस्मादेषां प्रदानेन श्रियं देहि विभावसो!"।

कुलत्थस्य "अग्निवर्णोद्भवो नाम बलकीर्त्तिप्रवर्द्धनः। कुलत्थः सर्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

कृष्टक्षेत्रस्य "सदा रोहन्ति बीजानि काले कृष्टे स्वहीतले। तत्र प्रदानात्सफला मम सन्तु मनोरथाः"।

संक्रान्तिशूलस्य "सर्वग्रहर्क्षताधीश! सर्वेश! त्वं हि भास्कर!। संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर!"।

पुस्तकस्य "सर्वविद्याश्रयं ज्ञानकरणं ललिताक्षरम्। पुस्तकं सम्प्रयच्छामि प्रिया भवतु भारती"।

तण्डुलानाम् "अन्नेन जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम्। तण्डुला वैश्वदैवत्याः पाकेनान्नं भवन्ति ये। पावनाः सर्वयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्म्मणि। तस्मात्तण्डुलदानेन प्रीयन्तां विश्वदेवताः"।

पुष्पाणाम् "आश्रयन्ति मनो यस्मात् तस्मात् सुमनसः स्मृताः। दत्ता ददतु मे नित्यमत्याह्लादयुतां श्रियम्"।

जीरकस्य "जीरको जायते यस्मान्मङ्गलं शुभकर्म्मसु। तस्माज्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम"।

ताम्बूलस्य "ताम्बूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्। अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः शिवं ददतु पुष्कलम्"।

ताम्बूलकरङ्कस्य "पूरितं पूगपूरेण नागवल्लीदलान्वितम्। पूर्णेन पूर्णपात्रेण कर्पूरपूरकेण च। सपूगखण्डनं दिव्यं गन्धर्व्वाप्सरसां प्रियम्। करङ्क! त्वं सुखाधारस्त्वत्प्रदानात् कुरुष्व माम्"।

हरिद्रायाः "लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवद्व्यसनप्रिया। सौभाग्यकृद्वरस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे"।

सौभाग्यवस्त्रयुग्मस्य "कञ्चुकीवस्त्रयुग्मैश्च तथाकर्णावतंसकैः। कण्ठसूत्रैश्च भूषाभिः प्रीयतां मिथिलनन्दिनी"(सीता)।

शूर्पस्य "रामपत्नि! महाभागे! पुण्यमूर्त्ते! निरामये!। गृहाणेमानि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि!"।

कमण्डलोः "कमण्डलुर्जलैः पूर्णः स्वर्णगर्भः सुलक्षणः। अर्पितस्ते महासेन! प्रसन्नश्च सदा भव"।

यज्ञोपवीतस्य "ब्रह्मसूत्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्मितम्। ब्राह्म्यं जन्मास्तु मे देव! ब्रह्मसूत्रसमर्पणात्"।

अक्षमालायाः "अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्योजिता मया। अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैन्यक!"।

स्वर्णनागस्य "विधुन्तुद! नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दनाव्यय!। दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद्भयात्"।

इक्षुदण्डस्य "इक्षुदण्डं महापुण्यं रसालं सर्वकामदम्। तुभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः"।

गन्धद्रव्यस्य "कर्पूरः कदलीभूतो देवदेवप्रियः सदा। भाग्योत्तमोऽन्त्यपापाघ्नः तद्दानात् सुखमश्नुते। जटामांसुद्भवं देवीसगिनाभिसमुद्भवम्। भक्त्याहं संप्रदास्यामि मम सन्तु मनोरथाः"।

सूर्य्यमूर्त्तेः "ददाति भानुर्भवनं सर्वोपस्करसंयुतम्। मनोऽभिलषितावाप्तिं करोतु मम भास्करः"।

गणेशप्रतिमायाः "यमामनन्ति विघ्नेशं विघ्ननाथमुपासुतम्। विघ्नेशं तं विप्रवर! तुभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्"।

गोमात्रस्य "गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश। यस्मात् तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च"।

शय्यायाः "यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च। शय्या ममाप्यशून्यास्तु तस्माज्जन्मनि जन्मनि"।

रत्नस्य "यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः। तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः"।

भूमेः "यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्। दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्विह"।

दास्याः "इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स! प्रतिपादिता। तव कर्म्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे"।

रथस्य "रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्म्मणे। विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमोनमः"।

छत्रस्य "इहामुत्रोभयत्राणं कुरु केशव! मे प्रभो!। छत्रन्त्वत्-प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्"।

शिविकायाः "देवदेव! जगन्नाथ! विश्वात्मन्! दत्तयानया। प्रभो! शिविकया देव! प्रीतो भव जनार्दन!।

गृहस्य "इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतम्। तव विप्र! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्"।

आश्रयस्य "समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगन्निधे!"। तव विप्र! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्"।

कन्यायाः "गौरीकन्यामिमां विप्र! यथाशक्ति विभूषिताम्। गोत्राय शर्मणे तुभ्यं विप्र! त्वं तां समाश्रय"।

महिष्याः "चन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा। महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदम्। धर्म्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः। महिषासुरस्य जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा"।

सवत्समहिष्याः "महिषीं वत्ससंयुक्तां सुशीलाञ्च पयस्विनीम्। रत्नवस्त्रेण पुष्पेण दत्त्वा मृत्युञ्जयेन्नरः"।

मेषस्य "रोमत्वङ्मांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः शुभः। जगतः, सम्प्रदत्तोऽस्मि त्वामतः प्रार्थये शिवम्"

अजायाः "देवानां योमुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः। तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः। अग्निमान्द्यं पूर्वकर्मविपाकोत्थन्तु यन्मम। तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्निं विवर्द्धय। त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवतो धरा। त्वत्प्रसूत्युत्थिता यज्ञाः तस्माच्छान्तिकरी भव"। तुलापुरुषादीनां देयद्रव्याणां मन्त्रास्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः। अन्यद्रव्यदानमन्त्रा अपि केचित् क्वचिदुक्ता अनुसन्धेयाः।

दानक न० कुत्सितं दानम् "दान कुत्सिते" पा०ग०सू०यावा० कन्। कुत्सिते दाने।

दानकाम त्रि० दानं कामयते कम–स्वार्थे णिङ् अण्। दानशीले "गौतमस्तोमेन यदीच्छेद्दानकामा मे प्रजा स्यादिति" आश्व०श्रौ० ६।२।१४।

दानच्युत पुंस्त्री गोत्रप्रवरर्षिभेदे कार्त्तकौ० बाभ्रवशब्देनास्य द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः बाभ्रवदानच्युताः।

दानधर्म्म पु० दानरूपो धर्मः। दानात्मके धर्मे स च भारते आनुशासनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६८ अध्यायान्तेषु विस्तरेणोक्तः। अन्यत्र "अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम्। अर्थानामुचिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्। दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्। न्यायेनोपार्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत्। अध्यापनं याजनञ्च वृत्तिर्विप्रे प्रतिग्रहः। रक्षणं विजयश्चैव क्षत्रवृत्तिरुदाहृता। कुसीदं कृषिवाणिज्यं वैश्यवृत्तिः स्वभावजा। यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम्। नित्यं१ नैमित्तिकं२ काम्यं३ विमलं४ दानमीरितम्। अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे। अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकम्१। यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे। नैमित्तिकं२ तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम्। अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते। दानं तत् काम्य(३)माख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः। ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते। चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं४ स्मृतम्" इत्युपक्रम्य गारुडे ५१अ०उक्तः। "दानधर्मात् परोधर्मो भूतानां नेह विद्यते" तत्रैवाध्याये

दानपति पु० ६त०। १अक्रूरे यादवभेदे। "गच्छत्वयं दानपतिः क्षिप्रमानयितुं व्रजात्। नन्दगोपञ्च गोपांश्च करदान् मम शासनात्" हरिवं० ७६ अ०। "श्वफल्किः स्यन्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिर्व्रजम्" ८२ अ०। २बहुप्रदे, त्रि० "यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा नान्योऽस्ति कश्चन" भा० आ०२२३अ०। ३असुरभेदे पु०। "रणोत्कटो दानपतिः शैलध्वंसी कुलाकुलः" हरिवं०२४० अ० असुरोक्तौ।

दानपात्र न०६त०। दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम्

दानफल न० ६त०। दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कतिचित् फलभेदा वह्नि०पु०उक्ता यथा "गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः। तदनन्तफलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप!। तमोवृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च। नृप! दानन्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु। ईर्ष्यामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात्। यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाल्ये तु तदश्नुते। वैश्वदेवविहीनञ्च सन्ध्योपासनवर्जितम्। यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते। इयाजन्मानि

चत्वारि इथा दानानि षोडश। तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः। अपुत्रस्य१ इथाजन्म धर्मबाह्या नराः२ सदा। परपाकं सदाश्नन्ति३ परतापरताश्च४ ये। देव पितृविहीनं१ यत् ईश्वरेभ्यः स्वदोषतः२। दत्त्वानुकीर्त-नाच्चैव३ वेदाग्निव्रतत्यागिने४। अन्यायोपार्जितं दानं५ व्यर्थं ब्रह्महणे६ तथा। गुरवेऽनृतवक्त्रे ७यत् स्तेनाय८ पतिताय९. च। कृतघ्नाय१० च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मवि-द्विषे ११। याचकाय१२ च सर्वस्य इथल्याः पतये१३ तथा। परिचारकाय१४ भृत्याय१५ सर्वत्र पिशुनाय१६ च। इत्येतानि तु राजेन्द्र ! इथा दानानि षोडश"।

दानव पु० दनोरपत्यम् अण्। कश्यपपत्न्याः दक्षकन्याभेदस्य दनोरपत्ये। १दानवाश्च भा०आ०६५अ०उक्ता यथा"चत्वा-रिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत !। तेषां प्रथमतो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः। शंबरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः। असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः। अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान्। तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः। स्वर्भानुरश्वोऽश्व-पतिर्वृषपर्वाजकस्तथा। अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः। एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ। निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा। शरभः शल-भश्चैव सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा। एते ख्याता दनोर्वंशे दा-नवाः परिकीर्त्तिताः" "दानवांश्च विबुधा विजिग्यिरे" माघः। दानवस्येदम् अण्। २दानवसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "मायाश्चाखौ ददौ सर्वाः दानवीः काम-मोहिताः" हरिवं० १६२अ०।

दानवगुरु पु० ६त०। शुक्राचार्य्ये

दानवज पु० देवे गान्धर्वे च वैश्यजातिके अश्वभेदे। "देव-गन्धर्ववाहास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः। क्षीणाक्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः। पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिवर्हणम्। दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्र-मूर्द्धनि। ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते। लोके यशोधनं किञ्चित् सा वै वज्रतनुः स्मृता। वज्र-पाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम्। वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः। क्षत्रं वज्रस्य भागेन अवध्या वाजिनः स्मृताः। रथाङ्गं वडवा सूते शूरा-श्चाश्वेषु ये मताः। कामवर्णाः कामजवाः कामतः समु-पस्थिताः। इति गन्धर्वजा कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः" भा०आ०१७०अ०।

दानवारि पु० ६त०। १देवे २विष्णौ च। दानं गजमदस्तद्रूपं वारि। ३गजमदजले न०। "सेनाचरीभवदिभाननदान वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः"नैष०"कटस्थल प्रोषितदानवारिभिः" माघः।

दानवीर पु० १वीररसभेदे तदाश्रये २नायकभेदे च। "स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात्"। स च वीरः दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः तत्र दानवीरो यथा परशुरामः। "त्यागः सप्तसमुद्र-मुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति" अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायी भावः। सम्प्रदानब्राह्मणैरा-लाम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावै र्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते" सा० द०।

दानवेय पु०दन्वाः अपत्यं दनु—स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ऊङ्। ततः "स्त्रीभ्यो ढक्" पा० ढक्। दनुनाम्न्या दक्षकन्याया अपत्ये "दैतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात्" हरिवं०२२१अ०"विष्णुना निहतेष्वेव दानवेयेषु ते हताः" भा०क०७३अ०।

दानशील त्रि० दानं शीलं सततमनुष्ठानं यस्य। बहुदातरि "यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्" भा० भी० १२० अ०।

दानशौण्ड त्रि० दाने शौण्डः दक्षः। बहुप्रदे अमरः "निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरो-ऽभवत्" माघः।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यासनानादीनां षोड-शानां पदार्थानां प्रत्येकं षोडशसंख्यान्विते देयद्रव्यभेदे। "यः कश्चित् कुरुते देवि ! महत्त्वे दानसागरम्। इषोत्-सर्गं महादानं यत् किञ्चित् पृथिवीतले" कामधेनुत० २५ पटले। दानानां सागर इव प्रतिपादकतया आधार इव। २तुलापुरुषादिमहादानानां विधानज्ञापके स्मृ-तिनिबन्धभेदे।

दानयोग्य त्रि० ६त०। दानशब्दोक्ते दानस्य पात्रे।

दानीय त्रि०दीयतेऽस्मै दा—बा०सम्प्रदाने अनीयर्। १सम्प्र-दाने। "दानीयः प्रभवो लयः"मुग्ध०। दानमर्हति यत्। २दानयोग्ये दानपात्रे च।

दानु त्रि० दा—दाने दो—खण्डने वा कर्त्तरि नु। १दातरि २विक्रान्ते मेदि०। ३वायौ ४सुखे च संक्षिप्तसा० उणा०। ५दानवे च। "दानुं शयानं स जनास इन्द्रः" ऋ०

१।१२।११। “दानुं दानवम्” माधवः भावे नु। ६दाने ७वर्षणेच न० “यवं न दृष्टिर्दिव्येन दानुना” ऋ०१०। ४३।७ “दानुना दानेन वर्षणेन वा” भा० “आदित्या दानुनस्पती” ऋ० १।१३६।३। “दानुनः दानस्य” भा० कर्मणि नु। ८देये धने च। “करन्नित्सोमघवा दानुचित्राः” ऋ०१।१७४।७ “दानुभिर्देयैर्धनैश्चित्राः” भा०

दान्त त्रि० दम–कर्त्तरि क्त। १बहिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि “शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मानमवलोकयेत्” वेदान्तसारधृता श्रुतिः। दम–णिच्–क्त नि०। २दमिते ३शिक्षिते वलीवर्दादौ त्रि० ४दमनकवृक्षे पु० राजनि०।

दान्ति स्त्री दम–क्तिन्। १तपःक्लेशादिसहिष्णुतायां २बाह्ये- [न्द्रियनिग्रहे च।

दापित त्रि० दा–णिच्–कर्मणि क्त। १साधिते २दण्डिते दापितधनके ३प्रतिवाद्यादौ च।

दाप्य त्रि०दा–णिच्–कर्मणि यत्। १दण्ड्ये २दापनीये च।

दाम न० दो–खण्डने बा०करणे मन्। १पश्वादिबन्धनरज्ज्वौ “स्रगदामैरिव चित्रिता” भा० भी०५७अ०। “सन्तानमाल्यदामं च तैरेव कुसुमैः कृतम्” हरिवं०१४५ अ०। भावे मन् २सन्धाने। दम्यते अनुशिष्यते दम–कर्मणि घञ् बा०दीर्घः। लोके विश्वसंसारे दामोदरशब्दे दृश्यम्।

दामकण्ठ पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। दामकण्ठि तदीये यून्यपत्ये ततः उपका० द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च बहुषु युवप्रत्ययस्य लुक्। कलसीकण्ठदामकण्ठाः दामकण्ठा वा इत्येवम्।

दामग्रन्थि पु० मत्स्यराजविराटस्य सेनापतिभेदे “अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम्। कङ्कवल्लभगोपालादामग्रन्थिश्च वीर्य्यवान्। युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्त्तते नात्र संशयः” भा०वि०३१अ०

दामचन्द्र पु० द्रुपदनृपस्य पुत्रभेदे “धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च दौर्मुखिर्जनमेजयः। चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिवर्मा ध्रुवो धरः। वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुतेजनः। द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित्” भा० द्रो० १५८ अ०

दामन् न०स्त्री दो–खण्डने करणभावादौ मनिन्। दोहनकाले पश्वादिपादबन्धनरज्ज्वौ (छाँदनदड़ि) २मालायां ३रज्जुमात्रे अमरः बहुप्रग्रहयुक्ते एकस्मिन् यत्र पशवो बध्यन्ते(दोका)ख्याते ४पदार्थे च “भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य” माघः स्त्रियां नान्तत्वेऽपि मनन्तत्वात् न ङीप्। दामानौ दामानः किन्तु वा डाप्। दामे दामा इत्यादि

दामनपर्वन् न० दमनस्येदमण् दामनं पर्व यत्र। दमनभञ्जनतिथौ १चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् २तन्मासीयद्वादश्यादिषु च दमनशब्दे मूलं दृश्यम्। “सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः” नरसिंहपु० तन्तुपर्वशब्दे दृश्यम्

दामनि पु० दमनस्यापत्यम् इञ्। १दमनस्यापत्ये २आयुधजीविसंघभेदे च ततः स्वार्थे दामन्यादि० छ। दामनीय तत्रार्थे बहुत्वे तु तद्राजत्वात्तस्य लुक्। दामनय इत्येव

दामनी स्त्री दामेव प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अणि न नलोपः ङीप्। पशुबन्धनरज्ज्वौ अमरः “दामनीदामभारैश्च केचित् कायावलम्बिभिः। कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः” हरिवं०६६अ०

दामन्यादि पु० “दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाद्दे:” पा० छप्रत्ययनिमित्ते पा०ग० सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः “दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि आच्युतन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शालुन्तपि सार्वसेनि विन्दुवैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र”।

दामलिप्त न० तमोलिप्तनगरे (तमलुक्) हेम०

दामलिह् पु०दाम–लेढि लिह–क्विप्। १दामलेहके। तमात्मन इच्छति क्यच् दामलिह्यति ततः क्विप्। २आत्मनो दामलेहकेच्छौ “दादेर्धातोर्घः” पा०उपदेशे दादेरिति विशेषणात् अस्य उपदेशे दादित्वाभावात् न घः सि०कौ०।

दामाञ्जन न० दाम्नः अञ्जनम्। अश्वादेः पादबन्धनरज्ज्वौ (पिछाड़ि) हेमच०दामाञ्चलमप्यत्रार्थे हारावली “दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः” माघः।

दामिनी स्त्री भीमो भीमसेनेनवत् दामा सुदामा नगः स एकदेशत्वेनास्त्यस्य “संज्ञायां मन्माभ्याम्” पा० इनि ङीप्। सौदामन्यां विद्युति।

दामोदर पु० दाम बन्धनसाधनं उदरे यस्य। यशोदानन्दने कृष्णे तत्कथा “ततो यशोदा संक्रुद्धा कृष्णं कमललोचनम्। आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः-पुनः। दाम्ना चैवोदरे बद्ध्वा प्रत्यबध्नादुदूखले। यदि शक्नोषि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म साऽकरोत्” इत्युपक्रमे “स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात्। घोषे दामोदर इति गोपिभिः परिगीयते” हरिवं० ६४अ० “विदारो रोहितोमार्गो हेतुर्दामोदरः सहः” विष्णु०स०। शाङ्करभाष्ये तु अस्यान्यापि व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

"दमादिसाधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्या तया गम्यत इति दामोदरः। "दमाद्दामोदरं विदुरिति" महाभारते यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा "दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे। तेन दामोदरस्त्वेषः श्रीधरश्लिष्टसमाश्रितः" इति व्यासवचनात् वा दामोदरः। "दमो बहिरिन्द्रियनिग्रहः तज्जन्यो दामः तस्य दमित्यण् उद गतावितिधातोर्भावे "ऋदोरप्"पा० अपि गुणे रपरत्वे च अरः अवगतिः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात्तस्य विशेषणमुदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत् उत्कृष्टः अरः अवगतिः साक्षात्कारकूपास्येति दामोदरः। उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिमपेक्ष्यार्चिरादिः दमादिसाधना अस्य सगुणस्येति दामोदरनामनिरुक्तिः। "तवोर्मध्यगतं बद्ध दाम्ना गाढं तथोदरम्। ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनादिति"ब्रह्मपुराणम् इति आनन्दगिरिः। २अतीते अर्हद्भेदे हेमच०। वर्द्धमानपुरसन्निकृष्टे ३नदभेदे च। ४शालग्राममूर्त्तिभेदे तल्लक्षणं पद्मपुराणे यथा "स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु सः। चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा"। ब्रह्माण्डपुराणे "दामोदरस्तथा स्थूलो मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः" प्रतिष्ठित इत्यत्र प्रकीर्त्तित इति क्वचित् पाठः। "दूर्वाभं द्वारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्"। "पीतरेखा तथैव चेति" ब्रह्मपुराणे पाठः। ब्रह्मपुराणे"उपर्यधस्य चक्रे द्वे नातिदीर्घं सुखे बिलम्। मध्ये च रेखा लम्बैका स च दामोदरः स्मृतः"। अन्यत्र "स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मरन्ध्रो भवेत्तु यः। चक्रे तन्मध्यदेशस्थे पूजितः शुभदः सदा"। ब्रह्मवै०प्रकृतिखण्डे "द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्"। मत्स्यसूक्ते "विश्वक्सेनमतिस्थूलं लघु दामोदरं स्मृतम्"

दामोष्णीष पु० गोत्रव्यावर्त्तकप्रवरर्षिभेदे "दामोष्णीषस्त्वैबलिस्य पर्णादो वरजानुकः" भा० स० ४ अ०। युधिष्ठिरसभासभ्योक्तौ। तस्यापत्यं कुर्वा०ण्य। दामोष्णीषत्र तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक्। १दम्पति सम्बन्धिनि अग्निहोत्रादौ २दम्पत्योरन्योन्यप्रीतौ च "ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्"इत्युपक्रमे "विद्याकामस्तु गिरिशं दम्पत्यार्थमुमां सतीम्" भाग०२।३।८।

दाम्भिक त्रि० दम्भेन चरति धर्मं ठक्। लोकेषु कीर्त्त्यादि ख्यापनार्थं धर्मचारिणि १वैडालव्रतिनि, २दम्भयुक्ते च। "पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी" मनुना रसविक्रयकर्मविपाकः दाम्भिकत्वमित्युक्तम्। "दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत्" भा०व० २१५अ०। ३बकपक्षिणि पुंस्त्री०राजनि०।

दाय दाने भ्वा०आत्म०सक०सेट्। दायते अदायिष्ट अदायिढ्म् अदायिध्वम्। ऋदित् णिच् अददायत-त।

दाय पु० दा—दाने भावे घञ्। १दाने "मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा। मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः। अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा"मनुः। दीङ्क्षये भावे घञ्। २क्षये अजयपालः ३स्थाने मेदि०। दो—खण्डने भावे घञ्। ४खण्डने शब्द-रत्ना०५सोल्लुण्ठनभाषणे मेदि०। तस्य परोक्तस्य खण्डनरूपत्वात् तथात्वम्। दा—दाने कर्मणि घञ्। ६देये धनादौ "ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नरेश्वराः" भा०आ०१८४ अ०। "संस्थाः स्वसारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः" काम०नीति० "दायस्तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ। यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम्" भा०स०५१अ०। ७विवाहकाले कन्यायै दीयमाने यौतुकादिधने कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो देये धने ८तातान्तभिक्षादौ समावृत्तब्रह्मचारिभ्यो ९दीयमाने धने च १० विभागार्हपित्रादिधने च दायभागशब्दे दृश्यम्।

दायक त्रि० दा—दाने ण्वुल्। १दातरि "तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः" भा०व०१९३अ० "चौराणां भक्तदायकाः" मनुः। दो—खण्डने ण्वुल्। २खण्डके च। दायेन धनेन कायति कै-क। ३दायादे "गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः"गृह्यम् दायका दायादा इत्यर्थः।

दायबन्धु पु० दाये बन्धुः। भ्रातरि शब्दरत्ना०

दायभाग पु०दायस्य सम्बन्धिभिर्भागो यत्र। अष्टादशविवादान्तर्गते विवादपदभेदे तन्निरूपणं जीमूतवाहनकृते दायभागे यथा "अथ दायभागो निरूप्यते तत्र नारदः "विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः"। पितृत आगतं पित्र्यं तच्च पितृ मरणोपजातस्वत्वमुच्यते। पित्र्यस्येति पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिमात्रधनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् अतएव दायभागं विवादपदमुपक्रम्य नारदोऽपि भ्रात्रादिधन-

विभागमप्युपदर्शितवान्। तथा मनुरपि पित्रादिपदमदत्त्वैव "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत" इत्युपक्रम्य यावत्सम्बन्धिधनविभागमुक्तवान्। दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति। ततश्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः। ननु किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं ? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं ? न तावत् पूर्वः दायविनाशापत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तेऽपि न ममेदं विभक्तं स्वं भ्रातुरिदमिति प्रयोगात्। न च सम्बन्धविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्ध्यन्तरसद्भावप्रतिपन्नस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात् कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्च। उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः। विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः। यत्रापि चैकं दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषे वहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते। तदाह बृहस्पतिः "एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहे गृहे। उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते। युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत्"। इदं श्लोकार्द्धत्रयं नानास्थानस्थं न तु क्रमिकम्। ननु "पितर्यूर्द्धं गते पुत्रा विभजेयुर्द्धनं पितुरिति" नारदवचनात् पितुर्द्धनं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागात् पूर्वं न तत्र पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता असम्बन्धिधनेऽप्यतिप्रसङ्गात्। उच्यते पित्रादिनिधनानन्तरमेवास्मदीयं धनमिति प्रयोगात् एकपुत्रे च विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धिनिधनमेव स्वत्वकारणमतो नातिप्रसङ्गः। नन्वर्जयितृव्यापारोऽर्जनम् अर्जनाधीनस्वामिभावश्चार्जयिता तेन पुत्रव्यापारो जन्मैवार्जनं युक्तम् अतो जीवत्येव पितरि पुत्राणां तत्र स्वत्वं न तु तन्निधनात् अतएवोक्तं "क्वचिज्जन्मनैव यथा पित्र्ये धने"। नैतत् मन्वादिविरोधात्। यथा मनुः "ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्। भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः" जीवतोरपि पित्रोः पुत्राणां कुतो न विभाग इत्याशङ्कायामिदमुत्तरं तदानीमस्वामित्वादिति। न च भार्य्या पुत्रश्चेत्यादिवत् अस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणाभावात् भार्य्यादिषु तु यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम्। किञ्च स्वोपात्तेऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्छेदात् श्रुतिविरोधः स्यात्। देवलश्च पितृधने अस्वाम्यमेव स्पष्टयति यथा "पितर्य्युपरते पुत्रा विभजेयुर्द्धनं पितुः। अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते"। किञ्च जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पितुरनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावनधिगमात्। क्वचिज्जन्मनैवेति च जन्मनिबन्धनत्वात् पितापुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च स्वत्वकारणत्वात् परम्परया वर्णनम्"।

अस्य मते च पुत्राणां पित्राद्युपरमादावेव तद्धने स्वत्वं तच्चैकदेशनिष्ठम्।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्राणां पितृधने स्वत्वं तच्च समुदितद्रव्यनिष्ठमिति भेदः।

तदेतत् प्राचीनमतं वीरमित्रोदये जीमूतवाहनमतनिराकरणेन परिष्कृत्य समर्थितं यथा

"यत्र मन्वादिवचनव्याख्यासु बहुधा बुधाः। विवदन्ते दायभागः स प्रबन्धेन वर्ण्यते"। तल्लक्षणमाह नारदः "विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति"। पित्रोरयं पित्र्यम् इति कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्यत् अग्रे मातृधनस्यापि विभागकथनात्। पित्र्यस्य पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्त्रादिधने तन्निरूपणात्। अतएवोपक्रमे मनुना पित्रादिपदन्नोपात्तम्। "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मो वो रतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति"। "दायधर्म्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे लक्षणकथनपूर्वकन्निरूपणात् उद्देशावसरेऽपि "स्त्रीपुन्धर्म्मो विभागश्चेति" तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात्। अतएवाग्रे यावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः। दायशब्दश्चायं स्वामिसम्बन्धमात्रलभ्यस्वत्ववद्द्रव्यं वदति।

तथा च निघण्टुकारः "विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः" इत्याह । अत्रापि पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं विभागार्हमित्यर्थः अन्यथैकपुत्त्रादिस्वामिके विभागाभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात् । यत्तु जीमूतवाहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् । न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । तच्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्येऽन्यस्य स्वत्वं तत्र निरूढोदायशब्द) इत्युक्तं, तन्न सुन्दरम् निरूढत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोर्गौणत्वोपन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरूढत्वम् । न च योगरूढत्वम् अवयवार्थबाधस्य स्वयमेवोपन्यासात् गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च । तत्स्वाम्योपरम इति च । जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वनेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः । अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्काल विशेषनियतदासदोहनादिना तस्य तस्य स्वत्वव्यञ्जनादस्त्वेकदेशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अतएव "एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे" इति "उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते" । "युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकम्भवेदिति" च बृहस्पत्यादिवचनेषु वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते । स च दायोद्विविधोऽप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्त्रादीनां पित्रादिधने पुत्त्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धोदायः स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यासंसृष्टिनोऽपुत्त्रस्य मृतस्य भ्रात्रादीनां तद्धनरूपोदायः स सप्रतिबन्धः स्वामिसद्भावस्य प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसद्भावे पुत्रादीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं स्यात्तर्ह्युत्पन्नमात्रस्य पुत्त्रादेस्तत् साधारणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारापत्तौ "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति" श्रुतिविरोधः । किञ्च विभागात् प्राक्पित्रादिप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात् । तर्हि पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभागप्राक्प्रभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननुमत्या तु साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादिप्रीतिदत्तत्वादिवचने युक्तिरयुक्ता । एवं पुत्त्राद्यनुमतिमन्तरेण स्त्र्यादीनामपि भर्त्रादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भवात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते इति" वचने यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलब्धस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं तस्य चाविभाज्यत्वञ्च प्रतिपादयति किन्तु स्थावरादृते यद्दत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्त्रा स्त्रियै स्थावरञ्च प्रीत्या देयमज्ञानाद्दत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभजनीयमस्थावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम् स्थावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्य्येण बोधयतीति शङ्कनीयम् । तथान्वयस्य व्यवहितयोजनाप्रसङ्गेनायुक्तत्वात् । स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्पकत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्य्यायस्यापद्यते ।

अथ "मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः" । तथा "पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति मेट्टक इति" वचनमवश्यं विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरं वाच्यं मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं तत्प्रतिषेधाभिधानात् अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् । स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, मैवम् तस्य पितामहोपात्तस्थावरविषयत्वात् । अतीते पितामहे तत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि स्थावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्तादौ तु नेति तदर्थात् । यत्तु गौतमवचनम् "उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभते इत्याचार्य्याः" इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताक्षराकृता प्रमाणत्वेनोपन्यस्तन्तद्दायभागदायतत्त्वकृता व्याख्यातमेव ।

पितृस्वत्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धेनान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्धनं पुत्रोलभते नान्यः सम्बन्धीत्यार्या मन्यन्त इति। न तु पितृस्वत्वे विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्वत्वमिति तदर्थः। नारददेवलवचनविरोधात्। "पितर्यूर्द्ध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्द्धनम्पितुरिति" नारदः पितुर्द्धनमित्याह। अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावक्ष्यत्। "पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनम्पितुः। अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते इति"। देवलोऽपि पितुर्द्धनमित्युक्त्वोत्तरार्द्धेनास्वाम्यं हीति स्पष्टमेव तेषामस्वत्वन्तत्र हेतुत्वेनोक्तवान्। निर्दोषे पातित्यादिस्वत्वापगमकदोषरहिते। मनुरपि "ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्। भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोरिति" जीवतोर्मातापित्रोस्तद्धने पुत्राणामस्वाम्यं व्यक्तमेवाह। यत्तु शङ्खलिखितावाहतुः "न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थम्भजेरन्। यद्यपि स्वाम्यम्पश्चादधिगतन्तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिति" स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम्। यद्यपि "तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं प्राप्तन्तथापि जीवति पितरि तद्धनं तदिच्छां विना न विभजेरन्नर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः पुत्रा" इति। तेनानेन वचनेन जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्वत्वमिति" तदपि न मन्वादिवचनानां बहूनामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधेनास्यान्यथार्थस्य वर्णनीयत्वात्। वर्णितञ्च कल्पतरौ "यद्यपि पश्चादधिते पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाम्यन्तथापि तत्राप्यस्वाम्यञ्जीवति पितरि, किमुत पितृधने अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यादिति। किञ्च स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्ज्जन्मना स्वत्वमप्रमाणकमेव। अतएव यथा भार्यादिवचनम् "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति"। पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तम्। भार्यादिष्वध्यग्न्यादिवचनैः कर्त्तनादिसाधनकत्वेन स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा श्रौतादिषु धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुध्येत। अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावादप्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम्। किञ्च यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितम् निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वान्न हि पाकादोदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्रमुच्यते। तस्य हि वचनस्यायमर्थः। रिक्थं दायः क्रयः प्रसिद्धः। संविभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जकोविभागः। परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः। अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः। एतेषु स्वत्वहेतुषु सत्सु स्वामी भवति। जातेषु च जायते। ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणं रिक्थाद्यस्तु सर्वसाधारणाः। अधिकमित्युत्तरत्र सर्वत्र सम्बध्यते। क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम्। वैश्यस्य निर्विष्टं कृषिगोरक्षणादिभृतिलब्धम्। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिभृतिलब्धम्। निपूर्वस्य विशेर्भृतिवाचकत्वम् "निर्वेशोभृतिभोगयोरिति" त्रिकाण्डाभिधानात्। वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां "सूतानामश्वसारथ्यम्" इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्विष्टशब्देन संगृह्यते सर्वस्य भृतिरूपत्वात्। किञ्च "योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणोधनम्। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः"। इत्यदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिद्वारेणापि धनमर्ज्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे। स्वदृष्ट्यार्ज्जयतोनिरपराधत्वात् मन्मते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् स्वत्वस्य चौरदातृकयाजनादावेतद्वचनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम्। अपि च मम स्वमनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे अपहर्त्तुरेव तत्र स्वत्वात्। मन्मते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः। यदि च सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकन्तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य नेत्यपि सन्देहो न स्यान्निर्णीतत्वात्। इदमेवोक्तं संग्रहकारेण। "वर्त्तते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव न। अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किन्न दृश्यते। तस्माच्छास्त्रत एव स्यात् स्वाम्यं नानुभवादपि। अस्यापहृतमेतेन न

युक्तं वक्तुमन्यथा। विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽवर्णि पृथक् पृथगिति"। शास्त्रे "स्वामी रिक्थक्रयेत्यादौ" साधारणासाधारणरूपोऽर्थागमः स्वत्वोपायः पृथक् पृथग्वर्णितस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्याल्लोकविदितत्वादित्यर्थः। अन्यत् स्पष्टम् यथावर्णमिति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः। पूर्व्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः। अथ यद्यस्य यथेष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेर्यथेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्य्याद्यर्जितेनातिप्रसङ्गः स्वत्व चौरादेर्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्विनियोगकाले त्रासादिदर्शनात्। अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादितुल्यत्वाभावात् स्वत्वस्य। नैवम् असम्भवात्। शास्त्रेण सर्व्वस्य कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादैच्छिकविनियोगविषयत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेः। तदयाह संग्रहकारः शङ्कोपन्यासपुरःसरम् "न च स्वमुच्यते तद्यत् स्वेच्छया विनियुज्यते। विनियोगोऽस्य सर्व्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते इति"। अत्र पूर्व्वार्द्धे शङ्कोपन्यास उत्तरार्द्धे तत्परिहारः। न च रिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचने उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्य्यायायाः स्वत्वहेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्तत्वात्। इदमेवाभिसन्धाय धारेश्वरेणापि शास्त्रैकसमधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम्। अपि च। जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्धने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छायामपि पुत्रादीच्छयैव विभागः स्यात्। अस्वातन्त्र्यवचनान्नैवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेद्व्यवहारस्तु सिद्ध्येदेव। यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिस्तदुत्पाद्यव्यवहारे प्रवर्त्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयोविघातमात्रं शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थ इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्रापि स्यात्। अस्त्विति चेन्न सकलनिबन्धविरोधात्। क्वचिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थलिखनमपि जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परम्परया वर्णनीयम्। किञ्च। ऊर्द्ध्वं पितुश्चेत्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां स्वत्वपरं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये तदिच्छया विना न विभागः ऊर्द्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषेधार्थं तदिति वाच्यं तच्चान्याय्यम् अस्वाम्यपरत्वापत्तेः। न च पितुरुपरमकालविधानार्थमिति युक्तम् दृष्टार्थत्वाद्विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः। नापि नियमविधिर्विभागस्य "एवं सह वसेयुर्वा पृथग् वा धर्म्मकाम्यया" इति मनुना विकल्पाभिधानात्। कालविधौ च पितुरुपरमानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य्यबाधोऽयं स्यात्। जातेष्टिवज्जातप्राणवियोगापत्तिस्वरूप विशेषविरोधस्याप्यभावात्। अतो जीवतः पितोस्तद्धने स्वाम्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति तत्कालीनास्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्तत्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते। तथा चैतद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम्। उपरमवत्पतितत्वादिकमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते। तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्धने पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्स्वत्वसमकालीनमिति स्वाम्यादिशब्दावस्य सर्व्वत्र प्रतिबन्धकत्वात् सर्व्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति द्वैविध्यमनुपपन्नमिति। अत्रोच्यते। यदि स्वत्वापगम एव पुत्रादीनां तद्धने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनसाध्यवैदिककर्म्मस्वनधिकारप्रसङ्गे "जातपुत्त्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्वकपोलकल्पितहेत्वाभाससमर्थितस्वत्वार्थानुरोधेन श्रुति सङ्कोचोऽयुक्तः। आहिताग्न्यादिविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात्। सकलयाज्ञिकशिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च। जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यां वयोऽवस्थानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयोरव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्त्तिकादौ स्थितत्वात्। न च यथा पुत्रानुमत्या पितुर्भवत्यते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति वाच्यम्। यतो द्वयोरपि मते पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्पत्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनुमतेश्च स्वत्वजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम्। वस्तुतस्तु पितुः पुत्त्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वातन्त्र्यात्। पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्यादित्येतावान् विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टापूर्त्तादिव्रतादौ भर्त्रादेरनुमतिस्तत्पारतन्त्र्यवचनात्। अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैगुण्यं वा कर्म्मणि न तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः। पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पादकत्वञ्च तदनुरोधात्कल्प्यमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च। तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि

रिक्थादिवचनादधिगमादिपदेन संग्रह आवश्यकः श्रुतिस्मृतिपुराणशिष्टाचारसिद्धस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात्। वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्राणामेव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयिष्यामः। यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारणस्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तन्तदनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पित्रादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव तद्विधिबलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वराचार्य्यः। अतश्चोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य यज्ञीभूतवाहनरघुनन्दनाभ्यां पारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतन्तदपि व्यर्थमेव। यत्तु शङ्खवचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी। कल्पतरूक्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयःपदाध्याहारः प्रसज्येत। जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्याक्षेपस्थितेरल्पाध्याहाराच्च नायुक्तः। तेन स्मृत्युपदिष्टस्मृत्यनुरोधान्मनुनारददेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्यपरत्ववर्णनमुचिततरम्। यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्नानीति। तदपि न अनुमत्यभिप्रायेण स्थावरप्रीतिदानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः। स्वातन्त्र्याद्वा पितुरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्थावरव्यतिरिक्ते पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते। अतएव स्थावरे विशेषवचनम् "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानन्न च विक्रयः" इति। मणिमुक्ताप्रबालानामित्यादिवचनन्तु जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपन्नतरम्। न च पितामहोपात्तस्थावरमात्रविषयत्वमिति युक्तम्। न पिता न पितामह इति द्वयग्रहणात्। पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वङ्गमयति। यथा परमते मणिमुक्ताप्रवालादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत्स्मरणात्तथास्मिन् मतेऽपि पुत्रादीनान्तत्र जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितुर्दानाधिकार इत्यविशेषः। तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम्। स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं तुल्यमेव। "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानन्न च विक्रयः। ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानन्न च विक्रयः" इत्यादि वचनात्। अस्याप्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाच्छास्त्रे च जन्मनः क्वापि स्वत्वहेतुतानभिधानात् कथञ्जन्मना पुत्रादीनाम्पित्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्युक्तम्। तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक्। वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम्। सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानां प्रत्यन्तवासिनां म्लेच्छादीनामपि मम स्वमिदं नान्यस्य स्वमिति व्यवपदेशस्तत्कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वाच्यम्। एतत्तर्कोपष्टब्धोऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः "स्वत्वं लौकिकं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्व्रीह्यादिवम्" इत्यन्वयदृष्टान्तः। आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिककार्यक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः। तेनान्वयव्यतिरेकौ हेतुः। यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागादिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति। तथापि तल्लोकप्रमाणकाग्न्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणेति न व्यभिचारः। इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना भरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथालौकिकं रूपमेवं स्वत्वमपि सर्वानुगतं लौकिकमेव नह्यस्वत्वेन क्रयादिक्रियानिर्वाहो लोके। न चैवं स्वामी रिक्थेत्यादिस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम्। धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावनादिवाचकत्वतदभावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव तस्योपपत्तेः। साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्सङ्कीर्णव्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण विविच्यते। नत्वलौकिकसाधुत्वं साधुभिर्भाषितेत्यादिविधावन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि। एवमत्रापि तथा च नयविवेके भवनाथः "लोकसिद्धस्वार्जनज्ञ-

न्मादि अतएवानिन्द्यं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं तन्निबन्धनार्था स्मृतिर्व्याकरणादिस्मृतिवदिति। जन्मादीत्यादिपदेन क्रयादिग्रहणम्। व्याकरणादित्यादिपदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासामुद्रिकाणां ग्रहणम्। रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे आचार्य्यचरणैः। स्वामी रिक्थेत्यादिवचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम्। रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम्। स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पित्रादिधने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रादिधने विशेषनिष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दो व्याख्यातस्तन्न स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचित्यात्। एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य विभागेन क्रियते। मुख्यामुख्यहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे वैरूप्यापत्तेः। अतएवाह मिताक्षरायां विज्ञानेश्वराचार्य्यः 'विभागशब्दस्यानेकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषय इति'। लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव। यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धनानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम्। प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धृभिरभिधानात्। नियतौपायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतोगुरोरपि संमतम्। लिप्सानये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन। न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत। प्रलपितमिदङ्केनापि। अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति' ग्रन्थेन। अस्यार्थष्टीकाकृता विवृत एवम्। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात्। तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्वेन च स्वत्वत्यागात्मकयागासम्भवात् कस्येह द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः। प्रलपितमित्याद्युत्तरस्यार्थः। अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राव्यापारान्नियमानां क्रत्वर्थत्वं तेन गम्यत इति न यागासम्भवो नियमानर्थक्यञ्चेति। सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति'। अस्याप्यर्थ एवं विवृतः। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमार्जितेनैव क्रतुर्न्न नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण। न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष इति अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतुसिद्ध्यभिधानविरोधात्। तत्रैवाधिकरणे कुमारीस्वामिनोऽप्यत्रभवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति। तत्रत्यवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव। अतएवाह शास्त्रदीपिकायां, पार्थसारथिः रागप्राप्तं तावदर्जनन्न शास्त्रीयम्। रागतश्च पुरुषार्थतया प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषमप्रीणयत् पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वेकशेषतया शक्यं विज्ञातुम्। तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्य्याणामन्यतम इति कार्य्यान्तरवत् क्रतावप्युपयुज्यत इत्येतावान् विशेषः। ननु तस्यैवाङ्गं तथा सति जीवनलोपात् क्रतुरेव न प्रवर्त्तेतेति प्रघट्टकेन। अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वन्निरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम्। अन्यदपि तेनैवोक्तम्। तस्मात् पुरुषार्थन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थम्भवति। नियमस्तु दृष्टाभावात्काममदृष्टार्थः स्यात्। अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात्। नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्प्यते। तेनासावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवैतीति गम्यत इति। ततश्च स्वामी रिक्थेत्यादिवचसां लौकिकमेव रिक्थादीनां स्वत्वोपायत्वमनूद्य तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्य्यन्नियमविधयेति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनाश्रितदिङ्नियमवत्। द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणन्नियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः। स एव तत्रोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकिकत्वं तूभयसम्मतमिति निष्कर्षः। तत्तद्दूषणभूषणादि तु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते। एतेन चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं

स्यादिति यत्संग्रहकारधारेश्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि परास्तम् । चौर्य्यादिषु स्वत्वोपायत्वस्य लोकएवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदन्नास्येत्येवं व्यवहारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य वान्यस्य वेत्याकारोनानुपपन्नः । मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनामूलविशीर्णम् । यच्चोक्तं संग्रहकृता "शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणाद्यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वासम्भवः इच्छया क्वापि नियोगासम्भवादिति । तदप्यापाततः न हि वयमैच्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमोऽपि तु तदर्हत्वमात्रम् । अन्यथा राजादिभयादिच्छाप्रतीघातेऽपि तत्र विनियोगेच्छानिच्छादशयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्येयाताम् राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्हत्वस्यानपायात् । अतएव दुर्वृत्तेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति । प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदर्हत्वं च तदर्जितत्वप्रयुक्तमस्त्येव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् । "तच्च तस्य तदर्हं यद्येनार्जितमिति" । तदर्हं यथेष्टविनियोगार्हमित्यर्थः प्रतिबन्धादङ्कुरमजनयतोऽपि कुसूलस्थवीजस्य वीजत्वप्रयुक्तमङ्कुरोत्पादनार्हत्वमिव । वस्तुतस्तु वीजत्वाङ्कुरार्हत्वयोरिव स्वत्वयथेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यथार्हतावच्छेदकाऽपरिचयेऽर्हताया दुर्निरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवोत्पत्तिविनाशशालि । ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः । इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मिताक्षरायां स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनमुक्तं शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे । मनुः "यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव च" इत्यादिस्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनोपायत्वेन निषिद्धन्तदर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौर्य्याद्यर्जितवत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्मोपायतस्तत्स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेति" मनुस्मरणात् । प्रयोगो वृद्ध्यर्थंद्रव्यप्रयोगः कर्म्मयोग आर्त्विज्यादिकरणम् । तत्र दायादीनां त्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य क्षत्रियं प्रति, योगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रं च प्रति धर्म्यत्वम् अस्वयंकृतस्यापदि च स्वयंकृतस्यापि सर्व्वान् प्रति । कर्म्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति । अत्र मदनरत्नकरो दूषणमाह 'स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकतान्त्वेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इतरथा "आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः । न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः । कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयङ्कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्य्यान्नैनसा युज्यते द्विजः" इति वचनैरेनसा न युज्यत इत्यभिधानेनापदि प्रत्यवायाभावावगमेनानापदि प्रत्यवायस्यैवावगमात् प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौचित्यात् । अतएवानापदि तत्र द्रव्यपरित्यागपूर्व्वकं जपतपोरूपं प्रायश्चित्तमेव विदधाति । न चौर्य्यादिवद्राजदण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिग्रहादौ । तेनासत्प्रतिग्रहादेः पूर्व्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पादकत्वाविशेषात्तदर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति' । अत्र वदामः । शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्य्यादिनिषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति अत्र कर्त्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वपरता । तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चापदुपाधिना "तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड्नश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः । आख्यातव्यञ्च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीत्यादि" प्रतिप्रसवबलाच्चौर्य्ये तन्निरतयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु । अन्यथोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रीयत्वे स्वत्वस्याप्रसक्तचौर्य्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् । अधिगमान्तर्भावेन कथञ्चित्तत्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात् अपरथा प्रतिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभिया "दीक्षितो न जुहोतीत्यादिवल्लाघवप्रकारमतेन पर्य्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेषनिषेधसामान्यविध्योर्बाध्यबाधकभावोऽपि वा मतान्तरेणोत्यपि स्वीकार्य्यमेवागत्या । प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्तिर्ब्राह्मणादेरस्त्येवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रति-

षेधावप्युपपन्नतरौ । नन्वसत्प्रतिग्रहस्वयंकृतवाणिज्या-दावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न इष्टापत्तेः । न हि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि सम्मतः । स च क्वचित् सामान्यरूपेणोक्त एव स्मर्य्यते क्वचिद्विशेषादाम्नात इत्यन्यदेतत् । अतएवालौ-किकस्वत्ववादिन इदमप्यपरदूषणम् । चौर्य्यादिनिषेधस्य त्रितयप्रयोजकतागौरवम् । पर्य्युदासत्वादिस्वीकारगौर-वञ्च लौकिकस्वत्ववादिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम् । तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्तनिषेधे पर्य्युदासादिस्वीकारानापत्तिश्चेति लाघवमिति । तस्मा-च्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत्प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्त-दर्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेवेति चौर्य्याद्यर्जितपि-तृधनाविभागवदसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्याप्यविभाज्यत्वम् । लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदुपायत्वात् सिद्धं तद्विभाज्यमिति मिताक्षरोक्तं साध्वेव प्रयो-जनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौर्य्याद्यर्जित-पितृधनस्वीकारे यथा पुत्रादीनामपि दण्डप्रायश्चित्तं भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्जिततद्ग्रहणेऽपीत्यपि प्रयोजनमवसेयम् अर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनो-चितत्वात् । इदन्त्विह विचार्य्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे चौर्य्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्या-पदि यच्चौर्य्यमनुमतन्तेन चोरिते स्वत्वमुत्पद्यते न वा । नाद्यः लोकेऽनुपायत्वेनावधारितत्वात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तु-मशक्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि जलादेर्दाहजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः अस्तेन पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्पत्तेः । नच क्षुत्प्रतिघात-मात्रमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् । शिष्टाचारविरोधात् न हि "शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्य-कृत्वा तदुपयुञ्ज्यते "यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवताः" इति स्मरणाच्च । अतएव विश्वामित्रः श्व-जाघनीं श्वपचगृहात् हृत्वेन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा भोक्ष्यामीति मनसिकृत्य यदा यथादैवतन्तद्भागांस्त्यक्तुं प्रवृत्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्दृष्टिः सृष्टा शस्यञ्च तत्-क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्य्यते । शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशास्त्रञ्चौर्य्यादेरपि स्वत्वोत्पादकत्वतदभावौ न विरुद्धौ । लौकिकस्वत्वतदु-पायवादिनस्तूभयतः पाशारज्जुरियमिति । अत्र प्रति-विदध्मः । यद्यपि चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वन्न लोकसिद्धं तथाप्यनेनैव सप्तभक्ताशनकाले षड्भक्तानशिनो विधानाद् गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वे विरु-द्धत्वमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुप-पत्तेः । अतश्चौर्य्यनिषेधो दण्डपापमात्रबोधक एव । चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तेर्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मणस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्री-यत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । यथाहुराचार्य्याः "एतावन्मात्रन्त्विहागमिकं प्रत्ये-तव्यम् नह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लोकप्रमाणगम्य इति" । तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्य-मभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय व्यञ्जके ज्ञानवतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव व्यक्तिप्रत्यक्षप्रमुखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्यपि व-दन्ति । इह तु चौर्य्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्व-ग्रहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकत्वं शास्त्रेण बोध्यते । न च प्रत्यक्षविरोधः । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रे-णापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् नह्यनुत्पादकत्व-मपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्वयव्यतिरेक-गम्या स्वत्वस्य चौर्य्योपायकता नावगम्यत इत्येतावत् । तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता यथा शास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि, तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्र-तिबद्धदाहादिजनकता यथोत्तेजकमन्त्राणामथर्वादि-शास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् उत्तेजकतायाश्च प्रति-बन्धकप्रतिबद्धकार्य्यजनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात् । शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात् । यत्तु जन्मना स्वत्वन्निराकुर्वता जीमूतवाहनेन 'क्वचिज्जन्मनैवेति जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परम्परया वर्णनमिति' प्राचीनलिखनाभि-प्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्व-त्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्योक्तं 'अन्यव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वम-विरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देश्यकत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम् । न च स्वीकारणात् स्वत्वं स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य

होमाभिधाननिमित्तभूतम्प्रक्षेपं कुर्वन्नृत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात्। किञ्च। मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम्। ननु ग्रहणं स्वीकारः अभूततद्भावे च्विप्रयोगादस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्वत्वम्। उच्यते। उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीकारशब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्ज्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात्। पितृनिधनकालीनञ्जीवनमेव वा पुत्रस्यार्जनम्भविष्यति। किञ्च। भ्रात्रादिधने तन्मरणात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यन्तद्वदिहाप्यस्त्विति'। तदेतदुत्तानमतिविलसितम्। तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत् स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम्। यदपि दृष्टञ्च लोकेऽपीत्यादि तदप्यापातसुन्दरम्। न हि प्रतिग्रहीतर्य्यस्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते। पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्वीकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रतिपादनासम्भवप्रसङ्गात्। यदपि स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेरिति तदप्ययुक्तम्। परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दानत्वात्सम्प्रदानस्वीकारानुकूलानुमानादिव्यापारस्य दानपदार्थत्वात्तत्फलोपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्वीकारमन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्घटकः। न तु सएव दानशब्दार्थः। यदपि यथा हौत्यादि तदपि न यजमानकर्त्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तदविरोधात्। यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते। चरुवत्तस्य प्रक्षेपोऽध्वर्य्वादिभिस्तत्रापि विविक्तकर्त्तृकत्वाद्यथास्वन्तद्व्यवहाराविरोधात्। अत्यक्तस्य प्रक्षेपपरहोमशब्दवाच्यता नास्ति। स तु त्यागः स्वकर्त्तृकोऽन्यकर्त्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिद्दोषः। अतएव यागस्य न प्रक्षेपापेक्ष आत्मलाभो होमस्य तु तदपेक्षएव। दानस्य तु प्रतिग्रहीतृव्यापारसापेक्षतैव तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः। यच्च किञ्चेत्यादि। तदपि यत्किञ्चित् उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु दानस्य। अतएव दाता तत् फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा तस्यानुवादत्वापत्तेः। दानत्वे हि तस्य तत्फलभावाप्रसक्तेस्तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात्। अतस्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देश्यक उत्सर्गएव ददातिना विवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्त्तृकस्वीकारे सत्येवेति परमार्थः। अतएवोत्सृजे इत्येव तत्र सङ्कल्पवाक्यं शिष्टानाचरन्तु दास्ये इति सम्प्रददे इति वा। अतः प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्यार्जनरूपत्वमविरुद्धम्। स्वत्वजनकोहि व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः। अतएवाह प्रभाकरः 'प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति'। अस्य ग्रन्थः प्रागेव विवृतः। किञ्च। प्रतिग्रहस्य ममेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमात्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य तत्र गौणता स्यात्। अन्यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्ता। तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः स्यात्। न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्साधारणसम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेया त्वयापि। अपरथैतत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यस्थस्य तस्य परिग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविव तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसक्तिश्च। तथा मन्मतेऽपि पात्रविशेषोद्देश्यकत्यागे पात्रविशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वन्तदस्वीकारे नश्यत्यन्यस्य स्वीकारात्तस्योत्पद्यत इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासाधारणस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम्। यतस्तत्र साधारणस्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिकी नैव स्वीक्रियते गौरवाच्च। किन्तु दातुरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दानशब्दार्थानिष्पत्तेर्विधिशिरस्कफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्वरूपं स्वत्वमस्त्येव। यथा हुते हविषि भक्षसाद्भावावधि अस्पृश्यस्पर्शादिनिषेधाश्रयणनिमित्तदोषश्रवणानुरोधेन, तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि न मध्यस्थपरिग्रहाद्यनिवारणादिदोषः। शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परिपालनरूपस्तन्मूलकएव। न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया वश्याभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरएव न स्यादिति वाच्यम्। तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्पर्यविषयत्वात्। होमस्थलेऽप्यन्यथा भक्षसाद्भावानादरापत्तेः। यच्च याजनाध्यापनसाहचर्य्यात् प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमेवार्जनत्वमिति। तदप्यबोधात्। तत्र हि ये ये द्विजप्रभृतीनाम्भागास्तेषान्तेषान्तेभ्यो भृतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम्। परिक्रयव्यवहारोऽप्यत एव "स्वामिकर्म परिक्रयः" इति जैमिनिसूत्रादौ विस्तरेण

निर्णीतएव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। कर्म्मकरानतिजनिका भृतिरेव हि परिक्रयः। एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽध्यापकायाध्यापनभृतिमेव तत्सन्तोषजननीमध्ययनान्तेऽर्पयन्ति। नियतभृतिकरणे तु भृतकाध्यापनमुपपातकम्। अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिग्रहाद्भृतिशब्दवाच्यनिर्वेशाच्च पृथगभिधानमुभयमिश्रितत्वात्। तेन तयोरपि मुख्यमेवार्जनत्वम्। दक्षिणात्वव्यवहारोऽप्यतएव ऋत्विगध्यापकदेये। यदपि भ्रात्रादिधने भ्रात्रन्तरादि स्वत्वोत्पादकत्वन्तन्निधनस्य तत्कालीनभ्रात्रन्तरादिजीवनस्य वा क्लृप्तमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तत्कालीनञ्जीवनं वा स्वत्वोत्पादकमस्तु नत्वक्लृप्तं पुत्त्रादिजन्मनैवेत्युक्तम्। तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव परिहृतम्। यच्चोक्तं ऊर्द्ध्वम्पितुश्चेत्यादि मनुवचनमपि जन्मनः स्वत्वापादकत्वे न घटते प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधानकालविधानयोरसम्भवात्। विभागस्य पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वे सहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः। तस्मात्पितरि सति मातरि च सत्यान्तद्धनस्वाम्याभाव उपरतयोरेव तयोः पुत्त्रादेस्तद्धनस्वाम्यमिति प्रतिपादनार्थमेव तद्वाक्यमिति। तदत्युक्तानाभिधानम् अस्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात्। प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिपरत्वेबाधकाभावात्। इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहारशास्त्रत्वेनाविरोधात्। एतेन जातेष्टिवच्छेषिविरोधादिनिमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितुपरमानन्तरक्षणएव विभागः प्रसज्येतेत्यप्यपास्तम्। कालविधानेन पितुपरमस्य निमित्तत्वाबोधनाच्च। अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पित्रोरूर्द्ध्वं विभागाकरणे प्रत्यवायोऽपि प्रसज्येत। पतितत्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्यधिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव। पातित्ये तु प्रायश्चित्तानाचरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च। अन्यथा द्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पित्रोः स्वद्रव्येण न स्यात्। अतएव मातुर्निवृत्ते रजसीत्याद्यपि कालविधिपरमेव। न तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः। स तु लोकत एव विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादाविवेत्यादि वक्ष्यते। किञ्च। तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः अपरस्वानपगत एव पितृस्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयमित्युक्त्वा मध्ये मिताक्षरोक्तं विभागकालत्रयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरस्व सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहरता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्त्राणां विभागो स्वीकृतस्तत्र पुत्त्राणाम्पितृधने स्वत्वोत्पादः कथम्। कथञ्च जीवतोः पित्रोरस्वाम्यप्रतिपादकवचनैः सह न विरोधः। अस्वस्य विभागासम्भवात्कथन्तेषां विभागः। पितृस्वत्वापगमएवोर्द्ध्वं पितुश्चेत्यनेन विवक्षितोऽतएव स्वतपदम्परित्यज्योर्द्ध्वमित्युक्तम्। पितृस्वत्वापगमोर्द्ध्वमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमश्च तन्निधनादिवत्तस्य पतितत्वनिस्पृहत्वाभ्यामपीत्यादि स्वग्रन्थे पूर्वापरविरोधश्च न कथम्। अत्राप्युपरतस्पृहत्वादिना पुत्राणां स्वत्वम्पितृधने भवतीति ज्ञापनादयमेकःकाल इति उक्तम् तत्राप्युपरतस्पृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमएव यदि विवक्षितस्तद्यनपगते पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानं विरुद्धम्। पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवनस्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे सति पुत्त्राणान्तद्धने स्वत्वस्वीकारः कथम्। नह्यनाम्भित्वमातृरजोनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनन्तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वन्तत्र निरूढोदायशब्द इति स्वोक्तदायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभागस्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुःस्थ इत्यादि बहु व्याकुली स्यात्। जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादिसुधीभिरूह्नेयम्। अतएव मिताक्षरादौ पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत्र धने तदेव दायशब्दवाच्यमित्युक्तन्न तु पूर्वस्वाम्योपरमेऽपि तत्र प्रवेशितः। तस्मिञ्च द्विविधो दाय इति"।

यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताक्षरोक्तम् विभागोनाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानान्तदेकदेशेषु व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थः। न च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्ध्यन्तरसद्भावप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात्। कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात्। यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति दूषयित्वा उच्यते। "एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन दैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः। विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम्"। तद्वायतत्वकृतोपन्यस्य

दूषितम्   "यत्रास्य स्वत्वन्तत्रैव गुटिकापात इति कथं वचनाभावाच्चिन्त्येतव्यम्। यत्र हि पितुर्निधनानन्तरन्त्वदीयास्वयोरेकमादाय भ्राता यदर्जितन्तत्रार्जकस्य द्वौ भागावपरस्यैकः सर्वसम्मतः। तत्र यदि प्राचीनधनविभागकाले गुटिकापातादर्जकेन स एवाश्वः पश्चाल्लब्धस्तदा प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य विभागः। तत्रैवास्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादश्वस्य चाविभाज्यत्वात्। यदि वार्जकेतरेण सोऽश्वो लब्धस्तदा तेनार्जितधनस्य समभाग एव युक्तः। एकस्य स्वायासेनापरस्यास्वायासेनार्जकत्वादिति। वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात् सर्वसम्बन्धिनां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापातादिना प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः। कृत्स्नधनगतस्वत्वोत्पादविनाशावप्यगत्या कल्प्येते। संसृष्टतायां प्रादेशिकस्वत्वोत्पादकृत्स्नधनस्वत्वोत्पादविनाशाविव। तच्च "विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते" इतिवृहस्पतिवचने येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपितामहोपार्जितद्रव्येणाविभक्तं स्वमुत्पत्तितः सम्भवति। तएव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागा एव यत्तव धनं तन्ममापि यन्मम धनन्तत्तवापीत्येकस्मिन् कार्य्ये एकरूपतया स्थितास्ते संसृष्टाः नत्वनेवंरूपाणान्धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां वणिजामपि संसृष्टत्वम्। नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमात्रेण। प्रीतिपूर्वकतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि स्वहस्तितम्। साधारणस्वत्वादेव हि "बन्धूनामविभक्तानाम्भोगन्नैव प्रदापयेत्" इति कात्यायनवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। यावद्भुक्तधनमात्रे स्वस्वत्वस्यापि सत्त्वात्। अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्य्यमपि नास्ति। एवञ्च।

"साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ताभ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम्" इति नारदवचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्यायमूलक एव। दानादेःपूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीत्रादेः स्वत्वसत्त्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात्। अविभक्तत्वादेव चाविभक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फलभागित्वम्। तथा च नारदः "भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते। विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्"। व्यासोऽपि "स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च। नैकः कुर्य्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना"। अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात् कृत्स्नधनगतमेव प्रत्येकं स्वत्वं स्वीक्रियते। तस्मात्तुल्यधनसम्बन्ध्यन्तरसत्त्वेन सम्बन्धिसकाशात् संक्रान्तस्वं यत्तव ममापीति सम्बन्धिनां प्रतीयते तद्विमतौ दानादिकं प्रतिषिद्धं स्वार्थम्। अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति। इदञ्च द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं विभाग इति वदतो मिताक्षराकृतोऽप्यभिमतमिति लक्ष्यते। इदन्त्विह विचार्यम्। द्रव्यसमुदायनिरूपितं स्वामिगतं स्वाम्यम् स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये स्वत्वं व्यासज्यवृत्ति प्रत्येकवृत्ति वा। नाद्यः एकैकस्वामित्वस्वत्वाश्रयनाशे तन्नाशस्यावशिष्टसमुदायगततदुत्पत्तेश्च कल्पनायामतिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येकद्रव्ये दानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहारविसंवादापत्तेश्च। न द्वितीयः विभागे सति तावतानाशोत्पादकल्पनापत्तेः। स्वस्य सतोविभागो न तु विभागात् स्वत्वमिति ग्रन्थविरोधाच्च। अत्र ब्रूमः। प्रत्येकवृत्तीनि सम्बन्धाविशेषात् स्वाम्यानि च सन्त्येव। परस्परविभागागते परस्परस्यान्यान्यदीयद्रव्ये तानि नश्यन्ति परमते मरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काप्यनुपपत्तिः। व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यथैकदेश उत्पादनमित्येव वदेत्। अतएव विनाशमात्रकल्पना न तु स्वत्वान्तरोत्पादकल्पना। जीमूतवाहनमते च कुत्र वास्तवं मम स्वत्वमिति विभागात् प्रागनिरूपणात्तदधीनस्यैतस्मात्त्लौकिककर्मोच्छेदः। अनुमत्या विभागोत्तरकृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्त्वया मिताक्षरामतं प्रत्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम्। व्यवहारानुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यस्ता साप्येकदेशगतस्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति कृतमतिदूरंगत्वा"। अनयोश्च मतयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्

"देशानां जातिसंघस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो भृगुः। उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्" भृगुवचनम् भृगुराहेति शेषः। दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यत्र अच्। २ जीमूतवाहनादिकृते दायस्य विभागज्ञापके ग्रन्थे पुं०। दायभागग्राहिक्रमश्च उत्तराधिकारिशब्दे १०९९ पृ० उक्तः।

दायाद पु० दायं विभजनीयधनमादत्ते आ+दा-क । दायमत्ति अद्-अण् उपपदसमासो वा । १सपिण्डे २पुत्रे च अमरः। "न तं भजेरन् दायादाः" मनुः । "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुः" कात्या०। ३दायाधिकारिणि त्रि० "तेषां षट् बन्धुदायादाः" मनुः स्त्रियां टाप् "पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री" निरु० कप्रत्ययान्तस्यैवेदं रूपम् मुग्धबोधमते अणन्तात् ङीप् स्यात् दायादीति भेदः। सा च ४कन्यायाम् शब्दार्थकल्प०। पुत्रे "त्वया दायादवानस्मि त्वं मे वंशकरः सुतः" भा०आ० ७५अ० ।

दायाद्य न०दायादस्य भावः ब्राह्मणा० ष्यञ् । १सापिण्ड्ये दायरूपमाद्यम् । २सापिण्ड्यनिबन्धने धने च "दायाद्यस्य प्रदानञ्च" मनुः "स एव पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः" भा०आ० १४१ अ०। "स्त्रीणां स्वपतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम्" भा०अनु०४७अ०

दायित त्रि० दायं दानं करोति दायि-कर्मणि-क्त । कृतदाने दायिते भरतः एतन्मूलं मूल्यम् ।

दार पु० ब०व०। दारयति भ्रातृन् दृ-णिच् दारि-कर्त्तरि अच् । भार्य्यायां "दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान्" भा०आ० १०३अ० "दाराणां सुरवैरिणो रतिपतेर्मातुस्त्रिलोकीजितः" धनञ्जयवि० । "पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्" मनुः । "सदृशानाहरेत् दारान्" यमः। करणे घञ् । २औषधभेदे । भावे घञ् । ३विदारणे पु०।

दारक त्रि०दृ-ण्वुल् । १विदारके २बालके "चाण्डालदारकेणानुगम्यमानम्" काद० "एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाधाय दारकान्" भा०आ० १२६ अ० । "सद्गशांश्च महाघोरान् समरे शत्रुदारकान्" भा०द्रो० १५६अ० ३पुत्रे "कुमारो भर्त्तृदारकः" अमरः । ४कन्यायां स्त्री "सन्तानसन्धिर्विज्ञेयः दारिकादानपूर्वकः" कामन्दकी० "पूतनां दैत्यदारिकाम्" हरिवं०४२अ०५ग्रामसूकरे पुंस्त्री राजनि०। तस्य भूमिविदारकत्वात् तथात्वम् ।

दारकर्म्मन् न०दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भार्य्यात्वसम्पादके ज्ञानविशेषरूपे विवाहे त्रिका० "सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने" । "सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारदर्म्मणि" मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री "पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च" मनुः "दारक्रिया योग्यदशञ्च पुत्रम्" रघुः । "क्लीवे दारक्रियया याटक्" भा० स० ३६अ०।

दारग्रहण न०दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं ग्रहणं ज्ञानम् । दारत्वसम्पादके ज्ञानरूपे विवाहे "तेन भार्य्यात्वसम्पादकं ग्रहणं विवाहः । तस्य स्वीकाररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्त्तृत्वकर्मत्वे अतएव "कन्याप्रतिविवाहेष्विति" विष्णुपुराणोक्तं संगच्छते । भार्य्यात्वस्य स्वरूपसद्विशेषणत्वेन नेतरेतराश्रयदोष इति" उद्वा० रघु०। "तद्दारग्रहणे यत्नं सन्तत्यां च मनः कुरु" भा० आ०१३अ०। दारपरिग्रहादयोऽप्यत्र "अतःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्" मनुः

दारण न०दारयति जलमलम् दृ-णिच् युच् । १कतकफले शब्दर०। तस्य जलकालुष्यदारणात्तथात्वम् २दारकमात्रे त्रि०। "समाधत्त शितं वाणं गिरीणामपि दारणम्" भा० क०४८अ०करणे ल्युट् । ३विदारणसाधने अस्त्रादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। "नमस्ते शुम्भहन्त्रीं निशुम्भ हृदि दारणीम्" हरिवं०१६६अ०। भावे ल्युट् । ४विदारणे भेदने "दारुदारणपथैः समाहृतम्" "तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्यात्" लीला०। द्वैधीकरणे व्रणादिस्फोटनसाधके ५औषधभेदे तच्च सुश्रुतेनोक्तं यथा

"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः । कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्"

दारद न०दरदि देशभेदे भवः शिण्ड्वा०अण् । १विषभेदे अमरः २पारदे ३हिङ्गुले च मेदि०। दरदो देशस्य सन्निकृष्टः अण् । ४समुद्रे हारा० ।

दारबलिभुज् पु०दारेण चञ्चुपुटेन विदारणेन बलिं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । वकपक्षिणि त्रिका०।

दारव त्रि० दारुणः विकारः रजता० अञ् । दारुविकारे काष्ठमये पदार्थे "दारवाणां च तक्षणम्" मनुः । "अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्" सू०सि०

दारि त्रि०दृ-णिच्-इन् । १दारके स्त्रियां वा ङीप् ।

दारिका स्त्री दारक+टाप् कापि अत इत्वम्। कन्यायाम् जटाध० दारकशब्दे उदा०।

दारिद्र्य न० दरिद्रस्य भावः ष्यञ् । दरिद्रतायां दुर्गतौ धनादिराहित्ये "प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैष० दारिद्र्यवर्णनं मृच्छकटिकायां यथा

"सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीप"

दर्शनम्। सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति। दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्। वयस्य! न ममार्थान् प्रति दैन्यम्। पश्य "एतत्तु मां दहति यद्गृहमस्मदीयं क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति। संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम्"। सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता, भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति। एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति। दारिद्र्याद्धि यमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो, निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते। निर्विण्णः शुचमेति, शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निर्धनता सर्वापदामास्पदम्। दारिद्र्यं हि पुरुषस्य। निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं, जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम्। वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात् परिभवो, हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सन्तापयति च"। तत्रैव अन्यत्र स्थाने "दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते, सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः। सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते, पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते। सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते नादरात् सम्प्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते। दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम्। दारिद्र्य! शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा। विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये, ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम्"।

तत्सूचकयोगभेदा जातकपद्धतावुक्ता यथा "समस्तपापखेचरैर्युतेक्षितं धनाभिधम् दरिद्रताविधायकं विशेषतः कृशानुना"। "बुधशुक्रकवयस्त्रे द्वित्तगा वित्तनाशं विदधति यदि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः" "क्षीणः शशी च न विलोकितोऽर्थे पूर्वार्जितार्थस्य विनाशदः स्यात्"। "नवीनवित्तागमरोधको भवेत् रविर्धनेऽत्यष्टमिते कुजोऽङ्के षड्विंशके च धननाशदः स्यात्"। नाभनयोगशब्दे वक्तव्यलक्षणम्लयुगगोलकयोगैर्दरिद्रताभिः बृहज्जा०उक्ता यथा "विधनस्य शूले" "धनविरहितः पाषण्डी वा युगे त्वथ गोलके विधनमलिन" इत्यादि "पुष्पवन्तार्कियोगे स्यान्मूर्खो मूर्खो धनोज्झितः"। "तमनारार्कपुत्राणां योगे निःस्वोऽति दुःखितः"। "नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः। मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासः खलो भवेत्"। अस्य अपवादः "लग्नाद्विधोर्वा दृष्टिस्थैः शुभैः सर्वैः शुभं फलम्। द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता"। जातकपद्धतिः।

दारित त्रि० दृ–णिच्–क्त। विदारिते अमरः।

दारी स्त्री दारयति दृ–णिच्–इन्–ङीप्। क्षुद्ररोगभेदे। तल्लक्षणं सुश्रुते उक्तं यथा "परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः। पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तल संश्रिताम्"।

दारु पु०न० दीर्यते दृ–उण्। काष्ठे अमरः "प्रतिगृह्णन्न विद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्"। "वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च" मनुः "शैक्यं कमण्डलुञ्चैव द्विदलं दारुमेव च" हरिवं० २०१अ०। १पित्तले २देवदारुणि मेदि०। ३शिल्पिनि ४दारके त्रि० धरणिः। दा–दाने दो–खण्डने वा रु। ५दानशीले ६खण्डनशीले च त्रि०।

दारुक न०दारु+स्वार्थे क। १देवदारुणि राजनिः। दारु+संज्ञाया कन्। २कृष्णस्य सारथौ पु०। "रथेष्वतिरथो यन्ता दारुकः केशवस्य वै" हरिवं० ११६अ०। "रैवतञ्च गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत्। मदीयं रथमेतं त्वं गृहायेहैव दारुक!" १२२अ०। "उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच" माघः तस्यापत्यं फिञ्। दारुकि तदपत्ये "शिक्षितो दारुकिस्तदा" भा०व०१८अ०

दारुकच्छ पु०देशभेदे तत्र भवः कच्छान्तदेशवाचित्वात् वुञ्। दारुकच्छक तद्भवे त्रि०। [२वनकदल्यां च राजनिः।

दारुकदली स्त्री दारु इव कठिना कदली। १काष्ठकदल्यां

दारुका स्त्री दारुणा कायति कै–क। दारुणः प्रतिकृतिर्वा इवार्थे क। काष्ठमयपुत्तलिकायाम् शब्दरत्ना०

दारुकावन न०वनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु०

दारुकेश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे शिवपु०। [भेदे राजनि०।

दारुगन्धा स्त्री दारुणि गन्धो यस्याः। (चोड़ा) गन्धद्रव्य०

दारुगर्भा स्त्री दारु तन्मयो गर्भोऽस्याः। काष्ठकदल्यां हारा०

दारुचिनी स्त्री स्वनामख्यातायां गुड़त्वचि शब्दार्थचि०।

दारुचोर्णक न० गुड़त्वचि शब्दार्थचि०।

दारुज त्रि० दारुणो जायते जन–ड। १काष्ठजाते २मर्दले वाद्यभेदे पु० शब्दर०।

दारुण पु० दारयति भीषयते चित्तं दृ–भये णिच् "कृदृदारिभ्य उनन्" उणा०उनन्। १चित्रवृक्षे २भयानकरसे

अमरः । ३तद्वति भयानके दुःसहे भीषणे ४भयहेतौ त्रि० "हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः" मा०द०। उज्ज्वल दत्तस्तु दृ—विदारे इत्यस्यैव णिजन्तस्य रूपमिदमित्याह । ५रौद्रसंज्ञकनक्षत्रगणे ज्यो०। "उपेन्द्र ! वज्रादपि दारुणोऽसि" गीत० "दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते" सुश्रुतः । "वाचा दारुणया क्षिपन्" मनुः । ६विदारके त्रि०। ततः भृशा०अभूततद्भावेऽर्थे क्यङ् दारुणायते "वियोगिहृद्दारुणि दारुणायसे" नैष०७विष्णौ पु० "सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः" विष्णुस०। "सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः" भा० ।

दारुणक पु० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे क्षुद्ररोगशब्दे २३८३पृ० दृश्यम् । "सिरां दारुणके विद्धा स्निग्धस्विन्नस्य मूर्द्धनि" सुश्रु० ।

दारुणा स्त्री "तृतीयाऽश्रयसंज्ञा या दारुणा सा प्रकीर्त्तिता" इत्युक्ते १तिथिभेदे । २नर्मदाखण्डाधिष्ठातृदेवीभेदे च शब्दार्थचि०।

दारुतीर्थ न० दारुवनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु०।

दारुनिशा स्त्री दारुप्रधाना निशा हरिद्रा । दारुहरिद्रायाम् रत्नमा० । [हिङ्गुपत्राम् राजनि०।

दारुपत्री स्त्री दारुणः देवदारुणः पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप्।

दारुपात्र न० दारुणः पात्रम् । काष्ठमये जलाधारादिपात्रे "अलाबुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलं तथा । एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्" मनुः ।

दारुपीता स्त्री दारुणा काष्ठेन पीता । दारुहरिद्रायां राजनि० । [हारा०।

दारुपुत्रिका स्त्री दारुमयी पुत्रिका । काष्ठपुत्तलिकायाम् ।

दारुमुख्याह्वया स्त्री दारुमुख्यमाह्वयते आ+ह्वे—श । गोधायां राजनि० । आ+ह्वे—क । दारुमुख्याह्वाऽप्यत्र शब्दार्थ० । [ओषधिभेदे शब्दार्थचि० ।

दारुमूषा स्त्री दारुप्रधाना मूषा । (दारुमूषीति) ख्याते

दारुयन्त्र दारुमयं यन्त्रम् । काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे "अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्य्यते दारुयन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया" भा० उ० १५८ अ० ।

दारुवधू स्त्री दारुमयी वधूः वधूप्रतिमा दारुमयी वधूरिव वा। १काष्ठपुत्तलिकायां २काष्ठमयीस्त्रीप्रतिमायाञ्च । "जलबिन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम्" माघः । "इन्दुमणिः चन्द्रकान्तशिला सैव दारुवधूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा" मल्लि० दारुस्त्रीदारुपुत्रीदारुपुत्तलिकादयोऽप्यत्र ।

दारुवह न०दारु वहति वह—अच् "इको वहेऽपील्वादिभ्यः" पा०पील्वा०न पूर्वपददीर्घः । दारुवाहके जलादौ ।

दारुसार पु० दारुषु सारः श्रेष्ठः । चन्दने शब्दार्थचि० ।

दारुसिता स्त्री दारुणि सितेव (दारुचिनीति) ख्यातायां गुडत्वचि । "ज्ञेया दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रलावल्यसुखशोषतृषापहा" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। [हरिद्रायाम् रत्नमाला ।

दारुहरिद्रा स्त्री दारुमयी हरिद्रा । स्वनामख्यातायाम्

दारुहस्तक पु० दारुणोहस्त इव "इवे प्रतिकृतौ" पा० कन् । काष्ठमयदर्वीभेदे अमरः ।

दार्घसत्र त्रि० दीर्घसत्रे भवः अण् "देविकाशिंशपेत्या" पा० आद्यच आत् । दीर्घसत्रे भवे ।

दार्ढ्य न० दृढस्य भावः ष्यञ् । दृढत्वे "उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता" कामन्दकी० ।

दार्तेय त्रि० दृतौ भवादि ढञ् । १दृतिभवे २तत्रस्थे च ।

दार्दुर पु० दर्दुरः मृत्पात्रभेदस्तदाकारोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० ण । १दक्षिणावर्त्तशङ्खभेदे शब्दार्थचि० । दर्दुरस्येदम् अण् । २दर्दुरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "चालितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन वै । प्रविष्टो दार्दुरीं मायामनादृष्टिं चकार ह" हरिवं० ४१६१ अ० । दर्दुरश्चेह राक्षसः तेन दार्दुरी राक्षसी

दार्दुरिक त्रि०दर्दुरः मृत्पात्रभेदः शिल्पमस्य ठञ् । मृत्पात्रभेदकारके (कुमार) कुलाले ।

दार्भ त्रि० दर्भस्येदम् अण् । कुशसम्बन्धिनि ।

दार्भि पुंस्त्री दर्भस्य गोत्रापत्यम् इञ् । दर्भर्षिगोत्रापत्ये आश्वायने तु तस्मिन् फक् । दर्भायण इत्येव ।

दार्भ्य त्रि० दर्भे भवः कुर्वा० ण्य । दर्भभवे ।

दार्व पु० देशभेदे स च देशः ह०स० कूर्मविभागे १४ अ० ऐशान्यामुक्तः "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यत्युपक्रमे ब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः" । "कौलिसर्पाः समहिषा दार्वाश्चोलाः सकेरलाः" हरिवं०१४ अ० । २तत्रस्थे २नदीभेदे च तस्या इदम् नद्यादि०ढक् । दार्वेय तदीयजलादौ त्रि० दार्वेषु भवः बहुवचनार्थे वुञ् । दार्वक दार्वजनपदेषु भवे त्रि०।

दर्वाट न० दारु इव निश्चलतया निरूपणीयविषयनिश्चयार्थमटत्यत्र अट—घञर्थे क । १चिन्तागृहे,२मन्त्रगृहे च । हारा० ।

दार्वण्ड पुंस्त्री दारु-इव कठिनोऽण्डोऽस्य । मयूरे शब्दार्थकल्प० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दार्वाघाट पुंस्त्री दारु आहन्ति आ+हन-अण् "दारावाहनोऽण् अन्तस्य च टः संज्ञायाम्" वार्त्ति० अण् नस्याने टः । (काठठोकरा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "पुरुषस्तृगसन्द्रमसो गोधा-कालका-दार्वाघाटास्ते वनस्पतीनाम्" यजु०२४।३५। असंज्ञायां तु न टान्तादेशः । दार्वाघात काष्ठाघातमात्रे त्रि० । स च दार्वाघातखगे शब्दरत्ना० अतार्थे टान्तत्वमेव युक्तं वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दार्विका स्त्री दारयति दृ+उत्वादित्वात् साधुः ङीप् दार्वी दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्वी अभेदोपचारात् स्वार्थे क । १दारुहरिद्राकाथोद्भवे तुत्थे अमरः २गोजिह्वौषधौ शब्दार्थचि० ।

दार्विपत्तिका स्त्री दार्व्याः दारुहरिद्रायाः पत्रमिव पत्रमस्यस्याः ठन् संज्ञायां ह्रस्वः तत् तदाकारः पत्रेऽस्यस्या वा ठन् । गोजिह्वायां रत्नमाला ।

दार्वी स्त्री दारयति दृ-णिच् उन् स्त्रियां दारुणस्य अवयवविभागरूपत्वेन गुणवचनत्वात् वा ङीष् दृ+उत्वा०नि० ङीप् वा । दारुहरिद्रायाम् ।

दार्वीकाथोद्भव न०दार्व्याः दारुहरिद्रायाः काथादुद्भवति उद्+भू-अच् । १रसाञ्जने राजनि०२कृत्तिमरसाञ्जने रत्नमा०।

दार्श त्रि० दर्शे भवम् आर्षे ठञं बाधित्वा अण् । १दर्शभवे "दार्शमस्कन्द्यन्पर्वं पौर्णमासञ्च योगतः" मनुः । लोके तु कालात् ठञ् । दार्शिक इत्येव । दृशि नेत्रे भवः अण् । २नेत्रभवे त्रि० ।

दार्शपौर्णमासिक त्रि० दर्शे पौर्णमास्यां च भवः ठञ् । दर्शपौर्णमासीभवे । "दार्शपौर्णमासिकेतिकर्त्तव्यता" कात्या०श्रौ० ५।६।२३। सूत्रे कर्कः ।

दार्षद त्रि० दृषदि पिष्टः शैषिकः अण् । दृषदि प्रस्तरे पिष्टे सक्तुप्रभृतौ

दार्षद्वत न० दृषद्वत्या नद्यास्तीरे कर्त्तव्यम् अण् । सत्रभेदे तद्विधानादि यथा "दार्षद्वतस्त्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गा रचेत् संवत्सरम्" कात्या०श्रौ० २४।६।२३ इत्यादिभिः"एव च दृषद्वतीतीरेण"इत्यन्तैः सूत्रैरुक्तः तस्याव श्यविशेषस्तत उत्तरसूत्रेषु दृश्यः । "दार्षद्वतमेतत्संज्ञं सत्रमभिधीयते" कर्कः ।

दार्ष्टान्तिक त्रि० दृष्टान्तेन युतः ठञ् । दृष्टान्तयुक्ते उपमेये "स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितम्" छा०उ०शङ्करभाष्यम्

दाल न० दले सञ्चितम् अण् । पुष्पात् पतिते दलसञ्चिते १मधुभेदे भावप्र०उक्तलक्षणादि मधुशब्दे दृश्यम् इन्द्रनीलदलाकारसूक्ष्ममक्षिकोत्पन्ने २वृक्षकोठरान्तर्भवे मधुनि च राजनि० । ३कोद्रवे धान्यभेदे पु०हेमच० ।

दालन पु०दालयति दल-णिच्-ल्यु । दन्तगते रोगभेदे रोगशब्दे ३४६६ पृ०दृश्यम् । [विषभेदे हेमच० ।

दालव पु० दलति दल-उन् तस्यायम् अण् । स्थावर-

दाला स्त्री दल्यते दल-कर्मणि-घञ् । महाकाले किम्पाके वृक्षे भावप्र० स्वार्थे क । दालिका तत्रार्थे

दालि स्त्री दल-इन् । (दाल)इति ख्याते दलिते १शमीधान्ये शब्दार्थचि०। दाडि डस्य लः । २दाडिम्बशब्दार्थे च स्त्रीत्वात् वा ङीप् तत्रार्थे सा च ३देवदालीलतायां राजनि०।

दालिम पु० दाडिम+डस्य लः । दाडिमवृक्षे भरतः

दालभ पु० ब०व० । दाल्भ्यस्य दल्भगोत्रजस्य छात्राः अण् यलोपः । दाल्भ्यस्य छात्रेषु

दाल्भ्य पुंस्त्री दल्भस्य गोत्रापत्यम् गर्गा०यञ् । दल्भर्षिगोत्रापत्ये वके मुनिभेदे । "वकोदाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः" भा०स०४अ० दल्भशब्दे छान्दो० वाक्यम् दृश्यम् । तस्य युवापत्यम् यूनि फिञ् । दाल्भ्यायनि दल्भ्यस्य यून्यपत्ये । २पुण्याश्रमरूपे तीर्थभेदे । "दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः । कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः । आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः" भा०व०९०अ०

दाल्मि पु० दल-णिच् बा०मि । इन्द्रे त्रिका०।

दाव पु० दुनाति दु-कर्त्तरि ण । १वने २वनभवेऽनले च अमरः । "ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने" भा०व० २६०श्लो०। "वनमिव दावपरीतम्" कु०स०२४अ०। "इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति" भा०आ० २२३अ० "दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यये" भा०द्रो० २६४२ श्लो०। 'अधिज्यधन्वा विचचार दावम्' रघुः । भावे घञ् । ३उपतापे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभावादौ उणा०वनि । १देये २दाने च "नियुत्वता रथेनायाहि दावने वायो मखस्य दावने" ऋ०१।१३४।१ "दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय पुनः किमर्थं दावने अस्मभ्यमभिमतदानाय । उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौणादिको वनिः । छान्दसः नोपधालोपः"माधवः । लोके तु दावा इत्यादि ।

"अतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" पा० सुप्युपसर्गे उपपदे च वनिप्। भूरिदावा इत्यादि बहुदातरि। अयं छन्दस्येव लोके तु न पाणिनिः मुग्धबोधे तु लोकेऽपीत्युक्तम्।

दावप पु० दावं वनवह्निं पाति पा—क। पुरुषभेदे "अरण्याय दावपम्" यजु०३०।१६ पुरुषमेधे एकादशयूपे आलभ्यपुरुषभेदोक्तौ।

दावसु पु० अङ्गिरसो सुनौ पञ्चभाश्व्रा०

दावाग्नि पु० ६त०। वनानले दावानलादयोऽप्यत्र। "दावाग्निसदृशो मेऽद्य दन्द्हीति शुभां तनुम्" हरिवं० १५२अ० "जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः" भा० वि० १४अ०।

दाविक त्रि०देविकायां नदीभेदे भवः अण् "दाविकाशिंशपेत्यादिना" आदाच आत्। देविकानद्यां भवे। एवं देविकाकूले भवः अण्। दाविककूल तत्कूलभवे शाल्यादौ।

दाश(स) हिंसने स्वा० पर०सक० सेट्। दाश्नो(स्नो)ति अदाशी(सी)त् अयं वैदिकः। "यस्ते दाश्नोति नम उक्तिभिः" ऋ०८।४।६ "दाशद्दाशुषे हन्ति वृत्रम्" ऋ०२।१।६४ "यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशो अनागास्त्वमदिते!" ऋ०१।६४।१५

दाश दाने चु० उभ०सक० सेट्। दाशति-ते ऋदित् अदिदाशत्-त। "स वा एतेभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत् तस्मात् पुरोडाशः" शत० ब्रा०१।६।२।५

दाश दाने भ्वा० उभ०सक० सेट्। दाशति-ते अदाशीत् अदाशिष्ट ऋदित् णिच् अदिदाशत्-त। "यस्तुभ्यं दाशान्न तमं हो अश्नवत्" ऋ०२।२३।४ "तुभ्यं दाशतः स्याम:" ७।१४।३

दाश(स) पुंस्त्री दाश्नो(स्नो)ति मत्स्यान् दश(श)ति मत्स्यान् वा पच् नि०नलोपः दाश(स्य)ते दीयते मत्स्यस्य मूल्यमस्मै घञ् वा। १मत्स्योपजीविनि धीवरे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च। वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुयात्" भा० आ० ५८७५श्लो० "स्नेहात् संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा" भा० आश्व० १२८५श्लो०। "एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः। दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः। यत्नापि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः। तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः"। "निषादो मार्गवं सूते दा(शं)सं नौकर्मजीविनम्। कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः" इति च मनुः स्वार्थे क। तत्रार्थे। ततः परं पुत्रशब्दे आद्युदात्तस्तत्पुरुषे दाशकपुत्रः। दाश्यते भृतिरस्मै। २भृत्ये (चाकर) पु०रमानाथः।

दाशग्राम पु० दाशप्रधानो ग्रामः। धीवरप्रधाने ग्रामे ततः चतुरर्थ्यां कुमुदादि० ठच् काशग्रादि० ठञ्जिठौ वा दाशग्रामिक तस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। स्त्रियां ठञि ङीप् ञोठि टाप् इति भेदः।

दाशतयी त्रि० दश अवयवा यस्य तयप् दशतयः ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अण्। दशावयवके ऋग्भेदसंहितायां स्त्री तस्याः दशमण्डलात्मकत्वात्तथात्वम्।

दाश(स)नन्दिनी स्त्री ६त०। व्यासमातरि सत्यवत्यां धीवरकन्यायाम्। कालीशब्दे २०२१ पृ० दृश्यम्।

दाश(स)पु(पू)र न० दाशा(सा)न् कैवर्त्तान् पिपूर्त्ति पालयति पृ—क। पूरयति पूर—अण् वा। कैवर्त्तीमुस्तके चोरस्वामी [धिभेदे शब्दार्थचि०।

दाश(स)फली स्त्री दाश(स)प्रियं फलमस्याः ङीप्। ओषदाश(स)मेय पु० देशभेदे स च देशः वृ०स० १४अ० उत्तरतः कैलास इत्युपक्रमे "यौधेय दाश(स)मेय श्यामाकाःक्षेमधूर्त्ताश्च" इत्यस्योक्तः।

दाशरथ पु० दशरथस्येदम् अण्। १श्रीरामे "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति" महानाटकम्। दाशरथेः श्रीरामस्येदम् अण्। २दाशरथिसम्बन्धिनि त्रि०। "अजीगणद्दाशरथं न वाक्यम्" भट्टिः।

दाशरथि पु० दशरथस्यापत्यम् अत इञ्। दशरथस्यापत्येषु श्रीरामादिषु चतुर्षु। "जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः" "एष दाशरथिर्भूयमेत्य च" "खरदूषदोदाशरथिर्भवन् भवान्" माघः। "सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम्" रघुः।

दाशराज्ञ त्रि० दशानां राज्ञामिदं तद्धितार्थद्विगोः अण्। उपधालोपः। दशानां राज्ञां सम्बन्धिनि।

दाशरात्रिक त्रि० दशरात्रेण निर्वृत्तः ठञ्। दशरात्रसाध्ये १सत्रभेदे २दशरात्रस्येदम् ठञ्। दशरात्रसम्बन्धिनि "दाशरात्रिकाण्यहानि द्व्यहादिभिकोत्तयेन" कात्या०श्रौ० २३।१।५ "देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकं पृष्ठ्यम्" शत० ब्रा० १२।१।२।३

दाशु त्रि० दाश—दाने उन्। १दातरि २दत्ते च "अं शुं दाश्वध्वराय देवाः" ऋ०३।६।८।६ "दाश्वध्वराय दत्तहविष्काय" भा०।

दाशुरि त्रि० दाश हिंसने उरिन् । हिंसके । "स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिः" ऋ० ८।४।१२। "दाशुरिदाश्वान्" भा०

दाशेय पुंस्त्री दाश्या धीवर्य्या अपत्यम् ढक् । धीवर्य्या अपत्ये । स्त्रियां ङीप् । सा च व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर० "अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवन्" भा० उ० १७२ अ० । [स्त्रियां टाप् ।

दाशेर पुंस्त्री दाश्या अपत्यम् क्षुद्रा०ढ्रक् । धीवर्य्या अपत्ये

दाशेरक पु० दाशेरप्रधानः देशः संज्ञायां कन् । १मालवदेशे २तदधिपे नृपे पित्रादिक्रमेण ३तद्देशवासिषु ब०व० । "दाशेरकगणैः सह" भा०भी०५०अ०।

दाशौदनिक पु० दश ओदना यत्र यज्ञे तस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठञ् । १दशौदनयज्ञव्याख्याने ग्रन्थे । दशौदनयज्ञस्य दक्षिणा यज्ञाख्यत्वात् ठञ् । २तदाख्ययज्ञदक्षिणायां स्त्री ङीप् ।

दाश्य त्रि० दश-क दशस्य दंशकस्यादूरदेशादि सङ्काशा० चतुरर्थ्यां ण्य । दंशकादूरदेशादौ ।

दाश्व त्रि० दाश-वन् बा० इडभावः । दातरि जटाध० । तत्र दाश्वस् इत्येव पाठो न्याय्यः ।

दाश्वस् त्रि०दाश-दाने क्वसु"दाश्वान् साह्वानित्यादिना"पा०नि० १दत्तवति । दाश-हिंसने क्वसु । २हिंसितवति । दाश धातौ(दाशुषे)इत्युदाहरणम् ।"पीपरो दाश्वांसम्"ऋ०४। २।८"दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तम्" भा० "तस्मै सुनिर्दैरदलिङ्गदर्शी दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच" रघुः । "पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुकम्प्य दाशुषे" भाग०२।४।१२

दास-दाने भ्वा०उभ०सक०सेट् । दासति ते अदासीत् अदासिष्ट । ऋदित् णिच् अददासत् त । हनने च "यो नः कदाचिदपि दासति द्रुहः"ऋ०७।१०४।७। दासति हन्ति" भा० "स्वादिगणीयोऽप्येष दाशधातौ दृश्यः ।

दास त्रि० दनस-दशने "दंसेष्टटनौ नश्च आत्" उणा० १ज्ञातात्मनि २शूद्रे ३धीवरे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् । दास्यते भृतिरस्मै दासति ददात्यङ्गं स्वामिने उपचाराय वा दास अच् वा । ४भृत्ये (चाकर) । दास-दाने सम्प्रदाने घञ् ५दानपात्रे सम्प्रदाने ६शूद्राणां नामान्त प्रयोज्योपाधिभेदे "शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः" उद्वा०त०। दासशब्दनिरुक्तिभेदादिकं वीरमित्रोदये दर्शितं यथा

"शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकरेभ्यो दासानाम्भेदन्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह कात्यायनः "स्वतन्त्रस्यात्मनोदानाद्दासत्वं दारवद्भृगुरिति" । "यथा भर्त्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वम् । तथास्वतन्त्रस्यात्मनः परार्थत्वेन दानाद्दासत्वमिति भृगुराचार्योमन्यत इत्यर्थः। "अनेनात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषका दासाः । पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थ्यं तु तेषाम्भवति यैः स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति स्मृतिचन्द्रिका । दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव "त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचिदिति" तेनैवाभिधानात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रेतरेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैव भवति "वर्णानामानुलोम्येन दास्यन्न प्रतिलोमतः । राजन्यवैश्यशूद्राणान्त्यजताञ्च स्वतन्त्रतामिति" तेनैवोक्तत्वात् । स्वतन्त्रतां त्यजताम् अत्यन्तपारार्थ्यम्भजतामित्यर्थः । न प्रतिलोमत इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योयतिभ्योऽप्यन्यत्र द्रष्टव्यम् । अतएव नारदः" "वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वन्न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मतेति" । "यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णा सवर्णा वा भार्या भवति न पुनर्हीनवर्णं प्रत्युत्तमवर्णा तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः । एतच्च प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासोभवतीत्यभिधानं क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयन्न तु ब्राह्मणप्रव्रज्यावसितविषयम् तस्य निर्वास्यत्वाभिधानेन दासत्वाभावात् । तस्य निर्वास्यत्वं दर्शितं कात्यायनेन" "प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविट् भृगुरिति"। "कारयेद्राजेति शेषः क्षत्रञ्च विट्च क्षत्रविट् सर्वोद्वन्द्वोविभाषैकवद्भवतीति वचनादेकवद्भावः । निर्वासनञ्च श्वपदेनाङ्कयित्वा कर्त्तव्यमित्याहतुर्दक्षनारदौ" "पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति । श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेदिति" । न चैवं सति "राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः । न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धः कथञ्चनेति" नारदेन प्रव्रज्यावसितोराज्ञ एव दासो नान्यस्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्रेति यत्तेनैवोक्तं तद्विप्रविषयमितीति वाच्यम् । यतोऽत्रैवाधिकरणान्यायेन क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजशब्देनात्र लक्षणया प्रजापालस्य ग्रहणात् प्रजापालकत्वञ्च राज्याधिकृते वैश्यादावपि

सम्भवात् यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात्। केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुः तन्न पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवन्त्यामुक्तौ अष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात्। "दास्यं विप्रस्य न क्वचिदिति" निषेधाच्च। दारवद्दासतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्वं प्राप्तं तन्निषेधार्थमाह कात्यायनः"। "सवर्णोऽपि हि विप्रं तु दासत्वन्नैव कारयेदिति" यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यम्भजते तदाऽसावशुभङ्कर्म न कुर्यादित्याह स एव "शीलाध्ययनसम्पन्ने तदूनं कर्म कामतः। तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः" इति। "यस्मात्परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिः तत्तस्मादूनं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वार्द्धस्य। तत्रापि तेष्वपि हीनकर्मसु यदशुभङ्कर्म गृहद्वारशोधनादिकं तन्न कुर्यादित्युत्तरार्द्धार्थः। क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः" "क्षत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ। बिभृयादानृशंस्येन स्वामी कर्माणि कारयन्निति"। आनृशंस्येन अक्रौर्येण। अयमर्थः। वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यञ्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति। अत्र स्वामीत्यनेन न सम्बन्धिजनककर्माणि कारयेदित्याह कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति। वृत्तिकर्षितावित्यनेन, गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे इति दर्शयति। बलाद्दासीकरणे दण्डमाह मनुः" "दास्यन्तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान्। अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दाप्यः शतानि षड़िति"। "प्रभोः भावः प्राभवम् तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः। साधारणादिभ्यः स्वार्थे अञ् वक्तव्य इति वार्त्तिकादञ्। द्विजातिपदाच्च दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति। अत एवाह "शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा। दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवेति"। स च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः "गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वैव आहितः स्वामिना च यः। मोचितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः। भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड़वाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः" इति। गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः। क्रीतो मूल्येन स्वाम्यन्तरात् प्राप्तः। लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः रिक्थग्राहित्वेन लब्धः। अनाकालभृतोदुर्भिक्षे यो मरणाद्दासत्वाय रक्षितः। आहितः स्वामिना ऋणदातर्यधितां नीतः। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः। युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः। पणे जितः दासत्वपणके द्यूतादौ जितः। तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः। कृतः एतावन्तं तव दासोभवामीत्यभ्युपगतः। भक्तदासः सर्वकालम्भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः। भक्षितं यावत्ते मूल्यद्वारेण ददामि तावद्दास इत्यभ्युपगत इति स्मृतिचन्द्रिका। वड़वाहृतः वड़वा गृहदासी तया हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः। यश्चात्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदशप्रकाराः स्मृता इत्यर्थः। अत्राद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव" "तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते। प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतमिति"। आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह स एव "विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानन्नराधमः। सजघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यत इति" अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुषज्यते। ततश्चायमर्थः। आत्मविक्रेतापि गृहजातादिवत् स्वमिप्रसादं विना दास्यान्न विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रेतृपञ्चमाः स्वामिप्रसादादकालभृता इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोभङ्ग्या दर्शितमिति मन्तव्यम्। स्वामिप्राणरक्षणाद्गृहजातादयोऽकालभृतास्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्यन्ते इत्याह स एव "यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात्। दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति"। एषामिति निर्द्धारणे षष्ठी पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः। यत्तु "ध्वजाहृतोभक्तदासोगृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः इति मनुवचने सप्तविधत्वमुक्तन्तेषां दासत्वप्रतिपादनाय न परिसंख्यार्थम्। ध्वजा गृहदासी। एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दास्यापगमनं प्रव्रज्यावसितभिन्नदासेषु द्रष्टव्यम्।

तस्य दासत्वोन्मोकाभावात् । अतएव याज्ञवल्क्यः “प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्” इति । राज्ञो-दासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकालभृतादीनां प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानाञ्च यानान्दास्यापनयनप्रकारमाह नारदः “अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगन्ददत् । आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् । ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः रणे-जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा । कृतकालव्यपगमात् कृतदासो विमुच्यते । भक्तस्योत्क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृतः” इति । एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे पोषणेन कारितो दासो गोयुग्मार्पणान्मुच्यते । आहितदासस्तु स्वामिना गृहीते ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्णदास्यादिमुच्यते । ऋणदासस्तु स्वकृतमृणं येनोत्तमर्णाय यावद्धनन्दत्त्वापाकृतं तस्मै तावद्धनं सवृद्धिकं दत्त्वा विमुच्यते । तवाहमित्युपगतादयस्त्रयो दासाः स्वनिर्वर्त्त्यस्वीयव्यापारनिर्वर्त्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते । कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितकालस्यातिक्रमणाद्विमुच्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्क्षेपणाद्भक्षितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते । गृहदासीलोभेन दासत्वं प्राप्तस्तत्सम्भोगत्यागाद्विमुच्यत इति । बलात्दासीकृतानान्त्यागमाह याज्ञवल्क्यः “बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते” इति । अपिशब्देन दत्ताहितौ गृह्येते । ततश्चायमर्थः । बलात्कारेण यो दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो दत्तो वा स यस्य पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्तमोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि तेन लोभादिवशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य इत्याह नारदः “चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यते” इति । चौरेणापहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः । यस्त्वेकस्य दास्यं पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति असावपरेणापि विवर्जनीय इति स एवाह । “तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति । न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति” । अस्वतन्त्रः परदासत्वेनास्वतन्त्रः कामं नूतनस्वामिदास्यं काम्यमानम् इतरदासीभवन्तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः ।

एवं यदेतद्दासमधिकृत्योक्तन्तत्सर्वं दास्यामपि समानन्यायत्वाद् योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह कात्यायनः “स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः । अवेक्ष्य वीजं कार्य्या स्यादद्दासी सान्वया तु सेति” । स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी सन्तानसहिता दासत्वविमोकविधिना स्वकृतगर्भादेर्दासत्वपरिहारार्थं अदासीत्वेन कार्य्या स्यादित्यर्थः । कः पुनर्दासत्वविमोचको विधिरित्याकाङ्क्षायामाह नारदः “स्वन्दासमिच्छेद् यः कर्त्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात् कुम्भं सहाम्भसा । साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत् । अदास इति चोक्त्वा तिः प्राङ्मुखन्तमथोत्सृजेदिति” । अत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणम् लिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । एवमुत्सर्गे सति यद्भवति तदाह स एव “ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः । भोज्यान्नोऽप्यप्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सतामिति” । स्वाम्यनुग्रहेण दास्यापाकरणरूपेण वक्तव्यः सम्भाषणार्हः । अदास्या अपि दासेन परिणीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः “दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् । यस्माद्भर्त्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः” इति । दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव “दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः” इति । आह्नयादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः “आदद्याद् ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीत तथैव च । राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते । कामात्तु संश्रितां यस्तु कुर्य्याद्दासीं कुलस्त्रियम् । संक्रामयन् तथान्यत्र दण्ड्यास्त्वकृतम्भवेत् । बालधात्रीमदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसमिति” । तत्कार्यं अकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । तेन राज्ञा दण्ड्याः स्युरिन्वयः । विष्णुरपि “यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदण्ड” इति । कश्चिद्दासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः “विक्रीयमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति । अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दमसिति” । द्विशतं पणानामिति शेषः । भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभाव इति दर्शितमिति” ।

“चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ता-

द्यास्तनयास्ते तु रन्यथा दास उच्यते” कालिकापुराणोक्ते निजगोत्रेण संस्कारं विना स्वस्पीति ७दत्तकादौ च तेषां च दासवत्तुरणोयतया तथात्वम् दत्तकशब्दे मूलं दृश्यम्। स्त्रियां ङीप्। दास—उपक्षेपे अच्। ८उपक्षेपके त्रि०। ६दत्वासुरे पु०दासपत्नीशब्दे दृश्यम्। १०दस्यौ च दासवेशशब्दे दृश्यम्। दासस्यापत्यं नडा० फक्। दासायन दासापत्ये पुंस्त्री०। दास+अभूततद्भावे क्यङ्। दासायते अदासो दासो भवतीत्यर्थः। अदासं दासं करोत्यर्थे च्वि कृभ्वादियु प्रयोगः अदासो दासो भवति दासीभवति अदासं दासं करोति दासीकरोतीत्यादि संज्ञायां कन्। दासक गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फक्। दासकायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

दासपत्नी स्त्री ब०व०। दासयति दास—उपक्षेपे अच् दासोऽसुरः पतिर्यासाम्। १अपसु। “दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्” ऋ०१।३२।११ “दासो विश्लोपक्षपयितृत्वैर्त्वतः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः। दासपत्नीः दसु उपक्षये दासयतीति दासोऽसुरः पचाद्यच्। चित्त इत्यन्तोदात्तत्वम्। दासः पतिर्यासां “विभाषा सपूर्वस्य” पा०ङीप् तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्” भा०। “अश्विनाविन्दुमन्तं इत्सभूयौ निरोधत्तामश्विनौ दासपत्नीः” भा० आ०३अ०। ६त० दासस्य पत्नीव दासस्त्रियाञ्च सर्ववचनम्।

दासमित्र न० ६त०। दासस्य मित्रे ततः अदूरदेशादौ काश्या० ठञ् ञिठौ। दासमित्रिक तददूरदेशादौ त्रि०। स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्। दासमित्रस्यापत्यम् इञ्। दासमित्रि तदपत्ये पुंस्त्री०। ततः ऐषुका०विषये देशे भक्तल्। दासमित्रिभक्त तदीये विषये देशे न०।

दासमीय त्रि०दशमे देशभेदे भवः, दासं शूद्रं मिमते मानयन्ति मैथुनार्थिन्यस्तादासस्यस्तासु भवोवा छ। १दशमदेशभवे २स्वहृस्यशूद्राभिरतस्त्रीजाते च। “व्रात्यानां दासमीयानां वाह्वीकानामयज्वनाम्” भा०क० ४४अ०। नीलकण्ठेनोक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता।

दासवेश पु० दासस्य दस्योर्विशः। दसु नाशे “शुचये च दासवेशाय चावहः” ऋ०२।१३।८ “दासवेशाय दासानां दस्यूनां वेशाय नाशाय” भा०

दासी स्त्री दास+गौरा०ङीष् दासस्य पत्नीव, तज्जातिस्त्री वा ङीष्। १परिचारिकायां कर्मकर्य्यां दासशब्दे दृश्यम्। “जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्” याज्ञ०। २शूद्रकैवर्त्तयोर्भार्य्यायां ३तज्जातिस्त्रियाम्। ४काकजङ्घायां ५नीलाम्लाने ६नीलझिण्ठ्याञ्च राजनि०। ७पीतझिण्ठ्यां रत्नमा०। ८वेद्यां विश्वः। दास्याः पाद इव पादोऽस्य हस्त्यादित्वात्नान्त्यलोपः। दासीपाद दासतुल्यपादयुक्ते त्रि०। स्त्रियां कुम्भपद्या०ङीष् पादस्य पद्भावश्च। दासीपदील्येव “पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः। निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ। दासी घटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा” मनुः। अत्र शब्दकल्पद्रुमे दासीघटे त्वेकपदकल्पनं प्रामादिकं तत्र दास्याः कर्त्तृत्वेन घटस्य च कार्य्यत्वेन भिन्नपदार्थत्वेन पदद्वयम्।

दासीभारादि पु० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणे स च पा०ग०सू० उक्तो यथा “दासीभारः देवहूतिः। देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः ओषधिचन्द्रमाः।

दासीसभ न०दासीनां सभा संघातः“सभाऽराजमनुष्य पूर्वा” “अशाला च” पा० क्लीवता। दासीसंघाते अमरः दास्या मनुष्यत्वात् संघातार्थकत्वे एव अशालापरत्वे क्लीवता शब्दकल्पद्रुमे विग्रहे दास्याः सभेत्येकवचनोक्तिः प्रामादिकी एकस्याः संघातासम्भवात् शालार्थत्वे च क्लीवत्वाप्रसक्तेः।

दासेर पुंस्त्री दास्याः अपत्यम् चुद्रत्वात् ढ्रक्। दास्या अपत्ये १शूद्रे २कैवर्त्ते च। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। दास्यां भवे त्रि०। दास—बा० एरच्। ३उष्ट्रे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स्वार्थे क। दासेरक उष्ट्रे राजनि०। दासीपुत्रादौ च हारा०।

दास्य न० दासस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। दासस्य १कर्मणि २तस्य भावे च। “निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम्” ब्रह्मवै० प्रकृ० “पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रे द्विजन्मनाम्” मनुः। दासशब्दे उदा०दृश्यम्।

दास्र न० दस्रौ देवते अस्य अण्। अश्विनीनक्षत्रे।

दाह पु० दह—भावे घञ्। १भस्मीकरणे “दाहशक्तिरिव कृष्णवर्त्मनि” रघुः“दाहादूर्द्धमशौचं स्यात् यस्य वैतानिको विधिः” शु०त० स्मृतिः। “पांशुवर्षे निशां दाहे” मनुः। शवदाहप्रकारः छन्दोगपरिशिष्टे उक्तो यथा

“दुर्बलं स्नापयित्वा तं शुद्धचेलाभिसंवृतम्। दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत्। घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य सुवस्त्रमुपवीतिनम्। चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत्। हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु। मुखेष्वथ पिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः।

आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम्। एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं पथ्युत्सृजेद्भुवि। अर्द्धमादहनं प्राप्य आसीनोदक्षिणामुखः। सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्"। "अथ पुत्त्रादिराप्लुत्य कुर्य्याद्दारुचयं महत्। भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्यादिलक्षणम्। तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे। आज्यपूर्णां स्रुचं दद्याद्दक्षिणाग्रं नसि स्रुवम्"। इताक्तस्याप्लावने विशेषमाह वराहपुराणम् "दक्षिणाशिरसं कृत्वा सचेलन्तु शवं तथा। तीर्थस्यावाहनं कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत्। गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः। कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम्। कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम्। भद्रावकाशां सरयूं गण्डकीं पनसां तथा। वैणवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा। पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा। ध्यात्वा तु मनसा सर्वे कृतस्नानं गतायुषम्। देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम्। गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत्"। ओम् "कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता। मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्। धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम्। दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु। एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। ज्वलमानं तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्। चातुर्वर्ण्येषु संस्थानमेवं भवति पुत्त्रिके!"। साग्निकदाहप्रकारस्तु नारायणभट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ दृश्यः।

२कुपितपित्तजदेहसन्तापभेदे यथाह पित्तकोपकारणमुक्त्वा विदाहिलक्षणे भावप्र० "विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्य्यात्तथा तृषाम्। हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकं गच्छति यच्चिरात्"। "कश्चिद्विमतृष्णु चैतेषु दाहः परम दृश्यते"। "अतिदग्धे दाहपाकरागस्रावाङ्गमर्द्दक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्मरणं वा। पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति" इति च सुश्रु०

दाहक त्रि० दहति दह–ण्वुल्। १दाहकर्त्तरि "चेतश्चैत्र वनप्रान्तविवीतस्थलदाहकः" याज्ञ० स्त्रियां ङीपि अत इत्त्वम्। दाहिका "शक्तिर्यथाग्नौ खलु दाहिका स्थिता" अद्वै०पु०। २वह्नौ पु० ३चित्रके वृक्षे च ४रक्तचित्रकवृक्षे पु० राजनि०। वह्नौ च दाहिका शक्तिरतिरिक्तेति मीमांसकाः। तन्मतं च अनुमानचिन्तामणौ अतिरिक्तशक्तिवादनिरासे उत्थाप्य दूषितं प्रसङ्गादत्र दिङ्मात्रं दर्श्यते यथा

"स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्य्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि यादृशादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्य्याभावस्तदङ्गत्वादभ्युपेयं तेन विना तदभावात् यत्सद्भावानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः। न चादृष्टवैगुण्यं दृष्टसाद्गुण्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढदण्डहस्तमपि चक्रं न भ्राम्येत। अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा वन्ध्यास्त्रीप्रयोगे, परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वे एकत्र फलतारतम्यमिति चेन्न अदृष्टविलम्बे हि न तन्नाशानुत्पादौ मण्यपसारणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात्। किञ्च नियमतो मणिसद्भावे कार्य्याभावस्तदभावे कार्य्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम् अन्यथा कदाचित् मण्याद्यभावेऽपि तदभावान्न कार्यं स्यात् वन्ध्यासंप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः। अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम् अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात्। न च समप्रज्ञयोः समञ्च निरपवादमभ्यस्यतोरेकप्रगल्भते नापर इति दृश्यते। न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तं कारणम् अगम्यागमनसाध्ये सुखे तदभावात् तद्विनाऽधर्मात् सुखं स्यात् न धर्मात्। एतेन सुगम्यागमनादुत्पाद्यं सुखमप्युक्तं तथा चागम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः श्येनापूर्ववन्निषिद्धफलकत्वेनानर्थत्वात्। दाहप्रतिकूलादृष्टादेव तदभाव इति चेन्न सत्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वे ततस्तदुत्पादकादेव दाहाभाव इति नियमस्यादृष्टेन प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च। प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टात् शौचाचमनादेश्च साधारण्यात्राप्यन्वयः स्यात्। अशुचेरेव तदुत्पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य तत्त्वे, अदृष्टे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्निसकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्धाभावात्। अस्तु तर्ह्युत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् एवं च केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितो हेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मण्याद्यभावत्वेन, न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः। एवं प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्यादीनामभावकूट एव कारणं तेन मणिसद्भावे मन्त्राद्यभावेऽपि न कार्यम्। अनतिरि-

क्ताभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिषिक्तस्य हेतुत्वम्। न चाभावो न कारणं, भाववद्ग्राहकतौल्यात्। दृष्टञ्च कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलम्भस्याभावविज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राहुः। मैवं विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे कचित् विशेषणस्याभावः कचित् मण्यभावः कचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारान्नैकमपि हेतुः स्यात्। स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात्। एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे, दण्डपुरुषसद्भावे, द्वयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे द्वयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु। अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात्। अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः? न तावत् प्रागध्वंसाभावौ तयोः प्रतियोगिसमानकालत्वात् न च ग्रामोऽयमासीदित्यत्र यथा ग्रामध्वंसप्रयुक्तग्रामघटत्वेन पक्वघटस्य ध्वंसएव, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभावत्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात्। नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अबाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोरुपपादयितुमन्यथाऽशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात्। यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्र नान्तर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि क्लृप्तविशेषबाधे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव सोऽयमस्माकं सगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः। अस्तु वा ध्वंसएवासौ संसर्गाभावविभागे जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् न चैवं विनाशवत्त्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात्। यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कादाचित्कप्रतीतिकार्य्योदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति तन्न यदि प्रतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेषस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन प्रतिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य विनष्टत्वे चाप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः ग्रामोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ सविशेषणे इति न्यायेन विशेष्यवति ग्रामकैवल्यध्वंस एव प्रतीयते ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेः न विद्यमानस्य ध्वंसः। एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च सः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तं, विद्यमानध्वंसस्य ध्वंसाभावात्। न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् उत्पन्नाभावस्य विशिष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः। नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः। तथा हि स एव कचित्विशेषणाभावसहितः कचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ एव विशेषणविशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तिव्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात्। अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्व एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन। अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनये उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्गः। अथ विशेष्यविशेषणाभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरभाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्ध-

स्यादिति चेन्न सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेषणविशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च विशेष्यविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य तत्त्वात् न चोभयाभाव उभयविशिष्ट एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकभावरूप इति प्रत्येकाभावाद्विशिष्टव्यवहारो न स्यात्। नापि परस्परविरहव्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात्। एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वादिनानुगतत्वमपास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात्। विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तस्माद्विशेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति।

"अत्रोच्यते विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम्। न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः। न च तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः। यस्य च यत्र सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात्। अतएव दण्डमात्रसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे च कैवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषतो व्यवहारः। एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणं स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः। नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः तथापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकञ्च दाहकारणं तथाचोभयाभावे उत्तेजकसत्त्वे परं दाहः स्यात् उत्तेजकवति च प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न अधिकरणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धस्तयोर्घटवद्भूतलचत्वरीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात् तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः। तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव। यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डिसद्भावेऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति। तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः तदुक्तं न हि दण्डिनि सति अदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम् अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः। तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसहकृतः प्रतिबन्धको न तु प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे विशिष्ट इति नाननुगमः उत्तेजकापनये केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो न भवति। ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्यानुदयात् न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्य्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वं अन्योन्याश्रयात् किन्तु तत्तन्मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात् तत्त्वेऽपि वा घटे दण्डसलिलादिकप्रतिबन्धकाभावकूटहेतुत्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवाभावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्योदयः प्रतिबन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावेऽपि न कार्य्यम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात् अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च कार्य्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावे व्याघातात्। किञ्च तत्रापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः। न च स दुर्वचः न वा प्रागभावत्वादिनाननुगमव्यभिचारौ। प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः भूतलं घटसंसर्गी नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य

संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् । आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् मा भूत्तावदन्यथा, इदमिह, नेदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वादिति । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः तस्मिन् सत्यपि संसर्गाभावात् न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्प्रध्वंसप्रागभावौ हेतू तयोः करादाववृत्तेः गुणकर्मादेश्च प्रतिबन्धकत्वानापत्तेश्च तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकेऽन्तर्भावात् न च समयावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात् । अत्रैवं प्रागभावप्रध्वंसस्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः सिद्धिः अत्यन्ताभावोह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्र भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति चेन्न तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैलक्षण्यात् नत्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः । अन्ये तु भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्यन्ताभावेनैकेन समयितुमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्यप्याहुः । एतेन विशेषणाभावविशेष्याभावतदुभयाभावघटितसामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्रयकल्पनमिति प्रत्युक्तं अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जातियोग्यत्वे मानं योग्येऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् न च संकल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः संकल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफलनाश्यत्वेनाग्ने दाहाप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धकस्याविहितत्वेनानिषिद्धत्वेनादृष्टाजनकत्वात् । तदाचारस्याविगीतत्वेन श्रुत्याद्यनुमापकत्वादिति चेत् नैवम् उद्देश्यज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकतुल्यतामप्रतिबन्धकत्वात् न शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रादीनां प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं कार्यानुत्पादो हि तत्र न प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसंसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वात् इति चेन्न मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव मन्त्रादौ कार्यकारणोपचारात् स्वार्थिकफलप्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः । प्रतिबन्धकस्य सामग्रीविरहः मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहः स च मन्त्रादिरेव तदभावाभावस्य तत्त्वात् । नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धोत्तरवह्नेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत् आकाशाद्येकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेर्यादेस्तथा कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः । तन्न वह्निप्रतिबन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात् नत्वेकमवच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्य्याभावस्तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्य्येऽयोगव्यवच्छेदः कारणत्वं किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्य्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्यथा चक्रसहितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्य्युच्छेदः । यस्य यद्धर्म्मवगत्यैव नियतपूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्वमिव । सहकारो तु न तथा । ननु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी जनकदशाविशिष्टवह्निरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात् कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेर्दाह्यसंयुक्तवह्नित्वादेः प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशाव्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि शक्तेर्भावहेतुत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्तविशिष्टाया मुख्यत्वम् यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न च दृष्टान्तासिद्धिः तुल्यधारत्वेऽपि लौहविशेषघटितकुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्य्यबलादतीन्द्रियत्वसिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्य्यानुकूलविशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् । अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं वा परं स्वं वा प्रत्यसिद्धेः संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञाना-

विषयत्वमैन्द्रियकाणामपि। तथापि संयोगाद्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादिसिद्धम् अन्यतरच्च तदन्यान्यत्वं न चाभावातीन्द्रियत्वं तस्यासिद्धेः। न च वह्नौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं तत्र तदभावात् क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगे वा उत्पत्तेः, नच तत्त्वं नित्यत्वं चोपाधिः सर्वैकत्वादिमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात् यद्वा पिण्डीभूतोवह्निः दाहानुकूलातीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत्। नचार्थत्वमुपाधिः अदृष्टस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टसाध्याव्यापकत्वात्। अथ वा करवह्निसंयोगः कार्य्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् द्व्यणुकवच्च। न चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः द्व्यणुकैकत्वस्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात्। यद्वा प्रतिवन्धकदशायां प्रत्यक्षसकलदाहहेतुसमवहितोदाहाजनकोवह्निर्जनकदशावृत्तिकार्य्यानुकूलभावभूतधर्मशून्यः अजनकत्वात् तीक्ष्णात् कुण्ठवत् यद्वा तथाभूतोवह्निः दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवह्निवत् अनुकूलत्वञ्च कार्य्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्व कारणतदवच्छेदकसाधारणं दण्डदण्डत्वेन कारणत्वदण्डत्वाभावादपि कार्य्याभावदर्शनादिति। उच्यते। साध्यं विनाप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वं यदि च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्याप्तिग्रहस्तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यतिरिक्तत्वाक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्ततादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः। द्वितीयादितादृशधर्मं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेः न तादृशानन्तसिद्धिरिति चेत् हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या। यच्चेश्वरानन्त्यवच्च शक्त्यानन्त्यमित्युक्तं तदबोधात् कार्य्यमात्रे हि कर्त्तृत्वेन कारणत्वं नत्वीश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः समाजः। एवञ्च जनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात्। अपि च भावकार्य्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या एवं तत्रापि समवायिकारणजन्येऽपि तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था। किञ्च प्रथमानुमाने जनकत्वं न स्वरूपयोग्यत्वं वह्नौ कुठारे च तदभावात् किन्तु कार्य्यानुपधानं तथा च तदुपधानदशायामपि वह्नौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यमिति बाधोदृष्टान्तासिद्धिश्च। लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छिदाजनकत्वमतोनातीन्द्रियतैक्ष्ण्यसिद्धिः। अग्निमचक्षुर्बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तत्प्रयोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात्। अपिच जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात् न च गुरुवचनपरम्परातएव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः अन्वये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात्। न च परार्द्धसंख्यायां साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात्। एतेन पक्षाद्यपूर्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपास्ता। स्यादेतत् तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुखेयमेकता एकजातीयकार्य्ये एकजातीयकारणत्वनियमात्। वह्न्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न वह्निजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः कारणगतैकरूपमपहाय कार्य्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात् तृणारणिमणिप्रभववह्नित्वावान्तरजातेरनुपलब्धिबाधितत्वाच्च। यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणे त्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति, किञ्च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्य्यजनकत्वनियमात्। न च तयोर्नैको वृश्चिको बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात्। यदि विजातीयेष्वेककार्य्ये शक्तिः समवेयात् न कार्य्यविशेषात् कारणविशेषः तदभावात्तदभावः कार्य्यनुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातिशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तस्योत्पत्तिसम्भवादिति चेन्न वह्निवृश्चिकादावेवमेतन्निरूपितनियतवह्न्यादिकारणत्वे धूमादौ कुतो न तदनुमानम् अन्यथा कार्य्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वह्न्यवान्तरजातिग्रहवत् वह्नि-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तरजातिग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्क्येत। बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्य्यतेति चेत्तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम्। यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तदनुरोधे वह्नौ जातिविशेष एव

कल्प्यते इति तन्न वह्नित्वेन कार्य्यत्वग्रहात्तदर्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात्। यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणफुत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन वह्न्यनुकूलत्वं तथैव कार्य्यदर्शनात् एवं तृणारणिमणिफुत्कारनिर्मन्थनतरणिकिरणानां वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फुत्कारेण तृणादेव, निर्मन्थनेनारणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिः न तु मणिफुत्कारादिभ्यो, मणिफुत्कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात्। यत्तु तृणफुत्कारादिस्तोमत्रये विशिष्टे शक्तिरिति तन्न तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति। उच्यते। तृणारणिमणिफुत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यावान्तरवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृश्चिकप्रभववृश्चिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावह्निषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्यावृत्त्याऽनुगतबुद्धिरस्ति। जातिविषया तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्व्यङ्ग्यजातिविषयत्वनियमात् न च। गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामननुगतजात्यापत्तिः गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहस्पर्शवानवयवः तत्संयोगः सेवनादिश्च कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीमादायैव सा, साध्यसामग्र्या जनकत्वात्। ननु तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहस्य नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्। अथारणिमण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेकः तृणान्वयवह्निरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरहेतुसकलसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति चेन्न तृणं विनापि वह्निरिति ज्ञाने सति नियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तृणाजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्वग्रह इति चेत् व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव उपजन्यत्वाच्च। न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रह इति, अन्योऽन्याश्रयात्। यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तद्ग्रहपरिपन्थीति तन्न अबाधितनियतपूर्ववर्त्तिताभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भावज्ञानानुदयादिति उच्यते उक्तग्राहकैर्वह्निनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठनिरूपितकार्य्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वाऽकार्य्यकारणव्यावृत्तं परिच्छिद्यते। न तु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन वा कार्य्यत्वं तच्चोभयथापि सम्भवति वह्नित्वेन कार्य्यतया तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणतया वह्नित्वावान्तरजातिविशेषेण कार्य्यतया वा अत्र च विनिगमकमुक्तमेव। अथ तृणारणिमणीनामभावत्रयेण कार्य्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभावत्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः अभावाभावत्वस्य भावपर्य्यवसन्नत्वादिति चेत् अभावत्रयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽप्येक एव उत तृणादि प्रत्येकमेव। आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभावाभावत्वं भावाभावत्वतदुभयापत्तेः। एतेनाभावत्रये कार्य्यं न तदभावे कार्य्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम्"।

दाहकाष्ठ न॰ दाहस्य दाहार्थं काष्ठमस्य। दाहागुरुणि गन्धद्रव्यभेदे राजनि॰।

दाहघ्न न॰ दाहं हन्ति हन—टक्। देहदाहनाशके औषधादिभेदे तच्च चक्रद॰ उक्तं यथा।

"शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवसक्तुभिः। कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान्। छादयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा। लामज्जेनाथ शुक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत्। चन्दनाम्बुकणास्यन्दितालवृन्तोपवीजितः। सुप्याद्दाहार्दितोऽम्भोजकदलीदलसंस्तरे। परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने। शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशान्तये। क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः। अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः। कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम्। तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम्। फलिनीलोध्रसेव्याम्बुहेमपत्रं कुटन्नटम्। कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम्। ह्रीवेरपद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा। संपूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः"।

दाहज्वर पु॰ दाहप्रधानो ज्वरः। देहज्वालाविशेषरूपदाहकारके ज्वरभेदे "पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै। सार्द्रं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर!" गारुडे १९२ अ॰।

दाहनागुरु न० दाहनस्य दाहनाय अगुरु । दाहागुरुणि गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहमय त्रि० दाहेन प्रचुरः । दाहप्रधाने ज्वरादौ । "तत्र दाहमयत्वे भूमोत्थादयः" सा० द० । [त्रिका० ।

दाहसर पु० दाहार्थं स्त्रियतेऽसौ सृ—आधारे अप् । श्मशाने

दाहहरण न० दाहो ह्रियतेऽनेन हृ—ल्युट् णिच्-कर्त्तरि ल्यु वा । १वीरणमूले (वेणारमूल)शब्द० च० ।२दाहनाशके त्रि०

दाहागुरु न० दाहस्य दाहार्थमगुरु । स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे राजनि० । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गन्धोत्पादनात् तस्य तथात्वम् । [गरदः" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

दाहिन् त्रि० दहति दह—णिनि । दाहके "अगारदाही

दाहुक त्रि० दह—बा० उकञ् । दाहके "नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते" आश्व० गृ० २।८।१०

दाह्य त्रि० दह—कर्म्मणि ण्यत् । १दहनीये दग्धव्ये २दाहार्हे च । "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता

दिक्क पु० दिक्षु कायते कै—क । विंशतिवर्षवयस्के करिशावके करभे शब्दर० ।

दिक्कन्या स्त्री दिश एव कन्याः । १दिग्रूपकन्यायाम् । "दिक्कन्याभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः" भारतरत्नम् । दिश एव कन्याः ब्रह्मकन्याः । ब्रह्मणः कन्यारूपायां दिशि तासां ब्रह्मकन्यात्वे नोत्पत्तिकथा वराहपु० यथा "शृणु राजन्नवहितः प्रजापाल ! कथामिमाम् । यथा दिशः समुत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते ! । ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिमादिसर्गे समुत्थिते । चिन्ताभून्महती को मे प्रजाः सृष्टिं करिष्यति । एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं व्रजन्त्विह । प्रादुर्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या महाप्रभाः । पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा । ऊर्द्ध्व एव षण्मुख्याः कन्या ह्यासंस्तदा नृप ! । तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः । याः पश्यन्त्यो महाभागा गाम्भीर्येण समन्विताः । ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् । अवकाशन्तु नो देहि देवदेव ! प्रजापते ! । यत्र तिष्ठामहे सर्वा भर्त्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयश्च महाभाग ! देहि नोऽव्यक्तसम्भव ! । ब्रह्मोवाच ब्रह्माण्डमेतत् सुश्रोण्यः ! शतकोटिप्रविस्तरम् । तस्यान्ते स्वेच्छया लब्धा उष्यतां मा विलम्बथ । भर्त्तॄंश्च वः प्रयच्छामि सृष्ट्वा रूपस्विनोऽनघाः ! । यथेष्टं गम्यतां देशो यस्य यो रोचतेऽधुना । एवमुक्तास्तु ताः सर्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा । ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महाबलान् । दृष्ट्वा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् । विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः । एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च । निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने । वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रतः । ऊर्द्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधो व्यवस्थिताम् । एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः । दशमीं भर्त्तृनाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोद्धरन् प्रभुः । ततः प्रभृति ता देव्यः सेन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः" ।

दिक्कर पु० । दिशं स्वोत्सुखदंशनं करोति कृ—टच् । १यूनि त्रिका० २शिवे च दिक्करवासिनीशब्दे दृश्यम् ।

दिक्करवासिनी स्त्री दिक्करे शिवे वासिनी । देवीभेदे "एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः । यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति श्रवणे रतः । दिक्करस्तरुणः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः । तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी" कालिका० पु० ८२ अ० ।

दिक्करिका स्त्री १नदीविशेषे । तत्र वा "अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीडां सदा हरः । कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम् । अवतीर्य्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया । दिग्गजक्षेत्रसंजाता तेन दिक्करिका स्मृता" कालि० पु० ८२ अ० । दिक्षु दन्तदंशनं करिका नखक्षतरेखा च यस्याः । २युवत्यां स्त्री दिक्करिन्शब्दे उदा० ।

दिक्करिन् पु० दिक्षु स्थितः करी । ऐरावतादौ दिग्गजे "परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्त्ति" माघः । ते च पूर्वादिक्रमेण स्थिताः अमरे दर्शिताः यथा "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः" । दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः इत्यर्थः । तत्स्त्रियां स्त्री ङीप् । तेषां क्रमेण स्त्रियश्च "करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती" अमरोक्ताः ।

दिक्करी स्त्री "दिग् दष्टे वर्त्तुलाकारे करिका नखरेखिका" वैजयन्त्युक्तेः दिशः वर्त्तुलाकारा दन्तक्षतभेदा करी च नखक्षतभेदा यस्याः संजातत्वात् न कप्, दिक्करः युवा ततः "वयसि अचरमे" वा० तरुणवयोवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् वा । २युवत्यां स्त्रियाम् हेमच० ।

दिक्पति पु० ६त०। दिशां पत्यौ १इन्द्रादौ दिक्शब्दे दृश्यम्। "पवनोदिक्पतिर्भीम आकाशः खचरामराः" संकल्पप्रारम्भमन्त्रः "वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्" गीतगो०। "सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी सोम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्वादिदिगधीश्वराः" इत्युक्तेषु २सूर्यादिग्रहेषु।

दिक्पाल पु० दिशं पालयति पालि–अण् उप०स०। दिक्पतौ इन्द्रादौ "यत्नार्च्चयन्ति विधिना दिक्पालांश्चैव कर्म्मिणः" पद्मपु०। कलसशब्दे १७८१ पृ० उदा०।

दिक्शब्द पु० दिशि दृष्टः शब्दः। दिग्वाचकशब्दे पूर्वापरादौ तस्य देशकालादिपरत्वेऽपि भूतपूर्वं गत्या दिग्वाचकत्वात्तथात्वम् "अन्यारादितरर्त्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते" पा० "दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति" सि०कौ०।

दिक्शूल न० दिशि दिग्भेदे गतौ शूलमिव। प्राच्यादिदिक्षु गमने निषिद्धवारभेदे। "शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां मन्देन्द्वोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न व्रजेत्। शूलानीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्तलाभाशया भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या अपि" ज्योतिःसारसंग्रहः। केषाञ्चिन्मते "बौधे गुरौ दक्षिणाम्। ईशाने ज्वलने चैव नैरृते मारुते तथा। न गन्तव्यं सुराचार्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः" इति

दिक्साधन न० दिशः साध्यन्ते ज्ञानार्थम् अनेन। दिग्ज्ञानसाधने उपायभेदे तच्च कुण्डार्के दर्शितं यथा "रूपाङ्गुलैः संमितकर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तवरं विलिख्य। रव्यङ्गुलं शङ्कुममुष्य मध्ये निवेशयेत् खाक्षिमिताङ्गुलीभिः। चतुर्मिताभिश्च ऋजूत्तमाभिः संस्पृष्टशीर्षं तु शलाकिकाभिः। तच्छङ्कुभा यत्र विशेदपेयाद्वृत्ते क्रमात् स्तो वरुणेन्द्रकाष्ठे" रूपाङ्गुलैः परिमितेन कर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तं विलिख्य तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं दृढसूच्यग्रं स्थापयेत् कीदृशं विंशत्यङ्गुलमिताभिस्तत्सूभिः ऋजुभिः समानाभिः शलाकाभिः कल्पितचतुर्दिग्गतवृत्तस्थाभिः संस्पृष्टमस्तकम् एवं शङ्कुसमत्वं साधयित्वा तादृशस्य शङ्कोश्छाया पूर्वाह्णे यत्र यस्मिन् प्रदेशे वृत्ते प्रविशति यत्र वापराह्णे वृत्ताद्बहिरपैति तत्र चिह्नयोः क्रमात् प्रतीची प्राची च भवत इति अत्र दिग्ज्ञानशब्दे वक्ष्यमाणम् "इष्टेऽस्मः सुसमीकृतक्षितिगते इत्यादि सि० शि० वाक्यं प्रमाणम्। तत्र अस्मार्द्ध श्लोकस्योपपत्तिः प्रमि०उक्ता यथा "दोःकोट्योर्नाम भेदो न स्वरूपभेद इति दोःकोटिवर्गयोगपदं कर्णः १० वृत्तपरिधिस्पृष्टदिगन्ताच्छङ्कुशं यावन्नीयमानास्तत्स्थः शलाकाः कर्णा भवन्ति समे देशे शङ्कुं निखाय शङ्कुसमितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र शङ्कुच्छाया प्रतति सा प्राचीति" अत्र शङ्कुसंमितयेत्युपलक्षणं तेनाधिकयापि रज्ज्वा वृत्तं कार्य्यम्। अन्यथा यत्राक्षभा षडङ्गुला तत्र धनुःसंक्रान्तौ द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छायाप्रवेशस्तादृशे वृत्ते न स्यादेव तस्मादस्माभिः षोड़शाङ्गुलसूत्रेण वृत्तं कारितं तथा वृत्ते कृते लाघवं चैकेनैव वृत्तेन शङ्कुसमत्वसाधनं दिक्साधनं च सिध्यति। अतएव रामवाजपेयी "शङ्कुमानाधिके व्यासदले वृत्ते विशेद्यदि" इत्याह एवं स्थूलप्राचीसाधनं कृत्वा सूक्ष्ममपि शालिन्याह। "कर्के कीटे गोमृगे यूकया सा द्वाभ्यां चाल्या सिंहकुम्भालिकेऽपि। यां वै काष्ठां भानुमान् याति तस्यां चाल्या द्वन्द्वे कार्मुके चालनं न।" सा प्राची कर्के कर्कसंक्रान्तौ कीटे वृश्चिकसंक्रान्तौ वृषभमकरसंक्रान्तौ एकया यूकया चाल्या सूर्यस्यायनवशात् उत्तरायणे उत्तरतः दक्षिणायने दक्षिणतः एवं सिंहकुम्भालिके सिंहकन्यातुलासंक्रान्तौ कुम्भमीनमेषसंक्रान्तौ च द्वाभ्यां यूकाभ्यां चालनीया अयनवशात् मिथुनधनुःसंक्रान्तौ चालनं नास्तीति एवं प्राचीसाधनं कृत्वायोत्तरदक्षिणयोः साधनं शालिन्याह "रज्जुं द्विघ्नां मध्यचिह्नां सपाशां प्राचीं शङ्कौ पश्चिमे चापि दत्त्वा। कर्षेद्धीमान् दक्षिणे चोत्तरे च तच्चिह्ने स्याद्दक्षिणाचोत्तरा दिक्"। कुण्डमण्डपयोर्यावान् विस्तारस्तद्द्विगुणकृतमध्याङ्कादुभयतः पाशवती रज्जुर्न्यस्या तां प्राचीप्रतीच्योर्दत्तशङ्क्वोर्विन्यसेत् ततो मध्याङ्के धृत्वा रज्जुं दक्षिणे उत्तरे चाकर्षेत् विद्वान्, कर्षाङ्के दक्षिणा उत्तरा च स्यादिति अत्र स्पष्टैव युक्तिरिति। अथ रात्रौ दिक्साधनोपायं वसन्तमालिकयाह "निशि वा श्रवणोदये दिगैन्द्री गुरुभस्योदयनेऽथ वह्निभस्य। शरवर्द्धकिवायुभान्तरालेऽप्यमुतः साधय पूर्ववच्च याम्याम्" अथवा रात्रौ श्रवणस्योदये प्राची अथ वा पुष्यस्योदये प्राची अथवा कृत्तिकोदये प्राची अथ शरवर्द्धकिस्वात्या वायुभयोर्भे चित्रास्वात्यौ तयोरन्तराले प्राची। अमुतः प्राचीतः पूर्ववत् पूर्वोक्तेन तथा याम्यां दक्षिणादिशं

साधयेदिति "कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्यो-र्यदन्तरम्। एतत् प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते पुरः" इति। अथ चित्रास्वात्योर्यदन्तरे प्राचीत्युक्तं तन्मध्यस्य दुर्विज्ञेयत्वात्तदुपायमनन्तभाह "चित्रां विद्धैकया स्वातीमन्ययापि शलाकया। तिर्यक्स्थान्तरचिह्नात् तु द्विमूलेऽन्या स्फुटेन्द्रदिक्। एकया ऋज्व्या शलाकया चित्रां विद्ध्वा अन्यया तादृश्यैव शलाकया स्वातीं विद्ध्वा-तयोः शलाकयोरुपाग्रं दक्षिणोत्तरा मध्याङ्कात् द्वितीयां शलाकां समतया दद्यात् प्रथमद्वितीययोः शलाकयोर्मूलम् एकीकृत्य तृतीयां मध्याङ्कादुभयसंपातं यावच्चतुर्थीं शलाकां प्रान्ते रज्जुप्रोतलम्बद्वयवर्त्तीं पूर्वापरायतां दद्यात् यत्र लम्बकौ भूम्यां पतितौ तत्राङ्कयोः पूर्वापर-सूत्रदानात् स्पष्टा प्राचीत्यत्र स्पष्टा युक्तिरिति। अथ प्रकारान्तरेण लघूपायेनोदीचीसाधनमाह, दिन-मानदले सप्ताङ्गुलच्छायाग्रतो हि यत्। शङ्कुमूले नीय-मानं सूत्रं स्यादुत्तरा दिशा"। तिथिपत्राद्गणिताद्वा दिनमानमेतावदिति ज्ञात्वा ततो घटिकादिना ज्ञाते दिनार्द्धे मध्याह्ने सप्ताङ्गुलशङ्कोर्यत्र छायाग्रं लगति तस्माच्छङ्कुमूलं यावन्नीयमानं सूत्रं दक्षिणोत्तरसूत्र-मिति अथ वा सप्ताङ्गुलशङ्कोर्गणितागतमाध्याह्निक-च्छायातुल्या तस्यैव छाया यदा स्यात्तदग्राच्छङ्कुमूले नीयमानं सूत्रं दक्षिणोत्तरेति। अत्र युक्तिस्तस्मिन् समये रविर्दक्षिणोत्तरवृत्ते भवतीति ततः पूर्ववत् पूर्वा-परे साध्ये एवं दिक्साधनं विधाय मण्डपस्य चतुष्को-णत्वाच्चतुष्कोणसाधनं विपरीताख्यानकमाह "दिगन्तशङ्कु-द्वयगं द्विपाशं विस्तारतुल्यं तु गुणं दलाङ्के। कोणे प्रकर्षे-दिति वेदकोणेष्वेवं चतुःकोणमतीव साधु"। दिगन्तयोः पूर्वदक्षिणयोः दक्षिणापरयोः अपरोत्तरयो उत्तरपूर्वयोः शङ्कुद्वयगं द्वौ पाशौ यस्य तं विस्तारेण तुल्यगुणं सूत्रं अर्द्धचिह्ने धृत्वा कोणे आकर्षयेत्। एवं चतु-र्ष्वपि कोणेष्विति कृते साधु चतुरस्रं स्यादिति" तट्टी-व्याख्या। अधिकं दिग्ज्ञानशब्दे दृश्यम्।

दिक्स्रक्ति न० दिक्कोणे। "दिक्स्रक्ति पुरुषमात्रं मीयते" कात्या० श्रौ० २०।३।२।१८। "दिक्स्रक्ति दिक्कोणम्" संग्रह व्याख्या।

दिगंश पु० ७त०। सि०शि० उक्ते दिक्स्थे अंशभेदे यथा "चक्रांशकाङ्कैः क्षितिजाख्यवृत्ते प्राक्स्वस्तिकाभीष्ट-दिशस्तु मध्ये। येंऽशाः स्थितास्तेऽत्र दिगंशकाख्यास्त-ज्ज्याऽत्र दिग्ज्येत्यपरे विभागे" सि०शि० "कदाचिदप्य-भीष्टदिने यस्मिन् काले प्रच्छकः पृच्छति तत्र कालेऽर्कोप-रि न्यस्तस्य दिङ्मण्डलस्य क्षितिजस्य च सम्पाते या-भीष्टा दिक् तस्याः प्राक्स्वस्तिकस्य चान्तरे क्षितिज-वृत्ते येंऽशास्तेऽत्र दिगंशका ज्ञेयाः। तेषां ज्या दिग्-ज्येति एवं पश्चिमभागेऽपि" प्र०मि०

दिगन्त पु० ६त०। १दिशामन्ते। दिगन्तविश्रान्तरथोहि तत्सुतः "भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम्" रघुः। २शास्त्रीयज्ञानकर्मयुतजनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे च

दिगन्तर न० दिशामन्तरमवकाशः। १दिशामवकाशे "सञ्चा-रपूतानि दिगन्तराणि" रघुः। अन्या दिक् मयूर०। २प्रकृतदिशोऽन्यस्यां दिशि च न०।

दिगम्बर पु० दिक् शून्यमम्बरं यस्य। १शिवे २जैनभेदे पु० तन्मतमर्हच्छब्दे उक्तप्रायं किञ्चिदत्राधिकमुच्यते। "दि-गम्बरा मध्यमतत्त्वमाङ्गुरापादमस्तकम्। चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टे-रानखाग्रश्रुतेरपि"। अस्य भाषा प्राकृतान्तरभेदमिश्रा मागधी। अस्य स्वरूपन्तु गलन्मलपङ्केन पिच्छिलबी-भत्सदुष्प्रेक्ष्यदेहश्छविलुञ्चितचिकुरो मुक्तवसनो वेश-दुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छिकाहस्तः इति। एतन्मत-सिद्धं जीवस्य मध्यमपरिमाणत्वं शा०सू० भाष्ययोर्नि-राकृतं यथा

"एवञ्चात्माऽकार्त्स्न्यम्" सू०। "शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते। शरीरपरिमाणतायाञ्च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादि-वदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। शरीराणाञ्चानवस्थित-परिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे सम्मीयेत। समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत्, अन-न्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कु-चेयुर्महति च विकासेयुरिति। तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति वक्तव्यम्। प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन्। अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात्। अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा-नामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्। अथ पर्यायेण

हद्देहशरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति इत्युच्येत तत्रा-प्युच्यते” भा० । “न च पर्य्यायादप्यविरोधो विकारा-दिभ्यः” सू० । “न च पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमापगमा-भ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमा-पगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्य्यमाणस्यापचीयमानस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्य्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मा-दिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबूवत् संसार-सागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्द्ध्वगामित्वं भवतीति । किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमापायिधर्म-वत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चाव्यवस्थितः कश्चि-दवयवी आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च लीये-रन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणो-ऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणा-भावात् । किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमाप-गमावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्व्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिप-त्तावकात्स्न्र्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्य्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यता न्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानान-वस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विसिचानां(विवसनानाम्) अपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य ताव-दवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विका-रादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति” ।

३नग्ने त्रि० “दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु” । कुमा० स्त्रियां गौरा०ङीष् । “तथा चैव दिगम्बरी” काली-ध्यानम् “वृद्धाऽपि दिगम्बरी त्रिजगतां माताऽपि सद्यौवना”कालीस्तवः । दिगेवाम्बरम् । ४दिग्रूपे अम्बरे दिक् च अम्बरञ्च समा०द्व० । ५दिगाकाशसमाहारे च न०“आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गाम् माघः । ६तमसि न० मेदि० स्वार्थे क । दिगम्बरक क्षपणके हारा० ।

दिगादि पु० “दिगादिभ्यो यत्” पा० विहितयत्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः पा०ग०सू०उक्तो यथा“दिक् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ (उदकात् संज्ञायाम्)न्याय वंश वेश काल आकाश” ।

दिगीश्वर पु० ६त० । १इन्द्रादौ दिक्पाले २सूर्य्यादिग्रहे च “दिगीश्वरा भास्करशुक्रभौमा राह्वार्किचन्द्रज्ञसुरार्चिताः स्युः” ज्यो०त०दिगीशादयोऽप्यत्र “दिगीशवृन्दांशभिर्भूतिरीशिता” नैष० [उदयाचलादौ ।

दिगुपाधि पु० ६त० । दिशां प्राच्यादिव्यवहारोपाधौ

दिग्गज पु० दिशि स्थितो गजः । दिक्षु स्थिते ऐरावतादौ गजे दिक्करिन्शब्दे दृश्यम् । “नद्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे” रघुः । “चिरस्य यायार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः” माघः ।

दिग्जय पु० दिशां तत्स्थलोकानृपाणां जयः । जिगी-षुकृते युद्धेन १दिक्स्थितनृपजये विद्यया २दिक्स्थ-लोकादिजये च । दिग्विजयादयोऽप्यत्र

दिग्ज्ञान न० ६त० सि०शि० उक्ते दिशां प्राचीत्वादिज्ञान-साधने प्रकारभेदे स च तत्रोक्तो यथा

“वृत्तेऽम्भःसुसमीकृतक्षितिगते केन्द्रस्थशङ्कोः क्रमा-च्छायाग्रं यत्र विशत्यपैति च यतस्तत्रापरैन्द्र्यौ दिशौ ; तत्कालापमजीवयोस्तु विवराच्छाकर्णमित्या हताच्छम्बज्याप्त-मिताङ्गुलैरयनदिश्यैन्द्री स्फुटा चालिता । तन्मत्स्यादथ याम्यसौम्यककुभौ सौम्या ध्रुवे वा भवेदेकस्मादपि भाग्रतो भुजमितां कोटीमिमां शङ्कुतः । न्यस्येद्यदिहर्जु तथा भुवि यथा यच्छ्राग्रयोः संयुतिः कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति कृत बाहुश्च याम्योत्तरा” मू० “उदकेन समीकृतायां भूमा-विष्टप्रमाणं वृत्तं विलिख्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कुं निवेश्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्र प्रविशति पूर्व्वाह्णे वा अपराह्णे यतो निर्गच्छति तत्र पश्चिमपूर्व्वदिशौ किल भवतः । परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जातो यस्मिन् काले च निर्गमस्तात्कालिकयोरर्कयोः क्रान्तिज्ये साध्ये । तयोरन्तरात् तस्याश्छायायाः कर्णेन गुणितान्मध्यज्यया भक्ताद्यल्लब्धमङ्गुलादि फलं तेनैन्द्री दिगुत्तरतश्चालिता स्फुटा भवति यद्युत्तरेऽयने रविर्वर्त्तते तदा उत्तरतः यदि दक्षिणे तदा दक्षिणतः । एवं स्फुटा प्राची । अन्यथा स्थूलेत्यर्थः । तन्मत्स्याद्दुयाम्यसौम्यो दिशौ । अथ प्रकारा-न्तरेणाह । ध्रुवमवलम्ब्यस्त्रेण विद्वा ध्रुवाभिमुखकी-

सकः सौम्या। स्वस्थानकोलको याम्या। तन्मत्स्यात् पूर्वापरे। प्रथमं भाच्छायाग्रदर्शने दिग्ज्ञानमुक्तम्। इदानीमथवैकस्मादपि भाग्रतः। तच्चैवम्। अभीष्टकाले शङ्कोर्भाग्रं चिह्नयित्वा तस्याश्छायाया वक्ष्यमाणप्रकारेण भुजं कोटिं चानीय भुजकोटिमिते शलाके गृहीत्वा शङ्कुमूलाद्यथादिग्गतां कोटिशलाकां छायाग्राद्यथास्वदिग्गतां भुजशलाकां च तथा भुवि न्यसेद्यथा शलाकाग्रयोः संयुतिः स्यात्। एवं कृते सति कोटिः प्राच्यपरा दिग्भवति। बाहुश्च याम्योत्तरा। अत्रोपपत्तिः। अहोरात्रवृत्ते इष्टानामुन्नतघटिकानामग्रे पूर्वाह्णे सममण्डलेन यावदन्तरं तावदेवापराह्णे तावतीनां घटीनामग्रे भवति। अतस्तच्छायाग्रविन्दुभ्यां दिग्ज्ञानमुपपद्यते। परं तत्कालान्तरेण यदर्कक्रान्त्यन्तरं तेनान्तरितं भवति। अतस्तत् सन्धेयम्। तच्चैवम्। तस्मिन् काले यानि कर्णवृत्ताग्राङ्गुलानि पूर्वाह्णे यानि चापराह्णे तेषामन्तरं कार्यम्। तत्र लाघवार्थं तत्कालक्रान्त्योरेवान्तरं कृतम्। ततोऽग्राकरणायानुपातः। यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा क्रान्तिज्यान्तरेण किमिति। अत्र लब्धमग्रान्तरम्। ततोऽन्योऽनुपातः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावदन्तरं तदा कर्णव्यासार्धे किमिति। अत्र तुल्यत्वाद्गुणकभाजकयोस्त्रिज्यानाशे कृते सत्युपपन्नं तत्कालापमजीवयोस्तु विवरादित्यादि। यद्युत्तरमयनं वर्तते उत्तरतोऽर्के चालिते शङ्कोर्भाग्रं दक्षिणतो याति तदोत्तरतश्चालनीयम्। अत उपपन्नैन्द्री स्फुटा चालितेति। भुजकोटीनामुपपत्तिरग्रे। सन्निवेशमात्रेण दिग्ज्ञानमिव दर्शितम्” प्रमि०।

दिग्ज्या स्त्री दिगंशशब्दे दर्शिते सि०शि० उक्ते दिगंशभेदे।

दिग्दर्शन न० दिशो दृश्यन्तेऽनेन दृश–करणे ल्युट्। १दिग्ज्ञानसाधने यन्त्रभेदे(कम्पास)इति त०।२दिशां दर्शने च

दिग्दाह पु० दिशां दाहः। वृ०सं० २१अ० उक्ते उत्पातभेदे तच्छुभाशुभादिकं तत्रोक्तं यथा

“दाहो दिशां राजभयाय पीतो देशस्य नाशाय हुताशवर्णः। यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः शस्यस्य नाशं स करोति दृष्टः। योऽतीव दीप्त्या कुरुते प्रकाशं छायामपि व्यञ्जयतेऽर्कवत् यः। राज्ञो महद्वेदयते भयं सः शस्त्रप्रकोपं क्षतजानुरूपः। प्राक् क्षत्रियाणां सनरेश्वराणां प्राग्दक्षिणे शिल्पिकुमारपीडा। याम्ये सहोग्रैः पुरुषैस्तु वैश्या दूताः पुनर्भूप्रमदाश्च कोणे। पश्चात्तु शूद्राः कृषिजीविनश्च चौरास्तुरङ्गैः सह वायुदिक्स्थे। पीडां व्रजन्त्युत्तरतश्च विप्राः पाषण्डिनो वाणिजकाश्च शार्व्याम्(ऐशान्याम्)। नभः प्रसन्नं विमलानि भानि प्रदक्षिणं वाति सदागतिश्च। दिशां च दाहः कनकावदातो हिताय लोकस्य सपार्थिवस्य”।

दिग्देवता स्त्री दिशां तन्मर्य्यादानां देवता साक्षिभूतेव। दिशां मर्य्यादासाक्षीभूतदेवतायाम् “दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति” भाग०४।१४।९

दिग्ध पु० दिह–क्त। १विषाक्तबाणे अमरः “हृदये दिग्धशरैरिवाहतः”कुमा०। २अग्नौ ३स्नेहे च पु०हेमच०। ४प्रबन्धे अजयपालः। ५लिप्ते त्रि० मेदि०।

दिग्बल न० दिङ्निमित्तं ग्रहाणाम् बलम्। लग्नादौ स्थितग्रहाणां दिग्भेदनियमिते बले यथाह ज्योतिषे “लग्ने सौम्यसुराचार्य्यौ कुजार्कौ दशमे तथा। द्यूने सौरिश्चतुर्थे तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ”। अत्र कोणदिग्बलित्वनिरासाय लग्नदशमद्यूनचतुर्थपदैः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिगुपादनम्। लग्ने स्थितौ बुधगुरू पूर्वदिग्बलिनौ यतो राशीनामुदयो लग्नं उदयस्तु पूर्वदिश्येव भवति। लग्नात् दशमे स्थितौ कुजार्कौ दक्षिणदिग्बलिनौ यतो लग्नाद्दशमराशिरेव दक्षिणदिशि तिष्ठति। सप्तमे स्थितौ शनिः पश्चिमदिग्बली यतो लग्नात् सप्तमराशिरस्तमेति। अस्तश्च पश्चिमदिश्येव भवति। तथा लग्नाच्चतुर्थे स्थितौ शुक्रचन्द्रौ उत्तरदिग्बलिनौ यतो लग्नाच्चतुर्थराशिरेवोत्तरदिग्भागे तिष्ठति। तद्बलान्वितो ग्रहो दिग्बलीत्युच्यते” एतच्चायुर्दायादिषु बलगणनोपयोगि। यात्रादिषु यथास्थितपूर्वाद्यपेक्षयैव ग्रहाणां दिग्बलित्वं ज्यो०त० उक्तं यथा “प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ याम्यां भास्करभूमिजौ। प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ”।

दिग्बलिन् पु० दिग्बलमस्त्यस्य इनि। १दिङ्निमित्तबलयुक्ते ग्रहे दिग्बलशब्दे दृश्यम्। २तादृशे राशिभेदे च “ऐन्द्र्यां मानुषराशयस्तु पशवो याम्ये सवीर्य्या अलिर्वारुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः पानीयजाश्चोत्तरे”ज्यो०त०

दिग्वदन न० दिग्भेदे वदनं यस्य। प्राच्यादिदिग्भेदेन तत्रस्थितमुखके राशिभेदे। “लग्ने दिग्वदनेऽतिदण्डगमनं प्राच्यादि शूलं विना” ज्यो०त० राशीनां दिग्भेदेन मुखमुक्तं तत्रैव। “मेषाद्यास्त्रिभ्रमात् ज्ञेयाः

प्रागादिदिङ्मुखास्तमी'' तथा च मेषः प्राग्वदनः, वृषो याम्यवदनः, मिथुनः पश्चिमामुखः, कर्क उत्तरामुखः एवं सिंहादयः धनुरादयश्च । दिक्चक्रादादयोऽप्यत्र ।

दिग्वस्त्र पु॰ दिगेव वस्त्रमस्य । १शिवे २जैनभेदे च ३नग्ने त्रि॰ ''दिग्वस्त्रावद्धकाञ्चीमणिमयमुकुटाद्यैर्युतादीप्तजिह्वा'' रत्नाकालीध्यानम् । दिग्वसनादयोऽप्यत्र ।

दिग्वारण पु॰ दिक्षु स्थितो वारणः । दिग्गजे ऐरावतादौ । ''दिग्वारणमदाविलम्'' ''प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा'' कुमा॰ ।

दिग्विजय पु॰ दिशां तत्स्थजनपदलोकानां विजयः । विद्यायुद्धेन वा दिकस्थजनपदलोकजये ''पाण्डवदिग्विजयः भीमदिग्विजयः शङ्करदिग्विजयः'' इत्यादि ।

दिङ्क पु॰ दिङ् इति कायति शब्दायते कै—क । उत्कुणडिम्बे शब्दकल्प॰ । तत्स्फोटने हि दिङ् इति शब्दो जायते इति तस्य तथात्वम् ।

दिङ्नक्षत्र न॰ दिशि दिग्भेदेन स्थितं नक्षत्रम् । ''कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात् । यद्दिशं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य शुभं गृहम्''ज्यो॰त॰उक्ते नक्षत्रभेदे

दिङ्नाग पु॰ दिशि स्थितो नागः । दिग्गजे ''दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्'' मेघदू॰ ''दिङ्नाग मदगन्धिषु'' कुमा॰।

दिङ्मण्डल त्रि॰६त॰। १दिशां मण्डले २मण्डलाकारे तत्समूहे च । ''उद्दामाम्बुदवाहिताम्बुतमसच्छन्नदिङ्मण्डले'' उद्भटः ।

दिङ्मात्र न॰ दिगेव मात्रच् । एकदेशे शब्दार्थचिन्ता॰।

दिङ्मूढ त्रि॰दिशि मूढः । दिग्भ्रान्तियुक्ते पूर्वादिदिशां यथार्थतोऽपरिज्ञानम् दिग्भ्रमः तद्युक्ते दिशामयथार्थज्ञानयुक्ते ।

दिण्डि पु॰ डिण्डि+पृषो॰वाद्यभेदे।

दिण्डिर पु॰ डिण्डिर+पृषो॰ । वाद्यभेदे अमरः ।

दित त्रि॰ दो—खण्डने क्त इत्वम् । छिन्ने हैमीक्षते अमरः ।

दिति(ती) स्त्री दो—खण्डने क्तिच् वा ङीप् । १दैत्यमातरि कश्यपपत्न्याम् । ''प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश । अदितिर्दितिः दनुःकाला'' भा॰आ॰६५अ॰ । तासु कश्यपस्य पत्न्यः ''ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश'' हरिवं॰ ३अ॰ । भावे क्तिन् न ङीप् । २खण्डने च ।

दितिज पु॰ दितेर्जायते जन—ड । असुरे ''इन्द्रेण दितिजसंघानाम्'' भा॰अनु॰१४अ॰ । ''दितिजसहस्रगणैर्निषेव्यमाणम्'' हरिवं॰२२२अ॰''एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः''भा॰आ॰६५अ॰। उक्तेरेकस्यैव तत्सुतत्वेऽपि तद्वंशजानानामप्युपचारात् तज्जन्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

दितितनय पु॰ ६त॰ । दैत्ये दितिनन्दनदितिसुतादयोऽप्यत्र । ''नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी'' मा॰द॰।

दित्य पु॰ दितौ भवः यत् । १असुरे शब्दार्थकल्प॰ । दितिं खण्डनमर्हति यत् । २छेदनार्हे—धान्यादौ त्रि॰ ।

दित्यवाट् पु॰दित्यं छेदनार्हं धान्यादिकं वहति वह—ण्वि। द्विवर्षवयस्के पशौ । ''दित्यवाट्योविराट् छन्दः''यजु॰१४ १४॰। ''दो अवखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसा अहीत् ''दित्यवाहं वयसाप्नोद्विराट् छन्दः विराड्भूत्वा दित्यवाह उच्चक्रमुः'' शत॰ब्रा॰ ८.२।४।१२। स्मृतेः, वेददी॰स्त्रियां ङीपि वाहऊठः। दित्यौहीत्येव।''दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे'' यजु॰ १८।२६। ''द्विसंवत्सरो वृषोदित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही'' वेददी॰ ।

दित्सा स्त्री दातुमिच्छा दा—सन् इस् अभ्यासलोपः भावे अ । दानेच्छायाम् ।

दित्सु त्रि॰ दातुमिच्छुः दा—सन्—उ । दानेच्छावति ''दित्सुः सुतां योधवरैस्तुरङ्गैः'' भट्टिः क्वचित् आर्षे तु नाभ्यासलोपः ''संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम्'' भा॰उ॰७अ॰ ।

दिदृक्षा स्त्री द्रष्टुमिच्छा दृश—सन्—भावे अ । दर्शनेच्छायाम् । ''द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया''भा॰आ॰ १अ॰। ''एकस्यसौन्दर्यदिदृक्षयेव'' कुमा॰।

दिदृक्षु त्रि॰ द्रष्टुमिच्छुः दृश—सन्—उ । द्रष्टुमिच्छौ ''कोपितोऽसि मया दिदृक्षुणा'' रघुः । ''व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः'' मनुः ।

दिदृक्षेण्य त्रि॰ द्रष्टुमेष्टव्यः दृश—सन् केन्य । ''द्रष्टुमेष्टव्ये । ''दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्यः'' ऋ॰१।१४६।५।

दिदृक्षेय त्रि॰ दिदृक्षामर्हति वा॰ढक् । दर्शनीये ''दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः'' ऋ॰ ३।१।१२। ''दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः'' भा॰

दिद्यु पु॰ दिद्युत्+पृषो॰ । १वज्रे निघण्टुः ''सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै'' ऋ॰१।७१।५। ''पाहि मा दिद्योः''यजु॰ १।२०। २वाणे च ''शतानां शतपतिरध्यासि दिद्यून्

याहि" यजु० १०।१७। दो अवखण्डने दानि खण्डयन्ति द्विषो वाणाः "इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदति नयतीति" शत०ब्रा०५।४।२।२।

दिद्युत् त्रि० द्युत–क्विप् नि०। १दीप्तिशीले २वज्रे पु०निघ०।

दिधिषाय्य न० दधात्याज्जं दम् धा–आय्य नि०द्वित्वं षुक् च। १मद्ये २आरोपितवस्तुभावे ३धारके त्रि०। "मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव" ऋ०२।४।१। "दिधिषाय्यो धारयिता" भा० उज्ज्वलदत्तस्तु दधिषाय्य इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वकाद्स्यतेराय्यः इति व्याचख्यौ।

दिधिषु पु० दिधिं धैर्य्यम् इच्छति इष–क्विप् शकन्ध्वा०। द्विरूढायाः स्त्रियाः पत्यौ पुनर्भूपतौ अमरः

दिधिषू स्त्री दधाति पापं धिष्यते वा धा–धिष–वा ऊ अन्दूदृन्भू इत्यादिना नि०। वारद्वयविवाहितायां स्त्रियाम्। "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता" देवलोक्तायां ज्येष्ठाविवाहप्रागभावकालीनविवाहयुक्तायां २कनिष्टायां भगिन्याञ्च।

दिधिषूपति पु०६त०। "भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः। धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः" मनूक्ते विधवायां भ्रातृभार्यायां रते भ्रातरि।

दिधीषू स्त्री दिधिषू–पृषो०। दिधिषूशब्दार्थे शब्दरत्ना०।

दिन पु०न०द्यति तमः दो–खण्डने दी–क्षये वा नक् ह्रस्वः। १सूर्यकिरणावच्छिन्ने काले तद्भेदादिकं अहन् शब्दे ५७६ पृ० दृश्यम्। २षष्टिदण्डात्मके मानुषे अहोरात्रे चान्द्रे ३तिथिरूपे काले ४चान्द्रमासात्मके पैत्र्ये कालभेदे सौरवर्षरूपे ५दैवे कालभेदे ब्राह्मे ६कल्परूपे काले च "अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा। निशासंज्ञाः स्मृताश्चैव शेषाश्चान्ये दिनाख्यकाः" इति ज्योतिषतत्त्वोक्ते ७राशिभेदे। "दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" "दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरम्" रघुः। "प्रौढ़ध्वान्तं दिनमिह जलदाः" माघः जीमूतवाहनस्तु सूर्यकिरणावच्छिन्नं चतुर्यामात्मकं दिनमित्याह "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमो तमोहन्तुरदर्शने सति। कुष्टष्टशानां द्युनिशं यथा तथा पितृणां शशिपृष्ठवासिनाम्" सि०शि० दिनमानशब्दे दृश्यम् "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" सू०सि०।

दिनकर पु० दिनं करोति कृ–ट, दिने करःकिरणोवास्य। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च "दिनकराभिमुखा सरोरुहः" रघुः। "ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसारः" सू० सि०।

दिनकरतनय पु० ६त०। अर्कनन्दने १शनौ २यमे च "चारवशात् द्वितीयगृहगे दिनतनये" वृ०स०१०४अ०। दिनकरसुतादयोऽप्यत्र ३कर्णे ४सुग्रीवे ५तपत्यां ६यमुनायां च स्त्री। ["दिनकर्त्ता न दृश्यते" हरिवं०१६३अ०।

दिनकृत् पु०दिनं करोति कृ–तृच्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च

दिनकृत् पु० दिनं करोति कृ–क्विप्। सूर्य्ये हेमच०। "शुक्लाः करा दिनकृतो दिवादिमध्यान्तगामिनः स्निग्धाः" वृ०सं० ३०अ०। २अर्कवृक्षे च [शब्दर०।

दिनकेशव पु० दिनस्य केशव इवान्तकत्वात्। अन्धकारे

दिनक्षय पु० दिनस्य तिथेः क्षयः। तिथिक्षये। "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" मलमा०त०वशिष्ठः। तिथिक्षयशब्दे दृश्यम्।

दिनचर्य्या ७त०। भावप्र० उक्ते दिने कर्त्तव्यभेदे यथा "मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा। तमेव कारयेद्वैद्यो यतः स्वास्थ्यं सदेप्सितम्। दिनचर्य्यां निशाचर्य्यां ऋतुचर्य्यां यथोदिताम्। आचरन् पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा"। तत्र स्वस्थस्य लक्षणमाह सुश्रुतः "समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते"। क्रियात्र कर्म तेन समक्रियः शरीरानुरूपकर्मा। तत्र दिनचर्य्यामाह ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुद्ध्येत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः। तत्र दुःखप्रशान्त्यर्थं स्मरेद्धि मधुसूदनम्। दध्याज्यदर्पणसिद्धार्थविल्वगोरोचनास्रजाम्। दर्शनं स्पर्शनं कार्य्यं प्रबुद्धेन शुभावहम्। स्वमाननं घृते पश्येत् यदीच्छेत् चिरजीवितम्। आयुष्यमुषसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम्। तदन्त्रकूजनाध्मानोदरगौरववारणम्। आदिशब्देन वातमूत्रादीनां ग्रहणम्। आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः। पुरीषमाशादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य। परिकर्त्तिका गुदे परिकर्त्तनवत्पीडा। पुरीषस्य सङ्गो निरोधः। ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम्। वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्माने क्लमो रुजा। जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात्। वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजाः। विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे। विनामः शरीरस्य नम्रता वङ्क्ष-

आनाहः वङ्क्षणस्याक्रर्षणवत्पीड़ा। न वेगितोऽन्य-कार्य्यः स्यान्न वेगान् धारयेद् बलात्। कामशोकभयक्रोधान् मनोवेगान्विधारयेत्। गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिबलप्रदम्। पवित्रकरमाख्यातमलक्ष्मीकलिपापहृत्। प्रक्षालनं मतं पाण्योः पादयोः शुद्धिकारणम्। मलश्रमहरं वृष्यं चक्षुष्यं राजसापहम्। दन्तकाष्ठविधिः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्वग्रन्थि तथाऽव्रणम्। एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु। दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन्। क्षौद्रत्रिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन वा। चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत्। तेजोवती (तेजवल्कल) इति लोके प्रसिद्धा। मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा। निम्बं स्यात्तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा। समयन्तु समालोक्य दोषञ्च प्रकृतिं तथा। यथोचितैरसैर्वीर्य्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत्। तेनास्य सुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः। रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च। अर्के वीर्य्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत्। प्लक्षे चैवार्थसम्पत्तिर्वदर्य्यां मधुराशनम्। खदिरे मुखसौगन्ध्यं बिल्वे तु विपुलं धनम्। उदम्बरे तु वाक्सिद्धिराम्रे त्वारोग्यमेव च। कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः। शिरीषे कीर्त्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च। अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथासने। दाड़िम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा। जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नञ्च विनश्यति। गुञ्जाकातालहिन्तालं केतकञ्च दृहच्छरः। खर्जूरं नारिकेलञ्च सप्तैते तृणराजकाः। तृणराजसमुत्पन्नं यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्। नरश्चाण्डालयोनिः स्याद्यावद्गङ्गां न पश्यति। न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत्। मुखस्य पाके शोथे च श्वासकासवमीषु च। दुर्ब्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदान्वितः। शिरोरुजार्त्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः। अर्द्दितः कर्णशूली च नेत्ररोगी नवज्वरी। वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु हृदामययुतोऽपि च। अजीर्णभुक्तः न जीर्णं भुक्तं यस्य सः। जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा। पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपत्रमयं तथा। तत् काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम्। दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत् सुखम्। तज्जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्धजड़ताहरम्। गण्डूषमपि कुर्व्वीत शीतेन पयसा मुहुः। कफतृष्णामलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम्। सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः। दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः। विषमूर्च्छागदार्त्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम्। कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते। सुखोष्णोदकगण्डूषो यथा "मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित्। मुखस्य पीड़िकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम्। कुर्य्याद्वापि कटूष्णेन पयसास्यविशोधनम्। कफवातहरं स्निग्धं मुखशोषविनाशनम्। कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन योजयेत्। प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे। सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः। निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः। सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत्। लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने। सौवीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके प्रसिद्धम्। स्रोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम्। दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहक्लेदरुजापहम्। अक्ष्णोरूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ। नेत्रे रोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत्। स्रोतोऽञ्जनं (कृष्णसुरमा) इति लोके। विशुद्धं शोधनं विनापि। सिन्धुसम्भवम् सिन्धुर्नाम पर्व्वतः तत्र सम्भवम्। रात्रौ जागरितः श्रान्तः छर्द्दितो भुक्तवांस्तथा। ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत्। पञ्चरात्रान्नखश्मश्रुकेशरोमाणि कर्त्तयेत्। केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम्। पौष्टिकं धनमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम्। सम्प्रसाधनम् शोभाजनकम्। उत्पाटयेत्तु लोमानि नासायाः न कदाचन। तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्ब्बल्यं त्वरया भवेत्। केशपाशे प्रकुर्व्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम्। केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम्। आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम्। पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम्। लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता। दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते। व्यायामे दृढ़गात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन। विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते। भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे शिथिलतादयः। नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति। न चास्ति सदृशन्तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षकम्। स सदा गुणमाधत्ते बलिनां स्निग्धभोजिनाम्। वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो मतः। अन्यदापि च कर्त्तव्यो बलार्द्धेन यथाबलम्।

हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते । सुखञ्च शोषं लभते तद्बलार्द्धस्य लक्षणम् । किं वा ललाटे नासायां गात्रसन्धिषु कक्षयोः । यदा सञ्जायते स्वेदो बलार्द्धन्तु तदादिशेत् । भुक्तवान् कृतसम्भोगः कासी श्वासी कृशः-क्षयी । रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्य्यात् कदाचन । अतिव्यायामतः कासो ज्वरः छर्द्दिः श्रमः क्लमः । तृष्णाक्षयः प्रतमको रक्तपित्तञ्च जायते । अभ्यङ्गं कारयेन्नित्यं सर्व्वेष्वङ्गेषु पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् । सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन । गन्धतैलम् गन्धद्रव्याणामगुर्व्वादीनामग्नियोगेन निष्काशितः स्नेहः । अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमशान्तिबलं सुखम् । निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते देहपुष्टिकृत् । अभ्यङ्गः शीलितो मूर्द्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टिकरो हन्ति शिरोभूमिगतान् गदान् । केशानां बहुतां दार्ढ्यं मृदुतां दीर्घतां तथा । कृष्णतां कुरुते कुर्य्याच्छिरसः पूर्णतामपि । न कर्णरोगा न मलं न च मन्याहनुग्रहः । नोच्चैःश्रुतिर्न व्याधिर्य्यं खालित्यं कर्णपूरणात् । रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते । पादाभ्यङ्गस्तु तनुस्थैर्य्यं निद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुप्तिश्रमस्तम्भसङ्कोचस्फुटनप्रणुत् । व्यायामक्षुण्णवपुषं पद्भ्यां संमर्द्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः । लोमकूपं शिराजालं धमनीभिः कलेवरैः । तर्पयेद्बलमाधत्ते स्नेहयुक्तावगाहने । अद्भिः संसिक्तमूलानां तरूणाम्पल्लवादयः । वर्द्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः । नवज्वरी अजीर्णी च नाभ्यज्येत कथञ्चन । तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः । निरूढः दत्तो निरूहवस्तिः यस्मै सः । पूर्व्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा । शेषाणां नत्विह प्रोक्ता वह्निसादादयो गदाः । पूर्व्वयोः तरुणज्वरिणोऽजीर्णिनश्च । उद्वर्त्तनङ्कफहरं मेदोघ्नं शुक्रदम्परम् । बल्यं शोणितकृच्चापि त्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् । मुखलेपात् दृढं चक्षुः पीनोगण्डस्तथाननम् । कान्तमव्यङ्गपिडकं भवेत्कमलसन्निभम् । दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् । कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मनुत् । बाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरूष्मान्तर्याति पीड़ितः । नरस्य स्नातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः । शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वातकफापहम् । शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाम्बुना सदा । वातश्लेष्मप्रकोपे तु हितन्तच्च प्रकीर्त्तितम् । "अशीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानन्नवाः स्त्रियः । एतद्वो मानवा ! पथ्यं स्निग्धमल्पञ्च भोजनम् ।" हरिश्चन्द्रस्यैतत् । यः सदामलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । वलीपलितनिर्म्मुक्तो जीवेद्वर्षशतन्नरः । स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलार्त्तिषु । आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् । स्नानस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेणाङ्गस्य मार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम् । कौशेयौर्णिकवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रन्तथैव च । वातश्लेष्महरन्तत्तु शीतकाले विधारयेत् । कौशेयं पट्टाम्बरम् तसरवस्त्रञ्च । मेध्यं सुशीतम्पित्तघ्नं कषायं वस्त्रमुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते । कषायं (कोसुकी) इति लोके कषायरागरक्तं वा । शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णन्न च वा शीतन्तत्तु वर्षासु धारयेत् । यशस्यङ्काम्यमायुष्यं श्रीसदानन्दवर्द्धनम् । त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्म्मलमम्बरम् । काम्यं कामोद्दीपकम् । कदापि न जनैः सद्भिर्धार्य्यं म्लानमम्बरम् । तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरम्परम् । अलक्ष्मीः अशोभा दारिद्र्यञ्च । कुङ्कुमञ्चन्दनञ्चापि कृष्णागुरु च मिश्रितम् । उष्णं वातकफध्वंसि शीतकाले तदिष्यते । चन्दनं घनसारेण बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते । घनसारः कर्पूरः बालकं ह्रीवेरम् । चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं नच वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते । घुसृणं कुङ्कुमम् । मृगनाभिः कस्तूरी । अनुलेपस्तृषामूर्च्छादुर्गन्धस्वेददाहजित् । सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धनः । स स्नानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः । सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणङ्कान्तिकारकम् । पापरक्षोग्रहहरं कामदं श्रीविवर्द्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् । ग्रहरिष्टिहरं पुष्टिकरं दुःस्वप्ननाशनम् । पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् । माणिक्यन्तरणेः सुजात्यममलं मुक्ताफलम् शीतगोर्म्माहेयस्य च विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्य्यस्य वज्रं, शनेः नीलन्निर्म्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेद-

वैदूर्य्यके। वासःशृङ्गाररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम्। रक्षोघ्नमर्घ्यमौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम्। सततं सिद्धमन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च। रोचनासर्षपादीनां माङ्गल्यानाञ्च धारणम्। आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुभम्! हिंस्रादिभयविध्वंसि वशीकरणकारणम्। ततो भोजनवेलायां कुर्य्यान्माङ्गल्यदर्शनम्। तस्य प्रदर्शनान्नित्यमायुर्धर्मविवर्द्धनम्। लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। पुष्पस्रक्सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः। पादुकारोहणं कुर्य्यात् पूर्वं भोजनतः परम्। पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यञ्चायुषो हितम्। शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणाञ्चतुर्विधा। बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा च रतिस्पृहा। भोजनेच्छाविघातात् स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः। तन्द्रालोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः। विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत्। श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा। निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम्। अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादन्नापाक एव च। बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेन्धनक्षयात्। मन्दीभवति कायाग्नि र्यथा चाग्निर्निरिन्धनः। आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः। पचति दोषक्षये च धातून् धातुक्षये च प्राणान्। आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः। स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्वशोभाविवर्द्धनः। यथोक्तगुणसम्पन्नं नरः सेवेत भोजनम्। विचार्य्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि। उभयोः कालयोः प्रातःसायञ्च। तथा च। सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम्। नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमोविधिः। प्रातः प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादर्वाक्। तथा च। "याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत्। याममध्ये रसोत्पत्तिर्य्यामयुग्माद् बलक्षयः"। अन्यच्च। "क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च। काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः"। रसादीनां पाकस्थानमाह उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्। स्थानमाह आहारन्तु नरः कुर्य्यान्निर्हारमपि सर्वदा। उभाभ्यां लज्जया पेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रियाः। निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः। आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः"। अतः परम् आहारविधिः स च आहारशब्दे सुश्रुतोक्तः उक्तप्रायः।

आहारानन्तरं कृत्यजातञ्च भावप्रकाशे दर्शितं यथा "एवं भुक्त्वा समाचामेदूर्ध्वग्रहणपूर्वकम्। भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत्। दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेत् शनैः। कुर्य्यादनिर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम्। दन्तलग्नमनिर्हार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत्। न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नं निर्हरणं प्रति। आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत्। भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान्। विष्णुरात्मा तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा। सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्य्यत्वन्नमिदन्तथा। अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम्। सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छन्त्वरोगं मम चास्तु देहम्। अङ्गारकमगस्तिञ्च पावकं सूर्य्यमश्विनौ। पञ्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्य्यति। इत्युच्चार्य्य स्वहस्तेन परिमार्ज्ज्यं तथोदरम्। अनायासप्रदायीनि कुर्य्यात् कर्म्माण्यतन्द्रितः। अतन्द्रितः निरन्तरं जाग्रत् तिष्ठेन्नतु स्वप्यात्। "भुक्तमात्रस्य तु स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः" इति वचनात्। जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते। भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि। विदग्धं किञ्चित् पक्वं किञ्चिदपक्वम्। ततः परं भुक्तमात्रे सञ्जातस्य कफस्य प्रतीकारोपायः ताम्बूलादिभक्षणम् तत्रोक्तं तच्च ताम्बूलशब्दे ३२०७ पृ० उक्तम्। खदिरगुणादि च तत्रोक्तं खदिरशब्दे २४६४ पृ० उक्तम्। ततः कृत्यशेषास्तत्रोक्ता यथा

"भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते। अन्नसङ्घातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम्। भुक्त्वोपविशतस्तन्द्रा शयानस्य तु पुष्टता। आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः। चङ्क्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः। श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे। ततस्तद्द्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद् यथासुखम्। वामदिशायामनलो नाभेरूर्द्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तः प्रपाकार्थम्। त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा। भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला। अन्यः पुनराह "भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्या शयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा"। संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम्। प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम्।

प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपित्तनुत् । स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रवातं सेवेत ग्रीष्मे शरदि चान्तरा । निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्व्वदा । पूर्व्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः स्निग्धः पित्तास्रदूषकः । विदाही वातलः श्रान्तिकफशोषवतां हितः । स्वादुः पटुरभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शोविषक्रमीन् । सन्निपातं ज्वरं श्वासमामवातञ्च कोपयेत् । स्वादुर्भक्ष्यद्रव्येषु बाहुल्येन मधुररसजनकः । दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः । वीर्य्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न तु वातलः । पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहृल्लघुः । मेदःपित्तकफध्वंसी प्रभञ्जनविवर्द्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् । क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः । दोषप्रकोपकृत् आतुराणाम् । आग्नेयो दाहकृद्रूक्षो नैर्ऋतो न विदाहकृत् । वायव्यस्तु भवेत्तिक्त ऐशानः कटुकः स्मृतः । विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां बहुरोगकृत् । अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्यान्न शर्म्मणे । व्यजनस्यानिलो दाहस्वेदमूर्च्छाश्रमापहः । तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंशव्यजनजस्तूष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः । चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेत्रजस्तथा । एते दोषजिता वाताः स्निग्धाः हृद्याः सुपूजिताः । दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात् कफापहः । ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यते । उचितो हि दिवास्वप्नो नित्यं येषां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा । व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीड़ितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो रात्रौजागरितान्नरान्निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् । दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीकृता तु यैः । न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते । स्वपतां दिवा । जाग्रतां रात्रौ । भोजनानन्तरं निद्रा वातं हरति पित्तहृत् । कफं करोति वपुषः पुष्टिसौख्यन्तनोति हि । शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्द्दनम् । वमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् । आसीनं चूर्णितं यत्तु नाभिष्यन्दि न कृच्छ्रणम् । अपरानप्युदरेऽन्नस्य संस्थापनहेतूनाह शब्दान् स्पर्शांश्च रूपाणि रसान् गन्धान् मनःप्रियान् । भुक्तवानपि सेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति । उदरे इति विशेषः । अन्नस्योदरेऽस्थितिहेतूनाह शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धो जुगुप्सितः । भुक्तमप्रयतञ्चान्नमतिहास्यञ्च वामयेत् । अप्रयतमपवित्रम् । अन्यदपि वर्ज्जनीयमाह शयनं चासनञ्चापि न भजेच्च द्रवाधिकम् । नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् । प्लवनं बाहुभ्यां जलप्रतरणं यानं मार्गे चलनं, वाहनमश्वादि । व्यायामञ्च व्यवायञ्च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतञ्च पाठञ्च मुहूर्त्तं भुक्तवांस्त्यजेत् । परिवर्जनार्थमजीर्णस्य हेतूनाह अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीड़ितेन । विद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिपाकमेति । सन्धारणात् अधोवातमलमूत्रादीनाम् । अध्यशनलक्षणमाह अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । तन्निवारयन्नाह प्राग्भुक्ते चानले मन्दे द्विरन्नो न समाचरेत् । अस्यायमर्थः प्रातर्भुक्तेऽजीर्णे सति अहन्येव पुनर्न भुञ्जीत इत्यर्थः । रात्रौ पुनस्तथापि सति भुञ्जीतैव । यत आह सुश्रुत एव "प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशे तु दुष्यति । पूर्व्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम्" । अस्य त्वयमर्थः । पूर्व्वं भुक्ते रात्रिभुक्ते अन्ने विदग्धे किञ्चित् पक्वे प्रातर्भुञ्जानः पावकं हन्तीत्यर्थः । यत आह "सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं विषोपममिति" । सायमाशाजीर्णे भोजनोपायमाह भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभयां नागरसैन्धवाभ्याम् । विचूर्णितां शीतजलेन युक्तां भुञ्जीत चान्नं मितमन्नकाले । आयुःक्षयभयाद्विद्वान्नाह्नि सेवेत कामिनीम् । अवशो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः । अवशः अजितेन्द्रियः । आस्या(स्थितिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यसुखप्रदा । अध्वा(गतिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः । यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीड़ाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् । उष्णीषं कान्तिकृत् केश्यं रजोवातकफापहम् । लघु तच्छस्यते यस्माद्गुरु पित्ताक्षिरोगकृत् । उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं पादरोगहृत् । सुखप्रचारमोजस्यं वृष्यञ्च परिकीर्त्तितम् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् । छत्रस्य धारणं वर्षातप-

वातरजोऽपहम्। हिमघ्नं हितमत्त्योष्णं माङ्गल्यमपि कीर्त्तितम्। सत्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यतेजोविवर्द्धनम्। अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम्। कर्णोच्छादनसंयुक्ता शिविका सर्वबल्लभा। तस्यामारोहणं नृणां त्रिदोषशमकं मतम्। वातस्लेष्मगदार्त्तानामहिता श्रमकृत्तरिः। पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टिवर्द्धनः। घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्मतम्। मेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तद्बलिनां परम्। आतपस्वेदमूर्च्छास्नपित्ततृष्णाक्लमश्रमान्। दाहं विवर्णतां कुर्य्यादेतान् छाया व्यपोहति। दृष्टिदं घ्नन्ति हिमावस्था निद्रालस्यविधायिनी।"

दिनज्योतिस् न० ६त०। आतपे राजनि०।

दिनदुःखित पुंस्त्री० दिनस्य दिवा दुःखितः उत्कण्ठितः। चक्रवाके शब्दर०। स्त्रियां ङीष्। रात्रौ हि स्त्रीविरहेण दिनार्थमुत्कण्ठायुक्तत्वात् तस्य तथात्वम्।

दिनप पु० दिनं पाति पा—क। १सूर्य्ये हारा० २अर्कवृक्षे ३सूर्य्यादिषु वारेषु च "दिनाब्दमासहोराणामधिपा न समाः कुतः" इति मयस्य प्रश्ने "मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः। वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः" सू० सि०। "शनेः सकाशादधः क्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वरा भवन्ति यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति तत्क्रमः" रङ्ग०। "स्वतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते" सू०सि०।

दिनपति पु०६त०। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ३वारेशसूर्य्यादौ च दिनपशब्दे दृश्यम्। दिननाथदिनेशादयोऽप्यत्र। ४दिनप्रवेशलग्नेशे दिनप्रवेशलग्नेश्वरादिषु मध्ये तल्लग्नदर्शिनि अधिकबलयुक्ते ५ग्रहभेदे च दिनप्रवेशशब्दे दृश्यम्। "दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवात्" माघः।

दिनपात पु० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः क्षयः। दिनक्षये "अधिवासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि। चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्न माङ्गल्यं विवाहञ्च" भीमपराक्रमः।

दिनपिण्ड पु० ६त०। ज्योतिषोक्ते अहर्गणे।

दिनप्रणी पु०दिनं प्रणयति करोति प्र+णी—क्विप्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च।

दिनप्रवेश पु० ताजकोक्ते मासप्रवेशवत् वर्षमाससम्बन्धिदिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकालाद्यानयनं नील०ता० उक्तं यथा "मासार्कस्य तदासन्नपङ्क्त्यर्केण सहान्तरम्। कलीकृत्यार्कगत्याप्तदिनाद्येन युतोनितम्। तत्पङ्क्तिस्थं वारपूर्वं मासार्केऽधिकहीनके। तद्वाराद्ये मासवेशो दिवसेऽप्येवमेव तु"। अयमर्थः मासार्कः वर्षप्रवेशकालीन एव राश्यंशकलाविकलादियुक्तः सूर्य्यः प्रथममासार्कः द्वितीयमासार्कस्तु तथाभूतार्क एकैकराशिमात्रयुक्तः। तस्य तदासन्नपङ्क्त्यर्केण पाश्चात्यदेशप्रचलितमकरन्दानुसारितिथिपत्रिकास्थस्पष्टग्रहज्ञापकपङ्क्तिस्थेन स्फुटार्केण यदन्तरं तत् कलात्मकं कृत्वा तद्दिवसीयरविगत्या तद्दिवसीयस्फुटसूर्य्यगत्या हरणेन लब्धदिनाद्येन तत्पङ्क्तिस्थार्के! वारादिना युतमूनितं वा कार्य्यं तथा सति यदि मासार्कस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोक्तरीत्या युते वारादौ मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासार्कस्ततो हीनो भवति तदा ऊनितं कार्य्यम् एवंकृते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशो भवति। दिनप्रवेशे त्वयं भेदः। वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेशकालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम्। द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्थम् मासार्कस्थाने दिनार्क इति विपरिणमनीयम् तथा च मासार्के एकैकांशयोजने द्वितीयादिदिनार्कौ भवति तस्य पूर्ववत् आसन्नपङ्क्तिस्थस्फुटार्केण यदन्तरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्दिवसीयार्कगत्या हृते लब्धेन दिनाद्येन पङ्क्तिस्थार्ककालवारादिकं युतमूनितं वा कार्य्यं तथा सति यद् अंशादिकं भवति तत्पङ्क्तिस्थार्ककालीनवारादिषु हीनमधिकं कार्य्यं तथा कृते यद्भवति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे वारादि ज्ञेयम् तथा च तादृक्समये यस्य राशेरुदयः तत् अंशादिसहितं दिनप्रवेशलग्नम् इति।

दिनेशायनं च तत्रैवोक्तं यथा

"तत्र मासतनोर्नाथो मुन्थेशोजन्मपस्तथा। त्रिराशिपो दिननिशोरवीन्दुभपतिस्तथा। अब्दप्रवेशलग्नेश एषु वीर्य्याधिकस्तनुम्। पश्यन् मासपतिर्ज्ञेयस्ततो वाच्यं शुभाशुभम्। अपरे दिनलग्नेशं तथा प्राहुर्विचक्षणाः। मासवत्सेशयोर्वाच्यं फलं वर्षेशवद्बुधैः" नी०क०। इत्युपक्रमे दिनपतिनिर्णयस्तत्फलं च तत्रोक्तं यथा

"दिनप्रवेशकालेऽपि खेटान् भावांश्च साधयेत्। चन्द्रलग्नांशकाभ्यां तु फलं तत्र वदेद्बुधः। चतुष्कमिन्थिहेशादि दिनमासाब्दलग्नपाः। एषां बली तनुं पश्यन् दिनेशः परिकीर्त्तितः"। इन्थिहेशादिचतुष्कम् दिनमुन्थेशः जन्म-

लग्नेशः, दिनरात्रिभेदेन दिने दिनप्रवेशे सूर्य्यः, रात्रौ दिनप्रवेशे चन्द्रः, एतच्चतुष्कं, दिनमासाब्दपाः दिनप्रवेशमासप्रवेशवर्षप्रवेशलग्नेशास्त्रयः इति सप्तानां मध्ये योऽधिकबलवान् दिनप्रवेशलग्नदर्शी च स दिनपतिरिति बोध्यम् । इदन्त्ववधेयं सुन्था हि राश्यंशादियुतं जन्मलग्नमेव सा च एकैकवर्षे एकैकराशिमतिक्रम्य राश्यन्तरे गच्छति तेन तस्या मासे त्रैराशिकेन सार्द्धद्व्यंशभोगः दिने च पञ्चकलाभोगः तदनुसारेणैव सुन्थायाः राश्यादिकल्पनया तद्भोगनिरूपणम् । "त्रिकोणकेन्द्रायगताः शुभाश्चेन्दुस्तनोर्वा बलिनः खलास्तु । षडन्त्यगास्तत्र दिने सुखानि विलासमानार्थयशोयुतानि । षडष्टरिष्फोपगता दिनाब्दमासेन्थिहेशाः खलखेटयुक्ताः । गदप्रदा मानयशोहराश्च केन्द्रत्रिकोणायगताः सुखाप्त्यै । लग्नांशपः सौम्यखगैः समेतो दृष्टोऽपि वा मित्रदृशेन्दुनापि । नैरुज्यराज्यादिशरीरपुष्टिमीशोक्तवद्दुःखमतोन्यथात्वे । यदंशपः सूर्य्ययुगीक्षितो वा स्निग्धेक्षणाङ्गावजसौख्यकृत् सः । दुःखप्रदः प्रोक्तवदन्यथात्वे सर्वेषु भावेष्वियमेव रीतिः । षष्ठांशकः सौम्ययुतो रोगदः पापयुक् शुभः । व्ययांशः शुभयुग्दृष्टः सद्व्ययः पापतस्त्वसन् । जायांशः सौम्ययुग्दृष्टः स्वस्त्रीसौख्यविलासकृत् । पापैर्ग्रहैः कलिर्दुःखं पापान्तःस्थे मृतिं वदेत् । शुभमध्यस्थिते स्वव्यंशे बहुलं कामिनीसुखम् । स्वस्यां रतिर्गुरावन्यखगेऽन्यासु रतिं वदेत् । मृत्यंशे मृत्युगैः सौम्यैर्युग्दृष्टे मरणं रणे । मिश्रैर्मिश्रं खलैः सौख्यं वर्षलग्नानुसारतः । द्विद्वादशे खला हानिं व्यये सौम्याः शुभव्ययम् । कर्त्तरी पापजा रोगं करोति शुभजा शुभम् । लग्नेऽष्टमे वा क्षीणेन्दुर्मृत्युदः पापदृग्युतः । रोगो वा ग्रहणं वापि रिपुतः, शस्त्रभीरपि । चन्द्रे सभौमे निधनारिसंस्थे न्वृणां भयं शस्त्रकृतं पशोर्वा । पापैः सुखस्थैः पतनं गजाश्वयानात्ततः स्याद्बहुला च पीड़ा । शुभा द्यूने विजयदा द्यूनादर्थे सुखावहाः । नवमे धर्मभाग्यार्थराजगौरवकीर्त्तिदाः । दिनप्रवेशेऽस्ति विधुरवस्थायां तु यादृशि । तदवस्था तल्लग्नशौ फलं दत्ते न संशयः । विहाय राशिं चन्द्रस्य भागा हिन्नाः शरोद्धृताः । लब्धं गता अवस्थाः स्युर्भोग्यायाः फलमादिशेत् । प्रवासं प्रवासोपगते रात्रिनाशेऽर्थनाशस्तु नष्टोपगे मृत्युभीतिः । मृतावस्थिते स्याज्जयायां जयस्तु विलासस्तु हास्योपगे कामिनीभिः । रतौ स्याद्रतिः क्रीड़िता सौख्यदात्री प्रसुप्ता च निद्रां कलिर्दैन्यपीड़ाम् । भयं तापराशिः सुखं स्यात्तु भुक्ता ज्वराकम्पितासु स्थितासु क्रमेण" ।

दिनबन्धु पु० ६त० । १सूर्य्ये हेमच० । २अर्कवृक्षे च

दिनबल पु०दिने बलं यस्य । १द्विपदराशिषु । ते च राशयः वृहज्जा० भट्टोत्पलयोरुक्ता यथा "होरा स्वामिगुरुज्ञवीक्षितयुता नान्यैश्च वीर्य्योत्कटाः केन्द्रस्था द्विपदादयोऽह्नि, निशि च प्राप्ते च सन्ध्याद्वये" मू० "वीर्य्योत्कटाः इत्यनुवर्त्तते द्विपदादयो द्विपदचतुष्पदकीटाः यथाक्रममह्नि, निशि, प्राप्ते च सन्ध्याद्वये वीर्य्योत्कटाः भवन्ति अह्नि दिने द्विपदा बलिनः, निशि रात्रौ चतुष्पदाः, सन्ध्याद्वये कीटाः । अत्र न केवलं वृश्चिकं कीटः यावदाप्याः कीटग्रहणेनैव ज्ञेयाः। तत्र च श्रीदेवकीर्त्तिः "मिथुनतुलाकुम्भकन्या दिवाबला धन्विनश्च पूर्वार्द्धम्। अजवृषसिंहा रात्रौ मृगहययोः पूर्वपश्चार्द्धे । वृश्चिकमीनकुलीरा मकरान्त्यार्द्धं च सन्ध्यायामिति" भट्टो० । एवं स्थिते शब्दक० पञ्चषष्ठादिराशीनां यद्दिनबलत्वमुक्तं तन्मूलं चिन्त्यम् । दिने बलं यस्य । २सूर्य्यगुरुशुक्रेषु ग्रहेषु यथाह वृहज्जा०"निशि शशिकुजसौराः सर्वदा ज्ञोऽह्नि, चान्ये, बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण" "शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि रात्रौ वीर्य्यवन्तो बलिनः, बुधः सर्वदा सर्वस्मिन् काले निशि दिने च बली, अन्ये परे रविगुरुसिता अह्नि दिने बलिनः" भट्टो० ।

दिनमणि पु०दिने मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्य्ये हारा० । २अर्कवृक्षे च "दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन !" गीतगो० । "महदहः किमहो रजनी तनुर्दिनमणौ गणकोत्तरगोलगे । ननु तनुर्दिवसो महती निशा वद विचक्षण ! दक्षिणदिग्गते" शि०शि०

दिनमयूख पु०दिने मयूखोऽस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च दिनकिरणादयोऽप्यत्र ।

दिनमान न० दिनस्य मानम् । सूर्य्यदर्शनकालस्य मानभेदे तन्मानभेदे कारणं शि०शि० उक्तं यथा

"अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्यात् रात्रिर्लघुर्याम्यक्षमतश्च याम्ये । द्युरात्रवृत्ते क्षितिजादधःस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्द्धे । सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मण्डलं तत्र कुजाद्यतोऽन्यत् । षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्राथ तत्राक्षपरो विशेषः । लम्बाधिका क्रान्तिरुदक्

च यावत् तावद्दिनं सन्ततमेव तत्र । यावच्च याम्यां सततं तमिस्रा ततश्च मेरौ सततं समार्द्धम् । विषुवद्वृत्तं द्युसदां क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम् । उत्तरयाम्यौ क्रमशो मूर्द्धोर्द्ध्वगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम् । उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्ध्वं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा असव्यगं याम्ये । दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने सति । कुपृष्ठगानां द्युनिशं यथा नृणां तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम् । दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्त्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्कें दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्त्तनाय तत् । इन्द्रान्तमारोहति यैः क्रमेण तैरेव वृत्तैरवरोहतीनः । यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम् ? । विध्वूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् । भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् । कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् । यदतिदूरगतो द्रुहिणः क्षितेः सततमाप्रलयं रविमीक्षते । भवति तावदयं शयितस्य तद्युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः । यो हि प्रदेशोऽपममण्डलस्य तिर्यक्स्थितो यात्युदयं तथाक्षम् । सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थोऽनल्पेन सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उद्गमे याम्यनता मेषाद्याः स्वखापमेनापि निरक्षदेशे । याम्याक्षतस्तेऽतिनतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पकेन । कर्क्यादयः सौम्यनता हि येऽत्र ते यान्ति याम्याक्षवशादृजुत्वम् । कालेन तस्माद्बहुनोदयन्ते तदन्तरे स्वं चरखण्डमेव । भचक्रपादास्त्रिंशन्नाडिकाभिः पृथक् समुद्यन्ति निरक्षदेशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्णाग्नि-३०मिताभिरेव । मेषादेर्मिथुनान्तो नाडीभिस्त्रिंशन्मिताभिरुद्वृत्ते । खगति कुजे तदधःस्थे प्रथमं ताभिश्चरोनाभिः । कन्यान्तान्मिथुनोऽन्तस्त्रिंशन्मितनाडीभिरुद्वलये । खगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात् ताभिश्चराढ्याभिः । तद्रहितत्रिंशद्भिः कन्यान्तो वा झषान्तो वा । चरखण्डैरूनाढ्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः । क्षितिजेऽजादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत् सर्वम् । उक्तमनुक्तं चान्यच्छिष्याणां बोधजननार्थम् । योऽभ्युदेति समयेन येन तत्प्रमोऽस्तमुपयाति तेन च । राशिकुद्धमपमण्डलं कुजार्द्धमेव सततं यतः स्थितम् । यत्र लम्बजलवा २४जिनोनकास्तत्र नोदयचराद्युक्तवत् । नान्यसंस्थिततयान्ययोदितं येन नैष विषयो नृगोचरः । यत्र लग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृहाद्यमिह लग्नमुच्यते । प्राचि पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे" ।

दिनमुख न० ६त० । अहर्मुखे प्रभाते । [त्रिका० ।

दिनमूर्द्धन् पु० दिनस्य मूर्द्धेवाद्यस्थानत्वात् । उदयाचले

दिनयौवन न० दिनस्य यौवनमिव । मध्याह्ने शब्दार्थचि०

दिनरत्न न० दिनस्य रत्नमिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च ।

दिनराशि पु० ६त०। ज्योतिषोक्ते १अहर्गणे "यथास्वभगणाभ्यस्तो दिनराशिः कुवासरैः । विभाजितो मध्यगत्या भगणादिर्ग्रहो भवेत्" सू० सि०। २दिनसंज्ञके वृषादौ राशौ च राशिशब्दे दृश्यम् ।

दिनव्यास पु० दिनस्य अहोरात्रात्मककालव्यापकवृत्तस्य व्यासः । सू० सि० उक्ते अहोरात्रवृत्तव्यासे "क्रान्तौ क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया । हीनात्रिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरम्" मू० "दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्धम्" रङ्ग०।

दिनांश पु० ६त०। त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य १प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु भागेषु राजनि० । पञ्चधाविभक्तस्य दिनस्य २प्रातःसङ्गवादौ च "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततःपरम् । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्" तिथित० ।

दिनागम पु० ६त०। प्रभाते "त्वच्छब्दानुगमक्रुद्धः स कदाचिद्दिनागमे" हरिवं० ८१अ०।

दिनादि पु० ६त० । प्रभातकाले राजनि०।

दिनान्त पु० ६त० । सायाह्ने "कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्" रघुः । दिनावसानादयोऽप्यत्र । "दिनावसानोत्सुकबालवत्सा" रघुः । [त्रिका० ।

दिनान्तक पु० दिनमन्तयति अन्त+णिच्–ण्वुल् । अन्धकारे

दिनारम्भ ६त० । प्रभाते

दिनार्द्ध पु० दिनस्य सूर्यकिरणप्रकाशात्मककालस्यार्द्धम् । दिवाभागस्यार्द्धे "एवं विषुवति छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा" सू०सि० ।

दिनिका स्त्री दिनं तत्रकृतं कर्म्महेतुतया अस्त्यस्य भृतौ ठन् । दिने कर्म्मकरणभृतौ (एकदिनेर मजुरि) रत्नमाला ।

दिनेश पु०६त० । १सूर्ये हेमच० । २अर्कवृक्षे दिनप्रवेशशब्दोक्ते दिनप्रवेशलग्ने शादिषु मध्येऽधिकबलयुते तद्ग-

दर्शिनि ३ग्रहे ४सूर्यादौ वारेशे च दिनेश्वरादयोऽप्यत्र ।

दिनेशात्मज पु० ६त० । १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च ५तपत्यां ६यमुनायां च स्त्री ।

दिन्भ संघाते चु० आत्म० अक० सेट् । दिन्भयते अदिदिन्भत

दिप्सु त्रि० दन्भ–सन् उ–छान्दसः न भष् । दम्भेच्छौ । "न यं दिप्सन्ति दिप्सवः" ऋ०१।२५।१४। "लोके तु धिप्सन्ति धिप्सवः" इति भेदः । [दिम्भत्-त ।

दिम्भ नोदने चु० उभ०सक० सेट् इदित् । दिम्भयति-ते अदि-

दिम्प संघाते चुरा० उभ० सक०सेट् । दिम्पयति ते अदिदि-म्पत्-त । [८।१८।२७।

दिय त्रि० देय+पृषो० । देये "भुवद्वसुर्दियानां पतिः" ऋ०

दिरिपक पु० कन्दुके त्रिका० ।

दिलीप पु० सूर्य्यवंश्ये १नृपभेदे । सूर्यवंशे दिलीपौ च द्वौ जातौ एकः अंशुमतः पुत्रः खट्वाङ्गापरनामा । अपरोदु-लिदुहस्य पुत्रः रामस्य प्रपितामहः यथोक्तं हरिवंशे १५ अ० "सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्यवान् । दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः । येन स्वर्गादि-हागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम् । त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ! । दिलीपस्य तु दायादो महा-राजो भगीरथः" । "अनमित्रसुतो राजा विद्वान् दुलि-दुहोऽभवत् । दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः । दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत् सुतः । अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन्महाबलः । अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत् । रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशाः" हरिवं० १५ अ० रामस्य प्रपितामहः तस्य वृद्धप्रपितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपितरि "दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" रघुः । [त्रिका० ।

दिलीपराज् पु० दिलीप एव राट् राजा । दिलीपनृपे

दिलीर न०दल–बा०ईर पृषो० । शिलीन्ध्रे हारा० [न्वीत् ।

दिव प्रीतौ भ्वा० पर०सक० सेट् इदित् । दिन्वति अदि-

दिव जिगीषायां क्रीडायां च अक०पणे व्यवहारे इच्छायां स्तुतौ च सक०दिवा०पर०सक०सेट् । अस्य करणस्य वा कर्म-संज्ञा । अक्षैरक्षान् वा दीव्यति अदेवीत् दिदेव । देवित्वा द्यूत्वा देवनं दिदिवान् दुद्यूवान् "अदीव्यद्वौद्रमत्युग्रम्" भट्टिः । "उवाच दीव्याव पुनर्बह्ववित्तं मयाऽर्जितम्" भा०व०७८अ० "दिव्यामि शकुने ! त्वया" भा०स०७४अ० "ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः" भा०व०६१अ० । "तदाऽदेवीत् पाण्डवोऽजातशत्रुः" भा०स०६५अ० । आर्षे तु कचित् तङ् । "प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदे-विनम्" भा० वि० १८अ० "अथानुत्वा पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत !" भा०स०७४अ० । "के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः" ५६० स्लो० "दिवस्तदर्थस्य" पा० व्यवहारक्रीडार्थत्वेऽस्य कर्मणि षष्ठी शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किं ब्राह्मणं दीव्यति स्तौती-त्यर्थः सि० कौ० । द्यूतं जिगीषायामन्यत्र आद्युनः जिगीषामूल्य इत्यर्थः । दिदेविषति दुद्यूषति देवयति ते अदिदिवत् त । "तेनादुद्यूषयद्रामं मृगेण मृगलोच-ना" भट्टिः । देदिवीति देद्योति उपसर्गपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते तदर्थे ।

दिव कूजने चु० आत्म० सक० सेट् । देवयते अदिदेवत ।

दिव अर्द्दे चु० उभ० सक०सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।

दिव् स्त्री दीव्यत्यत्र दिव–बा० आधारे डिवि । १स्वर्गे २आकाशे च अमरः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्याम् द्युषु । ३दिने "सौरेण द्युनिशोर्मानम्" सू०सि० "मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा" रघुः "य इत्थमस्यास्त्रमहर्दिवं दिवः" "दिवीव चक्षुराततम्" ऋ०१।२२।५

दिव न० दीव्यत्यत्र घञर्थे आधारे क । १स्वर्गे । दिवौकसः त्रिदिवः । २आकाशे मेदि० ३दिने ४वने च हेमच० । तत्र स्वर्गे "लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव" भा०व० १६१अ० दिने "शुशुभेऽभ्यधिकं राजन् ! दिवं ज्योति-र्गणैरिव" हरिवं० ६२ अ० ।

दिवङ्गम त्रि० दिवमाकाशं स्वर्गं वा गच्छति दिव–बा० खच् मुम् । १आकाशगामिनि । "दिशं प्रतिष्ठमानानाकस्तु शब्दो दिवङ्गमः" भा०व० ४८अ० । २स्वर्गगामिनि च "दिवङ्गमं करोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात्" भा०व० १४६अ० ।

दिवन् न० दिव–बा० अप्रतिपूर्वादपि कनिन् उज्ज्वल० । स्वर्गे त्रिदिवौकसः । अस्य भत्वे उपधाऽल्लोपस्य दीर्घ-विधौ स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः दीव्ना दीव्ने इत्यादि

दिवस पु० दीव्यत्यत्र दिव–असच् किच्च । "नाडीषष्टितम-स्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशभागोऽर्कराशेस्तु दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भौमो भूपरिभ्रमतः" इत्युक्तेषु सावनादिषु दिनेषु । "दिवसाः परिणामरमणीयाः" शकु० । "अयोजयत् स धर्मात्मा दिवसे दिवसेऽत्र च" । भा०उ० १८२अ० ।

दिवसकर पु० दिवसे करोऽस्य दिवसं करोति कृ–अच्

वा । १सूर्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च । "दिवसकरवृचोऽस्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेषु" माघः । कृ—क्विप् दिवसकृदप्यत्र पु० ।

दिवस्पति पु० दिवः पतिः अलुक्स० रोःसत्वम् । १इन्द्रे अमरः । "इन्द्राणीमानयिष्यामो यद्येच्छसि दिवस्पते !" भा०उ०११अ० ।

दिवस्पुत्र पु० दिवः आकाशस्य पुत्रवत् प्रियः दिवः पुरु त्रायते त्रै—क पृषो० वा । १द्युलोकप्रिये २द्युलोकपालके वा सूर्ये । "दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत" यजु० ४।३५ "दिवस्पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय द्युलोकाद्धि सूर्यो जायते दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्पुत्राय दिवःपालकायेति" वा वेददी० ।

दिवस्पृथिवी स्त्री द्वि०व० द्यौश्च पृथिवी च "दिवसश्च पृथिव्याम्" पा० दिव इत्येव चात् द्यावा च आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं (क्वापि) मा भूदित्येतदर्थम्" सि०कौ० । रोदस्योः द्यावाभूम्योः हेमच० "तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्योररतिम्" ऋ० २।२।३

दिवस्पृश् पु० स्पृशति स्पृश—क्विन् ६त० । पादेन स्वर्गस्पर्शिनि १परमेश्वरे "दिवस्पृक् सर्वदृग्व्यासः" विष्णुस० । "दिवःस्पर्शनाद्दिवस्पृक्" भा० "पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" छा०उ० तस्य पादस्य दिविस्थत्वात् त्रिविक्रमावतारे वा तथात्वात् तत्त्वम् । २आकाशस्पर्शिनि शब्दादौ च ।

दिवा अव्य० दिव—का । दिवसे अमरः "दिवा मातर्युष्मच्चरणयुगलध्याननिरतः" कर्पूरस्तवः "पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्" मनुः ।

दिवाकर पु० दिवा करोति कृ—ट । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च "दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते" ति०त० "दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु" "दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्" कुमा० ।

दिवाकरसुत पु० ६त० । १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च ५यमुनायां तपत्यां च स्त्री । अरुणात्मजशब्दे दृश्यम् । "गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहाराम्" वृ०सं०४२ अ० ।

दिवाकीर्त्ति पु० दिवैव कीर्त्तिः कथ्यं यस्य रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात् । १नापिते अमरः । २चण्डाले हेमच० । तस्य दिवाचरत्वात्तथात्वं दिवाचरशब्दे दृश्यम् । "दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा स्नानेनैव विशुध्यति" मनुना तस्यास्पृश्यत्वमुक्तम् । दिवाऽकीर्त्तिर्यस्य । उलूके पेचके हेमच० । दिवा तस्य नामोच्चारणे हि तत्र भक्ष्यद्रव्ये तिक्तता जायते इति लोकसिद्धत्वात् तन्नाम्नो न दिवाकीर्त्तनीयता ।

दिवाकीर्त्त्य न० दिवा दिवसे कीर्त्त्यं कीर्त्तनीयम् । वर्षसाध्ये गवामयने सत्रे द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये विषुवन्नामके एकस्मिन्नहनि गेये साममेदे तच्च ता०ब्रा०४।६।१ दर्शितं यथा "विषुवानेष भवति" पूर्वोत्तरयोः पक्षसोर्मध्येऽनुष्ठेयं गवायनस्य प्रधानभूतं विषुवदाख्यमहः प्रदर्शयति एष विषुवान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे अस्मिन्नहनि सामानि विधत्ते" भा० । "दिवाकीर्त्त्यं साम भवति" ता०ब्रा० ४।६।१२। "दिवाकीर्त्त्यानि शुक्रियाणि सामानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्त्यं साम अयं विषुवान् दिवाकीर्त्त्यं साम कार्यः" भा० । तस्य प्रशंसापूर्वकं तत्र गेयर्चः प्रतीकञ्च दर्शितं यथा

"स्वर्भानुर्वा आसुर आदित्यन्तमसाविध्यत्तस्य देवा दिवाकीर्त्त्यैस्तमोऽपाघ्नन् यद्दिवाकीर्त्त्यानि भवन्ति तम एवास्मादपघ्नन्ति रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्दिवाकीर्त्त्यानि रश्मिभिरेव तदादित्यं साक्षादारभन्ते" ता०ब्रा० ४।६।१३ "आसुरेण स्वर्भानुना तमसाविद्धस्यादित्यस्य बाधकं तमोऽन्धकारं देवा दिवाकीर्त्त्यैः सामभिरपाघ्नन् व्यनाशयन् अतो यद्दिवाकीर्त्त्यान्यस्मिन् भवन्ति तेन तम एवास्मादादित्यादपघ्नन्ति । कथमेषां साम्नां तमोहननसामर्थ्यमिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्त्यसामानीति यत् एते आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव अत एषां युक्तमेव तमसो नाशकत्वं तत्तथासति रश्मिभिरेवादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये सत्रिणो विषुवति दिवाकीर्त्त्यानि प्रयुञ्जत इत्यर्थः । दिवाकीर्त्त्यैः सामभिस्तमसोऽपहननं साम्नान्येनोक्तं तदेव विवृणोति" भा० "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवतो मुखत एवास्य तमोऽपघ्नन्ति" ता०ब्रा० ४।६।१४। "पवमानमुखे माध्यन्दिनार्भवयोः पवमानयोर्मुखे प्रमुखे भ्राजाभ्राजे सामनी भवतः गायत्रस्य नित्यत्वात् ततः परस्तात् क्रमेण भवत इत्यर्थः । अस्य प्रत्नामनुद्युतमिति तृचे गातव्यं साम भ्राजं, तन्माध्यन्दिने पवमानमुखे, "परिस्वानोगिरिष्ठा इत्यस्मिन् गेयं साम आभ्राजं तदार्भवपवमानमुखे" भा० ।

दिवाचर त्रि० दिवा दिवसे चरति भक्षार्थम् चर—ट । पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप् । "दिवाचरो न शर्वर्यां न च नक्तञ्चरो दिवा" वृ०सं० ८७अ० २चण्डाले तस्य रात्रौ ग्रामनगरे चारनिषेधेन दिवसे एव चारस्य मनुनावि-

ष्ठितत्वात् तथात्वं यथा "रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च। दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः" श्यामाखगादौ च दिवासञ्चरशब्दे दृश्यम्।

दिवाचारिन् त्रि॰ दिवा चरति चर–णिनि। दिवससञ्चारिणि भूते। "स्वाहेत्यथ वलिहरणम्" इत्युपक्रमे "सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा" आश्व॰गृ॰ १।२।९सू॰।

दिवाटन पुंस्त्री॰ दिवाऽटति अट–ल्यु। १काके शब्दार्थकल्प॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २दिवागतयुक्ते त्रि॰।

दिवातन त्रि॰ दिवा भवः टुप्र तुट् च। दिवाभवे। "शशिन इव दिवातनस्य लेखा" कुमा॰। स्त्रियां ङीप्। "पङ्कजानां दिवातनीम्" भट्टिः।

दिवातर न॰ अतिशयेन दिवा प्रकाशकम् तरप्। अत्यन्तप्रकाशके दिवसे। "यः सुदर्शतरो दिवातरात् प्रायुषे दिवातरात्" ऋ॰१।१२७।५

दिवान्ध पुंस्त्री॰ दिवा दिवसे अन्धः। १पेचके त्रिका॰२दिवसान्धप्राणिमात्रे च। "दिवान्धाः प्राणिनः केचित् रात्रावन्धास्तथाऽपरे" देवीमा॰३वल्गुलाखगे स्त्री राजनि॰

दिवान्धकी स्त्री दिवान्ध–स्वार्थे क गौरा॰ ङीष्। छुछुन्दर्य्याम् पुराणम्।

दिवाभीत पुंस्त्री दिवा दिवसे भीतः। १पेचके "लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्" कुमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २कुमुदाकरे ३चौरे च पु॰ मेदि॰।

दिवाभीति पु॰ दिवा भीतिरस्य। १पेचके शब्दर॰। २दिवसभीतियुक्ते त्रि॰। [वृक्षे च।

दिवामणि पु॰ दिवा मणिरिव। १सूर्य्ये शब्दर॰ २अर्क-

दिवामध्य न॰ ६त॰। मध्याह्ने हेमच॰।

दिवावसु पु॰ दिवा वसुः किरणोऽस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च दीव्यति दिव–क्विप् द्यौः आवसुः हविरस्य दिवमावसति आ+वस–उन् वा। १दीप्तहविष्के २द्युलोकवासिनि वा इन्द्रे। "दिवं यय दिवावसो!" ऋ॰८.३४।१।

दिवाशय पु॰ दिवा दिवसे शेते–शी–अच् ७त॰। १दिवास्वापयुक्ते २दिवसेऽप्रकाशयुक्ते च "न मे दिवाशयाः पुत्रा न रात्रौ दधिभोजिनः। गुर्व्विणीं नानुगच्छन्ति न स्पृशन्ति रजस्वलाम्" जैमि॰ भारतम्। "आरुरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरोदिवाशयः" रघुः।

दिवासञ्चर त्रि॰ दिवा दिवसे सञ्चरति सम्–चर–ट। दिवसचारिणि प्राणिभेदे तथाभूताः छ॰सं॰८८अ॰कतिचिदुक्ता यथा "श्यामाश्येनशशघ्नवञ्जुलशिखिश्रीकर्णचक्राह्वयाश्चाषाण्डीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षाः कपोतास्त्रयः। भारद्वाजकुलालकुक्कुटखरा हारीतगृध्रौ कपिः फेण्टः कुक्कुटपूर्णकूटचटकाश्चोक्ता दिवासञ्चराः"।

दिवास्वप्न पु॰ दिवा दिवसे स्वप्नः। दिवानिद्रायाम्। तद्दोषादिकं दिनचर्य्याशब्दे भावप्र॰उक्तमुक्तम्। सुश्रुते च "सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात्। प्रतिषिद्धेष्वपि तु बालवृद्धस्त्रीकर्षितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनाञ्च मुहूर्त्तं दिवास्वप्नमप्रतिषिद्धं रात्रावपि जागरितवतां जागरितकालादर्द्धमिष्यते दिवास्वप्नः। विकृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम तत्र स्वपतामधर्मः सर्व्वदोषप्रकोपश्च तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रतिश्यायशिरोगौरवाङ्गमर्द्दाऽरोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति"। "मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः" व्यसनोक्तौ मनुः "रक्षाभियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते। अप्रकाशगते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्" भा॰आश्व॰१७अ॰

दिवास्वाप पु॰ ७त॰। १दिवसनिद्रायाम्। दिवास्वप्नशब्दे दृश्यम्। दिवास्वापोऽस्य। २उलूकादौ च तेषां रात्रिचारित्वेन दिवास्वापवत्त्वात् तथात्वम् यथोक्तं छ॰सं॰८८अ॰ "लोमाशिकापिङ्गलाच्छिपिकाख्यौ वल्गुल्युलूकौ शशकश्च रात्रौ।" ३वल्गुलीखगे स्त्री राजनि॰।

दिवि पु॰ दीव्यति दिव–बा॰ कि। चाषखगे शब्दमा॰

दिविचित् त्रि॰ दिवि चयति वसति चि–क्विप् अलुक्स॰। स्वर्गवासिनि। "सूर्य्यामासाविचरन्ता दिविक्षिता" ऋ॰ १०।९२।१२। "दिविक्षिता दिविवसन्तौ" भा॰ऋौ-श्चान्ये वेदे अाच्। "नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः" का॰श्रौ॰

दिविज पु॰ दिवि जायते जन–ड अलुक्स॰। द्युलोकजाते "तामेवातिदूरे मधूकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैः भाग॰५।२।७ "व्युषा आवो दिविजा ऋतेनाविष्कृण्वाना" ऋ॰७।७५।१ "जे विभाषा" पा॰ पक्षे लुक् द्युजोऽप्यत्र

दिवित्मत् दीप्तिमत्+पृषो॰। दीप्तियुक्ते "मन्द्रारात्रे दिवित्मते" ऋ॰४।२१।११ "दिवित्मते दीप्तिमते" भा॰।

दिविता स्त्री दीप–बा॰ इतच् पृषो॰। दीप्तौ "प्रावाचो

वाचा दिविता दिवित्मता” ऋ०१।७६।६ “दिवितायां दीप्तिमत्तायाम्” भा० ।

दिवियज् पु० दिवि द्युलोकेस्थितानीन्द्रादीन् यजते यज—क्विप् अलुक्स०। द्युलोकस्थितदेवयाजिनि “होतारो न दिवियजो मन्द्रतमाः” ऋ०८।६७।२६ “देवानिन्द्रादीनस्तुवन्त्येवं दिवियजो दिवि द्युलोकेस्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः” भा०।

दिविरथ पु० पौरवे भूमन्युसुते न्टपभेदे “ततो दिविरथो नाम भूमन्योरभवत् सुतः” भा०आ०९४अ०२अङ्गराजपुत्र दधिवाहनपुत्रे न्टपभेदे च “अङ्गपुत्रो महानासीद् राजेन्द्रो दधिवाहनः। दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत्। पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः” हरिवं० ३१अ०।

दिविष(स)द् पु० दिवि सीदति षद—क्विप् अलुक्स० वा षत्वम्। देवे अमरः। “पृथिवीषदं त्वान्तरिक्षसदं दिविषदं देवसदं नाकसदम्” यजु० ९।२ “सान्द्रानन्द पुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादराद्” “हव्यद्वाववद्वयमानदिविषद्दुर्वारदुःखापदम्” भीतगो०।

दिविष्टि त्रि० दिवमिच्छति इष—कर्त्तरि क्तिच्। द्युलोकेच्छायुक्ते “इमा उ वां दिविष्टयः” ऋ०७।७४।१ “दिविष्टयो दिवमिच्छन्त्यः” भा०

दिविष्ठ त्रि० दिवि तिष्ठति स्था—क अलुक्स० षत्वम्। १अन्तरीक्षस्थे २स्वर्गस्थिते च “दिविष्ठस्य भुविष्ठस्य सर्वभूतो मम प्रियः” भा०का०६अ०।

दिविस्पृश् त्रि० दिवि स्पृशति क्विन् “न रपरेति” पा०पर्युदासात् न षत्वम्। द्युलोकस्पर्शिनि “आ हि स्याथो दिविस्पृशम्” ऋ०४।४६।४ क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुः

दिवी स्त्री दिव बा० ई। उपजिह्विकाकीटे हारा०।

दिवेदिवे अव्य० दिव—बा० के द्वित्वञ्च। दिवसे निरु०।

दिवोकस् पु० द्यौः स्वर्ग आकाशो वा ओकोयस्य। १देवे २चातकखगे च मेदि०।

दिवोजा त्रि० दिवो जायते जन—ड। बा० अलुक्स०। द्युलोकाज्जाते “एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः” ऋ०६।६५।१

दिवोदास पु० दिवः स्वर्गात् दासोदानं यस्य। वध्र्यश्वस्य पुत्रभेदे “वध्र्यश्वान्मिथुनं यज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः। दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी” हरिवं० ३२अ०। मनुवंश्ये रिपुञ्जयाख्ये २न्टपभेदे च तत्कथा काशीख०४७अ०। “तताश्चिन्तयता स्रष्ट्रा दृष्टो राजर्षिसत्तमः। क्षितिसक्तो महाक्षेत्रे तपस्वी विजितेन्द्रियः। मनोरन्वयजो वीरः क्षात्रधर्मैरवोदितः। रिपुञ्जयेति विख्यातो राजा परपुरञ्जयः। अथ ब्रह्मा तमासाद्य बहुगौरवपूर्वकम्। उवाच वचनं राजन्! रिपुञ्जय! महामते!। इमां पालय भूपाल! ससमुद्राद्रिकाननाम्। नागकन्यां नागराजः पत्न्यर्थन्ते प्रदास्यति। अनङ्गमोहिनीत्याख्या वासुकिः शीलभूषणाम्। दिवोऽपि देवादास्यन्ति रत्नानि कुसुमानि च। प्रजापालनसन्तुष्टा महाराज! प्रतिक्षणम्। दिवोदास इति ख्यातमतो नाम त्वमाप्स्यसि। मत्प्रसादाच्च न्टपते! दिव्यं सामर्थ्यमस्तु ते। परमेष्ठिवचः श्रुत्वा ततोऽसौ राजसत्तमः। वेधसं बहुशः स्तुत्वा वाक्यञ्चेदमुवाच ह। राजोवाच। पितामह! महाप्राज्ञ! त्रिलोकीकरणक्षम!। कथमन्ये च राजानो मे कथं कथ्यते त्वया। ब्रह्मोवाच त्वयि राज्यं प्रकुर्वाणे देवोऽपि विधास्यति। पापनिष्ठे च वै राज्ञि न देवो वर्षते पुनः। राजोवाच यद्यहं पृथिवीनाथः सर्वलोकपितामह!। तदा दिविषदो देवा दिवि तिष्ठन्तु मा भुवि। देवेषु दिवि तिष्ठत्सु मयि तिष्ठति भूतले। असपत्नेन राज्येन प्रजा सौख्यमवाप्स्यति। तथेति विश्वसृक्प्रोक्तो दिवोदासो नरेश्वरः। पटहं घोषयाञ्चक्रे दिवं देवा व्रजन्त्विति। मयि प्रशासति क्षौणीं सुराः स्वस्था भवन्त्विति। नागश्चान्विह वै नागा नराः सुस्था भवन्त्विति” इत्युपक्रमे

दिवोदासस्य काशीतो निर्वासनान्तकथा तत्र उत्तरेषु अध्यायेषु दृश्या। ३धन्वन्तरेरवतारे काशीराजभेदे आयुर्वेदशब्दे तत्कथा ७८९पृ० सुश्रुतप्रादुर्भावे भावप्र० उक्ता दृश्या।

दिवोद्भव त्रि० दिवि स्वर्गे उद्भवति उद्+भू—अच्। आकाश स्वर्गयोर्जाते। २एलायां स्त्री शब्दार्थकल्प०।

दिवोल्का स्त्री दिवा जाता उल्का। दिवसजातायां नभःसम्भूतायामुल्कायाम्। “सधूमा न्यपतत् सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता” भा०उ०३०अ०।

दिवौकस् पु० दिवं स्वर्ग ओकोयस्य दिवा ओकोयस्येति दिवन्शब्दे उज्ज्वलदत्तः। देवे “पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि”। “वचोनिशम्याधिपतेर्दिवौकसाम्” रघुः। “कीर्त्त्याश्च दिवौकसां प्रियम्” माघः “तारकेण दिवौकसः” कुमा०।

दिवौकस पु० (ओकस्) शब्दोऽदन्तोऽप्यस्तीत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः

दिव्मोकसोऽस्य । देवे “वसुधामिह संप्राप्तैः सर्वैरेव दिवौकसैः” हरिवं० २१२अ० ।

दिव्य त्रि० दिवि भवः यत् । १स्वर्गभवे २आकाशभवे ३उत्पातभेदे पु० “संसूचयन्ति दिव्यान्तरीक्षभौमास्तदुत्पाताः” वृ० सं० उक्तम् उत्पातशब्दे ११२२पृ० दृश्यम् । ४यवे ५गुग्गुलौ च पु० राजनि० । कालीविलासतन्त्रोक्ते ६भावभेदे “शृणु भावत्रयं देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यस्तु देववत्प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः । सत्यत्रेताद्वयपर्यन्तं दिव्यभावविनिर्णयः । त्रेताद्वापरपर्यन्तं वीरभाव इतीरितम् । मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च । श्मशानसाधनं भद्रे ! चितासाधनमेव च । एतत्ते कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये । दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने !” । ७नायकभेदे रसमञ्जरी इन्द्रादयो दिव्यनायकाः । ८लवङ्गे न० मेदि० ९हरिचन्दने न० राजनि० । १० गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्वकशपथभेदे “ब्राह्मणो वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशोज्ञानिनां वरः । गङ्गातोयं करे कृत्वा स्वीकारञ्च चकार सः । गङ्गातोयमुपस्पृश्य मिथ्या यदि वदेज्जनः । स याति कालसूत्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणोवयः” । ब्रह्म० वै० प्र० ख० “तथा गङ्गोदकं ताम्रं गोमयं गोरजस्तथा । सत्यं वा यदि वाऽसत्यं यदि दिव्यं करोति यः । कर्त्ता च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! । उभयोः पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै । तस्यास्ति पुनरावृत्तिर्व्याघ्रसूकरयोनिषु । दिव्यं कर्त्तुः कारयितुर्जपपूजा वृथा तथा । गायत्रीरहितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम्” इति गायत्रीतन्त्रे ५पट० । व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थसाधनाय वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कर्त्तव्ये ११लौकिकसाक्ष्यादिप्रमाणासद्भावे तुलादिपरीक्षाभेदे । तद्भेदादिः तत्त्वसामान्यविधिश्च वीरमि० दिव्यमातृकायां दर्शितो यथा “तत्र दिव्यन्नाम मानुषप्रमाणाभावे यन्निर्णायकं तत् तदुच्यते । यत्तु स्मृतितत्त्वे एतत्कारस्थले अपिशब्दं दत्त्वा मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र दिव्याङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवतीति प्रयोजनमुक्तं तदयुक्तम् “एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममिति” वदता याज्ञवल्क्येन “प्रमाणहीने वादे तु निर्दोषा दैविकी क्रियेति” वदता वृहस्पतिना च “युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेदिति” नारदेनापि मानुषप्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात् । तत्र वृहस्पतिः दिव्यभेदानाह “घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषस्तु पञ्चमः । षष्ठन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमन्तप्तमाषकम् । अष्टमं फालमित्युक्तं नवमन्धर्मजन्तथा । दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति” । नारदः “युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् । अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः । घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः । सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्मनाम् । प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतविशुद्धये” इति । अर्दयेत्पीडयेत् । अर्थापेक्षत्वं विसाधयिषितार्थस्याल्पत्वमहत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेषामपि शपथानां मानुषप्रमाणाभाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्यभिधानम् । तथा च शङ्खः “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनमप्सु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेदिति” । तांश्च शपथानाह वृहस्पतिः “सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च । एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थे सुकराः सदेति” । नारदोऽपि “सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च । स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदान्तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे” इति । सत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तादृशत्वञ्च घटादीनामेव न तु शपथानान्तेषां कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कोशस्य कथन्तेषु ग्रहणमिति चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठोमहाभियोगविषयकत्वसाम्यात् सावष्टम्भाभियोगविषयत्वसाम्याच्च । वस्तुतस्तु शपथानामपि नारदादिवचनानुसाराद्गोबलीवर्दन्यायेन दिव्यत्वाभ्युपगमेन नवशब्दस्योपलक्षणत्वात् । तथाच नारदः “युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् । अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः । घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोशश्च पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः” । दिव्यं नाम तुलारोहणम् । विषाशनमप्सु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत् । मनुः “असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः । अविदंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् । अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनन्निमज्जयेत् । पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् । यथावेदैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थे महात्मभिः । परस्परविशुद्ध्यर्थं

तस्माद्दिव्यानि नामतः”। अत्राग्निकेऽपीति मानुषप्रमाण-रहितेष्वित्यर्थः। उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः “तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये। महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि। रुच्या वान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः”। अत्राग्निशब्देन तप्तमाषपिण्डादयो गृह्यन्ते। शीर्षकं लक्षणया जय-पराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्वं वा रुच्या इच्छया। इतरः अभियुक्ताभियोक्त्रोरन्यतरः। इतरः शिरोवर्त्तयेत् दण्डं स्वीकुर्य्यादित्यर्थः। ननु “कोष-मल्पेऽपि दापयेत्” इति स्वल्पाभियोगेऽपि कोषस्य विधानात् कथं महाभियोगेष्वेतानीति चेन्न तस्य तुला-दिषु पाठोऽवष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः। न तु महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः। “अन्यथा कोषस्य शङ्का-भियोग एव प्राप्तिः स्यात्। “अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत्। तण्डुलांश्चैव कोषञ्च शङ्का-स्वेतौ नियस्य चेति पितामहस्मरणात्। अवष्टम्भः शीर्षकस्थः। अवष्टम्भोऽत्र निश्चय इति स्मृतितत्त्वे। यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्यानि न स्युरिति तथा च नारदः “शिरोवर्त्ती यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते” इति। दिव्यदाने नियममाह पितामहः “अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्त्यते। अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात्”। कात्यायनोऽपि “न कश्चि-दभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति”। अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवादं रुच्या वान्यतर इत्यनेनाह याज्ञ-वल्क्यः। नारदोऽपि “परियोक्ता शिरःस्थाने सर्व्व-त्रैकः प्रकल्पितः। इच्छया त्वितरः कुर्य्यादितरो वर्त्तये-च्छिरः” इति। क्वचिद्विषयविशेषे शिरोविनापि दिव्यं देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “विनापि शीर्षकात् कुर्य्या-न्नृपद्रोहेऽथ पातके” इति। शीर्षकाद्विनापि पराजय-प्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि। पातके ब्रह्म-हत्यादौ। कात्यायनोऽपि “पार्थिवैः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः। आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विनेति”। कालिकापुराणेऽपि “परदाराभि-शापे च चौर्य्यागम्यागमेषु च। महापातकशस्ते च स्याद्दिव्यं न्पसाहसे। विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य स्थापने कृते। तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरःपूर्व्वं मही-पतिः। परदाराभिमर्षे च वह्नयो यत्र वादिनः। शिरोहीनम्भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति”। विप्रति-पत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां, विवादे ऋणा-दानादिविषये अवर्णोऽपवादः। परदाराभिमर्षे चेति चौर्य्यादीनामप्युपलक्षणम्। विष्णुः “राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षप्रवर्त्तनादिति”। विषयविशेषेषु दिव्य-विशेषानाह संग्रहकारः “घटादीनि विषान्तानि गुरु-ष्वर्थेषु दापयेत्”। पितामहोऽपि “अवष्टम्भाभि-युक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत्। तण्डुलांश्चैव कोषञ्च शङ्कास्वेतौ नियोजयेत् इति”। कात्यायनः “शङ्का-विश्वाससन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा। क्रियासमूह-कर्त्तृत्वे घटादीनि विनिर्दिशेत्”। क्रियासमूह-कर्त्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे। पितामहोऽपि “विश्रम्भे सर्व्वशङ्कासु सन्धिकार्य्ये तथैव च। एषु कोषः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये। शिरःस्थायि-विहीनानि दिव्यादीनि विवर्ज्जयेत्। घटादीनि विषा-न्तानि कोषे एकः शिरः स्मृतः” इति। तण्डुलानां विषयं स एवाह “चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्य-त्रेति विनिश्चयः” इति। अन्यत्र स्त्रीसंग्रहादौ न तु दत्तापह्नवे “तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुला” इति वक्ष्यमाण-कात्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यस्य विधानात्। एतदल्प-चौर्य्यशङ्कायां वेदितव्यम्। “चौर्य्येऽभिशङ्कायुक्तानां तप्तमाषो विधीयते” इति महाचौर्य्यशङ्कायां तप्त-माषस्य तेनैव विधानात्। द्रव्यसङ्ख्यया दिव्यविशेषा-नाह विष्णुः “अथ शपथक्रिया राजद्रोहादिषु यथा-कामनिक्षेपर्णस्तेयेष्वर्थप्रमाणादिति”। शपथो दिव्यम्। राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधाद्दिव्यं निक्षे-पादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः। वस्त्रादिविषयविवादे तु तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम्। वृहस्पतिरपि “विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः। त्रिभागोने च सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा। चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः। त्रिशते तण्डुला देयाः कोषश्चैव तदर्द्धके। शतहृतेऽपह्नुते च दातव्यं धर्म्मशोधनम्। गोचरस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम्। एषा सङ्ख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता। चतुर्गुणोत्तमा-नाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति”। धर्म्मशोधनम्। धर्म्मज-दिव्येन शोधनम्। निकृष्टानां जातिगुणवर्णैः मध्य-मत्वमुत्तमत्वञ्च तैरेव। यत्तु “नाहस्तादुद्धरेत् फालम्

विषं न तुलां तथेति” याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तमपुरुषविषयम्। यत्तु “सहस्रे तु घटं दद्यात् सहस्रार्द्धे तथायसम्। अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतमिति” पितामहवचनं तद्युत्पन्नद्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयम्। एतत्स्तेयसाहसविषयम् दत्तापह्नवे तु कात्यायनः “दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत्। स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत्। सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत्। हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत्। ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम्। अशीतेस्तु विनाशेऽथ दद्याच्चैव हुताशनम्। षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम्। विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते। पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः। ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान्। ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिकस्य क्रिया स्मृता। एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत” इति। अत्र सुवर्णशब्दः षोडशमाषात्मकः। नाशोऽपह्नवः। विंशद्दशविनाशे त्रिंशद्विनाशन इति स्मृतिचन्द्रिका। पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत्। तदर्द्धार्द्धस्य सुवर्णप्रभृतेः। ततोऽर्द्धार्द्धस्य अष्टमाषेन सुवर्णार्द्धप्रभृतेः। ततोऽर्द्धार्द्धस्य विनाशे सार्द्धसप्तमाषो नसुवर्णार्द्धप्रभृतेर्विनाशे। लौकिकाश्च क्रियाः। अपह्नवे तव दशगुणो द्रव्यनाशो भविष्यतीत्यादिकाः। चशब्दः स्यात्तं शपथसंग्रहार्थः। अतएवाह विष्णुः “सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत्। तत्र च कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत्, द्विकृष्णलोने तिलकरम्, त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम्, पञ्चकृष्णलोने सीरोद्धृतमहीकरम्, तत्र सुवर्णार्द्धोने कोशो देयः शूद्रस्य ततःपरं यथार्हं घटाग्न्युदकविषाणामन्यतमं द्विगुणार्थे यथाभिहिता समयक्रिया। वैश्यस्य त्रिगुणेऽर्थे, राजन्यस्य कोशवर्जं चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य कोशन्दद्यात् अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः कोशस्थाने ब्राह्मणं सीरोद्धृतमहीकरमेव शापयेत्। प्रागदृष्टदोषं स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत्। सतुष्ट प्रथितं सच्चरितं न महत्यर्थेऽपीति”। सीरोद्धृतमहीकरं लाङ्गलोद्धृतलोष्टहस्तमित्यर्थः। जनग्रहणमधिके शापनिवृत्त्यर्थं शापे तु विशेषमाह मनुः “सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति” यद्ययमर्थापह्नवी स्यात् तदा सत्याभिधानधर्मो मम निष्फलः स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं वाचयेत्। एवं क्षत्रियादीनां वाहनादीनि निष्फलानि स्युरित्यादीत्यर्थः। पादस्पर्शादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः “निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम्। अनतिके तु पुष्पं स्यात् कोशपानमतःपरम्” इति। अत्र निष्कशब्देन कर्षचतुर्थांशो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते क्वचिद्देशे तत्रापि निष्कव्यवहारात् न तु मनूक्तो निष्कः तस्य राजतपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षादधिकत्वात् तत्र सत्यवचनविधौ चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः स्यात्। दिव्ये दण्डे च मनूक्तं परिमाणम् ग्राह्यमिति वृहस्पतिराह “सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता। कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति”। संख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्रसरेण्वादिका। विनये दण्डे। तच्च परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं मनुराह “लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि। ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः। जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः। प्रथमं तत्प्रमाणानान्त्रसरेणुम्प्रचक्षते। त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः। ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः। सर्षपाः षड्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम्। पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश। द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः। ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः। धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः। कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः। चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः” इति। अत्र ताम्ररूप्यसुवर्णानामिति ताम्ररूप्ययोरल्पत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः। पलानि धरणन्दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानात्। चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूप्यपरिमाणाभिधानम्। अवशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम्। जालान्तरप्रविष्टे सूर्यरश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत् त्रसरेणुसंज्ञकम् अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षा तास्तिस्रः राजसर्षपः। त्रयो राजसर्षपाः गौरसर्षपः। षड्गौरसर्षपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति। मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरायाम् मध्यशब्दः पादपूरणार्थः। तथा च संपूर्णयवपरिमाणमुक्तमिति मनु-

माषैः । त्रयो यवाः कृष्णलम् । माषः पञ्च कृष्णलानि सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । धरणन्दश पलानि । रूप्यमाषो द्वे कृष्णले । रजतस्य धरणं षोडश रूप्यमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरम् । राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञाप्यस्य भवति । “शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति” याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पूर्व्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको राजतनिष्कः । कार्षिकः कर्षसंमितः ताम्रिकस्ताम्रविकारः कार्षापणो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अस्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चशब्दोऽध्याहार्यः । अतएव वृहस्पतिः “निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः” । ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः । स एव चन्द्रिका प्रोक्ता तास्ततस्रस्तु धानकाः । ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु” । इति कर्षः पलचतुर्थांशः । “ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलङ्कर्षचतुष्टयम्” इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्ष इति च संज्ञेत्यर्थः । तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः पले विकल्पमाह “पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम्” । इति तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्माषा तत्परिमितः कार्षापणः । अतएव कात्यायनः “माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य चेति” । राजतोऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः “कार्षापणो दक्षिणस्यान्दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते” इति । व्यासस्तु निष्कस्य प्रमाणमाह “पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णाश्चतुर्द्दश । एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्त्तितम्”

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः “ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्त्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु । साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्व्वेषां वा तुला स्मृता” इति । अनित्या चेयं व्यवस्था “राजन्येऽग्निघटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् । सर्व्वेषु सर्व्वदिव्यं वा विषवर्ज्जं द्विजोत्तमे” इति कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम् तदाह नारदः “क्लीवातुरान् सत्त्वहीनान् परितप्तार्द्दितान्नरान् । बालवृद्धातुरांस्त्रीश्च परीक्षेत धटं सदा । स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । धटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् । नार्त्तानान्तोयशुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् । श्वित्रान्धकुनखादीनां नाग्निकर्म्म विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्म्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्ब्बलाः । निरुत्साहान् व्याधिक्लिष्टानार्त्तांस्तोये निमज्जयेत् । सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः । साहसेऽप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत्” याज्ञवल्क्यः “तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य चेति” । स्त्रीत्वजातिवयोऽवस्थाविशेषणानादरेण । बाल आषोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषणानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकृतः । ब्राह्मणोजातिमात्रम् । रोगी व्याधितः ।

एतेषां शोधनार्थं सर्व्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशीर्षचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्व्वदिव्यप्रसक्तौ तुलैवेति नियम्यते न तु सर्व्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कोषादिविधानात् । अग्निः फाल्गुनमासस्य क्षत्त्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा यवार्थे शूद्रस्य विषस्य सप्तैव यवा उक्तप्रमाणलक्षणा भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् अग्निर्जलं वेति क्षत्त्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएव पितामहः “ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्त्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्” इति । कात्यायनोऽपि “न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् । मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित् । तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणाम्” इति । व्रतिनं पयोव्रतादिनियमस्थम् । हारीतोऽपि “कुष्ठिनां वर्ज्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं च परिवर्ज्जयेत्” इति ।

विष्णुरपि “न श्लेष्मकारिणां व्याधितानां भीरूणां श्वासकासिकानामम्बुसेविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति” पितामहोऽपि “कुष्ठिनां वर्ज्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्ज्जयेत् । मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः” इति । यत्तु पितामहेनोक्तम् “सव्रतानां भृशार्त्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्म्मस्त्ववेक्ष्यते” इति तुलेतरविषयं तदिति केचित् तदयुक्तम् । “धटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदिति पूर्व्वोदाहृत-

नारदवचनेन स्त्रीणां कोशादेर्विधानात् । तदन्यस्त्रु-विषयमित्युक्तं विद्यारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्यास्तु पुंस्त्रियोर्विवादे रुच्या वान्यतरः कुर्यादित्यनेन पक्षे स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यं न स्त्रीणामित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः स्यादिति प्राहुः । कात्यायनः "गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव ग्राहयेच्छूद्रवद्द्विजान्" । कालिकापुराणेऽपि "वर्णान्त्यस्य सदा देयं माषकं तप्तहेमजमिति" । वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्तः तस्येत्यर्थः । नारदोऽपि "महापराधे निर्द्धर्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते । नास्तिके दृष्टदोषे च शप्तानां तु विवर्जयेत्" इति । कात्यायनोऽपि "मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः । लिङ्गिनां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् । वर्णसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् । एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं प्रवर्त्तितः । दिव्यं प्रकल्पयेच्चैव राजा धर्मपरायणः । एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैरिति" । साधूनां दिव्यमर्हति राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्यं कारणीयमिति द्रढयितुमाह स एव "महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः । न देयं तेषु दिव्यन्तु पापाभ्यासरते भृगुः । येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः । तारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्नर इति" । तारयेत् शोधयेत् । अभिशोधनं प्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः । अत्र तेनैवोक्तम् "अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्द्दिशेदिति" । तच्च नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्प्रसिद्धानि घटादीनि इति स्मृतितत्त्वे । साधूनामप्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिमभ्युपजानाति स एव "कालदेशाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्ययः" । सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये विशेषमाह हारीतः, "राजन्येऽग्निं घटं विप्रे वैश्ये तोयन्नियोजयेत् । न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे स्मृतम् । कोशतण्डुलधर्मास्तु सर्वेष्वयमेव च । पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्" इति ।

अथ दिव्यकालः तत्र पितामहः "यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा । तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादिनस्य बलाबलम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः । घटः सर्वर्त्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् । अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः । शरद्ग्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषमिति" । विष्णुरपि स्त्रीब्राह्मणविकलाऽसमर्थरोगिणां न तुला देया न वाति वायौ न कुष्ठ्यसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः शरद्ग्रीष्मयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं प्रावृषि च । न श्लैष्मिकाणां व्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वासकासिनामम्बुजीविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्तनिषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयोऽपि । मार्गशीर्षस्य "चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृत पितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् । नारदोऽपि "विचार्य्य धर्मनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः । धर्मं सर्वर्त्तुकं प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् । वर्षासु समये वह्निर्हेमन्तशिशिरे तथा । ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले । न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां तथा । नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचनेति" । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः । अतएव पितामहः "पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता । दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतलमिति" । अत्र विषस्य वर्षासु निषेधात् सिंहस्थत्वेन परीक्षामात्र निषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षास्वपि कुर्वन्ति । अतः "याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेदित्यस्य न विषयः । तथा च ज्योतिषे "सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते भृगौ । मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा" । तथा "रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्रेऽस्तंगते पुनः । सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः । नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षाविवादस्य शनिभौमदिने भवेत्" । रविशुद्धौ गुरौ चेदित्यत्र शस्यत इति शेषः तथा च दीपिकायाम् "न शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेऽब्दे

शिष्टौ मासे मघाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मताराश्च चाथ। नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ प्रातः कार्य्या परीक्षा द्वितनुचरग्रहांशोदये शस्तलग्ने"। इति। यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि शिष्टाचारादादित्यवारे दिव्यानि दातव्यानीति मिताक्षरायाम्। अथ दिव्यदेशाः तत्र पितामहः। "प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटः सदा। इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे" इति। घटग्रहणं दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम्। इन्द्रस्थानग्रहणञ्च प्रसिद्धदेवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम्। अतएव दिव्यमात्रमुपक्रम्य नारदः "सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे"। विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह। कात्यायनः "इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम्। नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत्। प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे। अतोऽन्येषु तु कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधा" इति। इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपूर्वस्थाने। दिव्यदेशानादरे दिव्यं विसंवदतीत्याह, नारदः "अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च। व्यभिचारं सदर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः"। वासो जननिवासस्तस्माद्बहिष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत्। अतएव पितामहः "प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा वाधिकृतोऽपि वा। ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति"। ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्यास्तेषाञ्चेत्यन्वयः।

अथ दिव्यसाधारणविधिस्तत्र बृहस्पतिः "स्नेहात् क्रोधाल्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः। विधिदत्तस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचिदिति"। विधिश्च पितामहेन दर्शितः "दिव्येषु सर्वकार्य्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत्। अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया। तत्र आवाहयेद्देवान् विधिनानेन धर्मवित्। वादित्रतूर्य्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः। प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत्। एह्येहि भगवन्धर्म! अस्मिन्दिव्ये समाविश। सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः। आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्"। सर्वकार्य्याणि साधारणानि असाधारणानि च ततस्तदुपयोगिसामग्रीसम्पादनानन्तरमित्यर्थः। घटग्रहणमत्र दिव्यमात्रोपलक्षणम्। अस्मिन्दिव्य इति मन्त्रलिङ्गादेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रसाम्यस्य। "इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्। आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत्" इत्युपसंहरता तेनैवोक्तत्वाच्च। अङ्गानि कानीत्याकाङ्क्षायां स एवाह, "इन्द्रं पूर्व्वे तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा। वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं चोत्तरे तथा। अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत्। इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः। कुवेरस्तु सुवर्णाभः अग्निश्चैव सुवर्णभः। तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते। ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान्। इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनास्थापयेद्बुधः। धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानलोऽनिलः। प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः। देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथाऽयनम्। धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणांशो भगस्तथा। इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः। ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः। इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः। अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश स्मृताः। वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः। अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः। भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः। स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः। प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत्। ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा। वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता। निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः। वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते। पवनः स्पर्शनो वायुरनिलो मरुतस्तथा। प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः। घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः। एतासां देवतानान्तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः। भूषावसानं धर्माय दत्त्वाचार्घादिकं क्रमात्। अर्घादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत्। गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पयेत्। चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः। आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः। सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्"। अङ्गानाम् इन्द्रादिदुर्गान्तानाम् अर्घाद्युपकल्पनञ्च न काण्डानुसमयेन। तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभावबाधापत्तेः। किन्तु पदार्थानुसमयेन तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्येन्द्रादिदुर्गान्तानाञ्च गन्धादिपरिचर्यं विप्रकल्पयेदिति। गायत्रीं प्रणवादिकामुच्चार्य्य पुनः प्रणवं स्वाहाकारान्तमुच्चार्य्य समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात्।

"अनुक्तसङ्ख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति" स्मरणादित्यर्थः। होमानन्तरकर्त्तव्यं स एवाह "यमधर्मभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तन्तु पत्रके। मन्त्रेणानेन सहितन्तत् कार्यञ्च शिरः क्रमात्"। मन्त्रश्च, "आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति" एतत् सर्वं पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात् तथा च नारदः "अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे। पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति"। एतत् प्राड्विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् तथा च नारदः "प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः। श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः। सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः। उपोषितस्त्वार्द्रवासाः कृतदन्तानुधावनः। सर्वासां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा यथाविधि"। कर्त्तुरुपवासादिकमाह "त्रिरात्रोपोषितोयः स्यादेकरात्रोपोषितस्तु वा। नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "सचेलं स्नातमाहूय सूर्य्योदय उपोषितम्। कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधाविति"। अत्र सूर्य्योदयपदेन पूर्वाह्ण एव ग्राह्यः "पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति" नारदवचनानुरोधात्। त्रिरात्रैकरात्रोपवासयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्था ज्ञेया। दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानम् उक्तेन विधिना दिव्यप्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः "सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत्। ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत्। एवं कारयिता राजा भुक्ता भोगान्मनोरमान्। महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते" इति। अयञ्च विधिः सर्वदिव्यसाधारण इत्याह स एव "इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्। आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकीर्त्तितमिति"। सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरसि पत्रारोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः" दिव्यमातृका। १२जलभेदे। "दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम्। तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम्" भाव०प्र०। १३स्नानभेदे न० "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकीर्तितम्। "आपोहिष्ठेति" वै मान्त्रं, मृदालम्भन्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं, वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहञ्च, मानसं विष्णुचिन्तनम्। ममस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्" योगियाज्ञवल्क्यः। दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमव्योम्नि वा ब्रह्मणि स्वस्वरूपे भवः यत्। "दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा। द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्वभूतक्षमः क्षमी" इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तरि पु० १५आमलक्यां स्त्री मेदि०। १६बन्ध्याकर्कोटक्याम् १७शतावर्य्याम् १८महामेदायाम् १९ब्राह्म्याम् २०स्थूलजीरके २१श्वेतदूर्वायाम् २२हरीतक्याम् २३मुरायाम् २४गन्धवल्याञ्च स्त्री राजनि०। २५दैवे दिने २६तदीये माने च न० दिव्यदिनदिव्यमानशब्दयोर्दृश्यम्। २७द्युलोकाज्जाते २८मनोज्ञे २९लोकातीते दिव्यदर्शी दिव्यचक्षुः त्रि०।

दिव्यकट न०प्रतीचीस्थे पुरभेदे "कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवामरपर्वतम्। उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम्" भा० स०३२अ० नकुलप्रतीचीजये।

दिव्यकुण्ड न० कामरूपपीठस्थक्षोभकशैलपूर्वभागस्थे कुण्डविशेषे। "यथा तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभकोनामनामतः। तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठवक्त्रा देवी व्यवस्थिता। पञ्चपुष्करिणी नाम्ना प्रञ्चयोनिस्वरूपिणी। एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम्। स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा। तच्छैलपूर्वभागात्तु कान्ता नाम महानदी। दक्षिणं सागरं याति प्रथमं चोत्तरस्रवा। दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकागतम्। संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत्। दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम्। यः पूजयेन्महाभागः स योनौ न हि जायते"। कालि०पु०८१अ०

दिव्यगन्ध पु० कर्म०। १मनोज्ञे गन्धे। दिव्योगन्धोऽस्य। २गन्धके ३लवङ्गे च न० ४स्थूलैलायां महाचञ्चुशाके च स्त्री राजनि०।

दिव्यगायन पु० कर्म०। गन्धर्वे अमरः।

दिव्यचक्षुस् पु०दिव्यं चक्षुर्यस्मात् ५ब०। १मर्कटे शब्दमाला। (चसमा) ख्याते २पदार्थे च ३सुगन्धभेदे ४सुलोचने च। दिव्यमन्तरीक्षभूतं चक्षुरस्य। ५अन्धे त्रि०मेदि०। कर्मधा०। ५अलौकिकपदार्थदर्शनयोग्ये नेत्रे न०"न च मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे

योगमैश्वरम्” गीता। दिव्यमलौकिकार्थदर्शनसाधनं चक्षुरस्य। ७तथाभूतनेत्रयुक्ते त्रि० “त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा” रघुः “नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे” नीलकण्ठस्तवः।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः ५ब०। १ब्राह्मीलतायाम्। २अद्भुततेजस्के त्रि०।

दिव्यदर्शिन् त्रि० दिव्यमलौकिकपदार्थं पश्यति दृश–णिनि। अतीन्द्रियार्थदर्शके। “व्याजहार सभामध्ये दिव्यदर्शी महातपाः” भा०आश्र० २०अ०। दृश–क्विप्। दिव्यदृगप्यत्र।

दिव्यदिन न० दिवि भवम् यत् कर्म०। दैवे दिने “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते” सू०सि०तत्त्वामृतम्।

दिव्यदोहद न० “यत् दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये। उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः” हारा० उक्ते अभीष्टसिद्धये देवेभ्यो देये द्रव्ये।

दिव्यनदी स्त्री कर्म०। आकाशगङ्गायाम्।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरःसु स्वर्वेश्यायाम् दिव्यस्त्री प्रभृतयोऽप्यत्र। “दिव्यस्त्रीकरचारुचामरवरैः संवीज्यमानः कदा” गङ्गास्तवः।

दिव्यपञ्चामृतम् न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यस्वादूनां समाहारः कर्म०। मिलितगव्याज्यदधिक्षीरमधुसितात्मके पदार्थे राजनि०।

दिव्यपुष्प पु० दिव्यं मनोज्ञं पुष्पमस्य। १करवीरे २महाद्रोणायां राजनि० संज्ञायां कन् कापि अतइत्त्वम्। दिव्यपुष्पिका रक्तपुष्पकार्कवृक्षे स्त्री रत्नमाला।

दिव्यप्रश्न पु० कर्म०। अनागतज्ञापके प्रश्ने। “उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्यप्रश्नाः मृगचक्रा मुहूर्त्ताः। क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च” भा०उ० ४७अ०।

दिव्यमान न० कर्म०। दैवे माने “सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्”। “युगानां त्रितयं यातं तथा कृतयुगं त्विदम्। प्रोज्झ्य सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसंख्यया”। “ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा। सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव” सू०सि०।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म०। कामरूपपीठस्थदर्शनिकाया नद्याः पूर्वभागस्थे नदीभेदे यथा “तस्या नद्याः पूर्वभागे गङ्गेव फलदायिनी। माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः। तथा दर्शनिकायाञ्च परं निर्वाणमाप्नुयात्। ततः पूर्वे परा देवी नाम्ना सा सरिदुत्तमा। महती दिव्ययमुना यमुनावत्फलप्रदा। दक्षिणाद्रिसमुद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी। तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्” कालि०पु०८१अ०।

दिव्यरत्न न० कर्म०। चिन्तामणौ मणौ शब्दार्थक०।

दिव्यरथ पु० कर्म०। व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना०।

दिव्यरस पु० नित्यकर्म०। १पारदे राजनि०। २मनोज्ञे रसे पु०। दिव्यो रसोऽस्य। ३रुचिररसयुक्ते त्रि०।

दिव्यलता स्त्री कर्म०। १मूर्वालतायाम् राजनि०। २मनोज्ञे लतामात्रे च।

दिव्यवस्त्र पु० दिव्यं वस्त्रं यस्मात्। १सूर्यप्रकाशे शब्दरत्ना०। ६त०। २भास्वरवस्त्रयुक्ते त्रि०कर्म०। ३मनोज्ञे वसने न०।

दिव्यसरित् स्त्री कर्म० आकाशगङ्गायाम् “व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपद्धतिः” माघः।

दिव्यसानु पु० १विश्वदेवभेदे “विश्वे चाग्निमुखा देवाः” इत्युपक्रमे “पार्ष्णिक्षेमासमूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च” भा०आनु० ९१अ० विश्वदेवोक्तौ। २दिव्यसानुके गिरौ च।

दिव्यसार पु० दिव्यः सारोऽस्य। शालवृक्षे राजनि०।

दिव्यादिव्य पु० दिव्यश्चादिव्यश्च कर्म०। नायकभेदे रसमञ्जरी यथा अर्जुनादयः। २नायिकाभेदे स्त्री यथा द्रौपद्यादयः। ३उपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थचि०।

दिव्यासन न० “अथ दिव्यासनं वक्ष्ये पृष्ठं हस्तेन बन्धयेत्। एकहस्तमध्यदेशं भूमिहस्तञ्च नासया” रुद्रजा० उक्ते आसनभेदे।

दिव्येलक पु० सर्पभेदे “तयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकलोध्रपुष्पकराजिचित्रिकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पोवेल्लितकः सप्त तेषामाद्यावोराजिलवत् शेषा मण्डलिवत्” सुश्रु०।

दिव्योदक न० कर्म०। १अन्तरीक्षभवे जले दिव्यशब्दे भाव० प्र० वाक्ये तद्भेदादि दृश्यम्। अम्बुशब्दे विवृतिः।

दिव्योपपादुक पु० उपपद्यते मातृपितादिदृष्टकारणानपेक्ष्यैव अदृष्टसहकृताणुभ्य एव उत्पद्यते उप+पद–उकञ् कर्म० पिशाचादिदिव्यादृष्टतत्त्वे दिव्य इति विशेषणं तेषाञ्च मातृपितादिदृष्टकारणापेक्षाभावेऽपि दिव्यत्वाभावान्न तथात्वम्। देवे अमरः।

दिव्यौघ पु० तन्त्रोक्ते गुरुभेदे। “महादेवो महाकालस्त्रि-

पुरश्चैव भैरवः। दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते”। इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम्। “अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान्। ऊर्द्धकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठोवृषध्वजः। दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स! शृणुष्वावहितो मुदा”। “शृणु वत्स! महादेव! गुरून् दुर्गामनूद्भवान्। परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः। कृष्णकाल! कालनाथो दिव्यौघा भैरवादिकाः” तन्त्रसारे देवताभेदात्तद्भेदा उक्ता २रुचिरौषधौ च

दिव्यौषधि स्त्री नित्यकर्म०। १मनःशिलायाम् शब्दार्थचि०।

दिश दाने आज्ञापने कथने च तु०उभ०सक०अनिट्। दिशति ते अदिक्षत् न दिदेश देष्टा दिष्टः दिष्टिः। दिष्ट्वा आदिश्य “साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः” मनुः। दाने “दृष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा० आनु०१८४२श्लो०। आज्ञापने “महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप!” भा० व० १०६अ०। “दिदेश तस्मै प्रयतां तनूजाम्” कुमा०।

अति+स्वविषयमुल्लङ्घ्यान्यविषये उपदेशे सक० अतिदेशशब्दे १००पृ०दृश्यम्। “यथाकालोपपाते तद्दैवते तद्दैवतं हुत्वा तद्वातिदिश्यानेन जुहुयात्” कात्या०श्रौ० २५।२।४ उपदेशे च। “इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदम्” भाग०४।९।२८।

अनु+पश्चात्कथने। “यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” तैत्ति० सं० १।५।४।२ “रामस्याप्यनुदिश्यताम्” रामा०लङ्का०८९स०

अप+छलने यथार्थाह्नवे अपदेशशब्दे दृश्यम्। “पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः। सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः” “तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वगाः” रघुः।

वि+अप+संज्ञाभेदे “भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम्। धनेश्वरं व्यपदिशन्” भा०व०२८०अ०। “मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि” मृच्छक० “ईश्वर इति व्यपदिश्यते” वेदा०सा० “निमित्तसद्भावाद्विशिष्टोऽपदेशोऽमुख्यव्यवहारोव्यपदेशः” परिभाषेन्दुशेखरोक्तेऽर्थे।

अभि+अभिमुखीकृत्योपदेशे। “यां यामभ्यदिशत् सैनमकामयत” पञ्चविंशब्रा० १२।११।

आ+आज्ञायाम् उपदेशे “अथात आदेशो नेति” बृ०उ० “आदिक्षदादीप्तकृशानुकल्पम्” भट्टिः। आदेशशब्दे २१९ पृ० उक्ते अर्थे च “धातोः स्थाने इवादेशम्” रघुः।

अनु+आ+पश्चादादेशे उपदेशे च अन्वादेशशब्दे २१९ पृ० उक्ते अर्थे च।

प्रति+आ+निराकरणे“प्रत्यादेशो निराकृतिः” अमरः “ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा” “अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता” रघुः “किमहमेतं जलधरसमयं न प्रत्यादिशामि” विक्र०

वि+आ+विशेषेणादेशे। “समीरणः प्रेरयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य” कुमा०

सम्+आ+सम्यगादेशे। “समादिदेशैकवधूर्भवित्री” कुमा०।

उद्+स्वरूपकथने “उद्देशोलक्षणं विभागः परीक्षा चेति” न्यायसमयः। उद्देशशब्दे ११७०उक्तेऽर्थे च। तच्छब्दे उदा० प्रश्ने उद्देशकशब्दे दृश्यम्।

उप+अनुशासने उपदेशशब्दे १२१० पृ०उक्तेऽर्थे च। “उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” सा०द० “उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः”भा०उ०१७४अ०

प्रति-उप+उपदेशस्य प्रतिरूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः” सुश्रु० “यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै। तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला” माल०मि

निर्+निर्णयेन देशने कथने च “अतुषत् पीठमासन्नं निरदिक्षच्च काञ्चनम्” भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” व्या०परिभाषा “षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणम्” नागेशभट्टः।

प्रति+निर्+प्रकृतानुरूपनिर्देशे। “तदिति प्रकृतं भावलक्षणं प्रतिनिर्दिश्यते”। येन पदेन उद्देशस्तेनैव पदेन पुनःकथने। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि न कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रत्युत भग्नप्रक्रमतादोषः यथाह सा०द० “एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैरावणः प्रत्यभाषत”अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं तेन रावणः प्रत्यवोचतेति पाठो युक्तः। एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात्। इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं यथा

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च” इत्यत्र। यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति। यथा वा

“ते हिमालयमामन्त्र्य पुनःप्रेक्ष्य च शूलिनम्। सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः” अत्र अस्मै

इति इदमां प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतदद:श-ब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन। यथा वा "उद्न्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्" अत्र "मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति" युक्तः पाठः।

प्रति+प्रतिरूपदेशने। "भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकल्पः" भा० शा० ३६७ अ०

सम्+सम्यककथने सम्यक्तयादेशे वाचा कथने च "अभिदूति काचिदिति संदिदिशे" माघः "ननु सन्दिशेति सुदृशो-दितया त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे" माघः "ददौ स दयितां स्रात्रे मालाञ्चाग्र्यां हिरण्मयीम्। राज्यं सन्दिश्य भोगांश्च ममार व्रणपीडितः" भट्टिः "अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्" कुमा०।

दिश् स्त्री दिशति ददात्यवकाशं दिश–क्विन्। १आशायाम् प्राच्यादिव्यवहारहेतौ काष्ठायाम्। "अस्त्येकमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम्। इति निर्दिश्यते देशो यया सा दिगिति स्मृतेति" उक्तेस्तस्या दैशिकपरत्वाप-रत्वा समवायिकारणत्वम्। सा चैका नित्या विभ्वी चेति "कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्" भाषा०। दिक्परीक्षा च कणाद सूत्रोपस्कारयोर्यथा

"इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम्" सू०। "काल-लिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभ-माण आह। दिश इदं दिश्यं दिगनुमापकम् इतो-ऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधि-करणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतदिग्दे-शयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो दृश्याद्भवति सा दिगित्यर्थः। न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्त-संयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनयनायकमन्यदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्त-रेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्वि-शिष्टप्रत्ययव्यवहारौ। न च काल एव संयोगोपनाय-कोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोप-नायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पना-यान्तु काश्मीरकुङ्कुमपङ्करागं कार्णाटकामिनीकुचकलसं प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्म्मोपसंक्रा-मकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु अनियतपरधर्म्मोपसंक्रा-मकतयैव सिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात् कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव। किञ्चास्मात्

पूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मा-दुत्तरमिदम् अस्माद्दक्षिणपूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणपश्चिम-मिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्टादिदम् इत्येते प्रत्यया इत इदमितीत्यनेन संगृहीताः एतेषां प्रत्ययानां निमि-त्तान्तरासम्भवात्। किञ्च नियतोपाध्युन्नायकः कालः अनियतोपाध्युन्नायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया सूर्य्योदयाचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची यदपेक्षया सूर्य्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तद-पेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं ते च सूर्य्यसंयोगा अल्पीयांसो भूयांसो वा दिगुपनेयाः। एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची, ता-दृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामत्व-दक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ। गुरुत्वा-समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अधः। अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिगूर्द्ध्वा। एवञ्चेन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माधि-ष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादि-व्यपदेशात्" उप०वृ०। "द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते" सू०। दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह। "गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः" वृ०। एकत्वमतिदिशन्नाह। "तत्त्वम्भावेन" सू०। "दिग्-लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्तावदेकत्वं तदनुवि-धानादेकपृथक्त्वम्" वृ०। ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह। "कार्य्य-विशेषेण नानात्वम्" सू०। "कार्य्यविशेषः कार्य्यभेदस्तेन नानात्वोपचार इत्यर्थः" वृ०। तमेव कार्य्यभेदं दर्शय-न्नाह। "आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची" सू०। "प्राक् अस्यां सविता अञ्चतीति प्राची तथाच यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् या सा दिक् प्राची अत्र पुरु-षाभिसन्धिभेदमाश्रित्य कालत्रयोपवर्णनम्, भवति हि कस्यचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्यां आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः

कस्यचिदिदानीं यस्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः, भूतादिति आदिकर्म्मणि क्तप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिद्ध्यतीति भावः” उप० वृ०। दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह “तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च” सू०। “तद्देव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताद्वा दक्षिणव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहार उन्नेयः। वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते एव” उप० वृ०। दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह “एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि” सू०। “प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्कर्य्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरोत्तरपूर्वेत्यूह्यम् एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः” उप० वृ०। झलि पदान्ते च कुः। दिक्। “दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन”। “प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातम्” कुमा०। सा चोपाधिभेदात् दशधा “पूर्वाग्नेयी दक्षिणा च नैरृती पश्चिमा तथा। वायवी चोत्तरैशानी ऊर्द्ध्वा चाधोदिशोदशेति” वराहपुराणम्। आशाशब्दे तत्तत्त्वे प्रमाणं प्राच्यादिभेदे उपाधिस्वरूपञ्च ८३५ पृ० दर्शितम्। “यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा” नैष० “परस्परालापमिवामला दिशः” किरा० शाङ्गुरिमते वा टाप् दिशाप्यत्र। दिशागज दिशापालशब्दे दृश्यम् दिशाश्च यात्राद्युपयोगिसंज्ञाभेदः ज्यो० त० उक्तो यथा “अङ्गारिणी दिग्रविविप्रमुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता। प्रधूमिता यास्यति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युः”। “यत्र पूर्वादिकाष्ठायां वृषराश्यादिगो रविः। सा दिगस्तमिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः। यात्रा युद्धं विवादश्च द्वारं प्रासादहर्म्ययोः। न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरैः”। “अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम्। स आर्त्तः सर्वकार्य्येषु ज्ञेयो दैवहतो नरः” ज्योति० त० दिक्करशब्दोक्ते २दन्तक्षते च वैजयन्ती ३दशसंख्यायाम् ४तत्संख्यान्विते च। “दिग्भिर्गुणैरष्टयमैः शरैवैः” नील० ता०। ५श्रोत्राधिष्ठातृदेवताभेदे “दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः” शारदातिलकम्। कः प्रजापतिः दिशि भवं दिगा० यत्। दिश्य दिग्भवे त्रि०। दिशा निर्वृत्तम् ठञ्। दैशिक दिक्कृते त्रि० दैशिकपरत्वापरत्वे।

दिश त्रि० दिशति दिश—क। १देशके। २विष्णौ पु०। “चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः” विष्णुस०।

दिशस् स्त्री दिश—बा० कसुन्। दिशि रमानाथः।

दिशागज पु० दिशायां स्थितो गजः। दिग्गजे “नागान् दिशागजसुतान् दिव्यानपि च भारत!” हरिवं० १४५ अ०

दिशाचक्षुस् पु० गरुडात्मजभेदे। “वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा” भा० उ० १०० गरुडपुत्रोक्तौ।

दिशापाल पु० दिशां पालयति पालि—अण् उप० स०। इन्द्रादौ १दिक्पाले २ब्रह्मनियोजिते वैराजादिप्रजापतिसुते दिशां पालकभेदे च। दिग्भेदेन तेषां नियोजनकथा हरिवं० ४ अ० यथा “एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः। दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत!। पूर्वस्यां दिशि पुत्रन्तु वैराजस्य प्रजापतेः। दिशापालं सुधन्वानं राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः। पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम्। केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः। उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते”।

दिशोदण्ड पु० दिशमनादृत्य दण्डः अलुक् स०। दिशोऽनादरेण दण्डे सि० कौ०।

दिश्य त्रि० दिशि भवः दिगा० यत्। दिशि भवे। “ये सर्पाः पार्थिवा ये आन्तरिक्षा ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमहार्षम्” आश्व० गृ० २।१।९।

दिष्ट त्रि० दिश—कर्म्मणि क्त। १उपदिष्टे २कथिते। संज्ञायां कर्त्तरि क्त। ३भाग्ये न० अमरः। “न दिष्टमिष्टं कुरुते न तिष्ठति तु पौरुषे” विष्णुपु०। ४काले पु० अमरः। ५वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। “नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते” भाग० ८।१३।२ वैवस्वतमनुपुत्रकथने। ६दारुहरिद्रायां शब्दमाला

दिष्टान्त पु० ६त०। १भाग्यसमाप्तौ तदुपलक्षिते २मरणे च। “ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेषां दुःखमावहन्” भा० आ० ४९ अ० “दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकात्” रघुः

दिष्टि स्त्री दिश—भावे क्तिन् संज्ञायां कर्त्तरि क्तिच् वा। १हर्षे २परिमाणे च मेदि०। ३कथने उपदेशे ४उत्सवे “तथाचास्य दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव” काद०। ५भाग्ये च “राजकुले दिष्टिवृद्धिसम्भ्रमो महानभूत्” काद०।

दिष्ट्या अव्य० दिश—सम्पदा० भावे क्विप् दिशं देशनं स्त्यायति स्त्यै—ष्ट्यै—वा क्विप्, अन्यत्रादि० नि० वा। १हर्षे २मङ्गले भाग्यार्थकदिष्टिशब्दस्य तृतीयान्तस्य रूपमित्यन्ये तेन शुभागेन्नेत्यर्थः। “अन्योऽन्यगतसौहार्दा दिष्ट्यादिष्ट्येति चाब्रुवन्” भा० आ० १२८अ०

दिष्णु त्रि० दा—गिष्णु। दातरि उणादि०।

दिह लेपने अदा० उभ० सक० अनिट्। देग्धि दिग्धे अधिक्षत् अधिक्षत-अदिग्ध अधिक्षन्त अदिहत।। दिदेह दिदिहे। देग्धा धेक्ष्यति दिग्धः। “अदिहंश्चन्दनैः शुभैः” भट्टिः। “स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः” भट्टिः। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तलेपने। प्रणिदेग्धि “दन्तास्तपसाभिदिग्धाः” अथ० ५।१८।८ “दन्तरजसावदेग्धि” कौ० त० ब्रा० २१ “कवचैः शोणितादिग्धैः” भा० भी० ३३८४ श्लो० “ऊर्जं वा एतं रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति यद्वल्मीकम्” तै० आ० ५।२।८ “लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोपदिग्धता” काम० नी० “शिरोगलं कफोपदिग्धम्” सुश्रु० “यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेवं तत्” शत० ब्रा० १।७।२।१२

दी क्षये दि० आत्म० अक० अनिट्। दीयते अदास्त। दिग्ये अदित् दीनः। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थक्षये “अध श्येनो जवसा निरदीयम्” ऋ० ४।२७।१ “आपो नप्त्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यह्वीः” ऋ० २। ३५।१४

दीक्ष मौण्ड्ये यागे उपनयने नियमव्रतयोरादेशे च भ्वा० आ० सक० सेट्। दीक्षते अदीक्षिष्ट। दिदीक्षे दीक्षिष्यते। “दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे” भट्टिः “यज्ञादु ह वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते” ऐत० ब्रा० २।२२ “कथं नोमध्येऽदीक्षिष्ट” ऐत० ब्रा० २।१९ “ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणाः” भाग० ३।१।६ क्वचित् वेदे परस्मैपदम् “ते ह देवयजनं दिदीक्षुः पञ्चवि० ब्रा० २४।१८ णिच्। दीक्षयति “राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राय्ये तदा” भा० आ० २०१७ श्लो०।

दीक्षण न० दीक्ष—भावे ल्युट्। यज्ञाद्यर्थनियमभेदे। “वन्ध मोक्षमखदीक्षणेष्वपि” राजमार्त्तण्डः।

दीक्षणीय न० दीक्षणाय हितादि छ। दीक्षासाधने हविर्भेदे। “यो दीक्षते आग्नावैष्णवं हविर्दीक्षणीयं हविर्भवति” शत० ब्रा० ३।२।४।२१। १इष्टिभेदे स्त्री “दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्यदेवता” कात्या० श्रौ० ५।३।१० “दीक्षणीयादीनां द्वकलाजामिष्टीनां सदेवताकानामुपांशुत्वम्” कर्कः “वागन्तेन वा दीक्षणीयां, नीचैस्तरां नीचैस्तरामितरे” कात्या० श्रौ० ७।२।२१ “अथ वा वागन्तेन उत्तमया वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्युः इतरे द्वे इष्टी प्रायणीयातिथ्ये नीचैस्तरां कर्तव्ये, दीक्षणीया उच्चैस्तरां, प्रायणीया तदपेक्षया नीचैस्तरां, तदपेक्षया नीचैस्तरामातिथ्येति” कर्कः। २सौमिके इष्टिभेदे हेम०। ४वाजपेयाङ्गभूते इष्टिभेदे। “वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति” यजु० ९।५। वेददी०।

दीक्षा स्त्री दीक्ष—भावे अ। १नियमे २उपनयनसंस्कारे “दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना। तेन दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः” इति तन्त्रोक्ते ३अभीष्टदेवमन्त्रग्रहणे ४तदुपदेशे। यागाङ्गदीक्षा च द्वादशसंख्या अपरिमिता वा यथाह कात्या० श्रौ० ७।१।२९सू० “द्वादश दीक्षाः” “अत्राग्निष्टोमे भवन्ति” कर्कः। “अपरिमिता वा” द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा भवन्ति “अपरिमितं प्रमाणादभूय इति” परिशिष्टकारः अतश्चत्वारो दीक्षापक्षाः, “एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा, द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति” शाखान्तरादेते दीक्षापक्षाः। आपस्तम्बः “दशाहमवरार्ध्यं दीक्षितो भवति मासं संवत्सरं वा यदा कृशः स्यादित्यपरं विज्ञायते च यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्मिन्नन्तर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षेत कृशो यजेत यदस्याङ्गानां हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति। कर्कः “पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम्” ३१सू० “तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रसवः सुत्या उत्थानं समाप्तिः पुण्याहे विष्टिव्यतीपातादिज्योतिःशास्त्रनिषेधवर्जिते सुदिने भवन्ति यतएव स्मरन्ति ‘आभ्युदयिकः पदार्थः पुण्येऽहनि कर्त्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति” कर्कः। तान्त्रिकमन्त्रदीक्षाकालादि मल० त० उक्तं यथा “अथ दीक्षाकालः सा च मलमासे न कार्या यथा—ऽगस्त्यसंहितायाम् “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो गुरुः। अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः। विशुद्धदेशकालेषु शुद्धात्मा नियतो गुरुः। सङ्कल्प्यैौषध्र कर्त्तव्यमङ्कुरारोपणं मुने!। कुर्य्यात्सान्द्रोमुखं

आद्यमादौ च स्वस्तिवाचनम्। स्वगृह्योक्तप्रकारेण सदैतद्विदधीत वै। मधुमासे भवेद्दुःखं माधवे रत्नसञ्चयः। मरणं भवति ज्यैष्ठे आषाढ़े बन्धुनाशनम्। सन्ततिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः। प्रजानामाश्विने मासि सर्वतः शुभमेव हि। ज्ञानं स्यात् कार्त्तिके सौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि। पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्मेधाविवर्द्धनम्। फाल्गुनेऽपि विवृद्धिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत्। गुरौ रवौ दिने शुक्रे कर्त्तव्यं बुधसोमयोः। अश्विनी भरणी स्वातिविशाखाहस्तभेषु च। ज्येष्ठोत्तरत्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम्। शुक्लपक्षे च कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा। पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा। त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्वकामदा। पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः। गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते। चन्द्रतारानुकूले च शस्यते सर्वकर्मसु। सूर्य्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन। तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत्। न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्वणि। ददातीष्टं गृहीतं यत्तस्मिन् काले गुरोर्मनुम्। सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन सेव्यतः"। मनुं मन्त्रम्। अङ्कुरारोपणमागमप्रसिद्धम्। शुद्धकालत्वं दर्शयति मधुमासे इत्यादि। पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोगशुद्धदिवसे। तथाच महाकपिलपञ्चरात्रम् "एवं नक्षत्रतिथ्यादौ करणे योगवासरे। मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकस्य शुभावहः"। सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्यतारयोरानुकूल्यसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये। एतत्तु समयशुद्ध्यन्तरोपलक्षणम्। (अकालशब्दोक्ते "गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये" इत्यादिके वचने "परीक्षारामकूपांश्च पुरश्चरणदीक्षणे" इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्ज्यत्वमुक्तम्)। द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते। ज्ञानमालायाम् "रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा"। तथा "तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन"। दीक्षातत्त्वे "यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः। न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया। दीक्षायाः कारणं किञ्चित् स्वेच्छयाप्ते तु सद्गुरौ"। सद्गुरौ सिद्धमन्त्रगुरौ। दीपिकायाम् "ध्रुवमृदुनक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सद्गुरौ दीक्षा। स्थिरलग्ने शुभचन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे"। ध्रुवाणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च। मृदूनि चित्रानुराधामृगशिरोरेवत्यः। केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम्। कोणं नवपञ्चकम्। धर्म्मो नवमः। वीरतन्त्रे "रोहिणी श्रवणार्द्रा च धनिष्ठा चोत्तरात्रयम्। पुष्यः शतभिषगर्कौ च दीक्षानक्षत्रमिष्यते"। अर्को हस्तः। रत्नावल्याम् "योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः। वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्लश्च हर्षणः। वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोड़श"। तथा। शुभानि करणानि स्युर्दीक्षायाञ्च विशेषतः। शकुन्यादीनि विष्टिञ्च विशेषेण विवर्जयेत्"। शकुन्यादीनि शकुनिनागचतुष्पदकिन्तुघ्नानि। कृष्णेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वपक्षदिने तथा"। कृष्णे कृष्णपक्षे। कालोत्तरे "भूतिकामैः सिते सदा" म०त० दीक्षायां प्रतिप्रसवः "राघवभट्टधृतसारसंग्रहे शिष्यर्क्षजन्मदिवसे संक्रान्तौ विषुवायने। सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्"। तन्तुपर्व परमेश्वरोपवीतदानतिथिः श्रावणी पूर्णिमा। दामनपर्व दमनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशी। कूर्म्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम् "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च। श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी। करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे"। तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्त्मनि न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम्। अर्थादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु "एषु दोषेषु सर्वत्र मायां कामभयापि वा। छित्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषणविमुक्तये। तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुध्यति। यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्ध्यति। भुवनेश्वरीपारिजातेऽपि "मायाबीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत्। पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायाबीजोज्ज्वलीकृतः। मायाबीजात् भवेत् प्राणो बीजञ्चैतन्यवीर्य्यवत्"। नारदीये "यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं छद्मनापि छलेन वा। पत्रेक्षितं वा गाथाञ्च तमुपेत्य त्वनर्थकृत्। प्रविश्य विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्"। अधिकं तन्त्रसारोक्तं देशाद्यनुपदं वक्ष्यते

तन्त्रसारे दीक्षाशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वं तस्यावश्यकता दर्शिता यथा

"दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निरूप्यते "दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्ष-

यम्। तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः। दीयते ज्ञानसंभारः क्षालनात् पापसन्ततेः। ततो दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः"। सर्व्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् तथा च "दीक्षामूलं जपं सर्व्वं दीक्षामूलं परन्तपः। दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन्"। शूद्रस्य निषेधमाह तन्त्रान्तरे "प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा। आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रञ्चाजपसंज्ञकम्। स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः। शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्"। नृसिंहतापनीये "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यद्विजानीयात् स मृतोऽधोगच्छति"। लक्ष्मीं लक्ष्मीमन्त्रम्। विशेषमाह वाराहीतन्त्रे "गोपालस्य मनुर्द्देयो महेशस्यापि पादजे। तत् पत्न्याश्चापि सूर्य्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा"।

अदीक्षितस्य निन्दामाह तन्त्रसारे

"अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः। न भवन्ति प्रिये तेषां शिलायामुप्तबीजवत्। देवि! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्। अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्। तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकात्। कल्पे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः। मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते। नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः। न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः"। अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्व्वकर्म्माणि साधयेत्। गोविन्दवृन्दावने "अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न विमुञ्चति"। नवरत्नेश्वरः "सर्व्वासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमखण्डितम्। अविरोधाद्भवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भुक्तयः"। दीक्षा काम्या च यथा कुलार्णवे "उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः। क्षणाद्दहति देवेशि! दीक्षा हि विधिना कृता। दीक्षाद्यागमोक्तागमपदार्थमाह यामले "आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने। मतस्तस्या हृदम्भोजे तस्मादागम उच्यते। आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः। न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः। पञ्चवर्णैर्भवेद्दीक्षा ह्यागमोक्तैः शृणु प्रिये!। यां कृत्वा कलिकाले च सर्व्वाभीष्टं लभेन्नरः" तन्त्रसा०

दीक्षाप्रकारस्तु कलावतीशब्दे १७८२ पृ० द्रष्टव्यः।

अन्यत्र च दीक्षाशब्दव्युत्पत्त्यादिकमुक्तं यथा

रुद्रयामले "ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोति च मलत्रयम्। अतो दीक्षेति संप्रोक्ता दीक्षातत्त्वार्थवेदिभिः"। लघुकल्पसूत्रे च "दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पापपद्धतिः। तेन दीक्षोच्यते तन्त्रे स्वागमार्थबलाबलात्"। योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे षष्ठपटलेऽपि "दीयते ज्ञानमत्यर्थं क्षीयते पाशबन्धनम्। अतो दीक्षेति देवेशि! कथिता तत्त्वचिन्तकैः। मनसा कर्म्मणा वाचा यत् पापं समुपार्जितम्। तेषां विश्लेषकरणी परमज्ञानदा यतः। तस्माद्दीक्षेति लोकेऽस्मिन् गीयते शास्त्रवेदकैः। विज्ञानफलदा सैव द्वितीया क्षयकारिणी। तृतीया मुक्तिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते"। विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटले च "अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!। यस्य विज्ञानमात्रेण देवत्वं लभते नरः। दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात्पापक्षयं यतः। तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्व्वतन्त्रस्य सम्मता"। अथ दीक्षामाहात्म्यम् रुद्रयामले पूर्व्वखण्डे तृतीयपटले "देवि! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्। अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्। तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकीम्" पञ्चदशपटले "अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः। न भवन्ति प्रिये! तेषां शिलायामुप्तबीजवत्" कल्पसूत्रटीकाधृतकुलार्णवतन्त्रे "रसेन्द्रेण यथा विद्धमयः सुवर्णतां व्रजेत्। दीक्षाविद्धस्तथैवात्मा शिवत्वं लभते प्रिये!। दीक्षाग्निदग्धकर्म्मासौ पाशाद्विच्छिन्नबन्धनः। गतस्तस्य कर्म्मबन्धो निर्जीवश्च शिवो भवेत्। गतं शूद्रस्य शूद्रत्वं विप्रस्यापि च विप्रता। दीक्षासंस्कारसंभिन्ने जातिभेदो न विद्यते। शिवलिङ्गे शिलाबुद्धिं कुर्व्वन् यत् पापमाप्नुयात्। दीक्षितस्यापि पूर्व्वत्वं स्मरन् तत् पापमाप्नुयात्। दार्व्वश्मजौहमृद्रत्नजातिलिङ्गं प्रतिष्ठितम्। यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्व्वे वर्णाश्च दीक्षिताः। येन पूजितमात्रेण चाब्रह्मभुवनान्तकम्। पूजितं तेन सर्व्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः। नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः। न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः"। पञ्चमखण्डे षष्ठोल्लासेऽपि "गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यात्मपोषणम्। स्वकर्म्म रचितं दत्तं पुनस्तामेव पोषयेत्। एवं सर्व्वशरीरस्थं सर्पिर्वत् परमेश्वरी। विना चोपासनाद्देवि! न ददाति फलं नृणाम्"। पुरश्चरणरसोल्लासे प्रथमपटले "न च दीक्षा-

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

आशुबोध व्याकरणम् ३।०
२ धातुरूपादर्शः २
३ शब्दस्तोम महानिधिः (संस्कृत अभिधान) १०
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला टीका सहिता ११
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त) ॥
६ तुलादानादिपद्धतिः(वङ्गाक्षरैः) ४
७ गयाश्राद्धादि पद्धतिः १
८ शब्दार्थरत्न ॥।
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः) ।
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक ॥/
११ वेणीसंहार नाटक सटीक १
१२ मुद्राराक्षस नाटक सटीक १॥
१३ रत्नावली सटीक ॥।
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक १॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक ।
१६ महावीरचरित १॥
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २
१८ वैयाकरणभूषणसार ॥।
१९ लीलावती ॥।
२० बीजगणित १
२१ शिशुपालबध सटीक (माघ) ४
२२ किरातार्जुनीय सटीक २॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥।
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड ॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥।
२६ वाचस्पत्यम् (संस्कृत वृहदभिधान) १२०
२७ कादम्बरी सटीक ४
२८ राजप्रशस्ति /
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति ४
३० सर्वदर्शनसंग्रह १
३१ भामिनीविलास सटीक १
३२ हितोपदेश सटीक १
३३ भाषापरिच्छेदमुक्तावलीसहित १
३४ बहुविवाहवाद ।
३५ दशकुमारचरित सटीक १॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर ॥।
३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः ॥
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) २॥
३९ उणादिसूत्र सटीक २
४० मेदिनीकोष १
४१ पञ्चतन्त्रम् (श्रीविष्णुशर्मणा सङ्कलितम्) २॥
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य)॥
४३ माधवचम्पू ।/
४४ तर्कसंग्रह (इंराजी अनुवाद सहित) ॥
४५ प्रसन्नराघव नाटक (श्रीजयदेवकवि विरचित) १
४६ विवेकचूड़ामणि (श्रीमत् शङ्कराचार्य्य कृत) ।/
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक ।
४९ ऋतुसंहार सटीक ।/
५० विक्रमोर्वशी (सटीक) १॥
५१ वसन्ततिलक भाण ।/
५२ गायत्री व्याख्या ॥
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) सांख्य प्रवचन भाष्य २
५४ भोज प्रबन्ध ॥।०
५५ नलोदय सटीक ॥/
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य (सटीक भाष्य) ५
५७ छान्दोग्य (उपनिषद्) सभाष्य सटीक ५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक २
५९ बृहदारण्यक (उपनिषद् सटीक सभाष्य १०
६० सुश्रुत वैद्यक ४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ वेतालपञ्चविंशति ॥।०
६३ पातञ्जलदर्शन(सभाष्यसटीक) ४
६४ आत्मतत्त्वविवेक(बौद्धाधिकार)२
६५ सर्वोपनिषत् /
६६ उपमान चिन्तामणि ।०
६७ नागानन्द नाटक १
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् (मध्वस्वामि कृत भाष्य सहितम्) २
६९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य २
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्) २
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्य्य कृत भाष्यसहिता १
७२ विद्धशालभञ्जिका नाटिका सटीक १
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारचन्द्रिकाख्य टीका सहित ३
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक (श्रीहर्षविरचित) ॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् १।

७७ वासवदत्ता सटीक २

७८ (कालिदास कृत) पुष्पवाण-
विलास काव्य सटीक ॥

७९ महिम्न शतकम्, पदारविन्द
शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द-
स्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १

८० मनुसंहिता कुल्लूकभट्ट कृत
टीका सहित ५

८१ नैषधचरितम् (मल्लिनाथ कृत
टीका सहित) १०

८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥

८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) १०

८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०

८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २

८६ अनर्घराघवनाटक(मुरारिकृत) २

८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य १

८८ षड्विंशब्राह्मणम् १

८९ मीमांसा परिभाषा ॥०

९० अर्थसंग्रह(लौगाक्षीमीमांसा)॥०

९१ रघुवंश सटीक १॥०

९२ मेघदूत सटीक ॥॥०

९३ ईश्वरनिरूपणम् १

९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि
(गङ्गेशोपाध्याय कृत) १

९५ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २॥०

९६ सटीक वाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य प्रथमावधि
सप्तषष्टि सर्गपर्य्यन्तम् २

९७ सटीक वाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य अष्टषष्टि सर्गावधि
सप्त सप्तति सर्ग पर्य्यन्तम् १

९८ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक) १

९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः ⁄०

१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः।०

१०१ साहित्यदर्पणम् (अलङ्कार) १॥०

१०२ श्रीहर्षचरित वाणभट्टकृत २

१०३ अमरकोष ॥०

१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य्य कृत
शारीरकभाष्य तथा गोविन्दा-
नन्द कृत टीका सहित १०

१०५ वेदान्तपरिभाषा १

१०६ वेदान्तसार सटीक १

१०७ सटीक निदान (वैद्यक) ४

१०८ कामन्दकी नीतिसार सटीक १

१०९ (दण्डिकवि कृत) मल्लिका-
मारुतप्रकरण सटीक २

११० अत्रि विष्णु, हारीत, याज्ञ-
वल्क्य उशना अङ्गिरा यम आप-
स्तम्ब, संवर्त कात्यायन वृहस्पति
पराशर व्यास शङ्ख लिखित दक्ष-
गौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत
संहिता (धर्मशास्त्र) १५

१११ मत्स्यपुराण ६

११२ चरकसंहिता(वैद्यक) सम्पूर्ण १०

११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस-
रत्नाकर (वैद्यक) ६

११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द-
गिरिकृतटीका तथा सुबोधिनीसमेत ५

११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १

११६ मालतीमाधव सटीक १॥०

११७ सटीक भट्टिकाव्य ४

११८ सटीक काव्यप्रकाश ४

११९ सभाष्यशाण्डिल्यसूत्र ॥⁄

१२० लघुकौमुदीव्याकरणम् ॥

१२१ महानाटकम्(हनुमन्नाटक) १

१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार) १॥

१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत
चम्पूरामायणम्) १

१२४ भारत चम्पू सटीक ४

१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ५

१२६ गोलाध्यायः १

१२७ गणिताध्यायः १

१२८ पञ्चदशी (सटीक) २

१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः १

१३० शकुन्तलानाटक टीकासहित १

१३१ शब्दरूपादर्श ॥०

१३२ वृहत्संहिता
वा वाराहीसंहिता ४⁄

१३३ तर्कामृत ०

१३४ द्वात्रिंशत् पुत्तलिका ६

कलिकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे—बि, ए, उपाधिधारिणः श्रीजीवानन्द विद्यासागर-
भट्टाचार्यस्य सकाशात् लभ्यानि ।